ISSN 2303-5943

Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet

The University of Zenica
Faculty of Philosophy

ZBORNIK RADOVA

FILOZOFSKOG FAKULTETA U ZENICI

XII / 2014.

20 GODINA POSTOJANJA

Pedagoška akademija

Pedagoški fakultet

Filozofski fakultet

Zenica

1994 - 2014

ZBORNIK RADOVA
FILOZOFSKOG FAKULTETA U ZENICI

ISSN 2303-5943

ZBORNIK RADOVA
FILOZOFSKOG FAKULTETA U ZENICI
Godište 12, broj 12, 2014

Zbornik izlazi godišnje

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET U ZENICI

Za izdavača
Damir Kukić, dekan

Redakcija
Amel Alić, Nadira Aljović, Muhamed Bajramović, Muris Bajramović,
Dževad Burgić, Refik Ćatić, Amela Ćurković, Memnuna Hasanica,
Faruk Kozić, Enes Kujundžić, Damir Kukić, Mirjana Mađarević,
Indira Meškić, Hazema Ništović, Edina Rizvić-Eminović,
Edina Solak, Dženan Skelić, Željko Škuljević, Nebojša Vasić

Sekretar Redakcije
Alica Arnaut

Urednik
Muhamed Arnaut

DTP
Enisa Šeper-Ibrahimagić

Štampa
Meligrafprint d.o.o. Zenica

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNIK RADOVA

XII/ 2014.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ 11

BOSNISTIKA

Muhidin Džanko
METODIKA NASTAVE KNJIŽEVNOSTI I (KAO) ZNANOST: NEPRESTANA BORBA ZA AUTONOMNOST METODIČKE EPISTEMOLOŠKE POZICIJE (PEPELJUGA U CARSTVU ZNANOSTI) 17

Hazema Ništović
PRETHODNA ISPITIVANJA FONETSKO-FONOLOŠKIH KOMPETENCIJA DJECE PRED POLAZAK U ŠKOLU 37

TURKOLOGIJA

İsmet Şanlı, Edina Solak
DİVAN EDEBİYATINA GENEL BAKIŞ 53

Muharrem Dayanç, Alica Arnaut
TANZİMAT DÖNEMİNİN ÜÇ ÖNEMLİ YAZARI HAKKINDA TEMEL BİLGİLER 79

GERMANISTIKA

Memnuna Hasanica
DIE ROLLE DER GRAMMATIK IM FREMDSPRACHENUNTERRICHT 95

Belma Prndelj-Šator
PJESMA GORENJE A. B. ŠIMIĆA U PRIJEVODU NA NJEMAČKI JEZIK 107

ANGLISTIKA

Nadira Aljović
ASPEKT NEAKUZATVNIH GLAGOLA U ENGLESKOM I BOSANSKOM JEZIKU 119

Mirna Begagić
EXTRCTING THE MOST COMMON VERB-NOUN COLLOCATIONS FROM CORPUS 147

Vildana Dubravac
FRAMING AND SOAP OPERAS 159

Alma Pirić
BENEFITS OF SCORING RUBRICS IN ORAL ASSESSMENT 175

KULTUROLOGIJA

Damir Kukić
MEDIJI I KULTURALNI STUDIJI 189

DEMOKRATIJA

Faruk Kozić
SOCIJALNE POSLJEDICE PRIVATIZACIJE 203

PEDAGOGIJA

Amel Alić
ČITANJE KNJIŽEVNOG DJELA KROZ OPTIKU TRANSGENERACIJSKOG MODELA 227

MUZIKOLOGIJA

Indira Meškić
MUZIČKI DJELATNICI U MUZIČKOM ŽIVOTU U ZENICI POSLIJE II SVJETSKOG RATA (1945-1955) 247

KINEZIOLOGIJA

Mirjana Mađarević, Sava Maksimović
ULOGA I ZNAČAJ METODIKE TJELESNOG I ZDRAVSTVENOG ODGOJA DJECE PREDŠKOLSKE DOBI 273

KULTURNA BAŠTINA

Enes Kujundžić
NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA U BIH: O STARINSKOM BOSANSKOM KULINARSTVU 293

Ikbal Cogo
PRILOG POZNAVANJU MUZEJSKOG ZAKONODAVSTVA U BiH OD 1993. DO 2012. GODINE 321

UMJETNOST

Jasmin Kukavica
PREOBRAŽAJ EKSPRESIONIZMA 333

MATEMATIKA

Dževad Burgić, Nedžad Cikotić
PARAMETARSKE KRIVE U RAVNI 347

Almir Huskanović, Hermina Alajbegović
RJEŠAVANJE KUBNE JEDNAČINE POMOĆU TRIGONOMETRIJSKE SMJENE 367

Safet Penjić
PARAMETARSKE KRIVE I JEDNA NJIHOVA ZANIMLJIVA PRIMJENA U PRAVLJENJU 2D ANIMACIJA 375

Edin Tabak, Amira Šerifović-Trbalić
REPREZENTACIJA DIGITALNE SLIKE SA PROGRAMSKIM PAKETOM MATLAB 393

Ismet Kalčo, Fatih Destović
ASIMPTOTIKA SPEKTRA OPERATORA I KARAKTERISTIČNA FUNKCIJA OPERATORA TIPA ŠTURM-LIUVILA 407

PRIKAZ

Muhamed Arnaut
IKAVSKI STANDARD U BOSANSKOJ ALHAMIJADO KNJIŽEVNOSTI 421

UVODNA RIJEČ

Objavljivanje 12. broja *Zbornika radova* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici ostvaruje se u jubilarnoj godini ove institucije – 20 godina postojanja i djelovanja. Naime, Filozofski fakultet u Zenici je organizaciona jedinica Univerziteta u Zenici formirana 10. 03. 1994. godine Odlukom Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine kao Pedagoška akademija u Zenici. Prioritetni zadatak bio je educiranje deficitarnog nastavnog kadra učitelja, jer je katastrofalna ratna situacija prijetila da potpuno blokira nastavni proces u školama. Zbog toga je formiranje Akademije imalo puno opravdanje. Iako je ova ustanova stvarana u izrazito nepovoljnim uvjetima, ona je uspjela okupiti odgovarajući tim profesora i saradnika te odgovoriti postavljenom zadatku – educirati neophodan nastavni kadar za škole. U narednim godinama svoga razvoja ova ustanova je otvorila studij matematike i informatike, engleskog jezika i književnosti, njemačkog jezika i književnosti, turskog jezika i književnosti, B/H/S jezika i književnosti i kulturalni studij. U 2000. godini formiran je Univerzitet u Zenici, a Pedagoška akademija u Zenici bila je jedna od temeljnih komponenti Univerziteta. Odlukom Skupštine Zeničko-dobojskog kantona 2002. godine Akademija je prerasla u Pedagoški fakultet u Zenici. Godine 2012. ostvarena je rekonceptualizacija Pedagoškog fakulteta i transformacija ove ustanove u Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.

U proteklih dvadeset godina na ovom Fakultetu završilo je dodiplomski studij i diplomiralo 2594 studenta: dvogodišnji studij razredne nastave 998 studenata, a četverogodišnji studij razredne nastave 644 studenta, dvogodišnji studij matematike i informatike 121 student, a četvrerogodišnji studij matematike i informatike 113 studenata, engleskog jezika i književnosti 339 studenata, njemačkog jezika i književnosti 227 studenata, bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti 90 studenata i turskog jezika i književnosti 62 studenta. Magistriralo je 17 magistranada, a doktoriralo 13 doktoranada.

Naporedo sa edukativnim djelovanjem na ovom Fakultetu je u kontinuitetu ostvarivan i naučnoistraživački rad. Rezultati istraživačkih aktivnosti vidljivi su u održavanju pet međunarodnih naučno-stručnih skupova (1996, 2008, 2010, 2012, 2014) i objavljenih isto toliko zbornika (5) sa tih skupova.

Također, dosad je objavljeno i 11 godišta *Zbornika radova* Fakulteta. U tim publikacijama su radovi koji svjedoče ostvarenu zavidnu naučnu i stručnu produkciju. Značajna aktivnost Fakulteta, ostvarena u zajedničkom projektu sa Pedagoškim zavodom Zenica, u proteklih dvadeset godina je i pokretanje i redovno izlaženje publikacije pod nazivom *Didaktički putokazi* (70 brojeva). Tom publikacijom naučnici i stručnjaci uspješno su emitovali rezultate naučnoistraživačkog rada širokoj populaciji profesora i nastavnika u osnovnim i srednjim školama, kojima su *Didaktički putokazi* važna komponenta u razvoju i usavršavanju edukacije mladih kadrova.

Filozofski fakultet u Zenici u proteklih dvadeset godina imao je angažovan zapažen broj profesora i saradnika, naročito edukatora i istraživača u pojedinim naučnim disciplinama. Struktura ovog akademskog tima na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zenici je takva da odgovara zahtjevima naučnih istraživanja i stručnog djelovanja. To je vrijedan resurs i primarna prednost, jer se radi o kombinaciji vrijednih i radinih ljudi sa dugogodišnjim iskustvom i znanjem iz pojedinih oblasti edukacije i naučnoistraživačkog rada, s jedne strane, i mladih stručnjaka, s druge strane, koji su eksperti i odlični poznavaoci svojih naučnih oblasti, kao i novih tokova u edukaciji i nauci primjereno kulturi rada i istraživanja digitalnog doba. Mladi naučnici, kao i nadareni studenti, žele se dokazivati i naučno istraživati u pojedinim oblastima određenih naučnih oblasti. Na Fakultetu njima se otvaraju mogućnosti da ulaze u svijet nauke.

Osnovno polazište za savremeni razvoj Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici u skladu sa aktuelnim zahtjevima evropskih tokova razvoja visokog obrazovanja i naučnoistraživačkog rada ogleda se u razvijenim komponentama naučnoistraživačke proizvodnje znanja, zatim u dokazivanju putem primjene toga znanja u edukacijskom procesu, te u prijemu novih znanja, koji se potvrđuje u kvalitetnim i kreativnim mladim stručnjacima i naučnicima, što završavaju neki od studija na Filozofskom fakultetu u Zenici. Navedene aktivnosti međusobno se preklapaju i uključene su jedna u drugu. One predstavljaju jedinstvo naučnoistraživačkog i edukativnog rada, to je istinska vrijednost koja se prepoznaje u edukativnoj nastavi baziranoj na naučnom radu, nastavnici su istovremeno i naučnici koji uvode studente u zagonetnost naučnoistraživačkog rada. Bez naučnoistraživačkog rada pojedini odsjeci Filozofskog fakulteta u Zenici nemaju neophodan akademski

ambijent u edukativnom procesu, a aktivnost se svodi na deskriptivnu i interpretativnu nastavu. Zato ova univerzitetska ustanova mora stvarati i nove akademske vrijednosti koje se temelje na pokretačkoj snazi koje proizvode naučnoistraživačke aktivnosti nastavnika i studenata. U takvoj akademskoj sredini Fakultet može biti garant za odgajanje i obrazovanje novih kreativnih generacija stručnjaka iz pojedinih naučnih oblasti, koje se izučavaju na ovom Fakultetu. To je jasan razlog zbog kojeg Filozofski fakultet u Zenici pristupa i organizovanju instituta za pojedine naučne oblasti kao centara za razvoj naučnoistraživačkog rada. Oni će ostvarivati neophodne uvjete za uključivanje nastavnika i saradnika u naučnoistraživački rad. Istovremeno, stvarat će se uvjeti za formiranje inkubacionih studentskih centara u kojima će biti neposredno uključivanje nadarenih studenata, osobito završnih godina, master studija i doktorskih studija, u projekte naučnoistraživačkog rada u pojedinim naučnim oblastima.

Stečena iskustva u protekle dvije decenije edukacije i obrazovanja garancija su da će i buduća vizija i misija, ne samo Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici u cjelini nego i naučnoistraživačka i publicistička produkcija publikacije *Zbornik radova*, biti bazirane na dosadašnjim vrijednosnim premisama: etičkom kodeksu ponašanja istraživača i kreativnosti u istraživanjima, poštivanju međunarodnih konvencija koje je donio UNESCO u vezi sa edukacijom i naučnoistraživačkim radom naučnika, svjetskim standardima i internacionalnim trendovima u edukaciji i fundamentalnim i primijenjenim naučnim i stručnim istraživanjima, organizaciji međunarodnih naučnih i stručnih skupova u funkciji produkcije znanja i iskustva, učešću na međunarodnim konferencijama i skupovima, produkciji i širenju naučnih informacija i znanja, te prezentaciji rezultata istraživanja u domaćim i međunarodnim publikacijama.

Rezultati naučnih istraživanja, fundamentalnih i primijenjenih, sinhronijskih i dijahronijskih, kontrastivnih proučavanja, te stručnog djelovanja i edukacije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici bit će i u budućnosti dostupni naučnoj i stručnoj javnosti ne samo na stranicama *Zbornika radova* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici nego i u formi organizovanja raznovrsnih skupova i osmišljene izdavačke djelatnosti i produkcije knjiga, priručnika, udžbenika, časopisa i slično. Tako će se ostvarivati afirmacija nastavnika i

saradnika, kao i nadarenih studenata, istraživača na Fakultetu, tako će rasti rejting Filozofskog fakulteta, kao i Univerziteta u Zenici u cjelini.

Naučnoistraživački rad nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici i u 2014. godini rezultirao je zapaženom produkcijom. Tako se u ovom XII broju *Zbornika radova* akademskoj zajednici nude radovi iz oblasti *bosnistike, turkologije, germanistike, anglistike, kulturologije, demokratije, pedagogije, muzikologije, kineziologije, kulturne baštine, umjetnosti, matematike i prikaza publikacije.* Vjerujemo da će radovi koji se nalaze na stranicama ovogodišnjeg broja *Zbornika radova* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici biti koristan i vrijedan izvor znanja kako nastavnicima tako i studentima.

Urednik

BOSNISTIKA

UDK 811.163.4
Originalni naučni rad

Dr. sc. Muhidin Džanko

METODIKA NASTAVE KNJIŽEVNOSTI I (KAO) ZNANOST: NEPRESTANA BORBA ZA AUTONOMNOST METODIČKE EPISTEMOLOŠKE POZICIJE (Pepeljuga u Carstvu znanosti)

Sažetak

U radu se elaboriraju pitanja i problemi iz epistemologije metodike nastave književnosti, sa težištem na stavu da je metodika nastave književnosti autonomna znanost koja se ipak još uvijek bori za neovisnost vlastite epistemološke pozicije uklještene između tzv. supstratnih (pedagoških) i bazičnih znanosti (znanosti o književnosti).

***Ključne riječi**: metodika nastave književnosti, epistemologija, supstratne i bazične znanosti, znanstveni identitet metodike nastave književnosti, priroda metodičkog znanja*

TEACHING METHOD OF LITERATURE AND (AS) SCIENCE: ENDLESS STRUGGLE FOR AUTONOMY OF METHODICAL EPISTEMOLOGICAL POSITION (Cinderella in the Realm of Science)

Summary

It elaborates issues related to the epistemology of literature teaching methodology, with emphasis on the stance that literature teaching methodology is an autonomous discipline, still struggling for independence of its own epistemological position wedged into the so-called substratic (pedagogical) and basic disciplines (literary science).

Key words: *literature teaching methodology, epistemology, substratic and basic disciplines, scientific identity of literature teaching methodology, nature of pedagogical knowledge.*

Zacijelo je u sustavu (post)modernih znanosti danas teško naći znanost oko koje postoji više prijepora i nedoumica nego što je to slučaj sa metodikom nastave književnosti. Zato sam metodiku nastave književnosti metaforički nazvao *Pepeljugom u Carstvu znanosti* misleći pri tome da će i metodika kao čuvena bajoslovna junakinja na kraju moći iskazati svoju pravu vrijednost i da će biti priznata od svih onih koji je već decenijama ignoriraju, potcjenjuju i marginaliziraju kao nekakvu drugorazrednu, perifernu, pomoćnu znanost. Kao sveučilišni profesor metodike nastave književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu bezbroj puta mogao sam se uvjeriti u mizeran i poražavajući status ovoga kolegija koji je neprestano bio stiješnjen i prigušen između Scile (pedagoških znanosti) i Haribde (znanosti o književnosti), koje su slijedom diskursa moći i posredstvom samozvanih autoriteta pojedinih profesora i sveučilišnih mediokritetskih moćnika nametnule poziciju znanstvenoga centra spram metodike nastave književnosti koja je poput Pepeljuge tavorila u zapećku i pepelu književnoga ili pedagoškog studija. No, takav odnos prema metodici nije svojstven samo bosanskoj metodičkoj praksi, već je dugo prisutan i u znatno razvijenijim nacionalnim metodikama, kakva je primjerice hrvatska metodika, nesumnjivo najrazvijenija na prostoru bivše Jugoslavije. U tome smislu ilustrativan je primjer kritičkoga pisanja hrvatskoga historičara književnosti, Slobodana Prosperova Novaka, koji je kritizirajući školske lektirske programe bespoštedno napao metodičare kao glavne i dežurne krivce za cjelokupno stanje u nastavi književnosti:

„Glavni uzrok takvog stanja je u činjenici što se već desetljećima obrazovni obzor hrvatskih djevojaka i mladića sužava na provincijsku mjeru tvoraca udžbenika i i njihovih naručitelja. Svi ti zlotvori imaju svoja imena i prezimena. Neki od njih bili su ministri, a neki su bili sveučilišni profesori, ali svi oni podjednako imaju na plećima teret odgovornosti što su obrazovanje u Hrvatskoj predali u ruke hladnim i neukim stručnjacima za reciklažu povijesnih i književnih poluistina i poluvrijednosti. Te ljude zovu metodičarima i njihov je posao da postavljaju đacima suvišna i neumjesna pitanja". [1]

[1] Cit. prema: Ante Bežen: *Metodika. Znanost o poučavanju nastavnog predmeta*, Profil, Zagreb, 2008, str. 195.

Ovi stavovi dolaze od tzv. elitnih i etabliranih književnih kritičara i sveučilišnih profesora nacionalne književnosti koji po pravilu metodiku smatraju drugorazrednom znanošću i nekom vrstom uljeza u književni studij. U to sam se i lično uvjerio tokom svoga višedecenijskog rada na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine, gdje je jedan etablirani profesor određivao sudbinu cjelokupnoga studija književnosti i pri tome je uvijek kasapio kolegije metodike zarad isforsiranih kolegija nacionalnih književnosti. Na nastavničkom odsjeku tako su potpuno nerezonski forsirani pojedini kolegiji za koje uopće nije bilo adekvatnoga kadra (primjerice kolegiji iz starije hrvatske, srpske i bošnjačke književnosti). Zagovaranjem tronacionalnog studija uzurpirao se i erodirao prostor onih kolegija koji su bili izravno vezani za nastavu književnosti, a metodika se trpila kao nužno zlo i dovodila u položaj Pepeljuge koja čeka ponoć da bi izašla iz svoga zapećka.Međutim, treba također reći da su žestoki protivnici metodike često i sami nastavnici u školama, među kojima je beogradski metodičar Radmilo Dimitrijević prepoznao pet tipova antimetodičara: 1. Nastavnici praktičari i autodidakti koji smatraju da je važno samo vladati strukom i nastavnom građom i na osnovu toga i vlastitoga nastavnog iskustva treba graditi i vlastitu metodiku; 2. Nastavnici antiznanstvenici koji smatraju da im metodika kao znanost sputava slobodu nastavničkoga rada; 3. Nastavnici neznalice koji ne vladaju niti strukom niti metodikom; 4. Nastavnici tradicionalisti koji se služe isključivo zastarjelim metodama i pristupima držeći da ih bilo kakvi suvremeni pristupi u nastavi samo opterećuju; 5. Nastavnici početnici i diletanti koji nemaju vlastiti stav niti iskustvo u struci ili prema metodici kao znanstvenoj disciplini.

Ipak, najveći protivnici metodike - što je paradoksalno - dolaze iz područja pedagogije, u čemu je prednjačio zagrebački pedagog Ante Vukasović koji je svoja stajališta o metodici kao derivatu pedagogije eksplicirao u studiji pod naslovom „*Utemeljenje metodike u pedagogiji*“. Govoreći o postanku, razvitku, predmetu, svrhi, funkciji, zadacima i temama metodike, Vukasović dolazi do rigidnog zaključka *„ ... da je metodika duboko utemeljena u pedagogiji, da je ona po svojoj znanstvenoj usmjerenosti, po predmetu svoga istraživanja, po svojoj namjeni i funkciji, po svome karakteru i zadacima, po svome nastankun i razvitku - izrazito pedagogijska znanost, grana ili disciplina u razgranatom sustavu pedagogijske*

znanosti, koja proučava i unapređuje odgojno-obrazovni proces u nastavi odgovarajućeg nastavnog predmeta ili šireg odgojnog područja. Kao takva oslanja se na znanstvene spoznaje, postignuća, rezultate brojnih znanosti iz kojih odabire sadržaje za ostvarivanje svojih obrazovnih i odgojnih zadataka. Ali nikada ne smije zaboraviti na svoju edukativnu funkciju, na činjenicu da su odgoj i obrazovanje jedini predmet njenog proučavanja i njena temeljna svrha i da je, prema njenom karakteru i znanstvenom oprdjeljenju, njeno mjesto u sustavu pedagogijske zanosti". [2] Postavljajući pedagogiju kao nadznanost naspram metodike, Vukasović svjesno bagatelizira metodiku nastavnih predmeta svodeći je na puki sadržaj didaktike, odnosno pedagogijske supraznanosti.

Cjelokupna povijest metodike nastave književnosti, promatrana u ozračju njezina znanstvenog identiteta, mogla bi se shvatiti kao neprestana i uporna borba za autonomnost metodičke epistemološke pozicije, odnosno kao pokušaj da se ona znanstveno utemelji i teorijsko-metodologijski učvrsti na onim premisama koje podrazumijeva znanost o znanosti. Ta metaznanost već odavno je utvrdila neke opće zakonitosti po kojima nastaju nove znanosti, a one uglavnom nastaju na dva načina: 1. Odvajanjem i osamostaljivanjem neke znanstvene predmetnosti u okvirima nekog šireg znanstveno-predmetnog područja (emancipacijski kriterij) i 2. Uspostavljanjem i otkrivanjem vlastite znanstvene predmetnosti izvan bilo kojeg drugog već postojećeg znanstveno-predmetnog područja (heuristički kriterij)[3]. Metodika nastave književnosti kao posebna znanost potpada pod oba ova kriterija znanstvenoga nastajanja i konstituiranja; na prvoj razini, ona se emancipirala od pedagogije i didaktike namećući svoju vlastitu predmetnost, a to je prije svega poučavanje i proučavanje književnosti kao nastavnoga predmeta; dok se na drugoj razini Metodika nastave književnosti sve više legitimirala kao znanost koja je otkrivala nove mogućnosti svoje epistemološke strukturiranosti (primjerice put od metodike nastave književnosti do metodike nastavnoga predmeta književnost u sklopu zajedničkog nastavnog predmeta Maternji jezik i književnost.)

---

[2] V. Ante Vukasović: „Utemeljenje metodike u pedagogiji", u zborniku: *Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja*, Institut za pedagogijska istraživanja Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebi i NIRO „Školske novine", Zagreb, 1986, str. 56.

[3] O ovim aspektima v. Dragutin Rosandić: „Znanstveno utemeljenje metodike", u zborniku: *Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja*, Zagreb, 1986, str.13,14.

Međutim, treba odmah kazati i otvoreno priznati: metodike nastavnih predmeta još uvijek se nalaze u glibu i procjepu različitih suspekcija, koje ne dolaze samo od pedagoga i književnih znanstvenika, već i od samih metodičara. Tome najzornije svjedoče dva kapitalna metodička zbornika objavljena u bivšoj Jugoslaviji, gdje su razmatrana temeljna pitanja metodike u sustavu znanosti i obrazovanja. Oba ta zbornika nastala su kao rezultat ozbiljnih znanstvenih rasprava stručnjaka iz različitih znanstvenih oblasti (pedagoga, didaktičara, metodičara, psihologa, glotodidaktičara, filozofa itd.). Prvi od tih zbornika nosi naziv *Metodike u teoriji i praksi* (Zagreb, 1985), a drugi *Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja*, (Zagreb, 1986). Zbornik *Metodike u teoriji i praksi* okupio je sve najznačajnije exjugoslavenske metodičare koji su se bavili trima glavnim temama: 1. Strukturiranje metodike, 2. Metodika u sistemu znanosti, 3. Obrazovanje nastavnika i metodičara. Iz današnje perspektive možemo reći da najveće zasluge za tu plodonosnu raspravu o statusu metodika u sustavu znanosti i obrazovanja ima upravo metodičar nastave književnosti Ante Bežen, zasigurno najautoritativniji poznavatelj metodičke episteme na području bivših jugoslavenskih metodika. Bežen je autor kapitalne knjige *Znanstveni sustav metodike književnog odgoja i obrazovanja* (Zagreb, 1989) koja će revolucionarno promijeniti gledanja na sam pojam i predmet metodike nastave književnosti i koja je po našem mišljenju temeljna knjiga za razumijevanje epistemološke pozicije metodike nastave književnosti u cjelokupnom sustavu književne naobrazbe.

Rađanje i sam nastanak metodike nastave književnosti kao znanosti Bežen situira u pojavnost same nastave književnosti iz koje je onda nužno proizašla i metodika: „*Tako se postupno rodila metodika, najprije kao skup eminentno praktičnih znanja,vještina i sposobnosti u književnoj umjetničkoj pouci, koji je s vremenom osmišljen u metodički sistem, a u novije vrijeme stvara se na toj bogatoj praksi i odgovarajuća teorija kao posebna znanstvena disciplina s vlastitim metodološkim sustavom*“[4] . Znakovito je da i Bežen izvodi metodiku nastave književnosti iz nastavne prakse, čime se opet aludira na metodiku kao na skup određenih nastavnih vještina (umijeća).

Otuda Bežen s punim pravom postavlja pitanje na kojoj je razini metodika nastave književnosti ispunila brojne zahtjeve suvremene

[4] V. Ante Bežen: *Znanstveni sustav metodike književnog odgoja i obrazovanja*, Školske novine, Zagreb, 1989, str.15.

epistemologije ili je ona, u stvari, tek neka vrsta tehnološkog znanja, odnosno sustav metoda i postupaka pomoću kojih se sadržaji književnosti kao nastavnog predmeta prenose mlađim generacijama u sklopu odgoja i obrazovanja u školi. U svakom slučaju, priroda metodičkoga znanja, kako to veoma uvjerljivo govori i Ante Bežen, uvijek ovisi od odnosa teorije i prakse nastave književnosti. S druge strane, postoji i dvojba je li metodika nastave književnosti u biti neka vrsta „zdravorazumskog" znanja, dakle onoga znanja koje dolazi iz samoga iskustva i neposredne prakse nastavnika. To bi značilo da takvo znanje nije sustavno niti je zasnovano na bilo kakvoj ozbiljnoj teoriji ili metodologiji, već je za njega najvažnije da potječe od iskustva nastavnika koje se prenosi po mehanizmu uzora i ugledanja na starije i iskusnije nastavnike. Tu se već radi o nekoj vrsti autodidaktičkoga znanja, koje onda djeluje kao osjećaj nastavniku da je za nastavu potrebno samo ući u učionicu i vremenom stjecati potrebno metodičko iskustvo. Nerijetko sam imao i sam priliku slušati neke mlade nastavnike koji su smatrali da su nastavničko (metodičko) znanje stjecali isključivo autodidaktički, kroz praksu, te da im za to nije bila potrebna bilo kakva metodička predobuka. Uvjerenje tih mladih nastavnika zasnivalo se na predodžbi da je metodičko znanje istovremeno i općeljudsko znanje koje nije izravno konektirano za struku ili profesiju.

Zaista, u nastavi književnosti postoje neke teme i područja koja se mogu predavati i preko „zdravorazumskoga" znanja, kao što je primjerice nastava prepričavanja književnih djela. Za predavača koji se oslanja samo na zdravorazumsko" znanje bit će dovoljno da im učenici samo prepričavaju određeni književni sadržaj. Kao savjetnik za nastavu književnosti prisustvovao sam takvom jednom nastavnom satu gdje je metodički neiskusna nastavnica tražila od učenika da neprestano, jedan za drugim, prepričavaju sadržaj dječijeg romana *Doživljaji Toma Sojera* Marka Tvena. Za takav postupak prepričavanja, naravno, nije bilo potrebno metodičko znanje, ali u metodici nastave književnosti i kulture izražavanja postoji nekoliko vrsta prepričavanja (rekreativno, prestilizirano, kombinirano i dr.) književnoga djela i samo u takvome kontekstu prepričavanje ima svoju funkciju i krajnji smisao. Dakle, učenici mogu prepričavati neki sadržaj, ali na različite načine (bukvalno, informativno, prema ranije zadatom planu, kombinirano, prestilizirano i sl.). Tu vrstu predavačkoga znanja nastavnik ne može steći zdravorazumski

niti stalnim ponavljanjem kroz praksu, već samo u sklopu tačno određenih metodičkih postupaka i sustavnih eksplikacija koje su uvijek i teorijski fundirane.[5]

Dakle, jedno od ključnih epistemoloških pitanja metodike jeste odnos teorije i prakse, odnosno njihove međusobne hijerarhije. O ovom važnom pitanju razmišljalo se još u vrijeme antike, kada se polemiziralo što je važnije: neko djelovanje (praksa) ili opći uvjeti i načela (teorija) tog djelovanja? To pitanje izgleda da je najbolje razriješio Aristotel koji je smatrao da je svaka čovjekova djelatnost racionalnog karaktera i da u sebi uvijek sadrži neku misaonu komponentu. Prema Aristotelu najvažnije je imati cilj nekoga djelovanja, koje je samo dopuna misaone aktivnosti (teorije). U tome smislu Aristotel je držao teoriju važnijom od prakse. Prenesemo li ovu Aristoterlovu premisu na polje metodike nastave književnosti, možemo reći da je cilj nastave književnosti važniji od njezine prakse. Ta praksa može biti dobra ili loša, ali cilj je uvijek plod inventivne misaone spekulacije, odnosno neke stanovite teorijske koncepcije. Ako je temeljni cilj nastave književnosti interpretacija nekog književnog djela (teksta), onda ta interpretacija mora biti teorijski zasnovana, a ne isključivo ovisna o pojedinačnoj interpretaciji nekog nastavnika. Drugim riječima, nastavnikova interpretacija književnoga djela (teksta) mora biti ograničena nekim pravilima sa unaprijed određenim ciljem. To bi u krajnjem značilo da se ograničava i sloboda nastavnikove interpretacije književnih djela (tekstova) u nastavi književnosti, što svakako može naići na otpor kod samih nastavnika književnosti. I ovo pitanje o slobodi interpretacije poznato je u nauci o književnosti i ni do danas nije riješeno, jer svaka teorija interpretacije ograničava slobodu čitanja književnih djela (tekstova) i minimizira ulogu primaoca, tj. nastavnika književnosti, a u drugoj instanci i samoga učenika kao krajnjeg subjekta u nastavi književnosti.

[5] U ovome smislu Bežen govori o tzv. učenju književnosti koje mora podrazumijevati određeni sistem, kao što je primjerice učenje napamet stihova. U metodici nastave književnosti to nije puko deklamiranje, već konkretan radni sadržaj i istraživački problem koji spada u oblast izražajnog čitanja. Dakle, izražajno čitanje može biti zasnovano i na zdravorazumskom znanju, ali metodika nastave književnosti prvenstveno insistira na metodičko-znanstvenom znanju izražajnoga čitanja. Kao primjere takvoga znanja navodimo primjerice čitanje pripovijetke *Majka* Zije Dizdarevića, koje smo prezentirali u našoj knjizi *Bosanski jezik i književnost u nastavi* (Sarajevo, 2004.)

U teoriji metodike nastave književnosti, koja se nužno oslanja na teoriju književnosti, ovo pitanje svodi se na dva krucijalna teorijskometodička stava: na jednoj strani, smatra se da nastava književnosti mora biti interpretativno-hermeneutička, a na drugoj strani, tvrdi se da bi ta nastava trebalo da bude analitičko-naučna.[6] Ipak, u svakom slučaju, ma koliko to zvučalo ultimativno i možda mnogima neprihvatljivo, osobito nastavnicima, nastava književnosti mora biti teorijskometodički zasnovana, na čemu, uostalom, inzistira većina južnoslavenskih metodičara s kraja 20. stoljeća.

Tamo gdje se metodika svodi samo na nastavnu praksu, ona se banalizira do razine neznanstvenog nereda.[7] Ukoliko želi biti znanost, metodika nastave književnosti ne bi smjela biti zbir subjektivnih vrijednosnih sudova samih nastavnika (ili učenika), već sustavna i objektivna znanstvena disciplina, kao što je i sama književnost jedan veliki i uređeni sustav. Samo kada analiziramo književni tekst, mi govorimo o književnosti, a kada vrednujemo književni tekst, mi govorimo o sebi, zapazio je Teri Iglton pozivajući se na Nortropa Fraja. U kontekstu metodike nastave književnosti to bi značilo da nastavnik, koji subjektivno prosuđuje neki književni tekst, govori o sebi a ne o književnosti kao predmetu neke teorijski zasnovane interpretacije. Osamdesete godine 20. stoljeća inače su u jugoslavenskoj metodici nastave književnosti najplodonosnije razdoblje u povijesti teorijskometodičkih istraživanja jer će se tada pojaviti, osim već dva navedena zbornika i Beženove knjige, i još jedan zbornik u kojemu su tretirana pitanja teorijske osnove nastave književnosti: *Kako predavati književnost* (Beograd, 1984), gdje će svoje nazore na nastavu književnosti ponuditi mnogi ugledni

[6] O pitanjima teorije interpretacije v. na primjer knjigu *Književne teorije XX veka* Ane Bužinjske i Mihala Pavela Markovskog (prevela Ivana Đokić-Saunderson), izd. Službeni glasnik, Beograd, 2009, posebno od str. 23. do 27. Također, o prirodi i suštini interpretacije v. i knjigu *Priroda kritike* Svetozara Petrovića. Skroman doprinos ovome pitanju u sklopu teorije metodike nastave književnosti dala je i moja knjiga *Filipove frajle. Studije i interpretacije iz teorije i povijesti metodike nastave književnosti* (izd. Bosanska riječ, Tuzla, 2010.)

[7] Ponekada i sami metodičari nastave književnosti reduciraju metodiku na posebnu didaktiku kao što je to činio novosadski metodičar Pavle Ilić koji drži da se *„metodika nastave određenog predmeta bavi specifičnostima organizovanja i izvođenja nastave tog predmeta"*. (V. Pavle Ilić: *Srpski jezik i književnost u nastavnoj teoriji i praksi*, izd. „Zmaj", Novi Sad, 2006, str. 19.) Po ovakvim viđenjima metodika se isključivo izvodi iz didaktike kao subordinirane znanosti u odnosu na metodiku. To je inače tradicionalistički stav koji je u srbijansku metodiku došao iz sovjetske metodike iz 50-tih i 6o-tih godina 20. stoljeća.

jugoslavenski teoretičari, estetičari i povjesničari književnosti, referirajući se prvenstveno na probleme nastave književnosti. U ovome razdoblju objavljena je i jedna metodička knjiga koja ne govori izravno o metodici nastave književnosti, ali je po našem mišljenju krucijalna za razumijevanje metodike općenito, osobito njenih epistemoloških ishodišta. Riječ je o knjizi *Metodika nastave filozofije* (Zagreb, 1983) Josipa Marinkovića. Ova knjiga u potpunosti napušta onu praksu metodičkih istraživanja koja se zadržavaju na razini praktičnih uputa za držanje nastave u sklopu nastavnog predmeta i želi se približiti samome smislu i izvorištu jedne konkretne discipline kakava je primjerice filozofija. Marinković ne daje recepte, savjete ili upute za nastavu, već tu nastavu propituje sa stajališta filozofskoga mišljenja i filozofske naobrazbe. Pitanja koja je on postavio za nastavu filozofije itekako su relevantna i za nastavu književnosti i ovom prilikom izdvajamo neka pitanja supstituirajući pojam filozofije pojmom književnosti: Smije li znanje književnosti biti bilo čiji monopol? Može li se učenje književnosti svesti samo na njegovu utilitarnu dimenziju (učenje za ocjenu ilki kakvu drugu korist)? Je li učenje književnosti čin otkrivanja i prisvajanja svijeta u slobodi vlastitoga mišljenja ili je to „mučna disciplina poslušnog upamćivanja“? Treba li u učenju književnosti vidjeti tek sredstvo ovladavanja stvarima i ljudima ili je to prije svega istinska mogućnost za ostvarenje autentičnog ljudskog postojanja koje u književnim djelima može pronaći svoj vrhunski smisao? Kakva je vrijednost i kakav je smisao poučavanja književnosti kao poziva? Šta poučavanje književnosti doista znači za samu književnost; šta znači onome koga uče književnosti (učenici, studenti), a šta znači samome nastavniku književnosti? Da li mu poučavanje književnosti omogućava književnu egzistenciju (istinsko uživanje u predavanju književnosti) i ukoliko mu to omogućava, kada ono tu egzistenciju ostvaruje u nastavi književnosti, a kada je iznevjerava i promašuje?[8]

[8] Prosto fascinira Marinkovićev napor da se metodika shvati kao nepresušno vrelo pitanja i problema, a ne kao katehisiz gotovih i nametnutih instrukcija i odgovora. Pitanja koja smo mi u parafraziranom obliku postavili za metodiku nastave književnosti na tragu su onih pitanja koja je za metodiku filozofije prezentirao Marinković u poglavlju pod nazivom „Uvodno razmatranje (str. 7, 8).

Nimalo slučajno, uvodna studija za zbornik *Kako predavati književnost* [9] autora Slobodana Jovanovića nosi znakovit naslov: „Uvodne napomene. Protivurečnosti nastave književnosti“, gdje su detektirani ključni problemi nastave književnosti, pa tako i metodike kao njezine krovne znanosti.

Jovanović je postavio čitav set pitanja i problema krucijalnih za nastavu književnosti: *„Može li se književnost, u tradicionalnom značenju te reči uopšte predavati? Da li se predaje književnost ili tek znanje o književnosti? Treba li nastava da se zasniva na prevashodno pozitivistički zasnovanoj istoriji književnosti? U kojoj meri nastava mora da vodi računa o pedagoškim, vaspitnim i društvenim zadacima i kako može da ih uskladi sa umetničkom vrednošću dela? U kojoj meri je neophodno proučavati metodologiju nauke o književnosti, a u kojoj poštovati čitaočev neposredni doživljaj? Kakav je status moderne književnosti u nastavi? Kakvo je predavačevo stanovište: lično ili bezlično?“* [10]

Prema Jovanovićevom mišljenju, ovim pitanjima morali bi se baviti svi sudionici u nastavi književnosti i oni ne bi smjeli zaobilaziti ovakva pitanja, već raditi na njihovom rješavanju i prevladavanju. U tome smislu Jovanović posebnu ulogu namjenjuje studentima književnosti koji su na studijima uglavnom svedeni na „slušaoce književnosti“ i na tzv. jednosmjernu nastavu koja teče od profesora kao književnog autoriteta do studenta kao sputanog objekta takve nastave. Zato Jovanović smatra ključnim pitanjem univerzitetske nastave književnosti *„po čemu je neko književno djelo vrijednost za mene“*. Samo u takvome položaju po kome književna vrijednost nije nametnuta spolja niti se razumijevanje književnosti mjeri količinom usvojenih činjenica studenti mogu biti istinskim akterima kvalitetne i efikasne nastave koja treba biti dvosmjerna i dijaloška u neprestanom sučeljavanju studenta i predavača i studenta i književnoga djela.

Zbornik *Kako predavati književnost* uistinu je okupio najveće književnoznanstvene i književnokritičke autoritete sa područja bivše SFRJ (većinom sa Zagrebačkog i Beogradskog univerziteta) i koncentirao se oko kapitalnih pitanja i problema nastave književnosti (pitanja nastave teorije i povijesti književnosti, njezine svrhe i

[9] V. Aleksandar Jovanović: „Uvodne napomene. Protivrečnosti nastave književnosti“, u knjizi: *Kako predavati književnost*, priredio Aleksandar Jovanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, Beograd, 1984.

[10] Isto, str. 7.

funkcije, mjesta interpretacije i dijaloga u nastavi, odnosa književnosti i obrazovanja, književnosti i estetskoga vaspitanja i dr.[11]

Pojava ovoga zbornika i knjige *Metodika nastave filozofije* Josipa Marinkovića učinile su revolucionarni obrat u jugoslavenskoj metodici nastave književnosti i nakon njih pojavit će se kapitalne sintetske knjige iz oblasti metodike nastave književnosti i jezika: *Metodika književnog odgoja* Dragutina Rosandića, *Metodika nastave sh. jezika i književnosti* Milije Nikolića, *Srpski jezik i književnost u nastavnoj teoriji i praksi* Pavla Ilića. Usporedno sa ovim knjigama koncem 80-tih godina bit će objavljena i kapitalna knjiga iz oblasti metodičke epistemologije *Znanstveni sustav metodike književnog odgoja i obrazovanja* Ante Bežena, izvan svake sumnje najvećeg metodičkog teoretičara na području bivše SFRJ.

U svojoj knjizi Bežen je utvrdio karakteristike metodike nastave književnosti (koju on naziva metodika književnoga odgoja i obrazovanja) uočivši da ona ima obilježja humanističke znanosti sa jasno profiliranim epistemološkim značenjem. To su slijedeća obilježja: 1. Interdisciplinarnost (činjenica da se predmetnost metodike nastave književnosti interferira sa drugim srodnim i korespondirajućim znanostima, prije svih, sa znanošću o književnosti, pedagogijom, psihologijom i lingvistikom). 2. Specijaliziranost (metodika nastave književnosti nastala je i razvila se kao rezultanta specijalističkih tendencija unutar širih znanosti, kao što su prije svih pedagogija i znanost o književnosti). 3. Sintetičnost (metodika nastave književnosti povezuje i obuhvata rezultate svih znanosti koje se bliže ili dalje bave proučavanjem nastave književnosti), 4. Normativnost (od pedagogije i didaktike metodika je nastave književnosti preuzela težnju za normativnim određivanjem vlastite djelatnosti,

[11] Zbornik *Kako predavati književnost* obuhvata 15 studija: 1. Aleksandar Jovanović:"Uvodne napomene: Protivrečnosti nastave književnosti", 2. Zdenko Škreb: „Pitanje nastave književnosti", 3.Zoran Konstantinović: „O vrednostima i senzibilitetu", 4. Milivoj Solar: „Kako učiti jezik književnosti",5. Milivoj Solar: „Svrha nastave književnosti", 6. Svetozar Petrović: „Interpretacija i kritici i nastavi", 7. Svetozar Petrović: „Tumačenje poetskog teksta", 8. Ivo Tartalja: „Uvođenje u knjkiževnost-kao problem, opet nov", 9. Miroslav Beker: „O nastavi teorije književnosti", 10. Zoran Kravar: „Razmišljanja o funkciji i prijenosu književnoteoretskog znanja", 11. Vida E. Marković: „Nastava književnosti na univerzitetu", 12. Dimitrije Bogdanović: „Nastava stare srpske književnosti", 13. Nikola Koljević: „Predanje i predavanje poezije", 14. Dragan Stojanović: „Dijalog u nastavi književnosti", 15. Gajo Peleš: „Književnost i obrazovanje".

osobito stoga što je uvijek usmjerena na programski (kurikulumski) osmišljenu i organiziranu nastavu unutar strogo određenih institucionalnih okvira (nastava u školi), 5. Antidogmatičnost [12] (suprotno obilježju normativnosti, metodika nastave književnosti trebalo bi da ima i suprotnu tendenciju - oslobađanja od stega bilo kakve zadatosti, osobito u sferi interpretacije književnih djela, jer joj karakteristiku antidogmatizma nameće sama književnost kao umjetnost koja teži apolutnoj slobodi izražavanja), 6. Političnost ili ideologičnost (metodika nastave književnosti u biti uvijek slijedi odgojno-obrazovne ciljeve nekog konkretnog društva, odnosno ideologije, što je njezina velika slabost, jer kao takva omogućava da pojedine društvene i ideološke strukture imaju monopol nad nastavom i nad znanjem književnosti.), 7. Aplikativnost (metodika nastave književnosti uvijek je usmjerena na nastavnu praksu, jer bi se u suprotnom pretvorila u običnu spekulativnu znanost, pa je stoga kriterij primijenjenosti jedno od njezinih osnovnih epistemoloških svojstava), 8. Eklekticizam (na polju metodologije metodika nastave književnosti ne teži bilo kakvom metodologijskom uniformizmu, naročito ne u sferi preuzimanja metodoloških obrazaca iz znanosti o književnosti, već je ona metodolološki pluralna znanost, koja inklinira različitim metodološkim pristupima književnome djelu), 9. Dijalektičnost (metodika nastave književnosti je dinamička znanost, čiji je osnovni predmetni zadatak da se oslobodi stega svake vrste dogmatizma u sferi teorijskih i praktičnih spoznaja, pa se može reći da su dijalektičnost i dinamizam položeni u samo biće metodike nastave književnosti kao znanosti).

Kada je riječ o epistemološkim karakteristikama metodike nastave književnosti kao specifične znanosti, zanimljivo se osvrnuti i na karakteristike koje je odredio srbijanski metodičar Milija Nikolić.[13] On je inače izdanak Srbijanske ili Beogradske metodičke škole u nastavi književnosti koja ima dugu i plodonosnu tradiciju.

[12] Ovo smo obilježje dodali Beženovoj klasifikaciji, jer i on sam ukazuje na potrebu da metodika nastave književnosti mora težiti oslobađanju od normativizma koji joj nameće prvenstveno pedagogija.

[13] O Miliji Nikoliću vidjeti više u posebnom poglavlju ove knjige.

Kao istaknute metodičare ove škole svakako treba spomenuti i Radmila Dimitrijevića, Milku Andrić, Vuka Milatovića,[14] koji su u različitim povijesnim odsječcima unapređivali metodiku nastave književnosti i kotirali su kao metodičari od šireg, jugoslavenskog značaja i utjecaja. Ipak, treba napomenuti da se predstavnici Beogradske metodičke škole nisu sustavno bavili epistemološkim pitanjima metodike nastave književnosti, za razliku od recimo Zagrebačke metodičke škole, koja je u tome smislu postigla znatno veće rezultate, zasnivajući i svojevrsnu metodičkoepistemološku školu. Najsustavniji pregled metodičke episteme u nastavi književnosti prezentirao je Dragutin Rosandić u svojoj kapitalnoj knjizi *Metodika književnoga odgoja* (2005), gdje se u uvodnome poglavlju obrazlažu pitanja metodike nastave književnosti kao zasebne znanosti. Prije svega, Rosandić ukazuje na problem terminološke višestrukosti, empirijskih istraživanja i odnosa metodike nastave književnosti spram drugih srodnih znanosti. Najprije se ukazuje na čitavu paletu razuličitih značenja koja ima sama riječ metodika:

– *svi načini svrsishodnog provođenja neke djelatnosti;*
– *dio pedagogije koji govori o pravilima, metodama predavanja;*
– *način uvođenja u nastavni predmet/nastavno područje;*
– *teorija nastave određenoga nastavnoga predmeta/nastavnoga područja;*
– *nastavna disciplina u sveučilišnoj nastavi;*
– *pedagogijska disciplina koja proučava zakonitosti odgoja i obrazovanja putem jednoga nastavnog predmeta, odnosno odgojno-obrazovnog područja;*
– *znanstvena disciplina koja se bavi proučavanjem teorije i prakse nastavnoga predmeta;*
– *pedagogijska disciplina koja proučava odgoj i obrazovanje u određenom nastavnom predmetu (nastavi);*
– *disciplina koja proučava sva relevantna pitanja učenja.“* [15]

Iz ovakvog višestrukog terminološkog određenja Rosandić izvodi i definiciju metodike književnoga odgoja kao znanosti

[14] Treba reći da se Beogradska metodička škola tijekom vremena emancipirala od sovjetske metodičke škole ka potpuno modernim metodičkim interpretacijama, u čemu se posebno ističe danas najkvalitetnija metodičarka nastave književnosti u srbijanskoj metodici, Milka Andrić, autorica dvaju izvrsnih knjiga metodičkih interpretacija.

[15] V. Dragutin Rosandić: *Metodika književnoga odgoja*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, str. 3.

o književnome odgoju i obrazovanju (nastavi, izvannastavnoj i izvanškolskoj djelatnosti) na svim stupnjevima odgojno-obrazovnoga sustava. Sam Rosandić kao ravnopravne termine rabi *metodika književnoga odgoja, metodika književnosti, metodika nastave književnosti*, ukazujući pri tome na upotrebu termina u različitim evropskim jezicima i metodičkim terminologijama: u njemačkome jeziku rabi se termin *Literaturdidaktik*, u slovenačkom *literarna didaktika*, u engleskome *instructional methodology of mother longue and literature*, u francuskome *metodologie de l enseignement de discipline langue maternelle et littereture*, u ruskome jeziku *metodika prepodavanija rodnoga jazyka i literaturi*. Vidimo, dakle, da se često termin metodika nastave književnosti veže uz metodiku nastave maternjega jezika, jer su to vezani sadržaji u okviru nastavnoga predmeta koji se izvodi u osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj nastavi. Bitno je reći da se nastavni predmet Književnost i maternji jezik sastoji iz više nastavnih područja: književnost, gramatika i pravopis, kultura izražavanja, film, scenske umjetnosti i medijska kultura. Na pojedinim sveučilišnim kolegijima uspostavljaju se i zasebni kolegiji određenih nastavnih područja, kao što primjerice na Filozofskome fakultetu u Sarajevu postoje *Metodika nastave književnosti, Metodika nastave jezika* i *Osnove filma, scenskih umjetnosti i medijske kulture u nastavi*. Ponegdje se još uvijek može čuti da se termini metodika i metodologija poistovjećuju, što Rosandić odlučno odbacuje, ali Josip Marinković, primjerice, smatra da naziv „metodika“ treba uzeti uvjetno, osobito kada se govori o metodici nastave filozofije, gdje se koriste i termini didaktika filozofije i metodologija nastave filozofije, te zaključuje da svaki od tih naziva ima svoje opravdanje, ali je u našoj znanosti termin metodika najzastupljeniji i na njemu treba i ostati, kako se ne bi širio krug terminoloških nesuglasica i nesporazuma. U svakom slučaju trebalo bi ukazati na mnogobrojne definicije metodike nastave književnosti, odnosno navesti barem definicije najuglednijih exjugoslavenskih metodičara. I ovom prigodom smatram da bi trebalo poći od definicije najznačajnijeg epistemologa metodike na južnoslavenskim prostorima, a to je Ante Bežen, koji je dao slijedeću opću definiciju metodike:

„ U ovoj knjizi (*„Metodika. Znanost o poučavanju nastavnog predmeta“*, op. M. Dž.) polazi se od teze da je metodika znanost o poučavanju nastavnog predmeta (i svakog drugog sličnog oblika organizirane pouke) kao posebnog područja i strukture u djelatnosti

odgoja i obrazovanja koje treba i posebno istraživati“.[16] Dakle, Bežen smatra i karakterizira metodiku kao izrazito istraživačku nauku koja je prvenstveno vezana za proučavanje i osmišljavanje nastavnih programa iz pojedinih nastavnih predmeta. Ona je u biti nauka o nastavnom predmetu. Kao zagovornik i promotor metodike kao suvremene znanosti Ante Bežen odlučno odbacuje svako tradicionalno shvaćanje metodike kao pukog zbroja nekih operativnih vještina i određuje u najkraćem metodiku kao znanstvenu teoriju nekog nastavnog predmeta. Međutim, treba naglasiti da je u svojoj ranijoj knjizi pod naslovom *Znanstveni sustav metiodike književnog odgoja i obrazovanja* (1989) Bežen nije govorio o metodici nastavnoga predmeta, već književnoga odgoja i obrazovanja, što je bio danak Rosandićevoj metodičkoj školi. Ipak, u svim svojim definicijama Bežen određuje metodiku kao znanost s osobitim epistemološkim značenjem i specifičnom metodologijom koje karakterizira: 1. Interdisciplinarnost (dodirivanje i interferencija sa drugim srodnim i korespondirajućim znanostima, prije svih sa znanošću o književnosti, lingvistikom i pedagogijom (didaktikom); 2. Specijaliziranost (usmjerenost na uže područje istraživanja, primjerice književni odgoj i obrazovanje ili nastavni predmet književnost); 3. Sintetičnost (svojstvo metodike nastave književnosti da u sebi objedinjuje rezultate i postignuća različitih znanosti, kako pedagogijskih, tako i književnoteorijskih i književnopovijesnih, prije svega, ali i lingvističkih, filozofskih, psiholoških i dr.); 4. Normativnost (sklonost da se propisuju unaprijed spremljena tumačenja književnih djela, odnosno prezentiranje gotovih shema i kalupa unutar kojih se postuliraju interpretacije književnih tekstova ili drugih književnih fenomena, primjerice književnih epoha, književnih, rodova, vrsta, teorija i sl.); 5. Političnost ili ideologičnost (slijeđenje određenih odgojnih - obrazovnih ciljeva i ideoloških postavki); 6. Primijenjenost ili aplikativnost (povezivanje teorije i prakse nastave književnosti); 7. Eklekticizam ili polimetodologizam (oslanjanje na različita iskustva i metode u proučavanju književnih djela, čime se izbjegava metodološki monizam); 8. Dijalektičnost (jedinstvo unutarnjih sastavnica metodike i dinamizam istraživačke paradigme, nasuprot statičnosti i dogmatičnosti koje joj nameće prije svega didaktika i pedagogija, ali i pozitivizam kao naslijeđeni književnoteorijski pristup).

[16] V. Bežen, *Metodika*, str. 16.

Dragutin Rosandić u svojoj definiciji metodike nastave književnosti smatra termin *nastava književnosti* nedostatnim za cjelokupnu predmetnost ove znanosti i zalaže se za termin *metodika književnoga odgoja*:

„Terminom metodika nastave književnosti određuje se samo jedno područje odgojno-obrazovne djelatnosti (nastava). Osim nastave postoje i drugi oblici književnoga odgoja i obrazovanja (izvannastavni i izvanškolski). S obzirom na rasprostranjenost književnoga odgoja (nastava, izvannastavna i izvanškolska odgojno-obrazovna djelatnost) prikladniji (primjereniji) je termin metodika književnoga odgoja“. [17]

U skladu sa ovim određenjem Rosandić nudi slijedeću definiciju metodike književnoga odgoja: *„Metodika književnoga odgoja jest znanost o književnom odgoju i obrazovanju (nastavi, izvannastavnoj i izvanškolskoj djelatnosti) na svim stupnjevima odgojno-obrazovnoga sustava.“* [18] Za Rosandića je od posebnoga značaja određenje predmetnosti metodike književnoga odgoja i on tu navodi slijedeće sastavnice: 1. Književnost kao nastavni predmet na svim stupnjevima odgojno-obrazovnoga sustava; 2. Književnost kao dio jezično-umjetničkoga područja; 3. Nastavni programi-kurikuli; 4. Nastavni proces (organizacija, oblici); 5. Metodički sustavi i njihove strategije; 6. Nastavna sredstva i pomagala; 7. Teorije učenja (opće i posebne); 8. Recepcija i literarno-estetska komunikacija; 9. Učenice/učenici kao subjekti književnoga odgoja i obrazovanja; 10. Učitelj/učiteljica književnosti; 11. Teorija i praksa književnoga odgoja i obrazovanja u prošlosti i sadašnjosti; 12. Odnos metodike i drugih znanosti; 13. Izvannastavni i izvanškolski oblici odgoja i obrazovanja; 14. Studij metodike/metodika kao sveučilišni kolegij.

Primjetno je iz svih ovih definicija da se metodika nastave književnosti mora oslanjati na svoje supstratne i bazične znanosti, ali i da se istodobno mora od njih i emancipirati zaokružujući vlastitu epistemu. Naše je stajalište da se metodika nastave književnosti treba što više udaljavati od supstratne znanosti (pedagogija i didaktika), ali, naravno, uvažavajući neraskidivu vezu s njima. S druge strane, ni put približavanja bazičnim znanostima za metodiku nastave književnosti nije nimalo jednostavan i o tome više govorimo u slijedećoj alineji.

[17] V. Dragutin Rosandić: *Metodika književnoga odgoja*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, str. 3.

[18] Isto.

Metodika nastave književnosti i bazične znanosti o književnosti (teorija i povijest književnosti): Na putu od pedagoške ka literarnoumjetničkoj metodici nastave književnosti

Metodika nastave književnosti svoje znanstveno utemeljenje prvenstveno treba ostvarivati u suodnosu sa bazičnim znanostima o književnosti, teorijom i poviješću književnosti. U tom smislu kapitalnu epistemološku studiju o ovome pitanju napisala je Manja Kovačević („Znanost o književnosti i metodika nastave književnosti"). Ova metodičarka polazi od osnovne pretpostavke da *„ ... znanost o književnosti ima ulogu konstitutivne komponente metodike nastave književnosti kao autonomne znanosti i kao praktične primjene te znanosti"*.[19] Nadalje M. Kovačević svodi pitanje odnosa znanosti o književnosti i metodike nastave književnosti na suštinsko pitanje ustrojstva predmeta, ciljeva, zadataka i metodologije metodike nastave književnosti i sama pokušava dati odgovore na ova pitanja. Prema njezinome mišljenju predmet metodike nastave književnosti jeste bavljenje književnoumjetničkim i književnoznanstvenim činjenicama u funkciji književnog odgoja i obrazovanja učenika. Dakle, glavni faktor nastave književnosti prema ovako izrečenom stajalištu jeste učenik kao subjekt nastave, pri čemu se onda uspostavlja i nova metodologija metodike nastave književnosti. Manja Kovačević susljedno tome smatra da metodolgija metodike nastave književnosti *„ ...proizvodi različite modele nastave književnosti na svim stupnjevima književnoga odgoja i obrazovanja, čija je funkcija da pridonesu provjeravanju i razvoju teorije i unapređenju nastavne prakse"*.[20] Ovakvo stajalište o predmetu i metodologiji metodike nastave književnosti proizašlo je iz tzv. Rosandićeve metodičke škole koja se u osnovi naslanja na sovjetsku metodiku nastave književnosti, napose na onu metodičku orijentaciju koju je zastupao V. V. Golubkov koji je držao da predmet proučavanja metodike nastave književnosti nije književnost nego odnos nastavnika i učenika u nastavnom procesu, što je eminentno pedagoški pristup nastavi književnosti. Ovakav pristup zanemaruje književni tekst (književno djelo) i njegovu interpretaciju u nastavi književnosti,

[19] V. Manja Kovačević: „Znanost o književnosti i metodika nastave književnosti", Zbornik *Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja*, str.129.

[20] Isto, str. 133.

što implicitno udaljava metodiku nastave književnosti od bazičnih znanosti o književnosti, teorije i povijesti književnosti. Zato Ante Bežen s pravom ovu vrstu metodike naziva pedagoška metodika nastave književnosti. Naše je mišljenje da nasuprot ovoj metodici treba više forsirati literarnoumjetničku metodiku nastave književnosti koja bi se više oslanjala na književni tekst i njegovu interpretaciju u nastavi književnosti, gdje bi primarno nosilac interpretacije bio nastavnik a posredno preko njega učenik. Dakle, metodika nastave književnosti, ukoliko želi biti ozbiljnom suvremenom naukom, mora nužno izgraditi vlastitu teorijsku epistemu, zasnovanu prvenstveno na tzv. bazičnim znanostima, kao što su teorija književnosti, povijest književnosti, uvod u komparativnu književnosti ili metodologija proučavanja književnosti.[21] Shodno svojim postavkama koje su, kako smo već rekli, rezultat Rosandićeve i sovjetske metodičke škole, Manja Kovačević određuje i sadržaj i zadatke metodike nastave književnosti. U sadržaj nastave književnosti ona ubraja: 1. „Struktura programskih sadržaja (tematski, žanrovski, književnopovijesni); 2. Odabiranje i proširivanje književnoteorijskih kategorija relevantnih za objašnjavanje i tumačenje odabranih književnih djela; 3. Mogućnosti dograđivanja književnoteorijske aparature u odnosu na književnopovijesnu građu; 4. Razrađivanje metodika interpretacije pojedinih književnih vrsta, žanrova itd.[22]“ Na kraju, Manja Kovačević određuje i temeljne zadatke nastave književnosti i prepoznaje ih u raščlanjivanju književnoznanstvenih sadržaja na obrazovno-odgojne sadržaje, tj. načinima njihove primjene u nastavi („šta“ dati nastavi od tih sadržaja i „kako“ te sadržaje funkcionalno plasirati tijekom nastavnoga procesa).

[21] O tome sam pisao u svojoj studiji „Teorijske osnove metodike nastave književnosti“, u knjizi *Filipove frajle*, str. 24-29.

[22] V. Manja Kovačević, str. 132.

Literatura

Bežen, Ante: *Znanstveni sustav metodike književnog odgoja i obrazovanja*, Zagreb, 1989.
Bežen, Ante: *Metodika. Znanost o poučavanju nastavnog predmeta*, Zagreb, 2008.
Džanko, Muhidin: *Bosanski jezik i književnost u nastavi*, Sarajevo, 2004.
Džanko, Muhidin: *Filipove frajle. Studije i interpretacije iz teorije i povijesti metodike nastave književnosti*, Tuzla, 2010.
Grupa autora: *Kako predavati književnost*, Beograd, 1984.
Marinković, Josip: *Metodika nastave filozofije*, Zagreb, 1983.
Nikolić, Milija: *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*, Beograd, 2006.
Zbornik radova *Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja*, Zagreb, 1986.

Recenzent: dr. sc. Hazema Ništović, UNZE, BiH
Lektor: dr. sc. Muhidin Džanko

UDK 811.163.4
Originalni naučni rad

Dr. sc. Hazema Ništović

PRETHODNA ISPITIVANJA FONETSKO-FONOLOŠKIH KOMPETENCIJA DJECE PRED POLAZAK U ŠKOLU

Sažetak

Prethodna ispitivanja organiziraju se pri upisu djece u školu, a s ciljem utvrđivanja stepena fonetsko-fonoloških i drugih kompetencija u predslovnoj fazi. Ukoliko se prethodna ispitivanja ne urade tokom upisa djece u prvi razred, to bi trebalo uraditi prije pripremnog perioda za učenje čitanja i pisanja. U radu će biti govora o artikulaciji glasova i o mogućim nekorektnostima koje se pojavljuju u predslovnoj fazi. Proces usvajanja artikulacije glasova je individualan pa neka djeca do polaska u školu ne usvoje pravilan izgovor svih glasova zbog lošeg jezičkog odgoja u porodici.

Ključne riječi: *fonetsko-fonološke kompetencije, razvijenost govora, predslovna faza*

PRELIMINARY TESTS PHONETIC-PHONOLOGICAL COMPETENCE OF CHILDREN BEFORE STARTING SCHOOL

Summary

Preliminary tests are organized in enrollment of children in school, with the aim of determining the degree of phonetic, phonological and other competencies in phase before letters. If previous tests are not done during the enrollment of children in first grade, it should be done before the preparatory period for learning to read and write. This project will discuss the articulation of votes and possible impropriety that appear in phase before letters. The process of adoption of articulation voices is individual and some children to start school do not adopt the proper pronunciation of all votes due to bad language education in the family.

***Key words**: phoneti - phonological competence, speech development, phase before letters*

Prethodna ispitivanja

Cilj prethodnih ispitivanja je utvrđivanje fonetsko-fonoloških i drugih jezičkih nekorektnosti koje se mogu otkloniti uz veću angažiranost učitelja i za koje je potrebna pomoć stručnjaka (logopeda, psihologa, lingvista i drugih).

Za način ispitivanja govorne razvijenosti pogodne su govorne igre u okviru kojih možemo dobiti značajne podatke o govornim kompetencijama svakog djeteta.

Najpogodnije je osluškivati govor djece za vrijeme izvođenja raznih igara na otvorenom prostoru jer djeca slobodnije govore u igri s vršnjacima, nego u razgovoru sa odraslim osobama.

O govornoj kompetenciji djece možemo dobiti značajne podatke ako podstičemo govorno komuniciranje koje organiziramo tokom prethodnih ispitivanja. Ukoliko se to ispitivanje nije obavilo pri upisu djece u školu i ukoliko je cio posao ostavljen učitelju, onda je neophodno da se sastavi plan i program ispitivanja i da se taj značajan posao obavi na početku školske godine. Učitelj treba da zna šta prati kod djece ovog uzrasta, a praćenje treba da bude osmišljeno i protkano upotrebom adekvatnih metoda i postupaka rada. Podatke koji se dobiju tokom ispitivanja trebalo bi unositi u adekvatne obrasce, ili u specijalne dnevnike pripremljene za ove namjene.

Prilikom prethodnih ispitivanja potrebno je postupati s mnogo takta i obazrivosti kako se djeca koja dolaze u školu sa skromnijim govornim kompetencijama ne bi osjetila manje vrijednim. Roditelje je, također, neophodno upoznati s ciljem ispitivanja.

U nastavnoj praksi *prethodna ispitivanja* zavise od socijalne sredine, od odgojno-obrazovne institucije, od kompetentnosti tima koji vrši ispitivanje i od ozbiljnosti kojom se pristupa ovom poslu. U svom priručniku[1] za prvi razred osnovne škole Edo Vajnaht navodi neke podatke koje bi trebalo prikupiti i sa kojima bi nastavnik morao biti upoznat prije početka rada na čitanju i pisanju.

Veoma je važno da se utvrdi predškolski razvoj djeteta, njegove socijalne i porodične prilike te da se nastavnik upozna sa

[1] Edo Vajnaht: *Naš put,* Priručnik za nastavu hrvatskosrpskog jezika u prvom razredu osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1971.

eventualnim nedostacima kao što su slabovidnost, problemi sa sluhom i govorni nedostaci.

U strukturu prethodnih ispitivanja neophodno je uključiti ispitivanja govornog inventara djeteta, osnovnih znanja iz neposredne životne sredine i inteligencije djeteta.

Vrste prethodnih ispitivanja

Dr. Ivan Furlan je zadatke za prethodna ispitivanja razvrstao po težini u devet grupa:

- poznavanje velikih štampanih slova;
- poznavanje malih štampanih slova;
- pisanje i reprodukovanje velikih štampanih slova;
- čitanje jednostavnih riječi i rečenica štampanih velikim slovima;
- čitanje jednostavnih riječi i rečenica štampanih malim slovima;
- pisanje riječi i rečenica velikim štampanim slovima;
- prepoznavanje pisanih slova;
- pisanje pisanih slova;
- pisanje riječi i rečenica pisanim slovima.[2]

Profesor Miroljub Vučković kaže: "... pored opštih podataka (intelektualna zrelost učenika, ispravnost vida i sluha, levorukost, umešnost u rukovanju osnovnim školskim priborom i dr.), *prethodna ispitivanja* otkrivaju specifične sposobnosti početnika, što će pomoći da se uspešno organizuje nastava maternjeg jezika u ovom razredu u celini, a posebno nastava *čitanja i pisanja*. To su:

- slobodno govorno komuniciranje;
- reprodukovanje kraćeg sadržaja;
- nedostaci u govoru;
- poznavanje slova;
- čitanje;
- pisanje".[3]

[2] Dr. Ivan Furlan: *Početak osnovnog školovanja,* Školska knjiga, Zagreb, 1968, str. 64.

[3] Prof. dr Miroljub Vučković: *Metodika nastave srpskohrvatskog jezika,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988, str. 24.

Artikulacija predškolske djece

I nastavna teorija i nastavna praksa tokom ispitivanja vode računa o kvantitetu, odnosno o broju glasova koje dijete zna izgovoriti ili napisati, a samo ponegdje se tokom ispitivanja vodi računa o kvalitetu izgovornih glasova, o artikulaciji i diskriminaciji izgovorenih glasova. Pod artikulacijom se podrazumijeva čist i jasan izgovor svih glasova u izgovorenim riječima. Pravilan rad govornih organa rezultira pravilnim izgovorom glasova. Na pravilan izgovor glasova utječe i pravilno disanje. Obrazovanje glasa podrazumijeva odvikavanje od nepravilnog izgovora glasova. Nepravilna artikulacija glasa **r** dešava se u grlu, a ne u ustima. Često se ne razlikuju glasovi **ć** i **č; dž** i **đ.** Ponekad djeca mlađeg uzrasta umjesto glasa **s** upotrebljavaju glas **š** i tada nastupa *šuškanje* u govoru. Nepravilno izgovaranje zubnih suglasnika dovodi do *vrskanja* u govoru. Ako se samoglasnici nepravilno artikuliraju, onda se pojavljuje *piskavo-kreštav izgovor*. Kad vazduh iz pluća ide kroz nos, a ne kroz usta, imamo tada *nazaliziranu artikulaciju*. Ova pojava je uzrokovana nepravilnim disanjem. *Tepanje* se, također, ubraja u *artikulacine poremećaje* koje je potrebno identificirati, a zatim suzbijati još u predslovnoj fazi. Ne bi trebalo dozvoliti da se tepanje produžava u školskoj nastavi. U školi bi trebalo suzbijati i naviku umetanja poštapalica (*ovaj, onaj, je li* ...) kao i zamjenjivanje jasnih suglasnika sa muklim suglasnicima. Važno je voditi računa o dijalekatskim odstupanjima u boji tona. Dikcija je pravilno i lijepo izgovaranje riječi s ciljem razumijevanja onoga što se čita ili saopćava naglas. Dikcija je u tijesnoj vezi sa artikulacijom. Kvalitetna dikcija ogleda se u jasnom izgovoru, u boji pojedinih riječi, u pravilnom naglašavanju i pauziranju. Jasan izgovor riječi u tijesnoj je vezi sa artikulacijom. Jasnost se ogleda u razgovijetnom i tačnom izgovoru svakog glasa u riječi, ni jedan glas ne smije biti izostavljen ili netačno i nejasno izgovoren. Boja glasa je značajna za lijepo i razgovijetno čitanje. Naglašavanje pri govoru i čitanju posmatra se sa gramatičkog, logičkog i psihološkog aspekta. Gramatičko naglašavanje u procesu čitanja ogleda se u pravilnom akcentiranju slogova u riječima. Svako nepravilno akcentiranje slogova otežava razumijevanje riječi, a ponekad utječe i na značenje riječi. Logičko naglašavanje riječi u rečenicama ili u rečeničkom nizu olakšava razumijevanje cijele rečenice. Psihološko naglašavanje utječe na izražavanje osjećanja koja se vezuju za isticanje riječi.

Psihološko naglašavanje razlikuje se od gramatičkog i logičkog naglašavanja. Gramatičko naglašavanje usmjereno je na naglašavanje sloga u riječima, logičkim naglašavanjem ističe se smisao rečenice, dok je psihološko naglašavanje usmjereno na isticanje osjećanja. Psihološko naglašavanje daje rečenici blagost i toplinu, ali i ljutnju , bijes, prezir, gnjev i druga osjećanja.

Kratke stanke(pauze) imaju značajnu ulogu u govoru i čitanju, jer bez pravilnog zastoja, pravilnog pauziranja nema ni kvalitetnog usmenog izražavanja. Pauze mogu biti gramatičke prirode koje su obilježene znacima interpunkcije, logičke pauze su pauze stavova, a psihološke pauze su vezane za efekat. Gramatičke pauze omogućavaju pravilno i tečno izražavanje te određuju odnos prema riječima i rečenicama. Ukoliko je rečenica upitna i uzvična, onda na kraju nje je potrebno zastati koliko zastajemo i kod tačke. Uzvična rečenica zahtijeva da se izgovari posebnim tonom koji se završava snažno, kod izjavne rečenice , tamo gdje se stavlja tačka, glas se spušta, a kod zareza glas se blago podiže. Logičke pauze ili pauze stavova obično se upotrebljavaju iza većih cjelina koje nisu vezane za sljedeći stav. Logička pauza obično duže traje od one pauze koja se pravi iza tačke.

Ukoliko želimo da ovo ispitivanje bude detaljno i precizno te da se dođe do značajnih podataka o artikulaciji i diskriminaciji glasova, onda je neophodno planirati da se u tim za ispitivanje uključe: logoped, lingvista psiholog i drugi stručnjaci koji se bave govorom te koji će utvrditi sve specifičnosti u izgovoru glasova svakog djeteta pojedinačno.

Pod *diskriminacijom* podrazumijevamo akustičko razlikovanje i zapažanje glasova. Cilj ovog ispitivanja je, između ostalog, da se utvrdi koje glasove djeca ne diskriminiraju, odnosno koje glasove pogrešno čuju, kako bismo na osnovu dobivenih rezultata mogli planirati adekvatne vježbe diskriminacije.

U timu za ispitivanje diskriminacije glasova ispitivači u stručnom timu moraju i sami imati pravilnu artikulaciju i dikciju.

Dok ispitivač govori, dijete sluša i izvršava zadatke koje ispitivač postavi. Pri sastavljanju parova riječi za diskriminaciju glasova ispitivač mora voditi računa da su djetetu jasna značenja parova riječi.

Tim koji učestvuje u ispitivanju artikulacije glasova mora obratiti pažnju na sljedeće pojave:

ispuštanje glasova (navesti tačno koje glasove dijete najčešće ispušta);
umekšavanje glasova;
zamjenjivanje glasove (navesti koje glasove kojim zamjenjuje);
ispuštanje dijelova riječi;
premještanje položaja glasova (koje glasove premješta);
dodavanje glasova (koje glasove dodaje);
spajanje glasova (koje glasove najčešće spaja);
bezglasnost (šapatom izgovara glasove);
pojačana zvučnost glasova;
produžen izgovor glasova.

Kada se kod djeteta identificira artikulaciona nekorektnost, onda se podaci unose u indeks artikulacije glasova, uz obavezno utvrđivanje nekorektne pozicije glasa u strukturi riječi.

Radi bolje preglednosti podataka koje dobijemo, svakom učeniku je potrebno napraviti *indeks artikulacije glasova* i to za svaku artikulacionu grupu.

Na osnovu ovakvih prethodnih ispitivanja možemo otkriti brojne artikulacione specifičnosti koje će nam pomoći pri pravilnom planiranju gradiva i diferenciranom pristupu svakom učeniku. Sumiranjem zbirnih rezultata dobit ćemo diferencijalnu gramatiku artikulacionih grešaka, ne samo toga odjeljenja nego i šireg školskog područja.

Fonetsko-fonološka odstupanja u artikulaciji

Na osnovu dugogodišnjeg praćenja artikulacionih grešaka učenika prvog razreda, uzrasta od 5 do 6 godina, te na osnovu organiziranog ciljanog praćenja artikulacionih specifičnosti učenika, koji su uključeni u sistem devetogodišnjeg obrazovanja i odgoja, uočili smo brojne artikulacione nekorektnosti.

Pri izgovoru nekih riječi dolazi do gubljenja jednog od dva istovjetna sloga, odnosno sažimanje dva susjedna jednaka sloga u jedan (*zubobolja* u *zubolja*; *kokoška* u *koška*; *tankokožac* u *tankožac* ...)

Metateza (grč. metathesis: premještanje) je artikulaciona pojava koja se ispoljava u uzajamnom premještanju glasova ili slogova u jednoj riječi. U razvoju našeg jezika, kao i drugih slavenskih jezika, poznata je *metateza likvida*, tj. premještanje suglasnika **r** i **l** u grupama

er, or, el, ol + suglasnik (*golva – glava*; *berza – breza*). *Metateza* je živi fonetski proces i danas. Posebno je aktivna kod djece uzrasta od četiri do pet godina (*vse* umjesto *sve*, *gor* umjesto *rog*, *randžarasti* umjesto *narandžasti, vočanik* umjesto *novčanik*, *džeterdent* umjesto *deterždent* …)

Desonarizacija je obezvučavanje glasova (*koza – kosa*; *zora – sora* ...). *Adicija* je artikulaciona greška koja se ogleda u dodavanju glasova, a često se javlja kod brzoplete djece (*prevrne – perevrne*; *dođe – deođe*). Postoji niz drugih grešaka koje najčešće čine greške asimilacije i disimilacije, a svrstavaju se u *perceptivne zabune*, greške u zapažanju koje nastaju zbog teškoća u obradi senzornih obavijesti, a najčešće su posljedica nedovoljne govorne vještine.

Ako dijete posmatra slova izdvojena iz govornog lanca, ne može uspostaviti kontrolni mehanizam koji mu omogućava provjeravanje informacije. Djetetu, ponekad, nije dovoljan samo glasovni lanac za pravilno diskriminiranje riječi, nego mu je potreban i govorni lanac da bi sa sigurnošću diskriminiralo slova (*bod – pod*; *para – bara*). Tek smještanjem riječi u adekvatnu smisaonu rečenicu, otkrit ćemo njihovo pravo značenje i sa sigurnošću diskriminirati slova. Kod djece između pet i šest godina prisutno je i udvajanje glasova ili *diftongizam*, kao i skraćivanje glasova. U sredinama u kojima se ne vodi puno računa o jezičkoj korektnosti prisutno je hijatno **j** (*bio – bijo*; *vidio – vidijo*; *radio - radijo*). Za ovaj uzrast karakteristična je i nedefinirana *distorzija*, oštećenje nekog glasa pri izgovoru, te *afonija* – šaputav glas ili bezglasnost i *distonija* – poremećaj tonske visine, govorne glasovne visine ili boje glasa.

Neki jezički sadržaji uče se prema sistemu jezičkog gradiva, a neki nesistemski, prema didaktičkim načelima. Nesistemsko učenje fonetike i fonologije počinje još u ranom periodu utvrđivanja izgovora na koje učenici nisu obraćali pažnju u svom zavičajnom govoru. Upoznavanje sa tipom *fonoloških grešaka* neophodno je početi još u fazi priprema za *učenje čitanja* i *pisanja.*

Poremećaji artikulacije u razvoju dječijeg govora

Govor je dominantno sredstvo ljudske komunikacije. On je sistem znakova i pravila primjene, ali govor uvijek prate i ekstralingvistički elementi o kojima se mora voditi računa. Dijete od 6 do 7 godina nalazi se u fazi normalnog govora sa relativno

upotpunjenim artikulacionim razvojem. Međutim, i u ovoj fazi često se susreću poremećaji artikulacije koji se svrstavaju u grupu poremećaja sa jedinstvenom nominacijom *dislalije*. Ovi poremećaji ispoljavaju se u nepravilnom izgovoru pojedinih glasova. Oni se dijele u sljedeće grupe:

-*omisija* – poremećaj koji se ispoljava u nemogućnosti izgovora nekog glasa.

-*supstitucija* – poremećaj koji se ispoljava zamjenom glasova. U okviru ovih poremećaja najčešće se zamjenjuje glas l glasom v ili j.

-*distorzija* – predstavlja artikulaciono-akustička odstupanja od standardnih izgovornih normi i *distorzija* se najčešće ispoljava u umekšanom izgovoru pojedinih glasova.

Na osnovu pojedinačnih istraživanja *dislalije* [4] utvrđeno je da se kod šestogodišnjaka procentualno najčešće susreće *distorzija*, a *omisije* su rjeđe. Od svih govorno-jezičkih poremećaja *dislalije* su najzastupljenije i čine preko 50% poremećaja u ovoj kategoriji. Glasovi koji se smatraju kritičnim iz grupe su frikativa (*s, z, š, ž*) i afrikata (*c, č, ć, đ, dž*) te laterala i aplikoalveolarni vibrant *r*.

Često se postavlja pitanje zašto su baš ovi glasovi podložni oštećenjima.

Ahmed Kontić navodi da ovi glasovi spadaju u glasove sa izrazito širim spektrom u višem frekventnom području te zbog akustičke sličnosti teže ih je slušno diskriminirati jer zahtijevaju precizne pokrete jezika i artikulacione muskulature za korektan izgovor.[5]

Često se pokušava dati okvirni odgovor na uzroke nastanka *dislalije*. Ti uzroci najčešće se traže u lošem govornom uzoru, u zapuštenom govoru, te u zaostajanju u intelektualnom razvoju. Postoje i anatomski razlozi koji se ogledaju u raznim odstupanjima vezanim za građu artikulatora, tu, prije svega, spadaju i gubici sluha.

Od psiholoških razloga nastanka *dislalija* najčešća je *logofobija*.[6]

[4] Ahmet Kontić: *Poremećaj artikulacije i logopedski tretman,* Didaktički putokazi, 35/XI, str. 71.

[5] Isto, str. 71.

[6] Za utvrđivanje stepena poremećaja artikulacije najčešće se koristi tropozicioni trijažni artikulacioni test (TAT – Vuletić, 1990). Na osnovu ovog testa amisija glasova s i z ekvivalentna je 7% oštećenju artikulacije. Supstitucija ova dva glasa iznosi 4,8% od ukupnog oštećenja artikulacije, a distorzija ovih glasova 2,4%. Ahmet Kontić: *Poremećaji artikulacije i logopedski tretman,* Didaktički putokazi 35/XI, str. 72.

Ukoliko želimo da ispitivanje bude detaljno i precizno te da se ispitivanjem dođe do značajnih podataka o artikulaciji, trebalo bi studiozno planirati ispitivanje. Vuk Milatović i Anastasija Ivković u svom *Metodičkom priručniku* daju primjer ispitivanja ploziva.

"Nastavnik će pokazati sliku, učenik će reći što ona predstavlja; nastavnik može samo da izgovori reč *pismo* pažljivo i jasno, a učenik da je čuje i da je ponovi. Ukoliko smatra da je učenik pravilno izgovorio glas *p* na početku riječi u tabelu će upisati + (pozitivan). Ako utvrdi da artikulacija ovog glasa nije pravilna, da se mora još vežbati, upisaće znak – (negativan). Treba obavezno proveriti izgovor ovog, a i glasova u svim ostalim grupama prema tabeli u sva tri položaja u rečima (na početku, na kraju i u sredini reči: pismo, top, kapa).

U nastavnoj praksi je zapaženo da poneki učenik veoma pravilno izgovara glas u pojedinim položajima u reči, a nepravilno u drugom položaju".[7]

Razvoj artikulacije glasova je individualan. Neka djeca do polaska u školu ne izgovaraju sve glasove korektno zbog lošeg jezičkog odgoja u porodici. Tokom razgovora sa djecom potrebno je bilježiti se sve ono što dijete kaže. Pri tome vodimo računa o govornoj situaciji koja nam je poslužila kao govorni podsticaj: o emocionalnom stanju djeteta, o igrovnom materijalu koji smo upotrebljavali tokom ispitivanja i drugim okolnostima. Za ispitivanja fonetsko-fonološkog statusa pogodne su ilustracije koje pokazujemo djetetu, a on imenuje šta sve vidi na njima.

Rezultati ispitivanja akustičko-artikulacione razvijenosti govora

Tokom ispitivanja akustičko-artikulacione razvijenosti možemo doći do podataka o aktivnom i pasivnom dječijem rječniku o prisustvu, ili odsustvu sinonimske leksike, te o drugim podacima kao što je upotreba nestandardiziranih izraza (lokalizmi i provincijalizmi). Sva ova zapažanja značajna su za planiranje njegovanja kulture izražavanja.[8]

[7] Vuk Milatović – Anastasije Ivković: *Metodički priručnik uz Bukvar i nastavne listove,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, 1990. str. 5-10.

[8] Miroljub Vučković: *Metodika nastave srpskohrvatskog jezika,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988, str. 25.

Akustičko-artikulacione sposobnosti često uvjetuju govornu djelatnost i u njoj se odražavaju. Postoji ponekad opasnost da nejezičke varijable koje prate govornu djelatnost zamaskiraju akustičko-artikulacionu kompetentnost djece. Međutim, posmatranje dječijeg govora ima prednosti u ovakvim okolnostima kada je jezičko znanje nedovoljno izgrađeno pa na osnovu neposredne analize dječijeg govora možemo potražiti one jezičke pojave koje su za nas, u datom momentu, interesantne, s obzirom na izabrani kriterij.

Tokom utvrđivanja jezičkih kompetencija potrebno je obratiti pažnju na nejezičke, psiholingvističke i sociolingvističke varijable koje utječu na govorno komuniciranje. U svojoj studiji Olga Gramuš ističe: "Mnoge situacije imaju ograničene vrijednosti zato što se o jezičkim sposobnostima deteta zaključivalo na osnovu prisutnog uzorka govornog ponašanja i što se nije vodilo računa o socijalnoj situaciji kao faktoru saopštavanja. Potreban je brižljivo odabran vremenski i situacijski uzorak, te kontrola i ujednačenost uslova ako želimo doći do valjanih podataka o govornoj, odnosno jezičkoj kompetenciji".[9]

Pri ispitivanju razvijenosti dječijeg fonetsko-fonološkog nivoa nije dovoljno samo poći od pretpostavke da je eksperimentalna situacija standardizirana time što je pokrivena izjedančenim uputstvima, tabelama i saopćenjima za svakog ispitanika. Na ovaj način mi kontroliramo samo površinsku situaciju, a van kontrolnog domašaja nam ostaje subjektivna interpretacija, odnosno ono područje koje se definira kao uvjetovanost jezičkih pojava od socijalnog konteksta i subjektivnog poimanja socijalnog konteksta u svijesti ispitanika.

Za ispitivanje govorne razvijenosti djece u predslovnoj fazi nije dovoljno samo sagledati opseg, obim dječije rečenice, nego je potrebno sagledati i njenu korektnost s aspekta deklinacije, konjugacije i kongruencije.

Kada je riječ o ispitivanju fonetsko-fonološke strukture, onda uzimamo u obzir samo neke elemente jezičke strukture bez kojih bi jezički sistem bio okrnjen i ne bi funkcionirao kao sistem. Zato se svi nivoi jezičke strukture u početnoj fazi uče lingvistički nesistemski, ali metodički sistemski.

[9] Olga Gramuš: *Neki metodološki problemi proučavanja dečijeg govora,* Institut za pedagoška istraživanja, Zbornik 8, Beograd, 1975, str. 253.

U *prethodnim ispitivanjima* mi utvrđujemo odstupanje dječijeg govora od utvrđene književnojezičke norme.

Ne zanemarujući lingvističke kriterije vješt metodičar (ispitivač) će uvijek imati na umu didaktičke razloge utvrđivanja razvijenosti fonetsko-fonoloških kompetencija koje prethode fazi čitanja i pisanja. Poslije utvrđivanja stepena glasovnih korektnosti, metodičar će nestandardne pojave kvantificirati na važne, za fazu učenja *čitanja i pisanja* i manje važne, za ovaj nivo učenja, te na taj način pripreme za ovu fazu učiniti funkcionalnim.

Tokom ispitivanja izgovornih kompetencija djeteta ispitivač ne smije usmjeriti pažnju isključivo na značenje riječi u rečenici, jer rečenica nije zbir izoliranih značenja riječi, već su značenja u rečeničkoj strukturi uvjetovana korektnošću fonetsko-fonološkog sistema.

Značaj nastavne prakse u ispitivanjima razvoja govora

Prethodnim ispitivanjima razvoja glasovnih kompetencija ne pridaje se veliki značaj u nastavnoj praksi. Ovo ispitivanje se radi površno i selektivno, ispitivanje jezičke kompetencije, u većini škola, obavljaju isključivo pedagozi, a podatke niko od njih ne proslijedi nastavniku, nego ih čuva u svojoj dokumentaciji.

Mnoge fonetsko-fonološke nekorektnosti svrstavamo u razvojnu fazu govora, ali ima i onih koje pripadaju ozbiljnim govornim nedostacima i za čije je otklanjanje i ublažavanje potreban dugotrajan i sistematski rad.

Tokom ispitivanja jezičkog statusa djece trebalo bi ispitati govorne greške, poremećaje i nedostake. Uočavanje govornih poremećaja na vrijeme pomaže nastavniku da još u fazi planiranja gradiva predvidi određene mjere za otklanjanje poremećaja i planiranje uključivanja određenih stručnjaka za njihovo otklanjanje.

S obzirom da se granica polaska učenika u prvi razred pomjerila na uzrast od 5,5 do 6 godina, onda se kod djece ovog uzrasta mogu pojaviti govorne greške koje imaju karakter razvojne pojave i bitno se razlikuju od govornog poremećaja, a i njihovo otklanjanje je različito. "Veliki je značaj planiranja prethodnih ispitivanja s ciljem blagovremenog prepoznavanja govornih grešaka i poremećaja, te sistemskog otklanjanja njihovih manifestacija i uzroka".[10]

[10] Radomir Matić: *Metodika razvoja govora kod dece,* Beograd, 1986, str. 277.

Najviše govornih grešaka uočavamo kod djece prvog razreda osnovne škole, a govornih poremećaja kod djece starije uzrasne dobi. Tokom ispitivanja zaostajanja u govoru, posebnu pažnju bi trebalo pokloniti artikulaciji koja ima najveći procenat javljanja grešaka u ovom periodu. Pri ispitivanju izgovora glasova, posebnu pažnju bi trebalo obratiti na izgovor afrikata i to u sve tri pozicije (inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj).

Govorni poremećaji se ogledaju i u fonaciji. Oni se javljaju u obliku disfonije ili afonije, mogu biti organski ili funkcionalni poremećaji.

Pri ispitivanju raznih "oblika manifestacije zaostajanja u govoru",[11] značajno je uočiti pojave koje se javljaju u obliku poremećaja ritma i tempa govora. Najizraženiji poremećaji ovog tipa su *mucanje* i *zamuckivanje*. Ove pojave su pojave su posebno izražene u šestoj godini života, u periodu kada djeca, u prvom razredu, počinju učiti čitanje i pisanje, pa je potrebno planirati diferencirani pristup učenicima koji imaju određene nedostatke.

Pri ispitivanju zaostajanja u govoru trebalo bi obratiti pažnju na *agramatizam*. To je nepravilan govor koji se javlja kao posljedica utjecaja sredine na govor djeteta. Nešto složeniji govorni poremećaji ovog tipa, koji se kvalifikuju kao patološke pojave, su *paragramatizam* i *dizgramatizam*.

Klasifikacija govornih poremećaja

Pri utvrđivanju govornih poremećaja u djece potrebno je izvršiti i njihovu klasifikaciju. Neki autori sve govorne poremećaje dijele na fiziološke i psihološke.[12] Drugi autori tvrde da prilikom otkrivanja govornih poremećaja treba voditi računa o "njihovim uzrocima koji mogu biti: *organske prirode* (gotsko nepce, vučije ždrijelo, zečija usna, isturena vilica, deformacija zubi, oboljenje nosa, poremećaji sluha, oboljenje centra u mozgu što izaziva afaziju), *funkcionalne prirode* (mucanje sa pratećim pojavama, govorni blok, mutizam, brzopletost, spor govor, agramatizam, neke vrste tepanja), *organsko-funkcionalne* (tepanje, brbljivost, šušketanje, disfonija, afonija...).[13]

[11] Isto, str. 278.

[12] Milorad Vučković: *Metodika nastave srpskohrvatskog jezika,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988, str. 50.

[13] Radomir Matić: *Metodika razvoja govora dece do polaska u školu,* Beograd 1986, str. 278.

Najčešći govorni poremećaj kod učenika prvog razreda devetogodišnje škole je *tepanje.* Ono se ogleda u nepravilnom izgovoru pojedinih glasova, izostavljanju nekih glasova i zamjeni određenih glasova drugim glasovima. Ova govorna pojava fiziološkog je karaktera, a može biti i posljedica pogrešnog govornog odgoja u porodici.

Unjkanje se ispoljava u nepravilnoj artikulaciji pojedinih glasova, ili u izgovoru pojedinih glasova kroz nas. Poremećaji su, uglavnom, organske prirode, ali se mogu pojaviti i kao oponašanje nekih osoba iz bliže okoline.

Brzopletost u toku govora posljedica je nepotpune sinhronizacije procesa mišljenja i govora. Usljed brzog govora javlja se nepravilan izgovor nekih glaosva, ali i ispuštanje glasova i slogova u komunikaciji.

Mucanje se ogleda u govornim zastojima, prekidima i ponavljanjima. Ovaj poremećaj je psihološke prirode, on je, uglavnom, prouzrokovan strahom od govornog kontakta sa drugom osobom.

Agramatizam se ispoljava u upotrebi nestandardnih jezičkih formi. Agramatizam najčešće nastaje kao posljedica lošeg govornog obrazovanja i utjecaja sredine u kojoj se dijete kreće.

U okviru *prethodnih ispitivanja* ne može se precizno utvrditi prisustvo ili odsustvo *aleksije i dizleksije* jer se ovaj poremećaj, uglavnom, pojavljuje u obliku neraspoznavanja slova, njihovog nepovezivanja, zamjena slova i čitanja u suprotnom pravcu. Ukoliko se radi o težim poremećajima ovog tipa i ukoliko učenici nisu u stanju da savladaju čitanje, onda se upućuju u škole za obrazovanje djece s posebnim programom za ove učenike.

Agrafija i dizgrafija su poremećaji u pisanju, oni se javljaju u pisanom izražavanju kao što se *aleksija* i *dizleksija* javljaju u čitanju. Ovi poremećaji se ne mogu pouzdano utvrditi u fazi prethodnih ispitivanja s obzirom da učenici nisu savladali slova. Indicije agrafije i dizgrafije mogu se tražiti u govornim nedostacima, izostavljanju glasova, zamjeni slogova i riječi, te tepanju, unjkanju i brzopletosti. Većina ovih poremećaja bi se odražavala i na pisanje u procesu ustrojavanja slova. Za otklanjanje ovih poremećaja potrebna je pomoć logopeda. U izrazito lakšim slučajevima, uz primjene specijalnih metoda rada, te izradu posebnog programa za ovakve učenike mogu se ublažiti ove pojave. Ukoliko se učitelj odluči za inkluziju, mora biti

spreman da uloži puno strpljenja kako bi pridobio povjerenje takvog učenika, te da uspostavi čvrstu vezu sa porodicom. Sve uočene greške, poremećaje i nedostatke učitelj bilježi u posebnu tabelu. Tabele treba da se nađu u programskim dokumentima podrške.

Zaključak

Podatke koje dobijemo ispitivanjem govornog statusa djece možemo iskoristiti u različite obrazovne svrhe. Ovi podaci mogu nastavniku poslužiti tokom planiranja i programiranja nastavnih sadržaja te u procesu praćenja razvoja govora djece kod koje smo uočili određene razvojne govorne greške ili patološke govorne poremećaje.

Literatura

Bežan, A. (2002): *Metodički pristup početnom čitanju i pisanju na hrvatskom jeziku*, Profil, Zagreb
Furlan, I. (1968): *Početak osnovnog školovanja,* Školska knjiga, Zagreb
Gramuš, O. (1975): *Neki metodološki problemi proučavanja dečijeg govora,* Institut za pedagoška istraživanja, Zbornik 8, Beograd
Matić, R. (1986): *Metodika razvoja govora dece do polaska u školu,* Beograd
Milatović, V.; Ivković, A. (1990): *Metodički priručnik uz Bukvar i nastavne listove,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
Vučković, M. (1998): *Metodika nastave srpskohrvatskog jezika,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
Matić, R. (1986): *Metodika razvoja govora dece do polaska u školu,* Beograd
Vajnaht, E.(1971): *Naš put,* Priručnik za nastavu hrvatskosrpskog jezika u prvom razredu osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb
Vajnaht, B. (1997): *Dobro jutro, priručnik za nastavu hrvatskog ili srpskog jezika u prvom razredu osnovne škole,* Školska knjiga, Zagreb.

Recenzent: dr. sc. Muhidin Džanko, UNSA, BiH
Lektor: dr. sc. Hazema Ništović

TURKOLOGIJA

UDK 821.21/.41
Originalni naučni rad

Dr. sc. İsmet Şanlı
Dr. sc. Edina Solak

DİVAN EDEBİYATINA GENEL BAKIŞ

Özet

XI. yüzyılın sonlarından itibaren Türkler yavaş yavaş Anadolu'da çeşitli yerleri fethetmeye başlamıştır. Bu fetihler sonunda Osmanlı devletini kurmuşlardır. Türklerin Anadolu'yu yurt haline getirmelerinden sonra burada Türk kültür ve edebiyatı da daha sağlam zeminde gelişmeye başlar. XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da gelişen Türk edebiyatında yazılan ilk Türkçe eserlerin daha çok Arapça ve Farsçadan yapılan tercümeler olduğu, ancak XV. yüzyıldan itibaren Türkçe özgün eserler yazıldığı görülür. İslam kültür ve medeniyetinin yanında Arap ve Fars edebiyatlarının -özellikle Fars edebiyatının- etkisiyle XIII-XIX. yüzyıllar arasında Anadolu'da (genel olarak Osmanlı coğrafyasında) gelişen ve zamanla bir gelenek oluşturan Türk edebiyatına, "Divan Edebiyatı" adı verilmiştir. Bu yazıda, Divan edebiyatının tanımı ve bu edebiyatın dönemleri ve eserleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelime: *Divan Edebiyatı, Eski Türk Edebiyatı, Klâsik Türk Edebiyatı, Aruz, Edebî Gelenek*

KRATAK PREGLED DIVANSKE KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

Krajem XI stoljeća Turci su počeli da osvajaju prostor Anadolije, a rezultat tih osvajanja je nastanak Osmanske države. Nakon što su osvojili Anadoliju, počeli su da rade na širenju turske kulture i književnosti. Prva djela koja su nastala na tom prostoru u XII stoljeću predstavljaju prijevode djela sa arapskog i perzijskog jezika, ali početkom XV stoljeća pojavljuju se originalna djela na

turskom jeziku. Književnost koja se formirala na prostoru Anadolije (područje Osmanskog carstva) na osnovu naslijeđa islamske kulture i umjetnosti, prije svega arapske i perzijske književnosti, nazvana je divanskom književnošću. Trajala je u periodu od XIII do XIX stoljeća. U ovom radu nastojat ćemo definirati divansku književnost i dati kratak pregled djela koja su nastala u tom periodu.

Ključne riječi: *Divanska književnost, Stara turska književnost, Klasična turska književnost, aruz metar, književna tradicija*

Giriş

Türk tarihinin VIII. yüzyıldan günümüze kadar olan sürecinde, iki önemli dönüm noktası vardır. Bunlardan birincisi, Türklerin X. yüzyıldan itibaren Müslüman olmaya başlamaları, ikincisi ise XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batı medeniyetinin etkisine girmeleridir. Bu önemli dönüm noktaları dikkate alınarak Türk edebiyatı da çeşitli edebiyat tarihlerinde, "İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı", "İslâmî Dönem Türk Edebiyatı" ve "Batı Etkisindeki Türk Edebiyatı" olmak üzere üç ana döneme ayrılmıştır. İslâmiyet öncesi Türk edebiyatının günümüze kadar ulaşan ilk yazılı eserleri, VIII-IX. yüzyıllarda yazılmış olan Göktürk ve Uygur metinleridir. İlk yazılı eserlerini XI. yüzyılda veren İslâmî dönem Türk edebiyatı, Fars edebiyatının etkisiyle gelişerek varlığını XX. yüzyılın başlarına kadar devam ettirmiştir.

İslâmî dönem Türk edebiyatını, "İslâmî Dönem Doğu Türk Edebiyatı" ve "İslâmî Dönem Batı Türk Edebiyatı (=Divan Edebiyatı)" olmak üzere iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. İslâmî Dönem Doğu Türk Edebiyatı, tarihî seyrine göre "Karahanlı Türkçesi ve Edebiyatı", "Harezm-Altınordu Türkçesi ve Edebiyatı" ve "Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı" şeklinde birbirini takip eden üç dönem halinde devam etmiştir. İslâmî dönem Batı Türk Edebiyatı (=Divan Edebiyatı) ise, XIII. yüzyıl sonlarında Anadolu'da gelişmeye başlamış, Osmanlı coğrafyasında XX. yüzyıl başlarına kadar varlığını devam ettirmiş bir edebî dönemdir. Hem doğu hem de batı İslâmî dönem Türk edebiyatı, kaynağı Arap edebiyatı olan ve birtakım değişikliklere uğramış Fars edebiyatının vezin, kafiye ve diğer estetik esaslarının etkisinde gelişmiştir (Gürer, 2011: vi-vii).

Divan Edebiyatının Tanımı

XIII. yüzyılın sonlarında Anadolu'da ortaya çıkan ve Osmanlı devleti sınırları içinde XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden Türk edebiyatına (=edebî geleneğe), *Divan Edebiyatı* denir. İslâm kültür ve medeniyeti ile Arap ve Fars edebiyatlarının etkisinde şekillenen Divan edebiyatı, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin geniş bir oranda yer aldığı Türkçe ile eserlerini vermiştir. Zamanla bir edebî gelenek haline dönüşen bu edebiyatta, sanatlı söyleyiş ve kuralcılık ön plandadır.

Bu edebî gelenekte, özellikle manzumelerde, bütün güzelliğinin öne çıktığı beyitlerde sanatlı ifadelerin yanında, gayet açık, anlaşılır bir dil ile yer yer duru ve estetik açıdan güzel söyleyişler de bulunmaktadır. Divan edebiyatı, yoğun sanat gücü ve söyleyişiyle Osmanlı coğrafyasının önemli kültür merkezlerinde yaklaşık altı yüzyıl devam etmiş, bu süre içinde yüzlerce değerli şair ve yazar yetiştirmiş bir edebî dönemdir (Gürer, 2011: vi; Saraç, 2011: 4).

Divan Edebiyatına Verilen Diğer İsimler

XIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı coğrafyasında görülen Türk edebî geleneği, XIX. yüzyıl başlarından itibaren artık eski cazibesini kaybetmeye başlamış; bu yüzyılın ortalarından itibaren yerini yeni bir edebî anlayışa bırakmak zorunda kalmıştır.

Batı edebiyatlarının, özellikle Fransız edebiyatının etkisinde gelişmeye başlayan bu yeni dönem Türk edebiyatı "Yeni Edebiyat (Edebiyat-ı Cedîde)" olarak adlandırılmış ve bu adlandırmanın sonucu olarak Divan edebiyatına da ilk olarak "Eski Edebiyat (Edebiyat-ı Kadîme)" adı verilmiştir. Bu edebiyata daha sonra, ortaya çıktığı yer dikkate alınarak "Havas Edebiyatı, Saray/Enderun Edebiyatı, Medrese Edebiyatı, Yüksek Zümre Edebiyatı, Divan Edebiyatı, Osmanlı Edebiyatı; bir edebî gelenek haline gelmesinden dolayı Skolastik Edebiyat, Klasik Edebiyat, Klasik Türk Edebiyatı; İslâm kültür ve medeniyetinin etkisinde gelişmesinden dolayı Ümmet Edebiyatı, Ümmet Çağı Edebiyatı, İslâmi Dönem Batı Türk Edebiyatı, İslâmî Türk Edebiyatı; Türk edebiyatının batı etkisinde yeni bir çehreye bürünmesinden dolayı da "Eski Türk Edebiyatı" adı verilmiştir (Çavuşoğlu, 1986: 1-2; Akün, 1994: 389; Saraç, 2011: 4-5).

Divan Edebiyatı İsminin Ortaya Çıkışı

XIII-XX. yüzyıllar arasında özellikle Osmanlı coğrafyasında görülen Türk edebiyatını ifade etmek için yukarıda belirtilen adlar arasında, Cumhuriyet döneminden (1923'ten) bu yana, en fazla kullanılanı "Divan Edebiyatı" olmuştur. Bu ismin önce Ömer Seyfeddin ve Ali Canip'in yazılarında ve kitaplarında kullanıldığı daha sonra gittikçe büyük bir yaygınlık kazandığı görülmektedir. Divan edebiyatı isminin yaygınlaşmasında Ali Canib'in 1924'ten itibaren yeni baskıları ile yıllarca liselerde okutulan *Edebiyat* adlı ders kitabının büyük rolü olmuştur.

Divan edebiyatı adıyla ilk zamanlar, Osmanlı sarayları ve konaklarında düzenlenen "meclis" ve "divan"lara özgü bir "aydın edebiyatı" kastedilmiştir. Ancak bu adlandırmanın asıl sebebi zamanla unutulmuştur. Şairlerin çeşitli nazım şekilleri ile yazdıkları şiirleri "dîvân" adı verilen şiir kitaplarında toplamaları nedeniyle bu isim (=Divan Edebiyatı) yerleşmiştir. Ancak böyle bir adlandırma ile sadece bu dönemde yazılan manzum eserlerin anlaşıldığı ve mensur eserler dışarıda bırakıldığından Osmanlı dönemi edebiyatına Divan edebiyatı ismi verilmesi yanlış bulunmuş ve eleştirilmiştir. Günümüzde "Divan Edebiyatı" için daha çok "Eski Türk Edebiyatı" ve "Klasik Türk Edebiyatı" adları kullanılmaktadır (Akün, 1994: 389-390; Saraç, 2011: 5).

Osmanlı Dönemi Türk Edebiyatı: Osmanlı döneminde ve coğrafyasında görülen Türk edebiyatı sadece Divan edebiyatından ibaret değildir. Bu dönem Türk edebiyatını, ortaya konulan edebî ürünlerin özelliklerine göre üç ayrı başlık altında değerlendirmek mümkündür:

1) Halk Edebiyatı
2) Tekke Edebiyatı (=Tasavvufî Halk Edebiyatı)
3) Divan Edebiyatı

Yukarıda sözü edilen üç edebî anlayış, aynı zaman diliminde varlığını devam ettirmiştir. Bu üç edebî tarz, özünde aynı kaynaktan beslenmiştir. Bunlar arasındaki fark, şekil ve muhtevada ortaya çıkmıştır. Halk şiiri, Tekke şiiri ve Divan şiirinin kullandıkları malzeme, hayal dünyası ve üslup bakımından pek çok ortak noktası bulunur. Atasözlerinden manilere, türkülerden destanlara, gazellerden şarkılara kadar pek çok edebî üründe bu ortak kültürün izleri görülür (Kurnaz, 1990).

Divan edebiyatı, Osmanlı coğrafyasında, siyasî gelişmelere paralel olarak gelişip zenginleşmiş, devletin gerileme dönemlerinde bile yükselişini devam ettirmiş ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir edebî gelenek olarak son örneklerini verip ömrünü tamamlamıştır. Bu edebiyat günümüzde her ne kadar bir edebî gelenek olarak devam etmese de, bazı özellikleri açısından şair ve yazarlar üzerindeki etkisini sürdürmektedir (Saraç, 2011: 4; Dilçin, 2011: 205).

Divan Edebiyatının Kültürel Temeli

Divan edebiyatının kuramsal ve estetik esasları, Türk, Fars ve Arap milletlerinin ortak bilgi ve edebî birikiminden ilham alarak şekillenmiştir. Bu ortak kültür ve bilgi birikimi, Türk şair ve yazarlarına, eserlerini yazarken geniş bir bilgi ve kültür penceresinden bakma fırsatı sağlamıştır. Tarih boyunca Türk, Arap ve Fars milletleri, birbirleri ile yakın ilişki içerisinde bulunduklarından kültürler arası münasebetler ve eteklenmeler kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla bu etkiler şiire de yansımıştır. Bundan dolayı Divan edebiyatının kuramsal ve estetik kuralları, yalnızca Arap veya Fars edebiyatına ait edebî esaslar olarak kabul edilemez.

Divan edebiyatını oluşturan kültürün özünde, Türk milletinin tarihine uzanan ama farklı kültürlere de kapılarını kapatmayan bir anlayış vardır. Ancak bu ortak kültür ve bilgi birikimi, toplumun genelinin değil sadece aydın kesimin sahip olabildiği, üst seviyede bir birikimdir. Bu durum, birçok bilim dalında bilgi sahibi olmayı, Arapça ve Farsçayı okuyup anlamayı, bu dilleri bilmenin yanında Türkçeyi incelikleriyle çok iyi şekilde kullanmayı gerektirmektedir. Divan şair ve yazarları, edebiyatı ilgilendiren bütün konular hakkında bilgi sahibi olmak; Arapçayı ve Farsçayı, bu dillerde yazılmış eserleri okuyup anlayacak, hattâ bu dillerde şiir yazabilecek derecede bilmek zorundadır (Saraç, 2011: 6).

Divan edebiyatında Arap ve Fars kültürü ile bu milletlerin edebî anlayışlarının benimsenmesinin sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Arap, Fars ve Türklerin Müslüman olmaları (din birliği),

b) Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları gibi Türk devletlerinde zaman zaman resmî belgeler ile ilmi eserlerin Arapça, Farsça; edebî eserlerin Farsça yazılması,

c) Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklardaki farklı

milletlerin kültür ve uygarlıklarına hoşgörülü yaklaşımı ve onların kültürlerinden yararlanma anlayışına sahip olması,

d) Anadolu'da Türk edebiyatının henüz gelişmemiş olması ve Fars edebiyatının Türk şairleri için güzel ve gelişmiş bir örnek olması,

e) Türklerin tarih boyunca İranlılarla olan komşuluk ilişkileri ve İran topraklarının uzun yıllar Türk egemenliğinde kalmış olmasından doğan kültürel yakınlaşma; İranlıların Türklerden önce Müslüman olmaları, Türklerin birçok konuda olduğu gibi sanat ve edebî anlayışta da İran edebiyatını örnek almalarını kolaylaştırmıştır.

Yukarıda belirtilen sebepler, Divan şairlerinin İslâm medeniyeti içerisinde yer alan diğer milletlerle aynı kültür zemininde şiir söylemelerinin yolunu açmıştır. Türk şairleri bu ortak kültürel unsurlar yanında yerel (mahallî) unsurlar ile Türk milletinin hayat ve insana dair bakış ve algısını da Divan şiirinin kültür alt yapısını oluşturmada kullanmışlardır (Saraç, 2011: 7).

Divan Edebiyatı İle İlgili Başlıca Kaynaklar

Divan edebiyatının tarihî seyri, geçirdiği süreçler ve değişimler ile bu edebî döneme ait metinlerin değerlendirilmesinde yararlanılacak başlıca eserler, -başta edebî eserlerin kendileri olmak üzere- şöyle sıralanabilir:

1) Tezkireler (Tezkiretü'ş-şu'arâ=şair tezkireleri): Bu eserler, şairlerin hayatları, eğitimleri hakkında kısa bilgiler veren ve onların eserleri ile sanatları hakkında değerlendirmelerin yer aldığı edebiyat tarihi niteliğinde eserlerdir. Anadolu'da yazılan ilk tezkire, Sehî Bey'in (öl. 1548) *Heşt Behişt* adlı eseridir.

2) Biyografiler: Biyografi türündeki eserleri üç başlık altında değerlendirmek mümkündür.

a) Şakâiku'n-Nu'mâniyye ile Tercüme ve Zeyilleri: Taşköprîzâde (öl. 1561) tarafından yazılan ve dili Arapça olan bu eserde Osman Gazi'den (1299-1326) Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemine kadar geçen sürede yaşamış olan bilgin, şair, aydın ve mutasavvıflar hakkında bilgiler verilmiştir. Bu eser, yazıldığı dönemden itibaren büyük ilgi görmüş, XIX. yüzyıla kadar bu eserde bulunmayan kişilerle ilgili bilgilerin yer aldığı ek(zeyil)leri yazılmış, tercümeleri yapılmıştır.

b) Çeşitli Meslek Sahipleri Hakkında Bilgi Veren Eserler: *Hadîkatü'l-Mülûk, Hadîkatü'l-Vüzerâ, Devhatü'l-Meşâyih* gibi eserlerde Osmanlı padişahları, vezirleri ve şeyhülislamları hakkında bilgiler verilmiştir.

Tezkiretü'l-Hattâtîn, Atrabü'l-Âsâr gibi eserlerde ise hattalar ve musikişinaslar, *Menâkıbu'l-Ârifin* vd. eserlerde ise önemli mutasavvıflar; *Nefehatü'l-Üns* ve *Tezkiretü'l-Evliyâ* gibi eserlerde ise evliyalardan bahsedilmiştir.

c) Antoloji Özelliği Taşıyan Biyografik Eserler: Bu tür eserlerde ise, ya Edirne, Bağdat, Bursa, Diyarbakır gibi belli bir şehirde yetişenler anlatılmış veya Müstakimzâde'nin (öl. 1788) *Mecelletü'n-Nisâb*'ında olduğu gibi İslam dünyasında yetişmiş meşhurlar hakkında bilgi verilmiştir.

3) Osmanlı Tarihleri: Osman Gazi'den itibaren Osmanlı döneminde meydana gelen olayların anlatıldığı eserlerdir. Bu eserlerin bir kısmı *Âşık Paşazade Tarihi*, *Neşrî Tarihi*, *Solakzade Tarihi* gibi yazarların adlarıyla anılmaktadır.

4) Bibliyografyalar: Taşköprizade'nin *Mevzû'âtü'l-Ulûm*'u, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn* isimli eserleri Türk edebiyatı tarihi açısından önemli bibliyografik eserlerdir. Bu kitaplarda, yazarlar ile eserleri hakkında verilen kısa bilgilerin yanında ilimlerin tarifi ve diğer ilimlerle ilgisi üzerinde de durulmuştur.

5) Ansiklopedik Eserler: Ahmed Rıfat'ın *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*'si, Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsu'l-A'lâm*'ı önemli ansiklopedik eserlerdendir.

6) Sözlükler: Vânî Mehmed Efendi'nin *Vankulu Lugatı*, Mütercim Âsım'ın *Kâmûs Tercümesi*, Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-ı Türkî*'si, Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'si, Muallim Nâcî'nin *Lugat-ı Nâcî*'si, Tahirü'l-Mevlevî'nin *Edebiyat Lugatı* Divan edebiyatına ait kavramların dönemlere göre nasıl değerlendirileceği hakkında bilgiler verir.

7) Klâsik Edebiyat Bilgisini Konu Alan (Teorik) Eserler: Divan edebiyatına mahsus estetik esasları konu alan belâgatle ilgili eserlerin XVI. yüzyıldan itibaren yazıldığı görülür. Bunlar daha çok belâgat ilmi ile ilgili olup bir kısmı Fars edebiyatının etkisiyle, büyük bölümü ise Arap belâgatine göre yazılmıştır. Sürûrî'nin *Bahrü'l-Ma'ârif*'i, İsmail-i Ankaravî'in *Miftahü'l-Belâga ve Misbâhü'l-Fesâha*'sı, Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-İnşâ*, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmaniyye*, Mehmet Rif'at'in *Mecâmi'ü'l-Edeb*

adlı eserleri, Divan edebiyatının estetik esaslarını ve edebî metinlerin nasıl değerlendirilmesi gerektiğini anlatan eserlerdir (Horata, 2009: 20-48; Şanlı, 2010; Saraç, 2011: 35-37).

Divan Edebiyatının Dönemleri

Nazmın öne çıktığı, nazma göre nesrin ise geride kaldığı bir edebî gelenek olan Divan edebiyatını, gelişim süreci ve buna bağlı olarak görülen farklı üslupları dikkate alarak üç döneme ayırmak mümkündür:

1. Dönem (=Oluşum Dönemi): XIII. yüzyıl sonları-XIV. yüzyıl sonları. Bu dönemde Türkçe kelimelerin daha çok olduğu ve İran edebiyatının etkisinin az da olsa hissedilmeye başladığı görülür. Dönemin önemli şair ve yazarları, Âşık Paşa (öl. 1333), Gülşehrî (öl. XIV. yy.), Ahmedî (öl. 1413) ve Şeyhî (öl. 1431?)'dir.

2. Dönem (=I. Klâsik Dönem): XIV. yüzyılın sonları-XVII. yüzyıl başları arası, Türk edebiyatında özgün eserlerin yazıldığı ve İran edebiyatının etkisinin kısmen azaldığı bir dönemdir.

XV. yüzyıldan sonra klâsik bir nitelik kazanan Divan şiiri, daha sonraki dönemlerde örnek alınacak büyük şairler yetiştirmiştir. Türk şiiri, XVI. yüzyılda Zâtî, Fuzûlî, Bâkî, Hayâlî, Bağdatlı Rûhî, Taşlıcalı Yahyâ Bey gibi şairler sayesinde his, hayâl ve fikirleri; ahenkli, ince ve akıcı bir şekilde ifade yeteneği kazanmıştır.

Türk edebiyatı, XVI. yüzyıldan itibaren kendi benliğini bulmuş ve İran edebiyatı ile boş ölçüşecek bir nitelik kazanmıştır. Bütün bunlara bağlı olarak Türk edebiyatında XVI. yüzyılda giderek yoğunlaşan yerelleşme (mahallîleşme) akımı görülür. Bu dönemin önde gelen şairleri; Ahmed Paşa (öl. 1496), Necâtî (öl. 1509), Zâtî (öl. 1546), Fuzûlî (öl. 1556), Hayâlî (öl. 1557), Taşlıcalı Yahyâ (öl. 1582), Nev'î (öl. 1599) ve Bâkî (öl. 1600)'dir (Çavuşoğlu, 1986: 13; Mazıoğlu, 2009: 769).

3. Dönem (=II. Klâsik Dönem): XVII. yüzyıl başlarından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde, özellikle İran edebiyatındaki üslup değişikliğinin etkisiyle Divan şiirinde İran edebiyatının ve Sebk-i Hindî (=Hind Üslubu) adı verilen edebî akımın etkisi kuvvetle hissedilir. Neşâtî ve Nâ'ilî başta olmak üzere XVII. yüzyılda birçok şair, hayalî düşünceleri, ölçülü ve temiz bir dille başarıyla ifade etmişlerdir. Bu edebî akımın Türk edebiyatındaki önemli temsilcileri, Fehîm-i Kadîm (öl. 1647), Nâ'ilî (öl. 1666),

Nedîm-i Kadîm (öl. 1670), Nef'î (öl. 1635) ve Şeyh Gâlib (öl. 1599)'dir.

XVIII. yüzyılda Divan şiirinin genel görünümü ve sanat anlayışı, önceki dönemlerin (geleneğin) devamı şeklindedir. Bu yüzyılda İran edebiyatının Türk edebiyatı üzerindeki etkisi zayıflamış, geçmiş yüzyıllarda yaşayan büyük Türk şairlerinin eserleri örnek alınmıştır. Eskilerin örnek alınmasının yanında bu yüzyıl şairleri şiirde yenilik arayışına da girmişler ancak dönem şairlerinden sadece Nedîm ve Şeyh Gâlib, geleneğin sınırları içinde kalarak Divan şiirine farklı ve orijinal söyleyiş getirmiştir.

Divan şiiri geleneği, XX. yüzyılın başlarında sona ermiş olsa da, Cumhuriyet sonrası ve günümüz Türk edebiyatında bu şiirin etkisini ve izlerini görmek mümkündür (Çavuşoğlu, 1986: 13-16; Saraç, 2011: 10-11; Dilçin, 2011: 206).

Divan Edebiyatının Geliştiği Merkezler

Türkler, X. yüzyıldan itibaren Ortaasya'dan batıya doğru göç etmeye başlamışlar ve XI. yüzyılın başlarında Anadolu uçlarına kadar gelmişlerdir. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise batı Anadolu'da çeşitli bölgeleri ele geçirmişler ve nihayet Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun büyük bir kısmını fethetmişlerdir. Anadolu'da önce çeşitli adlarla beylikler daha sonra Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kuran Türkler, gerek beylikler gerekse Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin hâkim olduğu dönemlerde yaptıkları imar, kültür, edebiyat ve sanat faaliyetleriyle Anadolu'yu bir Türk yurdu haline getirmişlerdir.

Anadolu'nun Türklerle başlayan tarihi ile burada gelişen kültür ve medeniyetin temelinde Türklerin daha önce yaşadıkları bölgelerde kazandıkları birikimlerin büyük yeri vardır. Özellikle Anadolu'da şekillenen devlet ve divan geleneğinde, din anlayışında, kültür, sanat ve edebiyatta Gazneli ve Selçukluların devlet gelenekleri ve âdetlerinin etkisi olduğu görülür. Türklerin daha önce yaşadıkları coğrafyalarda geliştirdikleri şiir anlayışı ve zevkini Anadolu'ya taşımalarına bağlı olarak burada Farsça ilgi görmüş, bu dilde yazılan edebî eserler okunmuş, Fars edebiyatının etkisinde yeni eserler yazılmıştır. Bu etkinin doğal sonucu olarak Anadolu'da ilk eserlerin büyük bir kısmı Farsça yazılmıştır. Selçuklular döneminde yazdığı Türkçe şiirler ile Divan edebiyatının öncü ve kurucu şairlerinden olan

Hoca Dehhânî'nin manzumeleri, şekil, üslûp ve muhteva yönünden Fars şiirinin etkisini açıkça göstermektedir (Yavuz, 2011: 87).

Anadolu beylikleri, Selçuklu ve Osmanlı devlet yöneticileri, geçmiş dönemlerde, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklular'da olduğu gibi ilme, şiire, sanata büyük önem vermişler ve buna bağlı olarak şair, âlim ve sanatkarları koruyup desteklemişlerdir. Osmanlılarda I. Murad (1359-1389) devrinden itibaren Türkçenin devlet dili olarak ağırlık kazandığı görülür.

Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminden itibaren ise, şairlerin saray tarafından himaye edildiği görülür. Bu anlamda şair ve yazarları etrafında toplayan, meclisler kuran ilk şahıs, Yıldırım Bayezid'in en büyük oğlu Emir Süleyman'dır (öl. 1411).

II. Murad ile birlikte şiir ve şairler Osmanlı sarayında ve kültür hayatında önemli bir yer kazanır (Yavuz, 2013: 15). İstanbul'un fethedilip başkent yapılmasından sonra, bu şehir Türk şiirinin de merkezi olmuştur.

Sancaklara vali olarak atanan şehzadelerin ve onları örnek alan diğer devlet adamlarının şairleri himaye edip desteklemeleri, İstanbul'un dışında pek çok merkezde Türk edebiyatının gelişmesine katkı sağlamıştır. Böylece şairin değerinin bilindiği, şiirin toplum hayatında öne çıktığını gösteren edebî muhitler meydana gelmiştir (İpekten, 1996; İsen, 1997: 72, 83).

Osmanlı Devleti ile birlikte Anadolu'da gelişen kültür ve medeniyet yeni bir sürece girmiş, yeni bir yüz kazanmıştır. O dönemde kabul gören tezhip, hat, minyatür, musikî gibi pek çok sanat Osmanlılar elinde yeniden yorumlanmış ve gelişmiştir (Kurnaz, 2009: 203).

Osmanlı idaresine geçen yerlerde, özellikle kültür hayatının zengin olduğu şehirlerde eğitimden sanata, mimarîden musikî ve edebiyata kadar geniş bir alanda kültürel bir canlılık dikkati çeker. Bu kültürel zenginliğin temelinde ise başta padişah ve şehzadeler olmak üzere Osmanlı devlet adamlarının şair ve sanatkarlara sahip çıkarak onları koruyup desteklemeleri önemli yer tutar. İşte bu tutum sonucunda Osmanlı döneminde pek çok şehir önemli kültür merkezi haline gelmiş ve bu merkezlerde çok sayıda Divan şairi yetişmiştir. Divan edebiyatı, mimaride ve musikîde şaheserler ortaya koyan Türk medeniyetinin önemli unsurlarından biri ve ayrılmaz parçasıdır. Türk diliyle eserler verilen bu edebî geleneğin Osmanlı kültür hayatında yeri ve önemi büyüktür (Gönel, 2012: 7).

Divan edebiyatı genel olarak bir şehir ve şehirli edebiyatıdır. Osmanlı döneminde en çok divan şairi, sırasıyla başkent olan Bursa, Edirne ve İstanbul'da yetişmiştir. Ancak bu şehirlerin dışında yaklaşık 221 merkezde çok sayıda Divan şairi yetiştiği bilinmektedir.

Mevcut bilgilere göre Osmanlı döneminde en çok Divan şairinin çıktığı merkezler ile buralarda yetişen şair sayıları şöyledir: İstanbul (609), Bursa (156), Edirne (150), Konya (69), Diyarbakır (40), Kastamonu (36), Bağdat (35), Gelibolu (30), Bosna (26), Antep (26), Buhara (26), Kütahya (24), Novaberde (22), Serez (21), Manisa (20), Vardar Yenicesi (20), Bolu (19), Isparta (19), Üsküp (18), Amasya (17), Aydın (17), Manastır (17), Rumeli (17), Erzurum (16), Filibe (16), Selanik (16), Sofya (16), Ankara (15), Trabzon (15), Kayseri (11), Şam (10), Adana (9), Kırım (9), Urfa (8), Prizren (7), Yenipazar (5)'dır (İsen, 2010: 171-179).

Yukarıda sadece bir kısmı belirtilen ve bir anlamda Osmanlı kültür coğrafyasının da sınırlarını gösteren şehirler ve burada yetişen Divan şairleri, Osmanlı devletinin idare ettiği topraklarda Türkçenin yaygınlaştığının ve farklı dillerin konuşulduğu bölgelerde bir kültür dili haline geldiğinin göstergesidir.

Divan Edebiyatı Döneminde Yazılan Edebî Eserler

Divan edebiyatı geleneğinde gerek manzum (şiir) gerekse mensur (nesir, inşa) olarak yazılmış veya düzenlenmiş eserleri, "divanlar", "mesnevîler", "şiir mecmu'aları" ve "mensur eserler" adları altında tasnif etmek mümkündür.

1) Divanlar/Divançeler: Divan şairlerinin şiirlerini bir araya getirdikleri eserlere "dîvân" veya "dîvânçe" adı verilmiştir. Nazım şekilleri bakımından zengin, şiir çeşidi ve sayısı yönünden hacimli eserlere "müretteb divan" veya "dîvân"; şiir çeşidi az ve şiir yönünden eksik, hacmi küçük eserlere ise "dîvânçe" adı verilmiştir. Divanlar, Dîvân-ı Şeyhî, Dîvân-ı Necâtî, Dîvân-ı Fuzûlî gibi şairlerinin adıyla (veya mahlasıyla) adlandırılmıştır.

Divanlar şairlerin ya sanat hayatlarının olgunluk dönemlerinde bizzat kendilerince veya ölümlerinden sonra yakınları ya da sevenleri tarafından hazırlanmıştır. Şairler, divanlarını düzenledikten sonra yazdıkları şiirlerini divanların yeni nüshalarına (kopyalarına) eklemişlerdir. Ancak bütün şairler, şiirlerini bir araya getirerek divan hazırlama (divan sahibi olma) imkânı bulamamıştır.

Bugün adları bilinen, hattâ bazı şiirleri günümüze ulaşan birçok şairin divanı elimizde yoktur. Bu şairler ya bir divan oluşturacak kadar şiir yazmamış ya da çeşitli sebeplerden dolayı şiirlerini bir divanda toplayamamıştır. Divan şairlerinin -birkaç istisna dışında- hayatları boyunca sadece bir divanı olmuştur. Ali Şîr Nevâyî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Ahmed Nâmî, İzzet Molla, Yahyâ Nazîm gibi şairler ise farklı dönemlerde yazdıkları şiirlerini ayrı divanlarda toplamışlar ve bu divanlara farklı isimler vermişlerdir. İzzet Molla, gençlik döneminde yazdığı şiirlerini *Bahâr-ı Efkâr*, ömrünün sonlarına doğru yazdığı şiirlerini ise *Hazân-ı Âsâr* adını verdiği iki divanda toplamıştır.

Divanlar düzenlenirken genellikle nazım şekilleri esas alınmıştır. Düzenli (mürettep) bir divanda manzumeler; manzum veya mensur bir önsöz niteliği taşıyan "dîbâce" veya "mukaddime" adı verilen giriş bölümünden sonra kasideler, tarih kıt'aları, gazeller, musammatlar, rübâ'îler, kıt'alar, beyitler, mısralar adı verilen bölümler halinde düzenlenmiştir. Ancak bütün divanlarda aynen uyulmuş bir sıralamadan söz etmek mümkün değildir. Dîbâcesi bulunmayan divanlar olduğu gibi gazellerden önce musammatların, kasidelerin gazellerden sonraya konulduğu divanlar da bulunmaktadır. Şairler dîbâcelerde şiir ve sanatla ilgili görüşlerine yer vermişlerdir. Bu bölümler, o dönemin şiir ve sanata bakışı öğrenmemiz açısından önemlidir.

Divanlarda aynı nazım şekliyle yazılmış şiirler, özellikle kasideler ve gazeller de kendi içinde bir sıralamaya tabi tutulmuş; kasideler bölümünde yer alan şiirlerde kasidenin türü (konusu) dikkate alınmıştır. Buna göre kasideler genellikle tevhîd, münâcât, na't, medhiye sırasıyla yazılmıştır. Kasidelerden sonra devlet büyüklerinin doğum, düğün, ölüm tarihleriyle çeşitli olaylarla ilgili düşürülen tarihlere yer verilmiştir.

Gazeller sıralanırken, redifli gazellerde redifin son harfi, redifsiz gazellerde de kafiyenin son harfine göre (elifba, Arap harflerinin alfabetik sırası) esas alınmıştır. Ancak ayın, gayın, hemze vd. gibi harflerle biten kafiye bulmak güç olduğundan bütün harflerle gazel söylemiş şair sayısı çok azdır. Musammatların sıralanmasında ise genel olarak bendlerin mısra sayılarına dikkat edilmiş ancak bu durum kesin bir kural halinde uygulanmamıştır. Musammatlardan sonra "mukatta'ât" adı verilen bölümde kıt'a, rübâ'î, matla', müfred gibi şiirlere yer verilmiştir. Genel olarak Divanlardaki manzumelerin

nazım şekillerine ve buna bağlı olarak uzundan kısaya göre sıralandığını söylemek mümkündür (Horata, 2009: 20-22; Saraç, 2011: 12-13).

2) Mesneviler: Mesnevi, bazı divan ve mecmualarda yer alan bir nazım biçimi olmasının yanında bu nazım biçimi ile yazılmış kitapların adıdır. Mesneviler, beyitlerin birbirinden bağımsız olarak kafiyelendiği, gazel ve kaside de olduğu gibi beyit sayısında sınırlama olmayan bir nazım şeklidir. Bu durum şairlere hem kafiye bulmada hem de duygu ve düşüncelerini kolayca ifade etmede büyük kolaylık sağlamıştır. Bu sebeple uzun aşk hikâyeleri, dinî-tasavvufî, destanî konular yazılırken hep mesnevi nazım şekli tercih edilmiştir. Eğer bir şair farklı isimlerde beş mesnevi veya mensur-manzum beş eser yazmışsa, bu beş mesnevi veya beş eser "hamse" olarak adlandırılmıştır. Türk edebiyatında hamse sahibi olan şair sayısı çok az olduğu için özellikle beş mesneviden oluşan hamse yazmak, şairler için bir saygınlık sebebi olmuştur. Ali Şîr Nevâyî, Hamdullah Hamdî, Lâmî, Taşlıcalı Yahyâ, Nev'îzâde Atâî ve Nergisî Türk edebiyatında hamse sahibi olan şairlerdendir. Bunlardan Nergisî'nin hamsesi mensur eserlerden oluşmaktadır (Horata, 2009: 23; Saraç, 2011: 13-14).

3) Şiir Mecmuaları: Divan edebiyatına ait manzumelerden seçilen çeşitli şiir örneklerinin yer aldığı, günümüzün antolojilerini andıran eserlere genel olarak "şiir mecmuları" (mecmu'a-i eş'âr) denilmektedir. Şiir mecmuası özelliği taşıyan eserlerin bazılarında farklı şairlere ait çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış şiirler toplanmış, başka bir kısmında ise sevilen şiirlere başka şairlerin yazdığı nazireler (benzer şiirler) bir araya getirilmiştir. Benzer şiirlerin yer aldığı mecmular ise "nazire mecmuaları" (mecmu'a-i nezâ'ir) şeklinde adlandırılmıştır. Yazarı bilinen nazire mecmu'aları şunlardır:

a) Ömer b. Mezîd, *Mecmu'atü'n-Nezâ'ir*

b) Eğirdirli Hacı Kemal, *Câmi'ü'n-Nezâ'ir*

c) Edirneli Nazmî, *Mecma'ü'n-Nezâ'ir*

d) Pervane Bey, *Pervâne Bey Mecmu'ası*

e) Budinli Hisâlî, *Metâli'ü'n-Nezâ'ir*

Hisâlî'nin *Metâli'ü'n-Nezâ'ir*'inde nazirelerin sadece matla' beyitleri toplanmıştır (Horata, 2009: 23-24; Saraç, 2011: 14).

4) Mensur Eserler: Divan edebiyatı şiir ağırlıklı bir edebiyat olmakla birlikte bu edebiyatın devam ettiği dönemlerde dinî-ahlakî, tasavvufî konuların yanında ansiklopedik bilgilerin yer aldığı çok

sayıda mensur eser de yazılmıştır. Divan edebiyatında yazılmış mensur eserleri, dil özellikleri bakımından *sade nesir* ve *süslü nesir* şeklinde genel olarak iki gurupta değerlendirmek mümkündür.

Sade nesirle yazılan eserlerde, halkı bilgilendirmek, halka birşeyler öğretmek ve onları eğitmek amacı güdülmüştür. Seydi Ali Reis'in *Mir'âtü'l-Memâlik*'i, Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhat-nâme*'si, *Peçevî Tarihi* sade nesir özelliği taşıyan eserlerden bazılarıdır.

Süslü nesirde ise, yazarlar sanat güçlerini ortaya koymak istedikleri için anlam ve söz sanatlarını bolca kullanmışlar, Arapça ve Farsça kelimeler ile bu dillerin gramer kurallarına göre yapılmış tamlamalara yer vermişler, simetrik olarak kullanılan benzer seslerle oluşturulan seciler ile bir ritim ve ahenk oluşturmuşlardır. Sinan Paşa'nın *Tazarru'-nâme*'si, Veysî'nin *Dürretü't-Tâc*'ı ve *Münşe'ât*'ı, Nergisî'nin *Hams*e'si ve Nâbî'nin *Münşe'ât*'ı süslü nesre örnek eserlerdendir.

XV. yüzyıl sonlarına kadar yazılan eserlerin büyük bir kısmı dinî ve ahlâkî nitelikte olup konuşma diliyle (sade nesirle) yazılmıştır. Kur'an tercümeleri, hadis çevirileri, İslam tarihi ve fıkıh, folklorik halk hikâyeleri, tasavvufî eserler, fetih-nâme, Osmanlı tarihleri, ahlâk ve siyaset kitaplarının büyük bir kısmı sade nesirle yazılmıştır. Divan edebiyatının ilk dönemlerinde yazılan dinî içerikli eserlerin çoğu tercümedir. Edebiyatın gelişmesine bağlı olarak manzum eserlerde olduğu gibi mensur eserlerin dilinde de zamanla değişiklik meydana gelmiş, nesir türü eserler arasında sanat kaygısıyla yazılmış örnekler ortaya çıkmıştır (Çaldak, 2006: 74-76).

Divan Şirinin Genel Özellikleri

Divan şiirinin dikkat çeken ve öne çıkan özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

* Divan şiiri, geleneğe bağlı olan ve belli bir kültür birikimi ile yazılan bir şiirdir. Bu sebeple şairler, şiirlerinin şeklini, konularını ve kurgusunu, üslubunu belirlerken, kendinden önce yaşamış şairlerin yolundan ayrılmazlar.

*Şairler, geleneğe uyarak öncekilerden farklı ve orijinal şiir yazabildikleri ölçüde sanatkâr kabul edilirler.

* Geleneğe uygun şiir yazan bayan şair ile erkek şairlerin, sıradan bir şair ile padişah bir şairin şiirlerini birbirinden ayırmak mümkün değildir.

* Şiirlerde dil kurallarına uygunluk, âhenk ile anlam bütünlüğünün sağlanmasının yanında veznin düzgün olması da önemlidir.

* Divan şiirinde nazım birimi, "beyit" ve "bend"dir. Beyit iki mısradan, bend ise ikiden fazla mısradan meydana gelir.

* Şiirlerde anlam güzelliğini sağlamak için teşbîh, telmîh, mecâz, isti'âre, kinâye ve tevriye gibi çok sayıda edebî sanat kullanmıştır.

* Divan şiirinde ortak bir imaj dünyası vardır ve bu imaj dünyasının oluşmasında "mazmun"lar oldukça önemlidir. Mazmunlar, şairlere az sözle çok anlam ifade etme imkânı sağlar.

* Bu edebiyatta anlam güzelliği yanında, söz güzelliğine (kelimelerin birbiriyle uyumu ve akıcılığına) de büyük önem verilmiştir.

* Şiirlerde anlamı zenginleştirecek hikâye, latîfe ve atasözlerine yer verilir ve bunlarla edebî sanatlar yapılır.

* Şairler genel olarak geleneğe uyup kendi adları yerine mahlas (takma ad) kullanmışlardır.

* Şiirlerde genelde akıcı, ahenkli söyleyişe uygun vezinler kullanılır.

Okuyucuya bir fikir vermesi için yukarıda maddeler halinde verilen özelliklere, hemen her Divan şairinin şiirlerinde rastlamak mümkündür. Ancak Divan şiirinin bütün özellikleri bundan ibaret olmayıp bunlara şiirlerden hareketle yenilerini eklemek elbette mümkündür.

Divan Şiirinde Nazım Şekilleri

Divan şiirinde görülen nazım şekillerinin temeli, Arap ve Fars şiirine ait nazım şekillerine dayanır. Bu şiir geleneğinde nazım biriminin beyit ve bend olduğu yukarıda ifade edilmişti. Divan şiirinde görülen nazım şekillerini; beyit ve bendlerden oluşan nazım şekilleri olmak üzere iki guruba ayırmak mümkündür.

Beyitlerden meydana gelen nazım şekilleri; kaside, gazel, müstezâd, kıt'a ve mesnevidir.

Bendlerden meydana gelen nazım şekillerine bir bütün olarak "musammatlar" adı verilmiştir. Bu başlık altında yer alan manzumeler bendlerindeki mısra sayılarına göre şu şekilde sıralamak mümkündür:

1) Tek bendli nazım şekilleri: rübâ'î, tuyuğ (dört mısradan oluşurlar)

2) Çok bendli nazım şekilleri: müselles (bendleri 3 mısra), murabba (bendleri 4 mısra), muhammes (bendleri 5 mısra), müseddes (bendleri 6 mısra), müsebba (bendleri 7 mısra), müsemmen (bendleri 8 mısra), mütessa (bendleri 9 mısra) ve mu'aşşer (bendleri 10 mısra)

3) Terkîb-bend, Tercî'-bendler: Terkîb-bend ile tercî'-bendler ise musammatlar içinde yer alan ancak bendlerinin özellikleri bakımından farklı bir gurup oluştururlar.

Terbî, tahmîs, tesdîs, tesbî, tesmîn, ta'şîr ise bendlerindeki mısra sayıları bakımından yukarıda bahsedilen musammatlara benzeyen ancak farklı teknikle yazılmış manzumelerdir (Saraç, 2011: 15-16).

Divan Edebiyatında Türler

Edebî metinler, yazılış şekli ve dış biçim özelliklerine göre "nazım (şiir)" ve "nesir (düzyazı)" olmak üzere ikiye ayrılır. Nazım şeklinde yazılmış metinlere "manzume (manzum metin)", nesirle yazılanlara ise "mensure (mensur metin)" denir. Manzumeler, ölçü, mısra, beyit ve bendlerinin sayısı ile kafiyeleniş gibi kuruluşlarındaki biçimsel farlılıkları dikkate alınarak "nazım şekilleri" ve konularına (içeriklerine) göre "nazım türleri" adıyla iki şekilde sınıflandırılır.

Düzyazılar ise, metnin uzunluğu-kısalığı, ele alınan konu, konunun işleniş biçimi (üslup) gibi özelliklerine göre roman, hikâye, deneme, tiyatro vd. adlar verilen nesir çeşitlerini/türlerini oluştururlar.

Edebiyatta aynı konu, mensur ya da manzum olarak işlenebildiği gibi farklı nazım şekilleriyle de ele alınabilmektedir. Divan edebiyatında manzum veya mensur yazılabilen edebî türlerin belli başlıları şunlardır: Fahriye, Fâl-nâme, Gazavât-nâme, Hezl, Hicviye, Hilye, Kısas-ı Enbiyâ, Kırk Hadis, Kıyâfet-nâme, Lugaz, Mahlas-nâme, Medhiye, Menâkıb-nâme, Mektup, Mersiye, Mevlid, Mi'râciye, Mu'ammâ, Münâcât, Münşeât, Na't, Nazîre, Pend-nâme, Sâkî-nâme, Sefâret-nâme, Seyâhat-nâme, Sûr-nâme, Şarkı, Şehr-engîz, Tarih, Ta'rîfât, Tevhîd, Şu'arâ Tezkiresi (İsen, 2009: 251-267; Ayyıldız-Birgören, 2005: 219-306).

Divan Şiirinde Konular

Divan şiirinde işlenen konuları; din, tasavvuf, tarih, mitoloji, tarihî ve mitolojik şahıslar, tabiatla ilgili unsular, insan ve insanla ilgili unsurlar şeklinde ana başlıklar ve bunlara bağlı alt başlıklar altında sınıflamak mümkündür.

Din: Divan şiirinde dinî konuların ele alındığı şiirlerden en yaygın olanları tevhîd, münâcât ve na'tlardır.

Tevhîdlerde, Allah'ın zatından, sıfatlarından, fiillerinden, birliği ile yüceliği anlatılır. Münâcâtlar, Allah'a yalvarma ve yakarış içeren manzumelerdir. Na'tler ise, Hz. Muhammed'i övmek için yazılmış şiirlerdir, ancak dört büyük halife ile diğer din büyüklerine yazılmış şiirlere de na't denildiği görülebilmektedir. Hz. Muhammed'in doğumu, hayatı ve kişiliğinin anlatıldığı şiirlere mevlid; Hz. Muhammed'in vasıflarının anlatıldığı manzumelere hilye, Hz. Muhammed'in mi'râca çıkışını ele alanlara ise mi'râciyye adı verilmiştir.

Divan şairleri esmâ'ü'l-hüsnâ (güzel isimler) denilen Allah'ın isimleri ile melâ'ike-i mukarrebîn olarak nitelenen dört büyük melekten (Cebrâ'il, Mikâ'il, İsrâfil ve Azrâ'il) de şiirlerinde yeri geldikçe söz ederler.

Şairlerin manzumelerde yer verdikleri dinî unsurlar arasında yukarıda belirttiklerimizin yanında *Kur'ân-ı Kerîm* olmak üzere kutsal kitaplar, İslâma göre yapılması gereken ibadetler ve yasaklar, kutsal gün ve geceler, melekler, peygamberler, peygamber kıssaları, dört halife önemli bir yer tutar.

Tasavvuf: Divan şairlerinin büyük bir kısmının şiirlerinde tasavvufa yer verdikleri görülür. Gerek ibadetlerde gerekse dünyadaki her türlü işte, yaratıcıya olan sevgiyi (gerçek aşkı; ilahî aşkı) esas alan tasavvufun temeli, Kur'an ve sünnet adı verilen iki kaynağa dayanır. Zamanla felsefî bir boyut kazanan tasavvufta "vahdet-i vücûd" (varlık birliği) adı verilen inanç sistemi Divan şairleri arasında yaygın kabul görmüş ve bu düşünce Divan şiirini etkilemiştir.

Tasavvufî şiirlerde "mutlak sevgi (gerçek sevgi, ilahî aşk)" ve "mutlak güzellik (zâtî güzellik)" mutasavvıf şairlerin üzerinde durdukları konuların başında gelir. Mutasavvıf şairler, aşk, şarap, meyhane, sevgili gibi unsurları tasavvufun mecazlı diliyle ele almışlar ve bu kavramları, sözlük anlamlarından çok daha farklı anlamlarda kullanmışlardır. Bu durum ise tasavvufî şiirlerin kendine

özgü sembolik bir dilinin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Üstüner, 2007).

Tarih ve Mitoloji: Divan şiirinde görülen tarihî şahsiyetler, olaylar ve unsurlar arasında, İran mitolojisinden alınan Cemşîd, Dahhâk, Efrâsiyâb, Ferîdun, Gâve, Nerîmân, Sâm, Zâl, Rüstem, İsfendiyâr, Kahramân, Keyhüsrev, Keykubâd, Minuçihr, Nûşirevân, Hüsrev, Siyâvuş, Bihzâd, Cengiz, Fağfûr, Hülâgû, İskender, Mânî, Nergis, Anka ve Hümâ ile bunların hikayeleri önemli bir yer tutar (Onay, 2000: 62-66).

Tabiat İle İlgili Unsurlar: Divan şiirinde tabiatla ilgili işlenen başlıca konular; kozmik âlem (eski kozmoloji anlayışına göre gökyüzü ve gezegenler), dağlar, akarsular, zaman ve zamanla ilgili genel kavramlar, hayvanlar ve bitkilerdir. Bütün bu unsular şairlere duygu ve düşüncelerini sanatlı bir şekilde anlatmak için araç olurlar.

İnsan ve İnsanla İlgili Unsular: Divan şiirinde en çok görülen insan tipleri; sevgili, âşık ve rakiptir. Bu tiplerden başka şairlerin medhiye yazdıkları devlet adamları, dostları ve yakın çevresindeki insanlar da şiirlerde yer alır. Özellikte tasavvufî şiirlerde kendini kimi zaman âşık, rind ve ârif olarak tanımlayan şairler, rakibi de zâhid, sofu vd. kavramlarla ifade ederler. Bu insan tiplerine bağlı olarak en sık işlenen konu aşktır. Aşk dışında ele alınan konular; şairlerin dünya ve hayatla ilgili görüşleri, değer yargıları, karşılaşılan olaylarla ilgili duygu ve düşünceler şeklinde sıralanabilir.

Divan Edebiyatında Ahenk Unsurları

Divan şiirinin dikkat çeken önemli özelliklerinden biri, âhenk (musikî) yönü çok güçlü bir dile sahip olmasıdır. Ahenk, kelimelerin çeşitli yollarla, etkileyici ve akıcı bir şekilde düzenlenmesidir. Bu şiirde ahengi sağlayan asıl unsurlar, vezin ve kafiyedir. Bunların dışında redif, akıcı (fasih) kelimelerin seçilmesi, cinâs, tekrîr, kalb, iştikâk, aks, tensîk, i'âde ve tarsî' gibi söz sanatları, söz tekrarları, paralelizm, aynı seslerin bulunduğu veya aynı kalıptaki kelimelerin kullanılması ile ses tekrarları (aliterasyon ve asosans) da ahenge önemli ölçüde katkı sağlar. Divan nesrinde ahengi sağlayan unsurlar ise, metin içi kafiye(sec'i) ve ses tekrarları (aliterasyon ve asonans) dır.

Nazım: Edebiyatta ölçülü (vezinli) ve kafiyeli mısralarla oluşturulan sözlere veya metinlere *nazım* denir. Nazım halinde

yazılmış kısa eserler *manzume*, uzun olup bir kitap haline getirilenler ise *manzum eser* adını alır.

Manzumelerin mısra, beyit ve bend sayısı, bunların sıralanış düzeni, kafiye örgüsü ve kompozisyonu gibi dış yapı özelliklerine göre farklı *nazım şekilleri* ortaya çıkmıştır. Divan şiirinde nazım birimi beyit ve bend olduğu için nazım şekillerinin adlandırılmasında beyit ve bendlerin mısra sayısı ile kafiyelenişi dikkate alınmıştır.

Aruz Vezni (ölçüsü): Divan şiirinde ahengi sağlayan vezin, *aruz vezni*dir. Aruz vezni, Araplara özgü bir ölçü olup Arapçanın ses dizgisine uygun olarak hecelerin uzun (kapalı) veya kısa (açık) oluşuna dayanır. Şiirde ise aruz, beyti oluşturan mısralardaki uzun ve kısa hecelerin önceden belirlenmiş bir düzen içerisinde paralel dizilmesiyle oluşan bir sistemdir. Uzun heceler, "—" şeklinde bir çizgi ile, kısa heceler ise, +, **v**, * şeklinde işaretlerden biriyle gösterilir.

Aruza göre üç çeşit hece vardır: 1) Kısa (açık) hece, 2) Uzun (kapalı) hece, 3) Medli (bir buçuk) hece.

1) Kısa Hece: Sonu kısa ünlü ile biten hecelerdir: **a**-raç, **ge-li**-yor (v v —)

2) Uzun Hece: Sonu ünsüz veya uzun ünlü ile biten hecelerdir: **uk-bâ**, **dün-yâ** (— —)

3) Medli Hece: Aruzda bazı uzun heceler, birincisi uzun, ikincisi kısa olmak üzere iki hece değerinde kabul edilmiştir. Böyle hecelere medli hece veya bir buçuk hece denir. Dört farklı medli hece bulunmaktadır:

1) Uzun ünlü+ünsüzden oluşanlar: **âl**, **âb** (— v, — v)

2) Ünsüz+uzun ünlü+ünsüzden oluşanlar: **sûr**, **tîz**, **bâd** (— v, — v, — v)

3) Kısa ünlü+ünsüz+ünsüzden oluşanlar: **asl**, **eşk**, **ecr** (— v, — v, — v)

4) Ünsüz+kısa ünlü+ünsüz+ünsüzden oluşanlar: **sevk**, **meyl**, **derd** (— v, — v, — v)

Bu heceler, normal okunan bir heceden daha fazla uzatılarak okunur. Bir hecenin normalden uzun okunmasına **med** (uzatma) denir.

Aruz vezni, Arapça fa'ale (yaptı=**ÝÚá**) kökünden türetilen ve *tef'île* veya *cüz'* adı verilen sekiz farklı kelimenin (hece gurubunun) ya aynen ya da değiştirilerek sıralanmasıyla ortaya çıkan bahirlerden (kalıplardan) meydana gelir. Aruz ölçüsünün temelini oluşturan sekiz tef'ile şunlardır:

1) fe'ûlün : **v — —**
2) fâ'ilün : **— v —**
3) fâ'ilâtün : **— v — —**
4) mefâ'îlün : **v — — —**
5) müstef'ilün : **— — v —**
6) mef'ûlâtü : **— — — v**
7) müfâ'aletün : **v — v v —**
8) mütefâ'ilün : **v v — v —**

Bir beytin veznini bulmak için mısralar, yukarıda belirtilen tef'ilelere (parçalara) ayrılır ve bu ayırmaya *taktî* denir. Şairler, aruz veznini Türk şiirinde uygulayabilmek için hece yapısı aruza uymayan kelimelerin okunuşunda (hecelerinde) **vasl**, **imâle**, **med**, **zihâf**, **tahfîf** ve **teşdîd** adı verilen değişiklikler yapmışlardır.

Divan şiirinde en çok kullanılan aruz kalıpları şunlardır:

1) fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün
— v— —/—v— — /—v— — / —v—
Çîn-i zülfün / miske benzet / düm hatâsın / bilmedim
Key perîşân / söyledim bu / yüz karasın / bilmedim
Ahmet Paşa

2) fe'ilâtün /fe'ilâtün /fe'ilâtün /fe'ilün (fâ'ilâtün /fe'ilâtün / fe'ilâtün / fâ'lün)
v v— —/v v— — / v v— —/ v v — (—v — —/v v— — / v v— —/ — —)

3) mef'ûlü / mefâ'îlü / mefâ'îlü / fe'ûlün
— — v / v — —v / v — —v/ v — —

4) mef'ûlü / fâ'ilâtü / mefâ'îlü / fâ'ilün
— — v / —v —v / v — —v/ — v —

5) mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün
v— — — / v — — — / v— — — / v — — —

6) mefâ'ilün / fe'ilâtün / mefâ'ilün / fe'ilün
v— v — / v v — — / v— v — / v v —

7) müstef'ilün / müstef'ilün / müstef'ilün / müstef'ilün
— — v — / — — v — / — — v — / — — v —

8) mef'ûlü / fâ'ilâtün / mef'ûlü / fâ'ilâtün
— — v / —v — — / — —v / — v — —

9) mefâ'îlün / mefâ'îlün / fe'ûlün
v— — — / v — — — / v— —

10) fe'ilâtün /mefâ'ilün / fe'ilün
v v— — /v— v — / v v—

11) fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün
— v— —/—v— — / —v—

Kafiye ve Redif

Kafiye, Divan şiirinde en az iki mısra sonunda yer alan kelime kök veya gövdelerinin sonundaki ses tekrarlarına verilen isimdir.

Mısra sonlarında kafiyeden sonra gelen aynı anlamlı sözcük ve ek tekrarlarına ise redif denir. Tek ses tekrarıyla oluşan kafiyeye *mücerred*, birden fazla ses tekrarıyla oluşan kafiyeye ise *mürekkeb kafiye* denir. Mürekkeb kafiyenin *mürdef*, *mukayyed* ve *mü'esses* olmak üzere üç çeşidi vardır (Dilçin, 2005: 3-72; İpekten, 2011: 129-279; Saraç, 2011: 102-147).

Mahlas ve Mazmun

Mahlas, Divan şairlerinin İran şiir geleneğine uyarak şiirlerinde kullandıkları *takma ad*lardır. Divan edebiyatında şairlerin büyük bir kısmı mahlas kullanmış ancak Kadı Burhaneddin, Kemal Paşazade gibi şairler mahlas kullanmamıştır. Mahlaslar genellikle birtakım isimlerin sonuna nispet "-î"si getirilerek elde edilir: Zâtî, Fuzûlî, Emrî gibi. Bazı şairler ise nispet "–î"si almamış kelimeleri mahlas olarak kullanmışlardır: Yahyâ, Nedîm gibi.

Mazmun, şairlerin bir düşünceyi, bir kavramı veya bir manayı, beyitte bir takım ipuçları vermek suretiyle ifade etmeleridir. Fuzûlî'nin aşağıya aldığımız,

Gülistân-ı ser-i kûyun sıfatın bâb bâb ey gül
Hat-ı reyhân ile cedvel çeküp gülzâra yazmışlar

şeklindeki beytinde "bâb bâb", "hat", "reyhân", "cedvel" kelimelerinin bir arada kullanılmasından ötürü Molla Câmî'nin *Gülistan* isimli meşhur eserinin kastedildiği; dolayısıyla beyitte *Gülistân mazmunu*n bulunduğu kabul edilir.

Divan Şiirinde Edebî Sanatlar

Divan şiiri, belli bir kültür birikimi ile yazılan ya da söylenen ve zamanla edebî geleneği oluşmuş bir şiirdir. Gelenek haline dönüşen kurallar, başlangıç döneminden itibaren bu şiirde etkili olmuştur. Divan şiirinin hem estetik kuralları hem de içeriğinin (konuların) sınırları, gelenek tarafından belirlenmiştir.

Divan şairleri, geleneğin çizdiği genel çerçevenin sınırlarını aşmadan geleneğin kendisine sunduğu imkânlar ile sanat değeri yüksek şiirler yazmaya çalışmışlardır (Saraç, 2011: 14). Divan şiirinde şairlerin sınırlı malzeme ile belli kurallara göre anlam ve ahenk yönünden güzel, etkileyici ve orijinal şiir yazmak için kullandıkları önemli araçlardan biri de estetik esaslarını Arap belâgatinin[1] belirlediği edebî sanatlardır.

Edebî sanatlar, belâgat ilminin beyân ve bedî bölümlerinde anlatılır. Divan şiirinde görülen edebî sanatlar, genel olarak "anlam sanatları" ve "söz sanatları" şeklinde ikiye ayrılır. Bu başlıklar altında yer alan edebî sanatlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

[1] Bir düşünce veya duygunun yerinde, zamanında ve anlamı en açık şekilde, akıcı bir dille ifade edilmesine **belâgat** denir. Belâgat, Arap sözlü edebiyatında önce bir "meleke" ve "edebî tenkit" şeklinde gelişmiştir. İslâmiyetten sonra *Kur'an-ı Kerîm*'in i'câzını ortaya koyma, onun üslubunu beyân etme çalışmalarına bağlı olarak Arap dili ve edebiyatında bağımsız bir ilim haline gelmiştir. Belâgat ilmi, *meânî*, *beyân* ve *bedî'* adları verilen üç kısma ayrılır. *Meânî***,** düşünce, duygu veya durumun cümlelerde en iyi nasıl ifade edileceğini; cümle şekilleri ve bunların kullanılışını; *beyân*, maksadın birbirinden farklı ve güzel nasıl ifade edileceğini; *bedî'*, söze anlam ve ahenk yönünden güzellik verme yollarını gösterir (Şanlı, 2010: XVII; Saraç, 2011:10).

A) Anlam sanatları

1) Mecâzla ilgili sanatlar: Mecâz,Teşbîh, İsti'âre, Kinâye, Ta'rîz.

2) Anlamla ilgili sanatlar: Tenâsüb, Leff ü Neşr, Tezâd, Îhâm-ı Tezâd, Mukâbele, Cem-Tefrîk-Taksîm, Tensîkü's-Sıfât, Rücû', Tecrîd, İltifât, Tevriye, İstihdâm, Müşâkele, Mübâlağa, İdmâc, Tecâhül-i Ârif, İstifhâm, Hüsn-i Ta'lîl, Te'kîdü'l-Medh Bimâ Yüşbihü'z-Zem, Te'kîdü'z-Zem Bimâ Yüşbihü'l-Medh, Mezheb-i Kelâmî, Tekrîr.

B) Söz Sanatları

1) Ses Tekrarına Dayanan Söz Sanatları: Cinâs, İştikâk, İrsâd.

2) Kelime Tekrarına Dayanan Söz Sanatları: İ'âde, Aks, Reddü'l-Acüz Ale's-Sadr, Kalb, Tarsî.

3) Ortak Malzemeyi Kullanmaya Dayanan Sanatlar: İktibâs, İrsâl-i Mesel, Tazmîn, Telmîh.

Yukarıda belirtilen sanatların dışında, şiirlerde harf ve yazının kullanım şekillerine bağlı olarak ortaya çıkan muamma, lügaz, telmî' ve sihr-i helâl adı verilen belâgate dahil hünerler de bulunmaktadır (Dilçin, 2005: 405-507; Aksoyak, 2009: 275-302; Şanlı, 2010; Saraç, 2013).

Sonuç

Divan Edebiyatı, Türk edebiyatının XIII-XIX. yüzyıllar arasında Anadolu'da -özellikle Osmanlı coğrafyasında- gelişip edebî bir gelenek haline gelmiş bir edebî dönemidir. Bu edebî döneme XX. yüzyılın başlarından itibaren farklı birçok isim verilmiş ancak bu isimlerden en yaygın kullanılanı "Divan Edebiyatı" olmuştur. Sırasıyla Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi önemli kültür merkezlerinde gelişen Divan edebiyatı, geliştiği bu merkezlere bağlı olarak bir şehir ve aydın edebiyatıdır. Nesre göre nazmın önde olduğu bu edebiyatın gelişip şekillenmesinde Arap belâgati ile Fars edebiyatının estetik kurallarının önemli etkisi vardır. Bütün bunlardan dolayı, Divan şiirini anlayıp kavrayabilmek için, bu şiirin kültür altyapısını, Arap belâgatini ve Fars edebiyatının estetik kurallarını bilmek gerekir. Diğer yandan Osmanlı döneminde Divan edebiyatının yanında Halk edebiyatı ve Tekke edebiyatı da aynı kaynaktan beslenerek devam etmiştir.

Zamanla gelişerek klâsik bir görünüm kazanan Divan edebiyatı, şair tezkireleri ve çeşitli meslek erbabından şair, yazar ve sanatkârları konu alan biyografiler, mecmua adı verilen antolojiler ve ansiklopedik eserler, bibliyografyalar, sözlükler ve belâgate (edebiyat teorisine) dair eserler ile referans kaynaklarını oluşturmuştur.

Divan edebiyatı, padişah, şehzade ve devlet adamlarının şair ve sanatkârları koruyup desteklemelerine bağlı olarak, Osmanlının önemli kültür merkezerleri olan Bursa, Edirne ve İstanbul başta olmak üzere, yaklaşık 221 merkezde yetişen çok sayıda şairle canlı bir şekilde devam etmiştir.

XIII. yüzyılın sonlarında ilk eserlerini vermeye başlayan Divan edebiyatı, gelişim sürecinde görülen farlı üsluplara göre, üç döneme ayrılır. Birinci dönem adı verilen XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın sonları arasını kapsayan sürede, bu edebiyatın İran edebiyatı etkisinde gelişmeye başladığı, Türkçe kelimelerin daha çok olduğu görülür. İkinci dönem olan XIV. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarını kapsayan sürede, Türkçe özgün eserlerin yazıldığı ve İran edebiyatının etkisinin azaldığı farkedilir. Üçüncü dönem olan XVII. yüzyıl başlarından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan sürede ise, klâsik tarzda ve üslupta eserlerin yanında, İran edebiyatındaki üslup değişikliklerine bağlı olarak Sebk-i Hindî adı verilen edebî akımın etkisi hissedilir.

Divan edebiyatı döneminde manzum ve mensur eserleri, genel olarak "divanlar/divançeler", "mesneviler", "şiir mecmuaları" ve "mensur eserler" şeklinde tasnif etmek mümkündür.

Şiirin ön plânda olduğu Divan edebiyatında, şairler geleneğin belirlediği kurallara göre ve çizdiği sınırlar içinde, belli konularda önceki şairlerin yolundan ayrılmadan şiir yazmak zorundadır. Divan şairleri arasında, geleneğin belirlediği çerçevede taklide düşmeden özgün şiirler yazabilen ve kendine has üslup oluşturabilenler, başarılı şair olarak kabul edilir.

Divan şairlerinin şiirlerinin yer aldığı eserlere, Arap ve Fars edebî anlayışına uygun olarak "Divan" adı verilmiştir. Şairler şiirlerinde ya kendi adlarını ya da "mahlas" denilen takma adları kullanmışlardır. Mahlaslar genellikle, Figânî, Murâdî örneklerinde olduğu gibi sonuna Farsça nispet "-î"si getirilerek oluşturulur. Ancak Nedîm, Yahyâ gibi sonunda nisbet "î"si olmayan kelimeler de mahlas olarak kullanılmıştır. Kadı Burhaneddin ve Kemal Paşazade gibi az sayıda şair ise şiirlerinde mahlas kullanmamıştır.

Nazım birimi "beyit" ve bend" olan Divan şiirinde, anlam ve söz güzelliğine önem verilmiştir. Zerreden yıldızlara kadar her türlü somut ve soyut konunun ele alındığı görülen Divan şiirinde, daha çok öne çıkan konular aşk ve güzelliktir. Hemen birçok şairin şiirlerinde yer verdiği tasavvuf ise, şairlere mecazî ve sembolik bir dille rahat ve kolay şiir yazma imkânı sağlamıştır. Şiirlerde en çok işlenen aşk ve güzellik konularına bağlı olarak ön plânda olan insan tipleri ise sevgili-âşık-rakip üçlüsüdür. Şairlerin anlam ve söz güzelliğini sağlamada en büyük yardımcıları, mazmunlar, aruz, kafiye, redif ve edebî sanatlar olmuştur. Nazma göre daha geri plânda kalan Divan nesrinde ise, daha çok dinî, ahlakî, didaktik mahiyette eserlerin yazıldığı görülür ve nesirlerin büyük bir kısmı bu amaca hizmet eden tarih, tezkire, şerh, sözlük, seyâhat, bibliyografya ve ansiklopedi türünde yazılmıştır.

XIII. yüzyıl sonlarında başlayıp yaklaşık altı yüzyıl devam ederek XIX. yüzyılın ikinci yarısında son bulan Divan edebiyatı, bazı üslup ve estetik özellikleri ile günümüz şair ve yazarları üzerindeki etkisini hâlâ sürdürmektedir.

KAYNAKLAR

- Akün, Ö. F. (1994). "Divan Edebiyatı", *TDVİA*, C. 9, İstanbul.
- Ayyıldız, M.-Birgören, H. (2005). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Ankara: Akçağ Yay.
- Aksoyak, İ. H. (2009). "Edebî Sanatlar", *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Edit. Mustafa İsen, Ankara: Grafiker Yay.
- Çaldak, S. (2006). "Eski Türk Edebiyatında Nesir (Düz Yazı)", *Eğitim*, Ankara: MEB Yay.
- Çavuşoğlu, M. (1986). "Divan Şiiri", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, Sayı, 415-416-417, Ankara: TDK Yay.
- Dilçin, C. (2011). "Cumhuriyetin 80. Yılında Divan Şiiri Üzerine Düşünceler", *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- Dilçin, C. (2005). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi,* Ankara: TDK Yay.
- Gönel, H. 2(2012). "Divan Edebiyatı Açısından Bir Kültür Merkezi Olarak Bosna", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, *Balkan Özel Sayısı*, 2012/2, s. 6-21.

- Gürer, A. (2011). *Eski Türk Edebiyatına Giriş: Biçim ve Ölçü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fak. Yay.
- İpekten, H. (2011). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul: Dergâh Yay., 14. bas.
- İsen, M. (1997). *Ötelerden Bir Ses, Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Ankara: Akçağ Yay.
- İsen, M. (2010). *Tezkireden Biyografiye*, Kapı Yay., İstanbul.
- Kurnaz, C. (2009). „Divan Edebiyatı ve Türk Kimliği". *Türk Kimliği: Ayvaz Gökdemir'e Armağan-2,* İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Mazıoğlu, H. (2009). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Divan Şirinin Genel Durumu ve XVIII. Yüzyıl Şiiri İçerisinde Nedim'in Yeri", *Eski Türk Edebiyatı Makaleleri*, Ankara: TDK Yay.
- Onay, A. T. (2000). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Saraç, M. A. Y. (2011). *Eski Türk Edebiyatına Giriş: Biçim ve Ölçü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fak. Yay.
- Saraç, M. A. Y. (2013). *Eski Türk Edebiyatına Giriş: Söz Sanatları*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fak. Yay.
- Şanlı, İ. (2010). *Muhammed bin Muhammed Altıparmak Telhîs Tercümesi (Tenkitli Metin)*, Ankara: Ürün Yay.
- Üstüner, K. (2007). *Divan Şiirinde Tasavvuf*, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitavebi.
- Yavuz, K. (2011). "XII-XIII. Yüzyıllar Batı Türk Edebiyatı I: Anadolu'da Gelişen Türk Edebiyatı", *VIII-XIII. Yüzyıllar Türk Edebiyatı*, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yay., 1. bas.
- Yavuz, K. (2013). "XIV. Yüzyıl Batı Türk Edebiyatı I: Anadolu ve Azeri Sahası Türk Edebiyatı", *XIV-XV. Yüzyıllar Türk Edebiyatı*, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yay., 2. bas.

Recenzent: dr. sc. Hanife Özer, Univerzitet *Abant İzet Baysal*, Balu, Turska
Lektor: dr. sc. Lemi Akın

UDK 821.21/.41
Originalni naučni rad

Dr. sc. Muharrem Dayanç
Mr. sc. Alica Arnaut

TANZİMAT DÖNEMİNİN ÜÇ ÖNEMLİ YAZARI HAKKINDA TEMEL BİLGİLER

Özet

Tanzimat devri edebiyatına bütüncül bir gözle bakılabilir ama bu edebiyat dönemi, kendi içinde bazı kategorilere de ayrılabilir. Basit bir sınıflandırma yapmak gerekirse bu dönemi hazırlayan öncü yazarlardan sonra, ''Tanzimat'ın birinci nesli'' diye isimlendirebileceğimiz İbrahim Şinasi Efendi, Ziya Paşa, Namık Kemal kuşağı akla gelir. Bu üç yazarın hayatı, içinde bulundukları topluluklar ve eserleri birçok yönüyle ortaklık gösterirler. Dolayısıyla bu yazıda bu üç yazar temel nitelikleriyle okuyucuya tanıtılacaktır.

Anahtar Kelime: *Tanzimat, Edebiyat, İbrahim Şinasi Efendi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Hayat, Eser*

TRI ZNAČAJNA KNJIŽEVNIKA IZ PERIODA *TANZIMATA*

Sažetak

Tanzimatski period turske književnosti moguće je posmatrati u cijelosti, ali je unutar ovog perioda moguće napraviti i klasifikaciju. Ako bismo pravili jednostavnu podjelu, nakon vodećih pisaca, koji su začetnici ovog perioda, na prvom mjestu su književnici: Ibrahim Šinasi Efendi, Zija Paša i Namik Kemal. Možemo reći da ova tri književnika predstavljaju "Prvi naraštaj Tanzimata". Život, društvo iz kojeg su izrasli i djela ove trojice književnika ukazuju na mnoge sličnosti u njihovom stvaralačkom radu.. U ovom radu nastojat ćemo dati kratak pregled i osnovne karakteristike književnog stvaralaštva ovih pisaca.

***Ključne riječi**: Tanzimat, književnost, Ibrahim Šinasi Efendi, Zija Paša, Namik Kemal, život, djelo*

İbrahim Şinasi Efendi

Hayatı: 1826(?) yılında İstanbul'da dünyaya gelen İbrahim Şinasi Efendi 1828 Osmanlı Rus Muharebesi'nde Şumnu kuşatmasında şehit düşen topçu yüzbaşısı Bolulu Mehmet Ağa'nın oğludur. İlk tahsilini mahalle mektebinde yapan yazar, daha sonra Tophane'deki Fevziye mektebine devam etti. Çocuk denecek bir yaşta (13-14) Tophane Müşirliği Kalemi'ne girdi. Bu kalem onun hayatını ciddi anlamda değiştirdi. Burada İbrahim Efendi'den Arapça; Bursalı Şeyh Zaik'ten Fransızca ve asıl adı Chateuneuf olup daha sonra Reşad adını alan bir mühtediden de Fransızca öğrendi. Bu askerî kurumun başında bulunan müşir (general) Fethi Paşa'nın gözüne giren bu çalışkan genç memur Avrupa'ya öğrenci gönderileceğini duyunca konuyu kendisini seven bu insana açtı. Fethi Paşa konuya olumlu yaklaştı ve bu durum Mustafa Reşit Paşa'ya iletildi. Reşit Paşa'nın da olumlu yanıtından sonra Şinasi'ye Paris yolu açıldı. Devrin padişahı Abdülmecid'ten Şinasi'ye resmî izin çıkmakla birlikte annesine de maaş bağlandı. 1949 yılında Paris'e giden Şinasi burada Fransızcasını ilerlettikten sonra Mustafa Reşit Paşa'nın tavsiyeleri doğrultusunda maliye tahsiline başladı. Fakat bu tahsil öncesinde matematik ve tabiat ilimleriyle de meşgul oldu. Şinasi burada önce De Sacy ve ailesiyle ve daha sonra da bu ailenin aracılığıyla Ernest Renan ve Lamartine ile tanıştı. Bu yeni dostluklar onun dil ve edebiyat konularıyla ilgilenmesine neden oldu. Özellikle Bibliotheque İmperiale ve Doğu Dilleri Okulu'nda daha sonra yayınlayacağı *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*'nin hazırlıklarını yaptı. (1851-1852) Paris'te doğu bilimleriyle uğraşan insanlarla kurduğu dostluklar sonucunda 25 Haziran 1851 tarihinde *Société Asiatique*'e üye kabul edildi. Bu kurumun en önemli üyelerinden sözlük sahibi Littre ile dostluk kurdu. 1854 yılında İstanbul'a geri döndü. Tekrar Tophane Müşirliği Kalemi'nde çalışmaya başladı. Burada bir rütbe daha yükseldi ve daha sonra Sultan Abdülmecid tarafından Meclis-i Maarif azalığına tayin edildi. Ali Paşa'nın sadrazamlığı sırasında sakalını kestirdiği için görevine son verildi, fakat kısa bir süre sonra velinimeti Reşit Paşa tekrar sadrazam olunca görevine iade edildi.

1865 yılında çıkarmakta olduğu *Tasvir-i Efkâr*'ı Namık Kemal'e bırakarak ikinci defa Paris'e gitti. Bu ikinci Paris seyahatinde; Société Asiatique üyeliğinden ayrıldı ve Littre ile dostluğunu daha da geliştirdi. Şinasi'nin yazmaya başlayıp "tı" harfine kadar tamamladığı iddia edilen fakat bugüne kadar ortaya çıkarılamayan sözlüğünü bu şahsın etkisiyle hazırlamaya başladığı düşünülebilir. 1867 yılında, Abdülaziz'in Paris seyahati sırasında Fuad Paşa tarafından İstanbul'a dönmeye ikna edildi. Yine aynı yıl üçüncü defa Paris'e giden Şinasi 1869 yılında bir daha ayrılmamak üzere İstanbul'a döndü ve kendisini tamamen yayıncılık faaliyetlerine verdi. Bu son dönüşten iki yıl sonra 1871 yılında "ihtilâl-i dimagî" diye adlandırılan beyin tümöründen vefat etti.

Edebî ve Kültürel Faaliyetleri: 19. yüzyılın çok yönlü ve yol açıcı aydınlarından birisi olan Şinasi yeni Türk nesrinin doğuşunu hazırlayan temel şahsiyet de olsa daha çok şair kimliğiyle öne çıkar. Tiyatro ve makale yazarlığı, çevirileri, eleştirileri, sözlükçülüğü, edebiyat tarihçiliği ve bütün bunlarla birlikte Türk kültürüne olan merakını gösteren atasözleriyle ilgili çalışması onu yeni Türk edebiyatının yol açıcı ilk şahsiyeti olarak öne çıkarır. Onun bu edebî özelliklerinin yanı sıra bir diğer özelliği de ilk Türk gazetecilerinden birisi olmasıdır. O sadece yazdığı yazılarla değil bütün yönleriyle gazeteyi yayına hazırlamasıyla yayımcı anlamında da bir gazetecidir.

Tercüme-i Manzume(1859): İlk olarak "Fransız Lisânından Nazmen Tercüme Eylediğim Bazı Eşârdır" başlığıyla yayınlanan ve Türk çevirisi tarihinin ilk çevirilerinden birisi olan bu eserde Şinasi; Racine, Lamartine, La Fontaine, Gilbert ve Fenelon'dan Fransızca manzumeleri Türkçe'ye, ayrıca kendisinin birkaç küçük manzumesini de Fransızca'ya çevirmiştir.

Şair Evlenmesi(1859): Şinasi'nin Saray tiyatrosunda oynanmak için yazdığı ve Türk edebiyatındaki ilk telif tiyatro eseri olan bu eser 1860 yılında Tercüman- Ahvâl'de tefrika edilmiştir.

Tercüman-ı Ahvâl(1860): Şinasi'nin Agah Efendi ile birlikte çıkardıkları bu gazete 22 Ekim 1860 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlanır. İlk özel Türk gazetesi olan bu yayın organının yol haritası olarak düşünülebilecek ''mukaddime''si Türk edebiyatında ilk makale olarak kabul edilebilir. 24. sayıdan itibaren Şinasi bu gazeteden ayrılır.

Tasvir-i Efkâr(1862): 28 Haziran 1862 tarihinde Şinasi'nin tek başına çıkardığı bu gazete Türk basın tarihinin ikinci özel gazetesidir.

Gazete devrin yenilikçi gençlerini bir araya toplaması bakımından da önemlidir. 1865 yılında Paris'e gidene kadar gazeteyi Şinasi yönetmiş daha sonra onun bıraktığı yerden Namık Kemal devam etmiştir.

Müntehabat-ı Eşâr(1862): Şinasi, *Tasvir-i Efkâr*'ı yayınlamaya başladıktan birkaç ay sonra şiirlerinden yaptığı seçkiyi bu isimle yayınlar.

Durûb-ı Emsâl-ı Osmaniye(1863): Bir kısmını Paris'i ilk gidişinde derlediği bu çalışma bizde ilk karşılaştırmalı atasözleri kitabı olması bakımından önemlidir. Bu eserin ilk baskısında 1500'e yakın atasözü; 300'e yakın da deyim bulunmaktadır. Eserin ikinci ve üçüncü baskılarında bu sayılar ciddi anlamda artar.

Hatimetü'l Eşâr(1871?): Fatin Davut Efendi'nin bu eserini Şinasi'nin yeniden düzenleyip basmaya hazırlandığı ve hatta bir kısmının basıldığı bilinmektedir.

Müntehâbât-ı Tasvir-i Efkâr(1885/1886-1894): Şinasi'nin ölümünden sonra Ebüzziya Tevfik tarafından üç kitap halinde yayınlanan bu eserlerin ilkinde, yazarın siyasi konulardaki yazılarına; ikincisinde Said Efendi ile yaptığı 'Mesele-i mebhûsetün anhâ' tartışmasına; üçüncüsünde ise *Tasvir-i Efkâr*'da çıkan bazı makalelerine yer verilmiştir.

Ziya Paşa

Asıl adı Abdülhamid Ziyaüddin olan Ziya Paşa 1829 yılında İstanbul'da doğdu. Galata Gümrüğü kâtiplerinden Erzurumlu Feridüddin Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini *Kandilli Mahalle Mektebi*'nde yaptı. Daha sonra amacı devlet dairelerine eleman yetiştirmek olan *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye*'ye devam etti ve 1845 yılında bu okulu bitirdi. Bu zaman diliminde özellikle lalası İsmail Ağa'nın onun üzerinde büyük bir etkisi vardır. Elli ellibeş yaşlarında olup şiire çok meraklı olan İsmail Ağa, Ziya Paşa ile şiir sanatı arasında köprü kuran ilk amillerden birisi olarak dikkati çeker. Ziya Paşa, bu zatın teşvikleriyle Aşık Ömer, Aşık Garip ve Gevheri gibi şairleri okur. Bütün bunların yanında Arapça ve Farsça da öğrenmeye başlayan Paşa 1845 yılında okulu bitirir bitirmez *Sadâret Mektûbî Kalemi*'ne girer. Burası, bütün Tanzimat dönemi sanatçılarında olduğu gibi onun hem şiire olan merakını hem de birçok yönüyle bilgi ve birikimini geliştiren ilk temel mekânlardan birisi olur.

Yine bu kalemde çalışan arkadaşı Tezkireci Fatin Davut Efendi'den aruz öğrenmeye başlayan Paşa'nın bu yıllarda divan edebiyatına olan ilgisi de artmaya başladı.

Ziya Paşa'nın edebiyata ve kültüre olan merakını besleyen ikinci önemli mekân Gümüşhalkalılar, Servililer ve Altınoluklar gibi isimler altında faaliyetlerine devam eden ve dönemin Hafız Müşfik, Alî, Emin Firdevsî, Galip Bey ve Hâlet Bey gibi önde gelen aydınlarının devam ettiği *meyhaneler*dir.

Ziya Paşa'nın kendisini geliştirdiği bir diğer mekân da *Lebib Efendi'nin Konağı*'dır. Mahmutpaşa camisi civarında Lenge Mahallesindeki bu konakta toplanan devrin en önemli âlim ve şairleri arasında Ziya Paşa da vardır.

Ziya Paşa'nın hayatında dikkati çeken ve onun edebî anlamda gelişiminde önemli rol oynayan en önemli yerlerden birisi de *Encümen-i Şuarâ*'dır. 1861 yılında oluşturulan ve her hafta Salı günleri Hersekli Arif Hikmet'in Lâleli'deki evinde bir araya gelen bu şahsiyetler içinde Ziya Paşa ile birlikte dikkati çeken diğer şahsiyetler; Leskofçalı Galip, Osman Şems Efendi, Nevres-i Cedid, Manastırlı Faik, Recaizade Celâl, Hersekli Arif Hikmet, Halet, Hakkı ve Namık Kemal… şeklinde sıralanabilir.

Tekrar Ziya Paşa'nın hayatına geri dönersek onun 1856 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın dikkatini çekerek Mabeyn-i Hümâyûn'a beşinci kâtip olduğunu görürüz. Daha sonra onun hayatında Ethem Pertev Paşa'nın telkinlerinin etkili olmaya başladığını görürüz. Ziya Paşa, bu paşanın telkinleriyle Fransızca öğrenmeye başlar ve bu uğraşısı zamanla onun bu dilden çeviriler yapmasının yolunu açar.

1858 yılında Reşit Paşa'nın ölümünden sonra onun yetiştirmeleri olan Ali ve Fuat Paşalarla geçinemedi. Fakat temeldeki bu geçimsizliğe rağmen zeki ve hoş sohbet Fuat Paşa'yı her zaman içten pazarlıkça ve kinci Ali Paşa'ya tercih etti. Bu tercih, Ali Paşa'nın sadrazamlıktan alınarak yerine Fuat Paşa'nın sadrazam olmasında rol oynayacak raddeye vardı ve bu durum ömrünün sonunu kadar Ali Paşa'nın kendisini düşman bellemesi sonucunu doğurdu.

1861 yılında Zaptiye Nezareti Müsteşarlığı'na getirildi. Fakat Ali ve Fuat Paşalar onu İstanbul dışına göndermek istiyorlardı. Bu göreve atandıktan 13 gün sonra Atina elçiliğine tayin edildi. Fakat bu şehirde ihtilal havası estiğinden gitmek istemedi ve görevinden istifa etti.

Yine aynı yıl Paşa unvanı ile Kıbrıs mutasarrıflığına atandı. Buranın havası şair ve ailesine iyi gelmedi. Burada ailece sıtmaya tutuldular ve Paşa bu adada bir çocuğunu kaybetti.

1862 yılında Paşa, Kıbrıs'tan İstanbul'a naklini istedi ve Meclis-i Vâlâ azalığı göreviyle bu şehre geri döndü.

Aynı yıl Bosna müfettişliğine tayin edildi, fakat burada da fazla kalamadı ve bir yıl sonra (1863) Amasya mutasarrıfı oldu. Burada oldukça başarılı iki yıl geçirdi, fakat adı bir yolsuzluğa karıştırıldığı için 1865 yılında Canik mutasarrıflığına nakledildi, fakat göreve başlamadan İstanbul'a döndü. Bu şehre dönüşten sonra yeniden Meclis-i Vâlâ azalığına getirildi. Bu zaman dilimi, imparatorluğun kökünden sarsıldığı; Suriye, Sırbistan ve Girit'te ayaklanmaların baş gösterdiği ve Ziya Paşa'nın *Muhbir Gazetesi*'nde hükümete ağır eleştiriler yönelttiği yıllara denk gelir. Bu eleştirilere daha fazla dayanamayan hükümet; Ziya Paşa'yı yeniden Kıbrıs mutasarrıflığına nakleder.(1867) Yine aynı süreçte Erzurum vali yardımcılığına atanan Namık Kemal ile birlikte Paris'e kaçtılar.(17 Mayıs 1867) Paris'te; bu iki dosta eklenen Ali Suavi, Kânipaşazâde Rifat, Agâh Efendi ve Reşat Bey v.b. aydınlar ile birlikte ve Mustafa Fazıl Paşa'nın himayesinde 10 Ağustos 1867 tarihinde *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*'ni kurdular. Fakat aynı yıl Abdülaziz'in III. Napolyon'un daveti üzerine bu şehre gelmesi ve bu ziyaret sırasında Fuat Paşa'nın ikna ettiği Mustafa Fazıl Paşa'nın yurda dönmesiyle himayesiz kaldılar. Yeni Osmanlılar ilk yayın faaliyetine Paris'te başladılar. Ziya Paşa Paris'te Namık Kemal'le birlikte Hürriyet Gazetesi'ni neşre başladı.(29 Haziran 1868) Namık Kemal 64. sayıdan sonra ayrılınca, bu sayıdan itibaren gazeteyi yalnız çıkardı.

1871 yılında Ali Paşa'nın ölmesiyle İstanbul'a dönen ve önce 1872'de Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'de kurulan İcra Heyeti Reisliği'ne; 1873'te de Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) üyeliğine tayin edilen Ziya Paşa, Abdülaziz'in tahtan indirilmesine kadar bu görevde kaldı. (1876)

1876'da V. Murat'ın çık kısa süren padişahlığı sırasında Mabeyn Başkâtipliği'ne getirildi, fakat sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'nın itirazları sebebiyle bu görevde bir gün kalabildi.

Daha sonra Maarif Müsteşar'lığına getirilen Paşa bu görevde de altı ay kalabildi ve bu zaman diliminde Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanmasıyla meşgul oldu.

1876 yılında II. Abdülhamit'in Padişah olmasıyla Tercüme Heyeti'ne başkanlık yaptı. Ayrıca bu süreçte Namık Kemal ile birlikte Kânun-ı Esâsî Encümeni'nde de çalıştığını belirtmemiz gerekir.

II. Abdülhamit, Sultan Aziz'in tahtan indirilmesinde rol oynadığını düşündüğü insanları İstanbul'dan uzaklaştırmak istiyordu. Bu sebeple azledilen Midhat Paşa ve tutuklanan Namık Kemal'le aynı kategoride değerlendirilen Ziya Paşa da Suriye Valiliği'ne tayin edildi.(1877) Buraya gidişinden 3,5 ay sonra Konya'ya nakledildi. 1878 yılında Adana valiliğine atanan Ziya Paşa 17 Mayıs 1880'de burada vefat eder ve Ulu Cami mezarlığına defnedilir.

Edebî ve Kültürel Faaliyetleri: Tanzimat döneminin şekil ve muhteva bakımından en klâsik yazarı olarak değerlendirebileceğimiz Ziya Paşa'nın edebî türler içinde iltifat ettiği en önemli tür şiirdir. Bize Avrupa'dan gelen türler olan roman ve tiyatroya iltifat etmeyip Türk kültür tarihinde en sağlam ve en eski geçmişe sahip olan şiirde ısrar etmesi bu görüşü destekler. Onun yenilikleri ve eleştirileri bu yüzden daha çok gazete yazılarında/makalelerde yoğunlaşır. Ziya Paşa'nın şiir ve düzyazılarında; siyasî, sosyal ve kültürel eleştiriler ile çeviri ve hatıralar ön plândadır. Ayrıca Ziya Paşa'nın diğer Tanzimat dönemi şairleri gibi devlet adamı ve gazeteci olduğunu da unutmamak gerekir.

Eşâr-ı Ziya(1881): Ziya Paşa'nın 1880 yılında ölümünden sonra damadı Hamdi Bey tarafından yayınlanmıştır. Bu şiirlerin ikinci baskısı 1924 yılında *Külliyât-ı Ziya Paşa* adıyla Süleyman Nazif tarafından yapılmıştır. Bu şiirler, şekil ve muhteva bakımından divan özelliği taşımaktadır.

Terci'-i Bend(1859): Bu isimle kastedilen şiir 1859 yılında yazılmış olanıdır. Çünkü Ziya Paşa bu nazım şeklini sıkça kullanmıştır. Bu şiirde dikkati çeken en önemli nokta Avrupalı bir yaklaşımla kainata bakıştır.

Terkib-i Bend(1870): Ziya Paşa tarafından Bağdatlı Rûhî'nin Terkib-i Bend'ine nazire olarak yazılmıştır. Bu şiirde kötümser bir görüşle yaşanılan hayatın felsefesi yapılır.

Zafername(1867-1870): Siyasî bir hicivdir ve üç bölümden meydana gelir. 1867 yılında Cenevre'de yazılmaya başlanan bu eser 1870'de yine aynı şehirde tamamlanır. Eser Ali Paşa'nın Girit siyasetini hicvetmek için kaleme alınmıştır.

Harabat(1875): Üç ciltlik bir divan edebiyatı antolojisidir ve "mukaddime" kısmı çok önemlidir. Bu bölüm modern manada yazılmış ilk edebiyat tarihi olarak kabul edilir. Birinci cildi Osmanlı ve Çağatay sahasındaki Türkçe, Farsça ve Arapça kasidelere; ikinci cildi yine aynı sahalardaki bu üç dilden değişik şiirlere; üçüncü cildi yine bu sahalardaki Türkçe ve Farsça mesnevilere ayrılmıştır.

Arz-ı Hâl(1867): Ziya Paşa'nın Londra'da iken Abdülaziz'e sunduğu Osmanlı Devleti'nin bütün felaketlerinden Ali Paşa'nın sorumlu tutulduğu bir dilekçedir. Daha sonra kitapçık olarak da basılmıştır.

Şiir ve İnşâ(1868): 7 Eylül 1868'de Londra'da Hürriyet Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Bu makalede Ziya Paşa halk şiirine ilk defa dikkati çekmiştir.

Veraset-i Saltanat-ı Seniyye(1868): "Veraset Mektupları" adıyla da bilinen bu mektuplar, o sıralarda değiştirilen veraset kanunlarıyla mağdur edilen Mustafa Fazıl Paşa'nın hak ve hukukunu korumak için yazılmıştır.

Rüya(1868): Ekim 1868'de Hürriyet'te yayınlanmıştır. Sade ve doğal bir dille yazılan bu makalede ana kahraman yine Ali Paşa ve ana tema onun kötü siyasetidir.

Defter-i Âmâl(1881): Ziya Paşa'nın Emile tercümesi için hazırladığı bu önsözde çocukluğunu ve hatıralarını anlatır. Avrupaî hatırat edebiyatının ilk örneğidir.

Endülüs Tarihi(1863): Viardot'tan çevrilip dört cilt olan bu eserin ilk iki cildi 1863; diğer iki cildi ise 1887'de neşredilmiştir. Çeviri oldukça süslü bir dile sahiptir.

Engizisyon Tarihi(1882): Theophile Lavallée ve Chéuel'den yapılan ve oldukça sade bir dile sahip olan bu çeviride İspanya'daki Engizisyon mahkemelerinin durumu ele alınır. Fakat eserde Musevilere yapılan zulümlere yer verilmiş, üzmemek gibi bir sebep ileri sürülerek Müslümanlara yapılanlara değinilmemiştir.

Emile(1870): Rousseau'dan yapılan bu çeviri 1870'de İsviçre'de hazırlanmış ve yayınlanmamıştır.

Tartüffe veya *Riyanın Encamı*(1886): Ziya Paşa'nın Adana valisiyken Molieré'den çevirdiği bu eser hece vezniyle ve kafiyesizdir.

Telemaque(?): Fenelon'dan yapılan bu çeviri bugün kayıptır ve basılmamıştır. Ebüzziya'ya göre bu çeviri Yusuf Kamil Paşa ve Ahmet Vefik Paşa'nın aynı eserden yaptıkları çevirilerden daha başarılıdır.

Namık Kemal

1840 yılında Tekirdağ'da doğan Namık Kemal, dedesi Abdüllatif Paşa ile birlikte imparatorluk coğrafyasının önemli yerlerini gezer. "Ben anamdan doğdum doğalı gezmeye alıştım" diyen Namık Kemal, Tekirdağ ve Tırhala'nın ardından sırasıyla Afyon, Kıbrıs, Lazistan sancağı (Trabzon), Kütahya, Kars, Sofya gibi şehirlerde çocukluk ve gençlik yıllarını geçirir, fakat dedesinin azillerinde veya tatillerde sürekli dönülen ana mekân İstanbul'dur. Yeni mekânlar, coğrafyalar, kültürler, şahsiyetler Namık Kemal'in devrine bakışını hem daha gerçekçi yapmış hem de geliştirmiştir. Mesela; dedesiyle birlikte gittiği Kars'ta tasavvuf ve edebiyat öğrenmiş; binicilik, cirit, av gibi geleneksel sporlarla meşgul olarak *Cezmi* romanındaki cirit sahnesini buradan devşirmiş, Kırım savaşı sırasında bir genç kızın şahsında tanık olduğu bir hadiseden yola çıkarak da *Vatan Yahut Silistre*'yi yazmıştır. Yine dedesiyle gittiği Sofya'da fikrî yönden ciddi anlamda aşama kaydetmekle birlikte Arapça ve Farsçasını geliştirerek Fransızca öğrenmeye başlamış; bir divan dolduracak kadar şiir yazmış; şairliği için önemli bir gösterge olan mahlas sahibi olmuş ve evlenmiştir. 1856 yılının Eylül ayında dedesinin azli sebebiyle İstanbul'a dönmüş ve Tercüme Odası'na memur olarak girmiştir. Bu yıllar Leskofçalı Galip Bey'i tanıdığı ve etkisini girdiği yıllardır. 1862 yılında onun hayatındaki en büyük devrimi yapacak olan Şinasi ile tanışır ve uzun süre bu şahsiyetin etkisinden kurtulamaz. Bu ilişki, 1865 yılında Paris'e giderken Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'ı ona emanet etmesi noktasına kadar ulaşır. Bu tarih Namık Kemal'in devletin içinde bulunduğu zor durumdan çıkarılması için düşünülen projenin içine sokar. Bu proje Osmanlı devleti sınırları içinde ilk aydın örgütlenmesi olan "İttifak-ı Hamiyyet" adlı oluşumdur. Daha sonra *Yeni Osmanlılar* adıyla anılmaya devam edecek olan bu oluşumun temel amacı; Meşrutiyetin ilân edilmesini sağlamak ve Osmanlı uyruğunda yaşayan toplulukların hak ve hürriyetlerinin anayasa ile teminat altına alınması şeklinde özetlenebilir. 1867 yılında Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Paris'e giden Namık Kemal, 19. yüzyılın bu büyülü mekânıyla birlikte Avrupa'nın değişik şehirlerinde siyasi mücadele ile edebî ve kültürel faaliyetlerle dolu üç seneden sonra 1870 yılında İstanbul'a döner. 1872 yılında *İbret*'i devralır ve bu gazeteye başmuharrir olur. Aynı yıl Gelibolu mutasarrıfı olur, birkaç ay sonra azledileceği bu işe başlamak istemese de başlamak zorunda kalır. 1

Nisan 1873 tarihinde *Vatan Yahut Silistre* Gedikpaşa tiyatrosunda temsil edilir. Görünürde bu tiyatronun kamuoyunda uyandırdığı akis, arka plânda ise V Murat'la olan münasebetleri dolayısıyla 6 Nisan 1873 tarihinde Magosa'ya sürgün edilir. Yaklaşık üç sene sürecek bu sürgün hayatı V. Murat'ın tahta çıkmasıyla son bulur. 30 Mayıs 1876'da İstanbul'a gelen yazar önce Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) azalığına getirilir, daha sonra Kanûn-ı Esâsî Encümeni azası olur. 1877 yılında "iki defa tekrarlanan şey, üçüncü defa da tekrarlanır" anlamındaki beyti "iki padişah tahttan indirilmişse üçüncüsü de indirilir" şeklinde yorumlanarak tutuklanır. Yargılama sonucunda beraat eder, fakat İstanbul'a kalması sakıncalı görüldüğünden 10 Temmuz 1877 tarihinde Girit'te oturmak kaydıyla serbest bırakılır. 19 Temmuz 1877 tarihinde kendi isteği üzerine Midilli'de zorunlu ikamete mecbur olur. 18 Aralık 1879'da Midilli mutasarrıflığına atanır. Rum halkının şikâyetleri üzerine buradaki görevinden 15 Ekim 1884'te Rodos mutasarrıflığına nakledilir. Aralık 1887'de de Sakız mutasarrıflığına nakledilen Namık Kemal ve 2 Aralık 1888'de burada vefat eder.

Edebî ve Kültürel Faaliyetleri:

Tanzimat döneminde şiir ve nesri en gür bir sesle kullanan Namık Kemal, ele aldığı konular ve onları işleyiş yönüyle bu dönem sanatçılarından bir adım öne çıkar. Kemal, her şeyden önce şairdir, fakat nesir de onun kaleminden fazlasıyla nasibini almıştır. Tiyatroları, romanları, edebî eleştirileri, tarihî eserleri, makaleleri, eleştirileri, mektupları ve çevirileriyle bu dönemin çok yönlü edebiyatçı ve aydınlarının başında gelir.

Şiirleri: Namık Kemal'in el yazması bir divanının olduğu bilinmekle birlikte; bu divan bir bütün olarak yayınlanmamıştır.

Tiyatroları

Vatan Yahut Silistre(1873): Dört perdelik bir dramdır. Eserde 1853 yılında Osmanlı-Rus savaşı sırasında Silistre kalesinin kahramanca savunulması anlatılır.

Akif Bey(1874): Beş perdelik bir oyundur. Eserde, bir harp gemisinin kahraman bir süvarisi olan Akif Bey'in ihanete uğraması anlatılır.

Zavallı Çocuk(1874): Üç perdelik bir oyundur. Eserde, anne babasının zoruyla görmeden evlendirilen bin genç kızın hikâyesi anlatılır.

Gülnihal(1875): Beş perdelik bir oyundur. Eserde, taşrada zalim bir sancak beyi olan Kaplan Bey'in halka yaptığı eziyetlere halkın gösterdiği direniş anlatılır.

Celâlettin Harzemşâh(1875): On beş perdelik bir oyundur. Konusunu Harzemşâhlar devletinin son hükümdarı Celâlettin Harzemşâh'ın hayatından ve Moğollara karşı verdiği savaşlardaki kahramanlıklardan alır.

Kara Bela(1910): Beş perdelik bir oyundur. Eserde, Hindistan'da Babürlüler Devleti'nin sarayındaki haremağalarının çevirdiği değişik entrikalar anlatılır.

Romanları

İntibah(1876): Namık Kemal'in ilk romanı olan bu eserde iyi yetiştirilmiş/eğitim almış bir genç olan Ali Bey'in kötü bir kadın olan Mehpeyker'e tutulması sonucunda yaşadığı olumsuzluklardan duyduğu pişmanlık ele alınmaktadır.

Cezmi(1880): Namık Kemal'in ikinci romanı olan bu eser konusunu XVI. yüzyılda II. Selim devrinde başlayıp aralıklarla devam eden Osmanlı İran savaşlarından alır. Eser temelde İslâm Birliği fikrini savunur.

Tarihî Eserleri

Barika-i Zafer(1872): 1862 yılı Ramazanında kaleme alınan bu eser, yazılışından yaklaşık on yıl sonra yayımlanır. Eserde sanatkârane bir üslupla İstanbul'un fethi anlatılır.

Devr-i İstilâ(1866): Yazar, eseri 1866 yılı Ramazanında Ebüzziya Tevfik'e dikte ettirmek suretiyle kaleme alır. Eserde, Osmanlı Devleti'nin Kanuni Sultan Süleyman'a kadarki dönemi anlatılır. Dili bir önceki esere göre daha sadedir.

Evrak-ı Perişan(1884): Eser, Selâhaddin-i Eyyubî, Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim'in biyografilerinden oluşur.

Tercüme-i Hâl-i Emir Nevruz(1884): Bu eserde, İlhanlılar devri Emirlerinden Nevruz'un biyografisi anlatılır.

Kanije(1874): Ahmet Nafiz takma adıyla yayımlanan bu eser Kanije Kalesinin savunmasında Tiryaki Hasan Paşa'nın kahramanlıklarını ele alır.

Silistre Muhasarası(1873): Yine Ahmet Nafiz takma adıyla yazılan bu eser Silistre kuşatmasına katılmış bir subayın hatıralarını dayanarak hazırlanmıştır.

Osmanlı Tarihi(1888): En son baskısı dört cilt olarak yapılan bu eserin birinci cildinde, Osmanlıların doğuşu, Ertuğrul, Osman ve Orhan Beyler; ikinci cildinde, I. Beyazıt ve Fetret devri; üçüncü cildinde, Çelebi Sultan Mehmet ve II. Murat zamanı; dördüncü ciltte ise Fatih Sultan Mehmet anlatılır.

Sonuç

İbrahim Şinasi Efendi, Ziya Paşa ve Namık Kemal Tanzimat dönemi edebiyatının birinci nesline mensupturlar. Bu üç yazar, hem eskinin devamı hem de yeninin müjdecisi olarak değerlendirilebilirler. Üçünün de Batı'ya seyahat yaparak bu toprakları gözleriyle görmeleri, Doğu dillerinin yanı sıra Batı dillerini de bilmeleri ve Batı dillerinden (Fransızca) çeviri yapmaları mühimdir. Yine çok yönlü kişilikleri, gazete ve gazetecilik faaliyetleri ile ilgilenmeleri, bir yönüyle mutlaka tiyatroyla bağ kurmaları, toplumun ve edebiyatın temel konu ve sorunlarına kafa yorup bunlara çözüm bulma çabaları akla gelen diğer benzerliklerdir. Üç yazarı birlikte okumak bu dönemi anlamayı kolaylaştıracak ve okuyucuda yeni ufuklar açacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Akün, Ömer Faruk (1978). "Şinasi", **İslâm Ansiklopedisi**, (Cilt: 11), İstanbul: TDV Yayınları.
- Akün, Ömer Faruk (1993). ''Namık Kemal'', **İslâm Ansiklopedisi**, (C. 9), İstanbul: TDV Yayınları.
- Akyüz, Kenan (1995). **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri.** İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Bilgegil, M. Kaya (1979). **Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma**, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Enginün, İnci (2006). **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan**

Cumhuriyet'e (1839-1923). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Göçgün, Önder (1987). **Nâmık Kemal.** Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Göçgün, Önder (1999). **Nâmık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri.** Ankara: AKM Yayınları.
- Göçgün, Önder (2001). **Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden Açıklamalı Seçmeler.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Göçgün, Önder (2007). **Belgelerle Yeni Türk Edebiyatı Tarihi.** Ankara: Nisan Yayınları.
- Kayaoğlu, Tacettin (1998). **Türkiye'de Tercüme Müesseseleri**. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kerman, Zeynep (2009). **Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri.** İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kolcu, Ali İhsan (2004). **Tanzimat Edebiyatı 1 Şiir.** Ankara: Salkımsöğüt Yayınları.
- Kolcu, Ali İhsan (2005). **Tanzimat Edebiyatı 2 Hikâye ve Roman.** Ankara: Salkımsöğüt Yayınları.
- Korkmaz, Ramazan(ed) (2009). **Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı.** Ankara: Grafiker Yayınları.
- Okay, Orhan (2005). **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı.** İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özön, Mustafa Nihat (1997). **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Parlatır İsmail-Çetin Nurullah (2005). **Şinasi Bütün Eserleri.** Ankara: Ekin Kitabevi.
- Parlatır, İsmail-Enginün, İnci-Ercilasun, Ahmet Bican-Kerman, Zeynep-Uçman, Abdullah-Çetin, Nurullah (2006). **Tanzimat Edebiyatı.** Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1956). **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi.** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Tuncer, Hüseyin (1996). **Arayışlar Devri Türk Edebiyatı I Tanzimat Edebiyatı.** İzmir: Akademi Kitabevi
- Uçman, Abdullah (1998). "Şinasi", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, (Cilt: 8)İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uçman, Abdullah (2003). "Tanzimat ve Servet-i Fünûn Dönemi Türk Edebiyatında Eleştiri", **Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı.** Ankara: Hece Yayınları.
- Yalçın, Alemdar (1985). **II. Meşrutiyet'te Tiyatro Edebiyatı Tarihi.** Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Yıldız, Saadettin (2006). **Tanzimat Dönemi Edebiyatı.** Ankara: Nobel Yayınları.
- Ziya Paşa Maddesi (1998). **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, (Cilt: 8)İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ziyad Ebüzziya (1997). **Şinasi.** İstanbul: İletişim Yayınları.

Recenzent: dr. sc. Hanife Özer, Univerzitet *Abant İzet Baysal*, Balu, Turska
Lektor: dr. sc. Lemi Akın

GERMANISTIKA

UDK 811.112.2
Originalni naučni rad

Dr. sc. Memnuna Hasanica

DIE ROLLE DER GRAMMATIK IM FREMDSPRACHENUNTERRICHT

Zusammenfassung

Die Grammatik ist ein sehr wichtiger Teil einer Sprache. Die Schüler, die Deutsch lernen, sagen, dass die deutsche Grammatik schwierig und kompliziert sei. Für viele Schüler ist der Grammatikunterricht ziemlich formal und uninteressant. Die Grammatik im Unterricht kann sehr oft für die Lehrer, aber auch für die Schüler mühsam und anstrengend sein. Die Lehrer geben sich viel Mühe um die Schüler zu motivieren. Motivation ist beim Sprachenlernen ein sehr wichtiges Merkmal. Wer motiviert ist, arbeitet und lernt leichter. Dann macht das Lernen auch Spaß. Das versuchen sie auch mit verschiedenen Spielen, um das Lernen interessanter zu machen aber auch mit Übungen, die die kreativen Lehrer bearbeiten und bieten sie in der spielerischen und lustigen Form seinen Schülern an.Das ultimative Ziel des Fremdsprachenunterrichts ist Kommunikation und Kommunikation lernt man am leichtesten durch die Kommunikation selbst. Grammatik soll nur eine der Stufen sein, die uns hilft, das Endziel zu erreichen. Der Fremdsprachenunterricht bekommt eine neue Aufgabe, dass die Lernenden auf die interkulturellen Kontakte vorbereitet werden, damit sie die Verschiedenheit der Menschen akzeptieren und mit Hilfe von Sprache eine neue Kultur entdecken.

Schlussworte: *Grammatik, Kommunikationnsverfahren, Kommunikationskompetenz, Methoden*

ULOGA GRAMATIKE NA NASTAVI STRANOG JEZIKA

Sažetak

Rad tretira ulogu gramatike u nastavi njemačkog jezika kao stranog jezika. Na početku se već mora kazati da je gramatika sredstvo a ne cilj učenja stranih jezika uopće. Poučavanje gramatike treba da bude utemeljeno na komunikacijskom i funkcionalnom principu. Pojam gramatike se može definirati kao skup pravila koja pomažu boljoj komunikaciji. Gramatika se mora uvježbavati u kontekstu a nikako izolovano izvan konteksta. Problematika poučavanja gramatike podrazumijeva i poznavanje i primjenu načina i metoda. Gramatika je, ipak, važan dio učenja stranih jezika. Učenici, koji uče njemački jezik kao strani jezik, kažu da je gramatika njemačkog jezika veoma teška i komplikovana. Za mnoge učenike gramatika je često formalna i neinteresantna. Nastavnici ulažu mnogo truda da bi kod učenika razvili motivaciju za učenjem njemačkog jezika, jer se smatra da samo onaj koji je motiviran, koji radi, može lakše i da savlada njemački jezik i tako onda učenje njemačkog jezika postaje zadovoljstvo. Kreativnost nastavnika kao i korištenje kreativnih vježbi i kreativnih nastavnih sredstava, te primjena igara u nastavi stranog jezika može zanemariti teoretsko učenje gramatike, dakle gramatiku savladati kroz igru, komunikaciju, razvijanje dijaloga itd.

***Ključne riječi**: gramatika, komunikacijski pristup, komunikacijska kompetencija, metode*

1. Einleitung

Grammatik-Begriff

Die Grammatik bezeichnet in der Sprachwissenschaft (Linguistik) jede Form einer systematischen Sprachbeschreibung. Dabei steht der Begriff der Grammatik einmal für das Regelwerk selbst, auf der anderen Seite wird Grammatik auch für die Theorie über eine bestimmte Sprache oder Sprachfamilie verwendet.[1]

Im Grammatikunterricht lässt man umformen und einsetzen, zuordnen und unterstreichen, erfragen und beantworten. Die Erfolgserlebnisse bleiben oft aus, wenn für die Lehrer das Ziel nur

[1] http://de.wikipedia.org/wiki/Grammatik

die selbstständige Verwendung der neuen erworbenen Wörter und Strukturen ist, wie auch der Grammatik. Vieles davon, was mühsam gelernt wurde, bleibt oft vergessen. Es bleibt dann nichts übrig, als im Unterricht von neuem mit der anstrengenden Arbeit des Erklärens, Präsentierens und Üben zu beginnen. Die grammatikalischen Strukturen, deren Bedeutung, Verwendung und Funktion sollen im Unterricht sinnvoll gefestigt und geübt werden können. Der Grammatikunterricht muss auf keinen Fall eine langweilige Unterrichtsroutine sein. Leider ist für viele Lehrer der Erwerb von grammatischen Regeln ein vorrangiges Lernziel. Durch die Zeit hat sich der Stellenwert der Grammatik verändert. Früher wurde sie als der wichtigste Teil einer Sprache angesehen. Später wurde aber ihre Wichtigkeit verkleinert und sie wurde in den Hintergrund gerückt.

Nach Heyd (1991: 163) versteht man im Fremdsprachenunterricht unter Grammatik „den Lernstoff, den die Schüler beherrschen müssen, um richtige Sätze bilden, verstehen und miteinander verknüpfen zu können."

Bei der Verwendung des Begriffs Grammatik unterscheidet Helbig (1981) Grammatik A, Grammatik B und Grammatik C.

Unter **Grammatik A** wird das komplette Regelsystem einer Sprache verstanden, unabhängig von dessen Benennung oder Beschreibung durch die Sprachwissenschaft. Die Grammatik einer Sprache existiert also unabhängig von seiner wissenschaftlichen Beschreibung.

Als **Grammatik B** wird die sprachwissenschaftliche Beschreibung des Regelsystems bezeichnet. Die Grammatik B ist eine Sprachschreibung zu sprachwissenschaftlichen Zwecken.

Grammatik C ist das Regelsystem, das sich Sprachlerner im Sprachunterricht systematisch aneignen oder ohne Sprachunterricht unsystematisch erwerben. Darunter versteht man die „Grammatik im Kopf".

2. Die Rolle der Grammatik im Fremdsprachenunterricht

Nach Blažević (2007: 102) hat sich die Rolle der Grammatik im Fremdsprachunterricht im Laufe der Geschichte des Fremdsprachunterrichtes mehrfach gewandelt. In einer nicht allzu fernen Vergangenheit kam der Grammatik im Unterricht eine leitende Funktion zu. Diese Feststellung trifft besonders für die Grammatik-

Übersetzungs- Methode, die lange Zeit trotz Reformversuche beherrschend blieb. Im Fremdsprachunterricht setzt sich immer wieder stärker die Erkenntnis durch, dass solides sprachlich-kommunikatives Können als Ziel des Unterrichts ohne sichere sprachliche Kenntnisse nicht erreichbar ist und dass grammatisches Wissen eine der wichtigsten Komponenten für die Entwicklung des Sprachkönnens bildet. Da sichere Sprachsystemkenntnisse beim unterrichtsgesteuerten Spracherwerb auch zu größerer Sicherheit im sprachlichen Handeln führen, muss die Arbeit an der Grammatik integrierter Bestandteil des Fremdsprachunterrichts sein.

3. Methoden des Fremdsprachunterrichts

In der Geschichte des Fremdsprachunterrichts entwickelte sich eine Reihe unterschiedlicher Methoden, von denen folgende besonders zu erwähnen sind[2]:

1. Die Grammatik-Übersetzungs-Methode
2. Die direkte Methode
3. Die audiolinguale Methode
4. Die audiovisuelle Methode
5. Die vermittelnde Methode
6. Die kommunikative Methode
7. Alternative Methode

3.1 Die Grammatik-Übersetzungs-Methode

Die Grammatik-Übersetzungs-Methode wurde in Europa im 19. Jahrhundert für den neusprachlichen Unterricht in den Gymnasien entwickelt. Diese Methode wurde vom altsprachlichen Unterricht (Latein, Griechisch) übernommen und auf den neusprachlichen Unterricht übertragen. Das hatte folgende Gründe (Neuner/Hunfeld 1993):

a) Das Ziel des gymnasialen Unterrichts war damals die „allgemeine Geistesbildung“ des Schülers, wozu nach der damaligen Meinung insbesondere die Beschäftigung mit Mathematik und Sprachen (Latein, Griechisch) beiträgt.

2 Zitiert nach Blažević, Nevenka (2007: 18)

b) Fremdsprachen lernte man damals ausschließlich im Gymnasium. Die Schüler, die das Gymnasium besuchten, gehörten zur kleinen „Bildungs-Elite".

c) Als die neuen Sprachen als Schulfächer im Gymnasium akzeptiert wurden, mussten sie die Konkurrenz zu Latein und Griechisch bestehen. So musste man ähnliche Unterrichtsziele formulieren und vergleichbare Methoden anwenden.

Die wichtigsten Merkmale der Grammatik-Übersetzungs-Methode sind:

- Betonung der Grammatik

Die Grammatik ist das tragende Element der Lernstoffprogression, sie ist das Lernziel. Wer die Grammatik beherrscht, beherrscht die Fremdsprache!

- Betonung der Übersetzung

Die Übersetzung ist das Ziel der Anwendung der Fremdsprache. Wer korrekt übersetzen kann, zeigt damit, dass er die fremde Sprache wirklich beherrscht!

Wie aus den Namen hervorgeht, ist der Hauptinhalt der Grammatik-Übersetzungs-Methode die Vermittlung der Grammatikregeln und deren praktische Anwendung in einen Übersetzungstext. Mit Hilfe der Lexika und unter Anwendung der gelernten Grammatikregeln soll der Schüle die Texte verstehen und in die Muttersprache übersetzen können. Das Lernziel ist erreicht, wenn die Grammatikregeln erfasst und in der Übersetzung sowohl aus der Muttersprache in die Fremdsprache als auch von der Fremdsprache in die Muttersprache angewendet werden können und wenn ein bestimmtes Vokabular erlernt ist. Jede Unterrichtseinheit beginnt mit der Einführung einer grammatikalischen Regel, die in der Muttersprache erklärt wird. Dann wird die Regel anhand von Beispielen verdeutlicht.

Typische Übungsformen der Grammatik-Übersetzungs-Methode sind:

- Bildung korrekter Sätze durch Regelanwendung;
- Umformung von Sätzen nach formalen Grammatikregeln;
- Übersetzung aus der Muttersprache in die Fremdsprache und umgekehrt;
- Lesen und Übersetzen literarischer Texte in die Muttersprache;
- Fragen zum Textverständnis;
- Lückentexte;

- Aufsatz (als Hilfe werden Stichwörter und wichtige Wörter gegeben);
- Nacherzählung (durch die Vorgabe von Strichwörtern gesteuert);
- Diktat.

Der bekannteste Kritiker der Grammatik-Übersetzungs-Methode war der Marburger Universitätsprofessor Wilhelm Viëtor (1882/1886), der Vorgänger der direkten Methode. An der Grammatik-Übersetzungs-Methode kritisiert er vor allem, dass sie eine lebende Sprache mit den Mitteln und Regeln einer toten Sprache lehrt und dass die Sprache in einzelne, in sich sinnlose Bestandteile zerrissen wird, wobei der Unterricht zum größten Teil im Auswendiglernen von Wörtern und Regeln besteht.

3.2 Die direkte Methode

Die direkte Methode entwickelte sich in Europa im Rahmen der Reformbewegung gegen Ende des 19. Jh. Und steht als Vertreter zahlreicher Theorien, die für den Fremdsprachunterricht neue Ziele und Unterrichtsverfahren entwickelten. Sie gilt als Vorläuferin der weltweit bekannten audio-lingualen Methode. Die Bezeichnung „direkte Methode“ bedeutet, dass die Fremdsprache „direkt“ vermittelt werden soll, wobei die Muttersprache als ein störender Faktor so weit wie möglich aus dem Unterricht ausgeklammert werden sollte. Der Lehrer soll auf diese Weise dazu gebracht werden, einzig in der neuen Sprache zu denken. Der Lehrer sollte in der Lage versetzt werden, sich die Regeln der Fremdsprache intuitiv zu erschließen und das Gefühl für die Sprache zu entwickeln. Er sollte sich durch Nachahmung des Lehrers in das System der Fremdsprache einleben. Sprachgefühl wurde zum Ziel des sprachlichen Könnens.

Folgende Graphik verdeutlicht die grundlegenden Unterschiede zwischen der Grammatik-Übersetzungs-Methode und der direkten Methode (Blažević 2007: 25):

	Grammatik-Übersetzungs-Methode	Direkte Methode
Lernziel	-schriftlicher Sprachgebrauch - Sprachwissen - Sprache als formales System	- mündlicher Sprachgebrauch - Sprachkönnen - Sprache als Kommunikationsmittel
Muttersprache	- Muttersprache ist Unterrichtssprache	- Muttersprache als Störfaktor im Fremdsprachenunterricht

(Tabelle 1: Unterschiede zwischen der Grammatik-Übersetzungs-Methode und der direkten Methode)

Die wichtigsten Unterrichtsprinzipien der direkten Methode sind (Neuner/Hunfeld 1993: 42):

- Einsprachigkeit des Unterrichts, wo immer möglich;
- Erlernen der Fremdsprache verläuft durch Zuhören;
- Hören und Nachsprechen sind die wichtigsten Wege zur Beherrschung der Fremdsprache;
- Lehrer dient als Sprachmodell, das der Schüler nachahmen soll;
- Gesprochene Sprache kommt vor geschriebener – Hören/Sprachen kommt im Unterricht vor Lesen/Schreiben;
- Anschaulichkeit(beim Wortschatzunterricht, wenn möglich);
- Erklärung eines Begriffs aus einem Zusammenhang;
- Verwendung zahlreicher Hilfsmittel (z.B. Bilder);
- Typische Übungsformen sind: Fragen und Antworten, Nachsprechübungen, Ausspracheschulung, Lückentexte, Einsetzübungen, Nachspielen von Dialogen, Auswendiglernen von Liedern usw., gelegentlich Diktat und Nacherzählung.

3.3. Die audiolinguale Methode

Der Begriff „audiolingual“ ist aus den lateinischen Wörtern *audire* = hören und *lingua* = Zunge, Rede, Sprache entstanden. Der Begriff „audiolinguale Methode“ bedeutet also im Deutschen Hör-Sprech-Methode.

Die audiolinguale Methode wurde als Nachfolgerin der direkten Methode in den USA entwickelt. Die wichtigsten Unterrichtsprinzipien der audiolingualen Methode sind (Neuner/ Hunfeld 1993: 61):

- Vorrang des Mündlichen vor dem Schriftlichen (des Hörens/ Sprechens vor dem Lesen/Schreiben);
- Situativität des Unterrichts. Die Sprachmuster der Grammatik werden in Alltagssituationen eingebettet und dialogisch präsentiert;
- Authentizität der Sprachvorbilder (Nachahmung der Sprachgewohnheiten des Muttersprachensprechers, insbesondere seiner Aussprache);
- Einübung von Sprachmustern durch Imitation und häufiges Wiederholen;
- Grundlegende Einsprachigkeit des Unterrichts, Ausschluss der Muttersprache aus dem Unterrichtsgeschehen;
- Progression des Lernprogramms anhand der Grammatiklehrstoffe durch systematische Steigerung der Komplexität der Sprachmuster der Zielsprache.

3.4 Die audiovisuelle Methode

Der Ausdruck „audiovisuell“ besteht aus zwei Wörtern lateinischen Ursprungs *audire* = hören und *videre* = sehen. Die deutsche Übersetzung dieses Ausdrucks wäre Hör-Seh-Methode. Die audiovisuelle Methode stellt eine Weiterentwicklung der audiolingualen Methode in den 60er Jahren dar.

In der audiovisuellen Methode wird die Sprache, wo immer möglich, mit optischem Anschauungsmaterial verbunden. Während in der audiolingualen Methode zuerst die sprachliche Form vorgegeben wird (Hören → Nachsprechen) und dann erst in ihrer Bedeutung erklärt, wird in der audiovisuellen Methode dem Schüler in einer Dialogsituation zuerst der Inhalt der Situation durch visuelle Mittel verdeutlicht und dann folgt die entsprechende sprachliche Ausdrucksform. Bilder und Bilderfolgen sind sehr wichtig und werden nicht nur zu Bedeutungsvermittlung bei der Einführung eingesetzt, sondern auch in der Übungsphase und bei der Sprachwendung.

3.4.1. Unterrichtstechniken der audiovisuellen Methode

1. Phase

Die Stunde beginnt mit der Präsentation eines Bildes oder Bilderfolge und eines auf Tonband aufgenommenen Dialogs. Visueller und akustischer Reiz werden miteinander verbunden und bilden eine semantische Einheit.

2. Phase

Die Bedeutung einzelner Gesprächseinheiten werden durch wiederholtes Anhören, Fragen und Antworten und Deuten erklärt.

3. Phase

Durch mehrfaches Wiederholen müssen die Dialoge auswendig gelernt werden.

4. Phase

Die Schüler werden aufgefordert, eigene Dialoge zu den Bildern zu machen oder die Szene im Rollenspiel nachzuahmen.

3.5 Die vermittelnde Methode

Die vermittelnde Methode stellt eine Verbindung von Elementen und Prinzipien der Grammatik-Übersetzungs-Methode und der audiolingualen Methode dar.

Sie entstand Anfang der 50er Jahre in Deutschland. Damals kamen immer mehr Leute in die deutschsprachigen Länder, um Deutsch zu lernen. Deutschkurse wurden vor allem an Goethe-Instituten angeboten. Die meisten Kursteilnehmer waren Erwachsene, die sich vor allem mit anderen Leuten im alltäglichen Leben auf Deutsch verständigen lernen wollten. Die damals eingesetzten Lehrwerke waren nach der Grammatik-Übersetzungs-Methode verfasst und konnten die Bedürfnisse neuer Zielgruppen nicht zufrieden stellen. So entstand das Lehrwerk „Deutsche Sprachlehre für Ausländer“, das auf die Bedürfnisse der neuen Zielgruppen eingehen sollte und in dem die Elemente der Grammatik-Übersetzungs-Methode und der audiolingualen Methode verbunden sind.

3.6. Die kommunikative Didaktik

Fremdsprachenlernen war noch in den 50er Jahren ein Privileg höherer Bildung. Die Fremdsprachen lernten in der ersten Linie die Schüler des Gymnasiums. Das änderte sich in den 60er Jahren, als Fremdsprachen als Schulfächer in alle Schulen eingeführt wurden. Zu dieser Zeit steigt das Fremdsprachenangebot im Bereich der außerschulischen Bildung, insbesondere im Bereich der Volkshochschule, die vor allem von Erwachsenen besucht wurden. Diese neuen Zielgruppen konnte man nicht mit den Methoden des gymnasialen Unterrichts unterrichten, da ihre Zielvorstellungen und Lernvoraussetzungen ganz anders waren.

In der Entwicklung der kommunikativen Didaktik kann man zwei Phasen unterscheiden:

- das pragmatisch-funktionale Konzept,
- das interkulturelle Konzept.

In den 60er Jahren wurde im Rahmen der Pragmalinguistik die Sprechakttheorie geschaffen, die davon ausgeht, dass beim Sprechen Handlungen ausgeführt werden, z.B. Befehle erteilt, Fragen gestellt, Wünsche geäußert, und zwar nach ganz bestimmten Regeln. Die Sprechakttheorie ermöglichte die Entwicklung eines sprachfunktionalen Konzepts.

Das Ziel dieses Konzepts ist die möglichst rasche und zuverlässige Anwendung des im Unterricht Gelernten auf die Kommunikationssituationen des Alltags.

Das pragmatisch-funktionale Konzept hat sich in Europa besonders schnell im Bereich des Fremdsprachenunterrichts mit Erwachsenen durchgesetzt. Mit diesem Konzept kann man relativ schnell so viel von der jeweiligen Fremdsprache lernen, wie man in einer bestimmten Situation braucht.

Der interkulturelle Ansatz stellt die Weiterentwicklung des pragmatisch-funktionalen Konzepts seit der zweiten Hälfte der 80er Jahre. Der Fremdsprachenunterricht bekommt eine neue Aufgabe: die Lernenden auf die interkulturellen Kontakte vorzubereiten, damit sie die Verschiedenheit der Menschen akzeptieren und mit Hilfe von Sprache eine neue Kultur entdecken.

3.7 Alternative Methoden

Die Bezeichnung „alternativ“ hat sich als Sammelbegriff für neue Methodenvorschläge durchgesetzt, deren Interesse die Abgrenzung von herkömmlichen Lernablaufskonzepten ist. Neben den Begriff „alternativ“ finden sich die Bezeichnungen „holistische Methoden“, „New Age Methods“, „unkonventionelle Methoden“, „ganzheitliches Lernen“ und „humanes Lehren und Lernen“.

Alternative Methoden werden nach Ortner (1998: 14) in fünf Gruppen von Ansätzen eingeteilt:

- Suggestopädische Ansätze,
- Verstehensansätze,
- Therapeutische Ansätze,
- Nativistische Ansätze,
- kommunikative Ansätze

Wir dürfen nicht vergessen, dass das ultimative Ziel des Fremdsprachenunterrichts Kommunikation ist, und Kommunikation lernt man am leichtesten durch die Kommunikation selbst. Grammatik soll nur eine der Stufen sein, die uns hilft, das Endziel zu erreichen.

4. Schlusswort

Eines der größten Glaubensbekenntnisse über Fremdsprachenunterricht heutzutage ist, dass Grammatik im Fremdsprachenunterricht fundamental und unverzichtbar ist. Zu einem Teil ist das richtig. Aber zum anderen Teil vergisst man oft, dass Grammatik im Unterricht nur ein Mittel zum Zweck ist. Das endgültige Ziel des Fremdsprachenunterrichts ist nämlich Kommunikation. Grammatik hilft uns, natürlich, um dieses Ziel zu erreichen, doch man sollte Grammatik im Unterricht so einbeziehen, dass es den Schülern auch Spaß macht, und sie zum Lernen motiviert. Grammatik wird in den Fremdsprachenunterricht einbezogen und der Gesamtanteil von Grammatiken sollte eine Kommunikationsbezogene Rolle oder die Aufgaben zum Lesen, Sprechen, Hören und Schreiben in Rücksicht nehmen. Grammatik sollte im Unterricht besonders in Grundschulen so gestaltet werden, dass die Schüler durch das Hören und Sprechen selbst zu Folgerungen über die Regeln und Ausnahmen kommen können, und dass alles durch interessante und einfache Aufgaben.

Literaturverzeichnis

1.Blažević, Nevenka (2007): *Grundlagen der Didaktik und Methodik des Unterrichts Deutsch als Fremdsprache*, Rijeka, Sveučilište u Rijeci.

2.Ehlers, S. (1998.): Lesetheorie und fremdsprachliche Lesepraxis. Tübingen.

3.Engel, Ulrich (2004): Deutsche Grammatik, Neubearbeitung, IUDICIUM Verlag GmbH, München.
4. Helbig, Gerhard / Buscha, Joachim (2001): *Deutsche Grammatik*, Langenscheidt KG, Berlin und München.

5.Kast, B. (1998) : Fertigkeit Schreiben. Fernstudieneinheit 22. Langenscheidt, Berlin

6.Müller, R./Neumann, H. et. Al.(1986): Motive des Fremdsprachenlernens. AG für empirische Bildungsforschung, Heidelberg

7.Neuf-Münkel, G./Roland, R. (1994): Fertigkeit Sprechen. Fernstudieneinhei 20 (Erprobungsfassung). Langenscheidt, Berlin

8.Neuner, G./ Hunfeld, H. (1993): Methoden des fremdsprachliche Deutschunterrichts. Eine Einführung. Fernstudieneinheit 4, Langenscheidt, Berlin

9.Ortner, B. (1998): Alternative Methoden im Fremdsprachenunterricht: lerntheoretischer Hintergrund und praktische Umsetzung. Max Hueber Verlag, Ismanig.

Internetquellen:

- <http://www.goethe.de/z/50/commeuro/303.htm> (übernommen am 24.6.2014)

- <http://de.wikipedia.org/wiki/Grammatik> (übernommen am 24.6.2014)

Recenzent: dr. sc. Amela Ćurković, UNZE, BiH
Lektor: dr. sc. Memnuna Hasanica

UDK 811.112.2
Stručni rad

Dr. sc. Belma Prndelj-Šator

PJESMA *GORENJE* A. B. ŠIMIĆA U PRIJEVODU NA NJEMAČKI JEZIK

Sažetak

U ovom tekstu autorica propituje prepjev/prijevod Šimićeve pjesme „Gorenje" na njemački jezik. U prvom dijelu rada autorica se poziva na teorije autora K. Reiß/H.J. Vermeer, W. Koller i Ch. Nord koje će biti metodološka osnova u ovom istraživanju. U drugom dijelu rada autorica daje kratak osvrt na odabranu zbirku poezije „Kroatiens Seele im Lied" u kojoj je objavljen prepjev/prijevod Šimićeve pjesme „Gorenje" 1943. godine, te daje osnovne podatke o prevodiocu. Naredni dio rada daje najosnovnije podatke o A. B. Šimiću i njegovom stvaralaštvu, dok se posljednji dio bavi analizom prijevoda Šimićeve pjesme „Gorenje" na njemački jezik.

***Ključne riječi**: A. B. Šimić, teorija prevođenja, prevođenje, prepjev, ekspresivni tekstovi, funkcionalistička teorija, problemi u prevođenju.*

DAS GEDICHT *GORENJE (BRAND)* VON A. B. ŠIMIĆ IN DER ÜBERSETZUNG INS DEUTSCHE

Zusammenfassung

In diesem Text analysiert die Autorin die Nachdichtung des Gedichtes „Gorenje" („Brand") von Antun Branko Šimić in die deutsche Sprache. Im ersten Teil der Arbeit werden die Postulate der Übersetzungstheorien von K.Reiß/H.J. Vermeer, W. Koller und Ch. Nord erläutert und dienen als Grundlage für diese Untersuchung. Im

zweiten Teil des Beitrags wird ein kurzer Überblick über die Sammlung „Kroatiens Seele im Lied" gegeben, worin die Nachdichtung des Gedichtes „Gorenje" veröffentlicht wurde, als auch die wichtigsten Informationen über Alfred Freiherrn von Buttlar-Moscon, den Übersetzer. Im nächsten Teil der Arbeit wird etwas über den Dichter Antun Branko Šimić gesagt, als auch über sein Wirken. Im letzten Teil dieses Beitrags wird die Übersetzung von Šimićs Gedicht „Gorenje" in die deutsche Sprache durchgeführt.

***Schlüsselwörter**: A.B. Šimić, Übersetzungstheorie, Übersetzung, Nachdichtung, expressive Texte, funktionale Theorie, Probleme beim Übersetzen.*

1. Uvod

U ovom radu analizirat će se prepjev pjesme „Gorenje" A. B. Šimića na njemački jezik. Metodološka osnova u ovom radu bit će analiza izvornog teksta i prijevoda u skladu sa teorijama autora K. Reiß/H.J.Vermeer, W. Koller i Ch. Nord.

Reiß/Vermeer (1984:206f.) ističu povezanost između tipa teksta i načina prevođenja. S tim u vezi oni tekstove dijele na informativne, ekspresivne i konotativne, ovisno od toga da li je tekst fokusiran na sadržaj ili autora, ili primatelja. Prilikom prevođenja informativnih tekstova akcenat se stavlja na prenošenje odgovarajuće informacije, pri čemu se koriste odgovarajući jezički ekvivalenti. Književni tekstovi prema pomenutim autorima se ubrajaju u ekspresivne tekstove gdje je jezik u službi sredstva za prenošenje određene slike i sadržaja, pri čemu se teži ka tome da se na adekvatan način prenese misao i ideja u umjetničkom djelu. U trećoj skupini tekstova se nalaze, također, umjetnički tekstovi koji didaktiziraju (npr. satira).

Prijevod ekspresivnih tekstova treba biti podređen prenošenju umjetničkog iskaza, te je važno da jezički i stiliski iskaz prijevoda bude analogan originalnom tekstu. U skladu sa tim se podrazumijeva da se preovodilac treba voditi metodom prevođenja koja oponaša autora i njegovu poetsku ekspresiju.

Stolze (2005:114) navodi kako Reiß, kao predstavnica funkcionalističke teorije prevođenja, ne polazi od riječi kao kriterija za postizanje ekvivalentnosti već od teksta u cjelini, te njegove funkcije i cilja koji mu je postavljen.

Nord (1995:82) nadograđuje spomenutu tipologiju tekstova Reiß/Vermeer četvrtim tipom teksta, koji ima fatičnu funkciju. Nord ističe da književni tekstovi nisu isključivo ekspresivni, već da oni predstavljaju sintezu sve četiri funkcije, te da prijevod književnog teksta treba da zadrži sve funkcije koje sadrži original.

Nord, također, u sklopu navedene podjele ukazuje i na probleme prilikom prevođenja, a to su: pragmatični, kluturološki i problemi nastali kao rezultat razlika u jezičkom sistemu (leksička i sintaktička odstupanja), koji se odražavaju na odstupanja u stilu.

U ovom radu će se obratiti pažnja i na probleme prilikom prevođenja na koje ukazuje J. Levi (1982:34-37). Naime, on pravi razliku između tačnog i slobodnog prijevoda. Tačan prijevod fokus pažnje stavlja na jezičke ili stilske specifičnosti, pri čemu dozvoljava zamjenu jezičkog materijala. Slobodni tip ističe opće elemente, kao što su forma i sadržaj, a sve ostale elemente kolorita zanemaruje, što vodi slabljenju estetske funkcije književnog teksta i stilskom osiromašenju.

Pored navedenih autora u ovom radu će se prilikom analize prijevoda uzeti u obzir i Kollerova (2004:228-258) tipologija književnog prevođenja. On polazi od estetske naravi književnog teksta i riječi kao sredstva za ostvarenje iste, ali kao i nosioca informacije. Razlikuje sljedeće tipove ekvivalencije: denotativni, konotativni, tekstno-normativni, pragmatični i formalno-estetski. Denotativna ekvivalencija će biti prisutna u tekstu ukoliko leksički nivo originala i prijevoda obuhvata i posjeduje jednake konotativne vrijednosti. Konotativna ekvivalencija će se odnositi na zadržavanje stilskih karakteristika predloška, dok će tekstno-normativna ekvivalencija podrazumijevati obilježja karakteristična za određenu književnu formu. Pragmatička ekvivalencija se odnosi na recepciju prijevoda, te će se uzeti u obzir i različite mogućnosti shvatanja prevedenog teksta i predloška. Koller (2004:248) naglašava: „Pragmatische Äquivalenz herstellen heißt die Übersetzung auf die Leser in der ZS ‘einstellen’“. Formalno-estetska ekvivalencija će se odnositi na zadržavanje i adekvatno prenošenje individualnih karakteristika određenog književnog ostvarenja.

2. Zbirka odabranih pjesama „Kroatiens Seele im Lied“[1]

Pjesmu „Gorenje“ Antuna Branka Šimića je na njemački jezik preveo Alfred Freiherr von Buttlar-Moscon. Objavljena je u zbirci odabranih pjesama „Kroatiens Seele im Lied“ sa još jednom Šimićevom pjesmom, „Ljubav“.

Pored A. B. Šimića, zbirka sadrži i prijevode pjesama sljedećih autora: Antun Gustav Matoš, Vladimir Vidrić, Dragutin Domjanić, Fran Galović, Vilko Gabarić, Vlado Vlaisavljević, Gjuro Sudeta, Milan Begović, Vladimir Nazor, Julije Benešić, Ljubo Wiesner, Mile Budak, Tin Ujević, Ahmed Muradbegović, Nikola Pavić, Mate Balota, Gustav Krklec, Luka Perković, Vjekoslav Majer, Pere Ljubić, Antun Bonifačić, Slavko Batušić, Dobriša Cesarić, Frano Alfirević, Drago Gervais, Nikola Šop, Dragutin Tadijanović, Vladimir Kovačić, Jeronim Korner, Olinko Delorko, Stjepan Devčić, Antun Nizeteo, Vinko Kos. Zbirka je objavljena 1943. godine, dakle u vrijeme Drugog svjetskog rata, a izdavač je Europa Verlag iz Zagreba.

Na samom kraju zbirke u odjeljku „Zum Geleit“[2] Kombol (1943:80) navodi smjernice kojima se vodio A.F.v. Buttlar-Mascon prilikom prevođenja. Naime, on je želio da „innige Verbundenheit einzelner kroatischer Dichter mit der Heimatscholle und allem was, in ihr beschlossen liegt, darzutun“.[3]

Alfred Freiherr von Buttlar-Moscon (1890-1972) je pisac, pjesnik i prevodilac književnih tekstova sa južnoslavenskih jezika. Godine 1960. objavio je i svoj roman „Kronprinz Rudolf“. (usp. Friedrich, 2009:98)

3. Antun Branko Šimić

Antun Branko Šimić (1898-1925) je hercegovački pjesnik, rođen u Drinovcima, u blizini Širokog Brijega. Školovao se na Širokom Brijegu, u Vinkovcima i u Zarebu. Umro je u Zagrebu. Nadahnut bečkim ekspresionističkim časopisom „Der Sturm“ pokrenuo je časopis „Vijavica“, čiji je bio urednik, kao i časopise „Juriš“ i „Književnik“. Za svoga kratkog života objavio je 1920. godine jednu kratku zbirku pjesama „Preobraženja“. (usp. Hrvatska enciklopedija, br. 10, 2000:468)

[1] prijevod: Hrvatska duša u pjesmi

[2] prijevod: popratna riječ

[3] prijevod: da objasni neraskidivu vezanost pojedinih hrvatskih pjesnika za rodnu grudu, kao i sve ono što je u uskoj vezi sa istim.

Ova zbirka po prvi put uvodi slobodan, nevezani stih oslobođen interpunkcije kao savremen način izražavanja modernog društva. Tematikom obuhvaća sliku svijeta koji prolazi bezbrojne preobrazbe u različitim pojavama, da bi se na kraju vremena i prostora sve životne forme vratile u svoj apsolutni oblik. Značajno mjesto u navedenoj zbirci zauzima i pjesma „Gorenje".

4. Šimićeva pjesma „Gorenje"[4] u prepjevu na njemački jezik[5]

[4] GORENJE

Niz zapadno nebo
i iz rasprsnutih šipaka u vrtu
krv se cijedi

Al s istoka se veče javi plavim licem
i zapad biva bljeđi, crveniji šipci

Ti bježiš k meni
preplašena od grana u mraku
i ćutiš

Zašto ti je tijelo odjedanput plamen?

O kako šipci prskaju
i s nama gore!

Ni zvijezde neće da se jave
da jače bude ovo nijemo gorenje u vrtu

(Šimić: Gorenje, U: Preobraženja, 2005, Zagreb.)

[5] BRAND

Aus westlichen Himmelswelten
und aus des Gartens geborsteten Hagebutten
rieselt Blut.

Doch vom Osten naht mit blauem Antlitz der Abend
und bleicher werden die Welten im Westen, röter die Hagebutten.

Bei mir suchst du Zuflucht,
erschrocken vom Astwerk im Dämmern,

Weshalb wird dein Leib urplötzlich zur lohenden Flamme?

Šimić (1963:227-233) je u članku *Tehnika pjesme* već nagovijestio da se u svom stvaralaštvu koristi određenom književnom tehnikom. Ona se ogleda u naglašavanju pojedinih riječi u pjesmi, u sažetosti, potrebi da se ritam stiha podredi izrazu. U skladu sa navedenim zahtjevima, Šimić se koristi slobodnim stihom jer se, prema Solaru (2005:125), „vezanim stihom teže postiže vrhunska izražajnost u jedinstvu raznolikosti suvremenih iskustava“. U skladu sa navedenim, primjećujemo da stihovi u pjesmi „Gorenje“ ne počinju jedan ispod drugog nego su centrirani, što nije slučaj u prijevodu. Prevodilac stihove reda jedan ispod drugog, čime se narušava formalna ekvivalencija izvornog teksta.

U originalnom tekstu Šimić dijeli stihove na sljedeći način: prva tri stiha su povezana, slijede dva stiha koja su povezana, nakon toga slijede tri stiha, a nakon toga slijedi jedan stih koji je odvojen, dok su na kraju dvije skupine stihova- pretposljednji po dva i posljednji, također, po dva stiha. Prijevod pjesme sadrži, također, šest strofa, kao i original: prva se sastoji od tri stiha, druga od dva, treća od tri, četvrta od jednog, a peta i šest od dva stiha, pa se može zaključiti da prevodilac ne narušava načela spomenute poetike jer je, kako tvrdi Solar (2005:125), Šimić time želio naglasiti ono što treba da ide zajedno, kao i ono što se treba odvojiti.

U Šimićevoj pjesmi „Gorenje“ najviše dolaze do izražaja kontrasti i paradoksi, kao što je to slučaj i u Šimićevoj pjesmi „Ljubav“ (usp. Solar, 2005:126). Dok se u prvom dva stiha govori o onom što je „vani, daleko, bezgranično“ (*Niz zapadno nebo*), u druga dva stiha se govori o onom što je „unutra, blizu, ograničeno“ (*i iz rasprsnutih šipaka u vrtu/krv se cijedi*). U drugoj strofi se primjećuje kontrast, kada su u pitanju strane svijeta, u prvom stihu je to istok (*Al s istoka se veče javi plavim licem*), dok je to u drugom stihu zapad (*i zapad biva se bljeđi, crveniji šipci*). Kontrast je prisutan u navedenim stihovima i kada se posmatraju boje. U prvom stihu je to modra plava boja neba koja kontrastira sa crvenom bojom šipaka i crvenom bojom krvi. U narednom stihu ponovo modra, plava boja večeri i „plavo lice“ kontrastiraju sa zapadom koji „biva bljeđi“ i ponovo crvenim šipcima.

O, wie Hagebutten bersten
und mit uns brennen!

Nicht einmal die Sterne wollen funkeln,
den stummen Brand im Garten heller zu entfachten.

(von Buttlar-Moscon: Brand, U: Kroatiens Seele im Liede, 1943, Zagreb.)

Žmegač u raspravi *O lirici Antuna Branka Šimića* (1959) ukazuje na frekventnost plave boje u Šimićevom pjesništvu, te je povezuje sa vizualnom slobodom i napuštanjem objektivnosti. Žutu boju (ovde se može povezati sa zapadom koji postaje sve bljeđi u drugom stihu, druge strofe), kako navodi Solar (2005:128), u opoziciji sa plavom smatramo bojom koja prodire, koja se uvijek i svugdje vidi. Navedena opozicija „unutra-izvana", „žuto-plavo-crveno" u prvih pet stihova prisutna je i u prijevodu na njemački jezik, pa možemo govoriti o tome da je postigunuta formalna i djelimična ekvivalencija. Kontrasti prelaze u paradoksalno u četvrtoj, petoj i šestoj strofi gdje se susrećemo sa tijelom koje je plamen, sa šipcima i ljudima koji gore, sa zvijezdama koje neće da se jave, sa gorenjem koje je nijemo. U prijevodu, također, nailazimo na spomenutu paradoksalnost, jer tijelo postaje plamen (*Weshalb wird dein Leib urplötzlich zur lohenden Flamme?*), a šipci gore sa ljudima/tijelom (*O, wie die Hagebutten bersten/und mit uns brennen!*), dok je požar nijem (*den stummen Brand im Garten heller zu entfachten*). Međutim, u prijevodu pjesme „Gorenje" zvijezde se vežu sa svjetlucanje, što je i tipično za zvijezde, dok to nije slučaj u originalu (*Nicht einmal die Sterne wollen funkeln*). Sve navedeno ukazuje na to da je v. Buttlar-Moscon prilikom prevođenja na određenim mjestima koristio modernistički pristup, jer originalu nameće subjektivistički stil, te na zahvatima na jezičko-stilskom polju vrši svojevrsnu izmjenu ideje djela.

Ono što je karakteristično za Šimića i za slobodan stih jeste interpunkcija koje u njegovim pjesmama gotovo i da nema. U pjesmi „Gorenje" koja broji šest strofa prisutan je tek jedan zarez, jedan uzvičnik i jedan upitnik, što je također svjesna tehnika Šimićevog književnog stvaralaštva, koja je i karakteristična za slobodni stih prisutan u navedenoj pjesmi. U prijevodu se ne poštuje navedena Šimićeva tehnika svrhovitog izostavljanja interpunkcije. Tako su u prepjevu prisutni sljedeći interpunkcijski znaci: pet zareza, četiri tačke, jedan upitnik i jedan uzvičnik, što ne samo da nije ekvivalentno formi u originalnom tekstu, nego i slobodni stih, karakterističan za Šimića, pretvara u vezani stih.

U pjesmi „Gorenje" se ne pojavljuje rima, niti u originalu niti u prijevodu. Iako, kako tvrdi Solar (2005:131), rima kod Šimića (kada govori o njegovoj pjesmi „Ljubav") naglašava razinu označitelja. U izvornom tekstu se primjećuje ponavljanje određenih riječi, a to su: šipci (tri puta), gorenje (tri puta), prijedloška sintagma „u vrtu" dva

puta, glagol „javiti se“ dva puta. Ponavljanjem kod Šimića, kako tvrdi Solar (2005:131), navedene riječi i sintame „dobivaju težinu“. U prijevodu na njemački jezik najfrekventnije su, također, riječi: šipci (tri puta), gorenje (tri puta) i prijedloška sintagma „u vrtu“ dva puta, dok se povratni glagol „javiti se“ u prijevodu ne pojavljuje. Navedeni glagol je preveden glagolima „bližiti se“ i „svjetlucati“.

U drugoj strofi u prvom stihu prevodilac glagol „javiti se“ (sa značenjem „pojaviti se; dolaziti“, dolazi večer) prevodi glagolom „nahen“ (sa značenjem „približiti se/približavati se“, bliži se večer/noć). Iako se radi o dva različita glagola, može se konstatirati da prevodilac ne narušava pjesničku sliku. U drugom stihu druge strofe prevodilac imenicu „zapad“ proširuje imenicom „die Welten“ (pa imamo umjesto „zapad“, „svjetovi na zapadu“/“die Welten im Westen“). U trećoj strofi je prvi stih, *Ti bježiš k meni*, preveden kao „Ti kod mene tražiš utočište“ (*Bei mir suchst du Zuflucht*). Međutim, navedeni prijevod ne mijenja smisao, niti vrši izmjenu ideje djela. U četvrtoj strofi prevodilac nameće subjektivistički stil, jer svojim zahvatima vrši svojevrsnu izmjenu ideje djela- u izvornom tekstu stih četvrte strofe je upitna rečenica u prezentu i označava svršenost (*Zašto ti je tijelo odjedanput plamen*?), dok je prevodilac navedeni stih preveo kao upitnu rečnicu, ali u futuru I, pa djeluje kao da je tijelo u procesu nakon kojeg će se pretvoriti u plamen (*Weshalb wird dein Leib urplötzlich zur lohenden Flamme?*). U posljednjoj strofi se prvi stih (*Ni zvijezde neće da se jave*) prevodi drugačije (*Nicht einmal die Sterne wollen funkeln* „Čak ni zvijezde neće da svjetlucaju“). Međutim, prevodilac svojim zahvatom ne narušava Šimićev poetski izraz, niti vrši svojevrsnu izmjenu ideje djela. Slično je i sa posljednjim stihom, *da jače bude ovo nijemo gorenje u vrtu*, čiji sadržaj prevodilac mijenja, kako bi poeziju izvornika prenio u jezik cilj na odgovarajući način (*den stummen Brand im Garten heller zu entfachten* „kako bi izazvale još svjetliji/jači požar u vrtu“), što je u ovom slučaju postignuto.

Personifikacija prisutna u šestoj strofi u prvom stihu (*Ni zvijezde neće da se jave*), pojavljuje se i u prijevodu na njemački jezik (*Nicht einmal die Sterne wollen funkeln* „Čak ni zvijezde ne žele da svjetlucaju“).

5. Zaključak

Ako se za određivanje adekvatnosti i ekvivalencije prijevoda poezije uzme u obzir pitanje: Da li je prevodilac uspješno reproducirao poeziju?, može se zaključiti da je Alfred Freiherrn von Buttlar-Moscon napravio manja odstupanja u prenošenju tehnike, slike i emocije predloška, tako da, uprkos navedenim odstupanjima, možemo govoriti o pjesničkom prijevodu.

U ovom radu cilj nije bio da se ustanove greške u prijevodu. Mora se imati u vidu činjenica da se analizom prijevoda doprinosi proučavanju međukulturalnih razlika, da se na taj način propituje ono „vlastito" i ono „drugo/strano", što je jedino moguće analizom prijevodnih tekstova. Analiza prijevoda koja za rezultat ima odstupanja, kao što je slučaj sa prijevodom Šimićeve pjesme „Gorenje" na njemački jezik, ukazuju i na one segmente iz izvorne kulture koje nisu poznate prevodiocu. Ibrišimović-Šabić (2013:274), govoreći o pomacima u prijevodima, tvrdi da bi klasifikacije prevodilačkih „deformacija smisla" i „drugih pomaka u prijevodima dale (...) vrijedan materijal za proučavanje razlike u poimanju svijeta, odnosno dale bi mogućnost usporedbe 'slike svijeta' u dvjema kulturama, što je put kojim kreće prijevodna kritika (...)".

Bibliografija

Izvor

Šimić, Antun Branko (2005): *Preobraženja i izabrane druge pjesme*, Profil International, Zagreb.

von Freiherrn von Buttlar-Moscon, Alfred (1943): *Kroatiens Seele im Lied*, Europa Verlag, Zagreb.

Literatura

Friedrich, Lars (2009): *Das Mayerling- Sammelsurium,* Books on Demand, Norderstedt.

Hrvatska enciklopedija (2000): Broj 10 (Sl-To), Za izdavača:Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.

Ibrišimović-Šabić, Adijata (2013): *Mak Dizdar stizanje i prestizanje u prepjevu na ruski jezik*, U: *Slovo o Maku*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, str. 269-276.

Koller, Werner (2004): *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, Quelle & Meyer Verlag, Wiebelsheim.

Levi, Jirži (1982): *Umjetnost prevođenja*, Svjetlost, Sarajevo.

Nord, Christiane (1995): *Textanalyse und Übersetzen. Theoretische Grundlagen, Methoden und didaktische Anwendungen einer übersetzungsrelevanten Textanalyse*, Groos, Heidelberg.

Reiß, Katharina/Vermeer, Hans J. (1984): *Grundlegung einer allgemeinen Translationslehre*, Niemeyer, Tübingen.

Solar, Milivoj (2005): *Vježbe tumačenja*, Matica hrvatska, Zagreb.

Stolze, Radegundis (2005): *Übersetzungstheorien. Eine Einführung*, Narr, Tübingen.

Šimić, Antun Branko (1923): *Tehnika pjesme*, U: *Savremenik*, XVII, br 3, Zagreb.

Žmegač, Viktor (1959): *O lirici Antuna Branka Šimića*, U: *Umjetnost riječi*, br.2, Zagreb.

Recenzent: dr. sc. Memnuna Hasanica, UNZE, BiH
Lektor: dr. sc. Belma Prndelj-Šator

ANGLISTIKA

UDK 811.111
Originalni naučni rad

Dr. sc. Nadira Aljović

ASPEKT NEAKUZATIVNIH GLAGOLA U ENGLESKOM I BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

U ovom radu cilj nam je da ispitamo aspekatske odlike neakuzativnih glagola u Engleskom jeziku, te da ih uporedimo sa neakuzativnim glagolima Bosanskog jezika. Bosanski[1] neakuzativni glagoli (kao što su pasti, stići, uvenuti) uvijek su perfektivni te se stoga postavlja značajno pitanje: da li se radi o specifičnosti ovog jezika ili je perfektivnost univerzalna semantička odlika neakuzativnih glagola. Na primjeru Bosanskog i Engleskog jezika i kroz poređenje aspekatskih odlika njihovih glagola pokazaćemo da bi perfektivnost mogla biti univerzalno značenjsko obilježje tzv. neakuzativnih glagola.

***Ključne riječi**: neakuzativnost, neergativnost, aspekt, teličnost, kauzalnost, pomjeranje, argument predikata.*

[1] Ime se odnosi istovremeno na jezik koji se u Hrvatskoj danas zove Hrvatski, u Srbiji Srpski, u Crnoj Gori Crnogorski, a u BiH trojnim nazivom Bosanski-Hrvatski-Srpski. Smatrali smo praktičnijim da umjesto trojnog koristimo jednosložno ime, i opredijelili se za ime Bosanski pošto se to ime podudara i sa imenom zemlje Bosne (i Hercegovine), i pošto pod ovim imenom mislimo na jezik koji se govori u Bosni i Hercegovini. Imena jezika u ovom radu biće pisana velikim početnim slovom, što je po našem mišljenju u skladu sa pravopisnim uzusima u BHS po kojima se imena pišu velikim početnim slovom (mada se ovdje sintaksički radi o pridjevima oni se ipak koriste kao imena jezika). Ovakva upotreba velikog slova za imena jezika poklapa se i sa upotrebom velikog slova za pisanje imena zemalja/država u kojima se ti jezici govore. Zvjezdica (*) signalizira negramatične tj. nepostojeće rečenice, oblike i strukture. Posebnu zahvalnost dugujem recenzentima čiji komentari su pomogli da rad sadrži značajno manji broj grešaka i nejasnoća.

ASPECTUAL PROPERTIES OF ENGLISH AND BOSNIAN UNACCUSATIVES

Abstract

The goal of this paper is to examine aspectual properties of English unaccusative verbs (such as fall, arrive, roll etc.) by comparing them with Bosnian unaccusatives (pasti, stići, uvenuti, etc.) which are always perfective. An interesting question is whether the perfectivity of Bosnian unaccusatives is language specific or a universal ingredient of unaccusative verbs crosslinguistically. Through a series of contexts, English verbs will be shown to be sensitive to perfective/imperfective distinction, although they are not able to show this distinction morphologically on the verbal stem. This will enable us to test unaccusatives against perfectivity in this language too, and eventually show that they possess the same type of perfective meaning as Bosnian unaccusatives.

Key words*: unnacusative, innergative, aspect, perfective, raising verbs, argument structure.*

1. Neaukuzativna hipoteza

Neakuzativna hipoteza (Perlmutter 1978, Burzio 1986) podrazumijeva da postoje dvije vrste neprelaznih glagola: neakuzativni i neergativni. Iako su površinski slični po tome što imaju samo subjekat i nikada objekat, dubinska sintaksička struktura ovih glagola je različita: neakuzativni glagol ima objekat, a neergativni ima subjekat.[2] Drugim riječima, neakuzativni glagoli pokazuju neke osobine prelaznih glagola. Preciznije se ova situacija opisuje različitom strukturom argumenata: za obje vrste glagola se može reći da imaju jedan argument, samo što neergativni imaju tzv. eksterni argument, a neakuzativni imaju interni argument. Još

[2] Pojam dubinske strukture ne mora se ovdje shvatiti u tehničkom smislu predminimalističkog teorijskog modela 'Government and Bidning' (*D-structure*), nego više kao neformalni pojam koji se odnosi na početnu fazu u derivaciji rečenice, na strukturu argumenata glagola, prije bilo kakvih sintaksičkih operacija kao što su pomjeranje elemenata (*movement*).

je Burzio (1986) primijetio korelaciju između mogućnosti da glagol ima eksterni argument i njegove sposobnosti da zadaje padež svom objektu (internom argumentu). Neakuzativni glagoli, baš kao i pasivni glagoli, ne zadaju akuzativ svom argumentu (internom) i nisu sposobni da imaju eksterni argument tj.da mu dodijele semantičku (tematsku) ulogu (*Burzio's Generalization*). Neakuzativni glagoli se analiziraju kao "glagoli pomjerenog subjekta" (*raising verbs, verbes à montée*): njihov jedini argument, koji u strukturu ulazi kao interni (objekat), pomjera se u poziciju subjekta tokom derivacije rečenice. Zbog ovoga subjekat neakuzativnih glagola ima ponašanje tj.neke odlike glagolske dopune odnosno objekta. Ovo ilustrujemo primjerima Talijanske klitike 'ne' (genitivna zamjenica, slična Francuskoj zamjenici 'en')

1.	**a.** Giacomo ha insultato due studenti Giacomo je uvrijedio dva studenta	**c.** Molti studenti arrivano Mnogo studenata stiže
	b. Giacomo **ne** ha insultato due Giacomo ih je uvrijedio dvoje	**d. Ne** arrivano molti ih stiže mnogo 'Stiže ih mnogo'

Upotreba klitike *ne* u Talijanskom moguća je samo sa glagolskim dopunama. Pošto glagol *arrivare* (stići) ima samo subjekat, a ipak dopušta da se taj subjekat zamijeni klitikom *ne* (pr. 1d), on time pokazuje da njegov subjekat ima osobine objekta prelaznih glagola (pr. 1b).

Sličnost neakuzativnog subjekta i objekta prelaznog glagola vidi se i na primjerima (2a-e)iz Engleskog jezika. U rezultativnoj konstrukciji (*resultative construction*) pojavljuje se pridjev koji izražava rezultat radnje. Pogledajmo na koji rečenični element se odnose rezultativni pridjevi u sljedećim rečenicama:

2. a. This hairdryer blew **my hairdry** in seconds.
ovaj fen je raspuhao moju kosu suhu za nekoliko sekundi
'Ovaj fen je osušio moju kosu za par sekundi.'

b. **The bottle** broke **open**.
Boca je pukla otvorena 'Boca se raspukla.'

c. **My hair** was blown **dry** in seconds.
Kosa mi je osušena za par sekundi.

d. ***John** shouted the news **hoarse**
J. je uzvikivao vijest do promuklosti
e. ***They** danced **tired**.
Oni su plesali do iznemoglosti

Primjeri (2) pokazuju sličnost subjekta neakuzativnog glagola (2b) sa objektom prelaznog glagola (2a). Ograničenje rezultativne konstrukcije u Engleskom jeziku sastoji se u tome da se pridjev koji izražava rezultat radnje može odnositi samo na objekat, nikad na subjekat.[3] Pošto se u primjeru (2b) pridjev odnosi na subjekat, postavlja se pitanje da li je ovo Ograničenje ispravno. Ako prihvatimo hipotezu neakuzativnih glagola po kojoj je njihov jedini argument dubinski objekat, to nam omogućava da ne odbacujemo Ograničenje kao pogrešno. Primjer (2c) pokazuje sličnost neakuzativnog subjekta sa pasivnim subjektom: oba potiču od dubinskog objekta, te stoga mogu da se upotrijebe u rezultativnoj konstrukciji. Subjekat prelaznog ili neergativnog glagola ne mogu nikada da se upotrijebe u rezultativnoj konstrukciji, (2d,e).

Subjekat neakuzativnih glagola razlikuje se od subjekta neergativnih glagola u nekoliko konstrukcija (v. među ostalim Zribi-Hertz 1987, Labelle 1992 za Francuski, Levin & Rappaport 1995, Schardl 2010 za Engleski, Aljović 2000 za Bosanski):

1. Samo argument neergativnog glagola može imati značenje Agensa (vršioca radnje) ('Ivo je telefonirao/trčao' naspram 'Ivo je pao/nestao')
2. Samo neergativni glagoli dozvoljavaju derivaciju imenica koje označavaju vršioca radnje (Agensa): trkač, hodač, spavač, telefonista nsp. *stizač, *iščezivač, *padač ;
3. Neergativni glagoli, za razliku od neakuzativnih, prihvataju pasivni morfem (Na ovom krevetu je spava**no**/Po ovoj travi je nedavno hoda**no**. nsp. *U ovoj ulici je sinoć iščezenu**to**/*Na ovu stanicu je stignu**to**/*Na ovu livadu je padnu**to**)

[3] Istina, u strukturi 'She laughed herself silly' (Felser & Wanner 2001, pr. 50) pridjev se posredno, tj. preko refleksivne zamjenice, odnosi na subjekat. Ključno u ovakvim strukturama je to što se pridjev sintaksički odnosi na objekat glagola, refleksivnu zamjenicu, a tek "semantički" i posredno na subjekat. Stoga ovakve primjere ne možemo smatrati kontraargumentima pomenutom Ograničenju rezultativne konstrukcije Engleskog jezika.

Pitanje da li je neakuzativnost sintaksički ili semantički predodređena postavljeno je u prvim radovima o neakuzativnim glagolima u različitim jezicima. Sintaksički orjentisane analize (npr. Rosen 1984) zalažu se protiv pogleda da je semantika u osnovi neakuzativnosti. Ovaj pogled potkrepljuju činjenicom da se neki glagoli (npr. umrijeti/*die* (E)) ponašaju kao neakuzativni u nekim, a kao neergativni u drugim jezicima. To bi trebalo značiti da značenje ne može biti glavni «uzrok» tj. osnov neakuzativnosti, odnosno neergativnosti. S druge strane postoje istraživanja koja zastupaju stanovište da je značenje glagola u osnovi neakuzativnosti. Levin i Rappaport (1995) (L&R), prihvataju ideju koju je prvi predložio Perlmutter (1978) i koja podrazumijeva da značenje glagola predodređuje način na koji se realizuju u sintaksičkoj strukturi njegovi argumenti (subjekat, objekat). Ovakav stav predviđa da će se predikati (glagoli) sa istim značenjem ponašati na isti način u svim jezicima u odnosu na svoju početnu neakuzativnost tj. neergativnost.[4]

L&R razrađuju ovu ideju i predlažu da je neakuzativnost sintaksički predstavljena a semantički (pred)određena.[5]Ustvari, po ovim autorima, problem 'semantičkog' pristupa fenomenu neakuzativnosti, može se (trivijalno) prevazići priznavanjem da samo određeni aspekti glagolskog značenja određuju njegovo sintaksičko ponašanje. To znači da bi razlika u neakuzativnosti npr. glagola 'umrijeti' (*die, mourir*, itd.) u različitim jezicima bila posljedica toga što u različitim jezicima ovaj glagol ne sadrži semantički "sastojak" koji je odgovoran za neakuzativnost (jednostavnije rečeno, značenje ovog glagola ne mora biti sasvim isto u dva različita jezika). Ispitujući nekoliko vrsta tzv. varijabilnih glagola[6] (*variable behavior verbs)*, kao što su kauzalni glagoli koji podrazumijevaju promjenu stanja (pr. *break* slomiti (se) pr. (3a,b), *roll* otkotrljati (se)), ovi autori pokazuju da se variranje njihoveneakuzativnosti može povezati sa jednim elementom njihovog značenja - to je tzv. eksterna kauzalnost (vidjeti niže fn. 7).

[4] Ista ideja izražava se i hipotezom o Uniformnoj realizaciji tematskih uloga (Baker's 1988:*Uniformity of Theta Assignment Hypothesis*).

[5] Vidjeti također Belletti (1992), Stowell (1992).

[6] Među ostalim vidjeti Hoekstra (1984), (1999), Zaenen (1993), Voorst (1988) o istom fenomenu u Holandskom, Labelle (1992), Zribi-Hertz (1987) za primjere u Francuskom, Arad (1998) za primjere u Hebrejskom jeziku.

(3) b.	Mary **broke** the glass.		prelazni
	M. je slomila čašu		
c.	The glass **broke**.		neakuzativni
	Čaša se slomila		

U ovom radu fokusiraćemo se navariranje neakuzativnih glagola uslovljeno glagolskim aspektom. Ovo variranje otkriva još jedan zajednički element u značenju neakuzativnih glagola - na primjeru Bosanskog jezika vidjećemo da se radi o perfektivnom aspektu. Kroz poređenje i testiranje Engleskih neakuzativnih glagola, otkrićemo da je i njihova neakuzativnost vezana za perfektivni aspekt.

U odjeljku (§2) prikazujemo variranje neakuzativnih glagola u Bosanskom i ovisnost tog variranja o aspektu. Zatim predstavljamo neakuzativne glagole u Engleskom jeziku (§3). U odjeljku (§4) koristimo testove da pokažemo kako određene strukture Engleskog jezika reaguju na"nevidljivi" perfektivni aspekt paralelan perfektivnom aspektu u Bosanskom jeziku. Iste strukture tj.testovi će nam koristiti u odjeljku (§5) da pokažemo da su neakuzativni glagoli u ovom jeziku osjetljivi na perfektivni aspekt i na taj način slični neakuzativnim glagolima Bosanskog jezika. U odjeljku (§6) dajemo zaključak.

2. Neakuzativni glagoli u Bosanskom jeziku

Dvije dimenzije aspektualnog značenja se smatraju odgovornim za neakuzativnost: 1. teličnost (od gr. τέλος *telos* 'kraj/cilj'; ili svršeni/završeni aspekt, ili neka vrsta perfektivnog aspekta; v. Hoekstra 1984, Zaenen 1993, Voorst 1998, Zribi-Hertz 1987), i 2. eksterna kauzalnost (Labelle 1992, L&R, prema kojima su neakuzativni glagoli eksterno kauzalni[7] a neergativni su interno kauzalni).

Arad (1998) pokušava da objedini uvide o teličnosti i nepostojanju Agensa te predlaže da sintaksička mjesta argumenata imaju nepromjenljiva značenja (semantička/aspekatska) koja su argumentima dostupna samo u tim pozicijama. Određena aspekatska

[7] A čiji je Kauzalni argument (*Cause*) "izbrisan" (*suppressed*), vidjeti L&R (1995) i Reinhart (1997) za sličnu ideju koja koristi pojam (ne)postojanja vršioca radnje ((*non*-)*agentivity*).

značenja povezana su sa određenim sintaksičkim pozicijama; npr. aspekatsko značenje "Mjerača" (*Measurer*) događaja vezano je za poziciju objekta (tj. internog argumenta), aspekatsko značenje Inicijatora događaja (*Originator*) povezano je za poziciju subjekta tj. eksternog argumenta.[8]

Argument neakuzativnog glagola nikada se ne povezuje sa značenjem koje je dostupno u poziciji subjekta (Inicijator događaja) što je prirodna posljedica ako se argument neakuzativnog glagola nikada i ne generira (ne nalazi) u ovoj poziciji. Na taj način možemo razumjeti zašto neakuzativni glagoli nikada nemaju Agensa (vršioca radnje) i zašto se vrlo često opisuju kao telični glagoli (*telic verbs*): njihov argument nastaje u poziciji u kojoj se može steći samo jedno značenje a to je Mjerač radnje (*Measurer*), a ovo značenje se povezuje sa teličnim aspektom.

Pogledajmo sada Bosanske glagole u primjerima (3a-d) koji pokazuju variranje neakuzativnih glagola.(radi poređenja dajemo odgovarajuće engleske glagole i imenice; IMP*:*imperfektivni glagol; PERF*:* perfektivniglagol):

		glagoli		glagolske imenice(*complex event*)	
		B	E	B	E
(3)	a.	padati	*fall* IMP	pada*nje*	*falling*
	b.	pasti	*fall* PERF	*padn*enje	*(a) fall*
	c.	stići	*arrive* PERF	*stign*enje	*arrival*
	d.	stizati	*arrive* IMP	stiza*nje*	*arriving*

Pod pretpostavkom da su glagoli *stići* i *pasti* neakuzativni, postavlja se pitanje da li su oba aspekatska para neakuzativni. Imenice u primjerima (3b,c) ukazuju na to da nisu. Grimshaw (1990) primjećuje da neakuzativni i pasivni glagoli ne mogu proizvesti jedan određeni tip glagolskih imenica koje ona naziva *complex event nominals* – imenice sa značenjem kompleksnog događaja. Grimshaw argumentovano povezuje ovu njihovu morfološku osobinu sa činjenicom da ovi glagoli ne posjeduju eksterni argument.

[8] Sličnu analizu predlažu i Grimshaw (1990), Voorst (1988), Hale & Keyser (1993), L&R (1995).

Međutim, mijenjajući aspekt neakuzativnih glagola u Bosanskom vidimo u (3a) i (3d) da imperfektivni glagoli dozvoljavaju nominalizaciju.[9] Ovo bi moglo značiti dvije stvari: (i) da ovi glagoli nisu neakuzativni, (ii) da generalizacija koju predlaže Grimshaw nije adekvatna. U nastavku ćemo pokazati argumente koje Aljović (2000) daje u potvrdu generalizacijeod Grimshaw ikoji potkrepljuju prvu od ove dvije mogućnosti, tj.da imperfektivne varijante neakuzativnih glagola nemaju odlike neakuzativnosti. Drugim riječima, variranje neakuzativnih glagola u Bosanskom jeziku uzrokovano je aspektom. Još značajniji uvid o neakuzativnosti, a koji pružaju Bosanski glagoli, jeste da je neakuzativnost vezana za perfektivni aspekt.

2.1 Testiranje neakuzativnosti u Bosanskom jeziku

U ovom odjeljku predstavićemo tri testakoja izdvajaju neakuzativne od neergativnih glagola: prva dva na direktan način identifikuju neakuzativne glagole (participski pridjevi i tzv. *Left Branch Extraction*), a treći identifikuje neergativne glagole (bezlični pasiv). Prvi testizdvaja neakuzativne glagole morfološki, druga dva sintaksički. Variranje uslovljeno glagolskim aspektom vidljivo je kroz sve testove.

2.1.1 Pridjevski participi

Bosanski jezik ima dva morfološki različita participa, tzv. glagolski pridjev radni i glagolski pridjev trpni. Prvi je aktivni, drugi pasivni, oba su "prošli". Oba se grade sufiksacijom: prvi sufiksom **-l**, a drugi sufiksima (alomorfima) **-n** tj. **-t**. Ovako dobiveni glagolski oblici služe za tvorbu složenih (prošlih i kondicionalnih) glagolskih vremena (u aktivu, tj. pasivu kao u sljedećim kombinacijama: *(bili) su/bi izgradili; bi bili/su (bili) izgrađeni*), ali se također mogu upotrebljavati i kao predimenička modifikacija (*izgrađeni most*).

9 Ova nominalizacija vrši se uz pomoć sufiksa *–nje* na određenu glagolsku osnovu. U slučaju glagola u pr. (3b,c) osnove su: *padn-, stign-* respectively, (vidjeti Zlatić 1997).

Ovakvi pridjevski participi odnose se uvijek na objekat odgovarajućeg glagola, nikada na subjekat.[10] Dakle, mogu se tvoriti od prelaznih glagola. Poznato je, međutim, da određen broj participskih pridjeva odgovara neprelaznim glagolima. Hoekstra (1984) među prvima koristi particip neprelaznih glagola u Holandskom jeziku kao test neakuzativnosti(v. također Levin & Rappaport 1986, Voorst 1988, Zaenen 1993) – od neprelaznih glagola samo neakuzativni, dakle oni čiji subjekat ima svojstva objekta (tj. internog argumenta), dopuštaju upotrebu svojih participa prošlih u funkciji imeničkih modifikatora. Kontrast u primjerima (4a,b) to pokazuje:

4.	a*De gewerkte man (član) rađen čovjek (smisao: čovjek koji je radio; neergativni gl.)
	b. Het gevallen blad. (član) opali list (smisao: list koji je opao; neakuzativni gl.)

Ako pogledamo ponašanje glagolskih pridjeva u Bosanskom jeziku, otkrivamo sličan kontrast: samo izvjesna grupa neprelaznih glagola dopušta upotrebu ovih pridjevskih participa kao predimeničkih modifikatora, čime se ovi glagoli približavaju prelaznim glagolima - uporedi (5a,b,c):

(5)	a.	izgrađe**n**a	kuća	prelazni gl.
	b.	pa**l**i	anđeli	neakuzativni gl.
	c.	*trča**n**i/*trča**l**i	takmičari	neergativni gl.

Pošto je postojanje internog argumentauslov da bi se particip prošli nekog glagola mogao upotrijebiti pridjevski, zaključujemo da glagol u pr. (5b) ima interni argument, tj.dubinski objekat. Drugim riječima radi se o neakuzativu koji ispunjava uslov za pridjevsku upotrebu participa prošlog, a za razliku od neergativnog glagola u pr. (5c).

Pored ovog kontrasta, Bosanski participi nam pokazuju još jednu osobinu neakuzativnih glagola koja je uočena i u drugim

[10] Hoekstra (1984: 18) "*participles have to be used as predicates over nouns which correspond to their initial Direct object*", 1. Voorst (1988: 84): [*it is*]"*the object of termination in terms of Event structure that has to be modified by these participles*".

jezicima (v. između ostalih Grimshaw 1990) – nekompatibilnost sa pasivnom morfologijom. U pr. 4b vidimo da particip prošli ima oblik radnog pridjeva, a ne trpnog, dok kod prelaznog glagola imamo trpni pridjev, tj. pasivnu morfologiju (evo još jednog primjera: *napisa**n**i*/**napisa**l**i članci* (prelazni gl.); **opadnu**t**o*/*opa**l**o lišće* (neakuzativni gl.)). Značajno je istaći da neergativni glagoli dopuštaju pasivnu morfologiju (tzv. bezlični pasiv) čime se dodatno odvajaju od neakuzativnih (v. niže odjeljak 2.1.3), npr. *Po ovom tepihu je hoda**n**o u cipelama* vs. **Ovom stazom je stignu**t**o sinoć.*

Rezimiramo: pasivna morfologija je nekompatibilna sa jednom grupom neprelaznih glagola; ista grupa glagola dopušta upotrebu participa prošlog u funkciji predimeničke modifikacije – obje karakteristike su svojstvene neakuzativnim glagolima. Takvi glagoli su *doći, dospjeti, izblijediti, istruhnuti, nastradati, ogoljeti, odlutati, opasti, pasti, propasti, pristići, poletjeti, poludjeti, poginuti, pokleknuti, posrnuti,procvjetati, prolistati,sletjeti, stradati, usnuti, usahnuti, uvenuti,zalutati*,itd.

Sada uporedimo ponašanje neakuzativa ilustrovano u pr. (5b) sa primjerima (6) gdje imamo imperfektivne glagole. Primjećujemo da ovi imperfektivni "neakuzativi" više ne dozvoljavaju pridjevsku upotrebu svojih participa prošlih i time liče više na neergativne glagole u pr. (5c) i (7).

(6) a.	*pristiza**n**i	/*pristiza**l**i	gosti	(up. pristigli gosti)
b.	*opada**n**i	/*opada**l**i	listovi	(up. opali listovi)
c.	*posrta**n**i	/*posrta**l**i	sveštenici	(up. posrnuli sveštenici)

(7) a.	*skoče**n**i	/*skoči**l**i	dječaci
b.	*telefonira**n**i	/*telefonira**l**i	gosti

Na osnovu ponašanja glagola u pr. (6) zaključujemo da imperfektivizacija uzrokuje varijaciju neakuzativnig glagola u Bosanskom jeziku – imperfektivni aspekt poništava neakuzativnost.

2.1.2 Left Branch Extraction - izdvajanje upitnih elemenata iz imeničke sintagme

Pomjeranje upitnih riječi u Bosanskom može da stvori strukturu u kojoj se upitni element izdvaja iz imeničke sintagme i sam pomjera na početak pitanja (konstrukcija poznata pod imenom *Left branch extraction under wh-movement,* skraćeno LBE[11]). Ovakvo izdvajanje upitnog elementa moguće je iz subjekatske, objekatske pa čak i adverbijalne imenske sintagme, ali je ograničenije ako je sintagma smještena u dubljim strukturama rečenice. Iako postoji variranje u prihvatljivosti ovakvih konstrukcija, određen broj govornika pokazuje zanimljive kontraste u upotrebi LBE.U primjerima (8) vidimo tzv. subjekatsko-objekatsku asimetriju (*subject-object asymmetry*)– u zavisnosti od toga da li izdvajanje upitne riječi počinje iz objekta ili subjekta u post-predikatskom položaju, struktura je više ili manje prihvatljiva tj. gramatična.

(8)	a.	Koju	Ivo	čita	[t knjigu]?	(up. Koju knjigu Ivo čita?)
	b.	*Koji	ovu knjigu	čita	[t profesor]?	(up. Koji profesor ovu knjigu čita?)
	c.	??Koji	tek sada	spava	[t student]?	(up. Koji student tek sada spava?)

Značajno je zapaziti da je primjer (8b) potpuno negramatičan, te da je(8c) nešto bolji ali ipak tek granično prihvatljiv.[12]Ovi primjeri nam pokazuju da je konstrukcija LBE osjetljiva na subjekatsku tj. objekatsku funkciju imeničke sintagme iz kojeg se upitni elemenat izdvaja, i to kada subjekat tj. objekatstoji iza glagola(mada ovo ne mora biti jedini faktor). Ovo asimetrično ponašanje omogućava testiranje subjekta neakuzativnih glagola. Naime, ako ovi glagoli

[11] Literatura o konstrukciji LBE je mnogobrojna, ovdje dajemo samo neke reference: Bošković (2005a), (2005b); Corver (1992).

[12] Naša pretpostavka je da ovaj kontrast može biti uzrokovan elementom koji se nalazi između sintagme iz koje se upitna riječ izdvaja: u (8b) to je objekatska imenička sintagma, dakle argument predikata; u (8c) to je adverb–element rečenice koji nije argument predikata. Poznato je da argumenti stvaraju veći otpor od adverbijala sličnim pomjeranjima elemenata u rečenici.Treba spomenuti da je za neke govornike (8a) u manjoj mjeri neprihvatljiv. Međutim, i ovi govornici osjećaju značajan kontrast u prihvatljivosti primjera (8a) i (8b,c), i taj kontrast je značajan za našu analizu. Stoga nije potrebno naglašavati posebno i djelomičnu neprihvatljivost primjera (8a).

imaju dubinski objekat, LBE bi trebala dati bolje rezultate sa neakuzativnim nego sa neergativnim glagolima.

Ovo predviđanje potvrđuje se sljedećim primjerima:[13]

(9)	a.	Koji	je	tek sada	stigao	[t student]?
	b.	??Koji	je	tek sada	telefonirao	[t student]?
	c.	Koji	je	[t student]	tek sada	telefonirao?

U (9a) LBE daje gramatičan rezultat; subjekat ovog glagola pokazuje osobine (dubinskog) objekta, *stići* je neakuzativni glagol.U (9b), LBE ne daje sasvim gramatičnu strukturu, kao što se može očekivati s obzirom da je glagol ovdje neergativni – njegov subjekat je dubinski subjekat koji stvara otpor za LBE. Najbolja opcija za ovaj glagol je ilustrovana primjerom (9c).[14]

Sagledavajući gornje primjere, možemo reći da je konstrukcija LBE tj.izdvajanje upitne riječi iz imeničke sintagme u postpredikatskom položaju, značajno prihvatljivija ako su te imeničke sintagme interni argumenti glagola (tj. objekti prelaznih i subjekti neakuzativnih i pasivnih glagola).

Značajan uvid u ponašanje neakuzativa u Bosanskom jeziku omogućava promjena aspekta.U donjim primjerima pojavljuju se imperfektivni parnjaci neakuzativnih glagola *stići* i *doći.* LBE postaje negramatična kao i sa neergativnim glagolom u primjeru (9c):

(10)	a.	??Koji	je	užasno dugo	stizao	[t mejl]?	(up. Koji je tek sada stigao mejl?)
	b.	??Koji	je	vrlo često	dolazio	[t student]?	(up. Koji je tek sada stigao student?)

Gornji primjeri potvrđuju prijašnje zapažanje da imperfektivizirani neakuzativni glagoli gube neakuzativno ponašanje: glagoli u pr. (10a,b) ponašaju se kao glagoli u pr. (9b) i (8c).

[13] Oznaka 't' u primjerima predstavlja poziciju iz koje se izdvaja upitna riječ i za sobom ostavlja nevidljivu kategoriju: trag (*trace*).

[14] LBE struktura gramatična je i iz post-predikatskog subjekta pasivnih glagola:
(i) Čija je prva sagrađena [tkuća]?

2.1.3 Bezlični pasiv

Bezlični pasiv dozvoljavaju samo neergativni glagoli, nikada neakuzativni.[15] Primjeri (11) ilustruju bezlični pasiv u Bosanskom jeziku.[16] Primjećujemo također da glagol ima pasivnu morfologiju (sufiks -n).

(11)	a.	Na ovom krevetu	je	nedavno	spava**n**o.
	b.	Po ovoj travi	je	nedavno	trča**n**o.

U prethodna dva odjeljka vidjeli smo da prilikom imperfektivizacije neakuzativni glagoli pokazuju gubljenje neakuzativnih svojstava.[17] Isti efekat imperfektivnog aspekta ilustruju i primjeri (12). Iako ne sve, moguće je bar neke imperfektivizirane neakuzative upotrijebiti u bezličnom pasivu. Značajno je i to da se oblici *dolaženo, stizano, padano, slijetano* morfološki jasno razlikuju od neprihvatljivih oblika **padnuto, *stignuto, *slijećeno* (od *sletiti*), **dođeno, *izađeno*.

(12)	a.	?Ovim vozom	je	često	dolaže**n**o
	b.	Ovim padobranom	je	često	pada**n**o
	c.	Na ovu pistu	je	često	slijeta**n**o.

S obzirom da neakuzativni glagoli ne mogu imati bezlični pasiv (ili bilo kakav drugi pasiv, pa čak ni pridjevski), glagoli u primjerima (12) ne mogu biti neakuzativni.

[15] Neki neergativni glagoli ne koriste se u bezličnom pasivu. Međutim, to ne znači da nisu neergativni (v. L&R 1995). Zaenen (1993) ukazuje na semantičku distinkciju "kontrolisanog/nekontrolisanog predikata" (*(un)controllable predicate*), faktor koji omogućava tj. onemogućava upotrebu u bezličnom pasivu.

[16] Bezlični pasiv u Bosanskom jeziku nema tako proširenu upotrebu kao u nekim drugim jezicima (npr. Njemački i Holandski). Međutim, ovo važi i za druge vrste pasiva u Bosanskom jeziku. Faktor koji utiče na upotrebu pasiva ne treba se dakle vezivati za neergativnost glagola.

[17] Svaki imperfektivizirani neakuzativ nije uvijek prihvatljiv u bezličnom pasivu. To može biti posljedica drugih faktora, a ne znak da se i dalje radi o neakuzativnom glagolu. Moguće je da je bezlični pasiv onemogućen značenjem glagola koje ne podrazumijeva vršioca radnje (Agensa), čime se pasiv automatski isključuje. Vidi fn. 14.

2.1.4 Rezime

U svim prethodnim kontekstima koji pokazuju neakuzativne glagole naspram neergativnih, primjećujemo variranje neakuzativnih glagola u zavisnosti od aspekta: samo perfektivni glagoli imaju neakuzativno ponašanje (kao što su *stići, doći, pasti*). Ovo ukazuje da je perfektivnost značajan element značenja neakuzativnih glagola, barem u Bosanskom jeziku.

3. Neakuzativni glagoli u Engleskom jeziku

Engleski neakuzativni glagoli prepoznaju se u rezultativnoj konstrukciji (*resultative construction*), kauzalnoj alternaciji (*causative alternation*), lokativnoj inverziji (*locative inversion*), i po nemogućnosti da imaju tzv.srodni objekat (*cognate object*). Sve ove konstrukcije izdvajaju glagole kao što su *arrive, come, fall, roll, break*... (*stići, doći, pasti, otkotrljati se, slomiti se*, itd.) kao neakuzativne (v. L&R).

Rezultativna konstrukcija (ilustrovana u primjerima 2 u gornjem tekstu) karakteristična je za glagole koji imaju interni argument – to su prelazni i neakuzativni glagoli. Pridjev koji izražava rezultat glagolske radnje može se odnositi samo na interni argument, objekat prelaznog glagola ili subjekat neakuzativnog glagola. Relevantni primjeri su ponovljeni u (13):

13. a. **The bottle** broke **open**. neakuzativni
boca je pukla otvorena
'Boca se rasprsla.'

e. ***They** danced **tired**. neergativni
oni su plesali umoreni
'Oni su plesali do iznemoglosti'

U primjeru (14b) glagol *broke* je prelazan, a u (14c) neakuzativan, unutar tzv. kauzalne alternacije (*causative alternation*): subjekat nekauzalnog glagola ima isto značenje (Paciens) kao i objekat prelaznog glagola.

(14)	a.	The glass**broke**. Čaša se razbila	nekauzalni (neakuzativni)
	b.	Mary **broke** the glass. Marija je razbila čašu.	kauzalni (prelazni)

Neprelazni neergativni glagoli mogu da uza sebe dobiju tzv. srodni objekat (*cognate object*), objekat koji ima vrlo slično značenje sa samim glagolom, koji često pokazuje i morfološku sličnost (npr. *trčati trku*). Neakuzativni glagoli nikada ne mogu imati srodni objekat, što je i očekivano s obzirom da njihov subjekat vodi porijeklo od dubinskog objekta. (Napomena: prevodi u primjerima 15 ne oslikavaju strukturu engleskih rečenica: u Bosanskim primjerima nemamo srodni objekat nego adverbijal.)

(15)	a.	*The mirror broke **a jagged break**. Ogledalo se razbilo (u) oštre krhotine	neakuzativni
	b.	She smiled **her happy smile.** Ona se osmjehnula sretnim smješkom	neergativni

Lokativna inverzija u Engleskom jeziku podrazumijeva red riječi u rečenici gdje na prvoj poziciji stoji sintagma koja označava mjesto, zatim dolazi glagol a iza njega subjekat. Iako se radi o konstrukciji koja nije tipična za svakodnevni govorni jezik, i koju govornici osjećaju kao knjišku i formalnu, lokativna inverzija ipak izdvaja neakuzativne od svih ostalih glagola; up. (16a-d) i (16e).

(16)	a.	**Here** comes the bus. tu dolazi autobus Evo dolazi autobus.	neakuzativni
	b.	**At the station** arrived a train. U stanicu je stigao voz.	neakuzativni
	c.	**In** ran several small children. Unutra je utrčalo nekoliko male djece.	neakuzativni
	d.	**On the airstrip** landed the French airbus A380 Na pistu je sletio francuski Airbus A380	neakuzativni
	e.	***On the chair** laughed a small child Na stolici se smijalo jedno malo dijete.	neergativni

4. Perfektivni i imperfektivni aspekt Engleskih glagola

I ranije je primjećeno da je neakuzativnost povezana saaspektom - u određenim aspekatskim kontekstima neakuzativni glagoli gube svoju neakuzativnost i pokazuju čak odlike neergativnih glagola. Zaenen (1993) ističe da neakuzativni glagoli u Holandskom jeziku dobijaju odlike neergativnih (dopuštaju bezlični pasiv) u kontekstu iterativnog aspekatskog značenja.Zribi-Hertz (1987) i Aljović (2000) primjećuju da neakuzativni glagoli pokazuju značenje perfektivnog aspekta u Francuskom odnosno Bosanskom jeziku; a u Bosanskom se taj aspekt manifestuje i morfološki (v. gore 2.1). U ovom odjeljku nam je cilj ukazati naaspekatsko značenje Engleskih neakuzativnih glagola i to u određenom broju konteksta u kojima se specifična aspekatska značenja prepoznaju iako se ne manifestuju morfološki. Ti konteksti su sljedeći: dopunska infinitivna klauza glagola *seem (to…)* (činiti se) i glagola *have yet (to…)* (tek trebati), aspekatska ograničenja u dopuni glagola *wish* (željeti), ograničenja u značenju modala.

Analizirajući aspekatska značenja Engleskih glagola, Riđanović (1976) pokazuje kako se Engleski glagoli, u svom osnovnom obliku, mogu analizirati kao "perfektivni" tj. "imperfektivni".[18] U stvari, autor otkriva nekoliko konteksta u Engleskom jeziku koji su "osjetljivi" na aspekt onakav kakvim ga poimamo u Slavenskim jezicima. Mada Engleski jezik ne reflektuje aspekt u morfološkom obliku samog glagola, on posjeduje gramatička sredstva (npr. *progressive aspect*) koja mogu nedvosmisleno signalizirati određeno aspekatsko značenje. Ono što je nama najzanimljivije jeste činjenica da glagol u svom osnovnom obliku, pa dakle i po svom osnovnom značenju, podrazumijeva određeno aspekatsko značenje, koje se prepoznaje u određenim konstrukcijama. Na taj način bićemo u mogućnosti da testiramo neakuzativne glagole i utvrdimo koja aspekatska značenja ih karakterišu u njihovom osnovnom obliku.

[18] Originalni termini koje Riđanović (1976) koristi za aspekatska značenja u Engleskom jeziku su *punctual* (trenutni) i *durative* (trajni). On, međutim, argumentovano predlaže i nove termine koji bi objedinili na adekvatniji način značenja slavenskih imperfektivnih glagola (trajno i učestalo), te perfektivnih glagola (nedjeljivost radnje): *totivni* za perfektivne i *netotivni* za imperfektivne glagole. Mi ćemo se ovdje držati termina 'perfektivni' i 'imperfektivni'.

4.1.1 Seem to

Kao dopuna glagola *seem* ('činiti se') moguće je imati glagol u osnovnom obliku samo ako taj glagol može označavati neperfektivno značenje. Ako glagol ima perfektivno značenje, onda u osnovnom obliku ne može biti upotrebljen kao dopuna glagola *seem*. (O strukturi gl. sintagme sa perfektivnim značenjem u Engleskom jeziku vidi opširnije Riđanović 1976.) To se vidi u sljedećim kontrastima (ibid. str. 54):

17. a. He seems to drink whiskey.
    b. *He seems to drink a whisky-sour.
18. a. He seems to give orders.
    b. *He seems to give an order.
19. a. *He seems to reach for something.
    b. He seems to be reaching for something.

Interesantno je da prevođenjem gornjih primjera na Bosanski dobijamo iste kontraste kada mijenjamo aspekt glagola:

17'. a. Izgleda da pije viski.	b.*Izgleda da popije viski.
18'. a. Izgleda da daje naredbe.	b.*Izgleda da dadne naredbu.
19'. a. Izgleda da hvata nešto.	b. *Izgleda da dohvati nešto.

Značenje koje dopušta glagol *seem* svojoj glagolskoj dopuni odgovara značenju imperfektivnog aspekta (trajno značenje ili*durative*). Ako glagol u svom osnovnom obliku ima perfektivno značenje (pr. 19a) onda ne može stajati kao dopuna glagolu *seem*. Moguće je, dakako, gramatičkim sredstvima proizvesti kompatibilno značenje (*durative*) kao što se vidi u pr. 19b (sa progresivnim aspektom). S druge strane, poznato je da ne postoji gramatičko sredstvo kojim bi se mogao promijeniti osnovni oblik Engleskog glagola tako da primjeri (17b) i (18b) postanu gramatični. To je moguće uraditi samo dodavanjem adverbijala koji podrazumijevaju drugačiji aspekt (učestali) čitave glagolske sintagme (up. 17b sa*He seems to drink a whiskey-sour every time he sees her*, prevod: Izgleda da on popije viski svaki put kada je ugleda).

4.1.2 Have yet

Kao dopuna glaglolu *have* i uz prisustvo adverba *yet*, infinitivna klauza ima drugačije značenje nego iza glagola *seem* – perfektivno. To vidimo u primjerima (20-22), (ibid. str. 59), i u prevodima ovih primjera u (20'-22').[19]

20. a. *He has yet to drink whisky.
b. He has yet to drink a whisky-sour.
21. a. *He has yet to give orders.
b. He has yet to give an order.
22. a. *He has yet to be reachingfor something.
b. He has yet to reach for something.

20'. a. ?On tek treba da pije viski.
b. On tek treba da popije viski.
21'. a. ?On tek treba da daje naređenja.
b. On tek treba da dadne naređenje.
22'. a. ?On tek treba da dohvata nešto.
b. On tek treba da dohvati nešto.

Glagol *have yet* nam dakle omogućava testiranje perfektivnosti tj. "nedjeljivog" značenja njegove glagolske dopune.

4.1.3 Wish

Finitna konjuktivna klauza iza glagola *wish* ima specifično aspekatsko značenje u zavisnosti od oblika glagola u njoj. Obični oblik u prošlom vremenu (*past subjunctive*) označava istovremenost radnje sa glavnim glagolom (*wish*), što odgovara imperfektivnom aspektu (u prevodima). Samo oni glagoli koji u svom osnovnom obliku mogu imati imperfektivno aspekatsko značenje moći će se dakle upotrijebiti iza glagola *wish* u prošlom konjuktivu. Oni glagoli čiji osnovni oblik ima samo perfektivno značenje, ne mogu se upotrijebiti iza

[19] Rečenice (a) primjera (20'-22') nisu sasvim nemoguće, vjerovatno zato što imperfektivni oblik glagola može pod određenim okolnostima imati i perfektivno značenje u našem jeziku (npr. *Čitala sam Travničku hroniku tri puta /Pročitala sam Travničku hroniku tri puta)*. Zato su ovdje primjeri (a) označeni sa ? čime ističemo da ipak postoji kontrast u prihvatljivosti između primjera (a) i (b).

glagola *wish* u obliku prošlog konjuktiva (jer perfektivni aspekt ne može označavati istovremenost), nego ih je potrebno upotrijebiti sa pomoćnim glagolom *would* (u kom slučaju se odnose na budućnost). Evo i primjera koji ilustruju ova ograničenja.

23. a. I wish you laughed more.
(Voljela bih da se više smiješ)
b. I wish you slept less.
(Voljela bih da manje spavaš)

c. I wish you paid attention to me (more often).
(Voljela bih da (češće) obraćaš pažnju na mene)

24. a. *I wish you met my friend
(Volio bih da upoznate mog prijatelja)
(cf. I wish you would meet my friend)

b. *I wish he kicked the bucket.
(Volio bih da odapne)
(cf. I wish he would kick the bucket)

c. *I wish you gave him an order
(Volio bih da mu daš neko naređenje)
(cf. I wish you would give him an order)

d. *I wish you paid right now.
(Volio bih da platite odmah)[20]
(cf. I wish you would pay right now)

[20] Kao što primjećujemo u ovim prevodima, upotreba perfektiva iza odgovarajućeg glagola u Bosanskom jeziku nije negramatična. Treba međutim imati u vidu da ovaj perfektivni *oblik* ima značenje budućnosti (u odnosu na glavni glagol), za razliku od Engleskih glagola u primjerima (24a-d) koji imaju perfektivno *aspekatsko* značenje u svom osnovnom obliku, a upotrebljeni su u obliku prošlog vremena konjuktiva, što stvara semantički konflikt. Naime, po aspektu bi se trebali odnositi na budućnost, a po obliku konjuktiva prošlog bi trebali označavati istovremenost sa glavnim glagolom. Da bi se izrazila budućnost iza glagola *wish*, u Engleskom jeziku se mora upotrijebiti pomoćni glagol *would*.

S obzirom na značenje konjuktiva prošlog u dopuni glagola *wish*, možemo koristiti ovu konstrukciju da ispitamo aspekatsko značenje neakuzativnih glagola u osnovnom obliku konjuktiva prošlog (vidi §4.2).

4.1.4 Modalni glagoli

Riđanović (1976:70) ukazuje na različita značenja modalnih glagola u Engleskom jeziku u zavisnosti od aspekta leksičkog glagola upotrebljenog u osnovnom obliku iza modala. Iako postoje dodatni fakotri koji određuju koje ili koja modalna značenja su moguća u određenim kombinacijama, ovaj autor primjećuje da postoji tendencija da trajni (tj. imperfektivni) leksički glagoli proizvode dva modalna značenja, a trenutni (perfektivni) glagoli proizvode samo jedno modalno značenje (ili jedan tip značenja). Poznato je da postoje dva tipa modalnog značenja: osnovno (*root modality*) i epistemičko (*epistemic modality*). U donjim kombinacijama modalnog i leksičkog glagola postojanje obje vrste značenjazavisi od osnovnog aspekatskog značenja leksičkog glagola (u njegovom osnovnom obliku).

(25) a. She can't read Cyrillic.

Ona ne zna čitati ćirilicu.	osnovna modalnost (sposobnost)
Ne može biti da ona zna(čitati) ćirilicu	epistemička modalnost (vjerovatnoća)

b. She must drink coffee.

Mora piti kafu	osnovna modalnost (obaveza)
Mora da pije kafu (npr. jer su joj zubi tamni)	epistemička modalnost (vjerovatnoća)

c. They should read a lot.

Oni trebaju puno čitati.	osnovna modalnost (obaveza/savjet)
Vrlo je vjerovatno da oni puno čitaju.	epistemička modalnost (vjerovatnoća)

(26) a. She can't jump over the hurdle.

Nije u stanju preskočiti preponu.	osnovna modalnost (sposobnost, dozvola)
Ne smije preskočiti preponu.	

b. She must drink a coffee.

	Ona mora popiti kafu.	osnovna modalnost (obaveza)
c.	You should meet my friend.	
	Ti trebaš upoznati mog prijatelja.	osnovna modalnost (obaveza/savjet)

Kao i u prethodnom odjeljku, i ovdje smo izolovali kontekst koji nam omogućava prepoznavanje perfektivnog aspekatskog značenja u Engleskom jeziku, a time i testiranje neakuzativnih glagola i njihovog aspekatskog značenja. Ovo testiranje je predstavljeno u sljedećem odjeljku.

5. Aspekt Engleskih neakuzativnih glagola

1. Kao što smo već vidjeli neakuzativni glagoli u Bosanskom jeziku pokazuju svoju (sintaksičku) neakuzativnost samo u perfektivnom aspektu. U prvom testu aspekta neakuzativnih glagola Engleskog jezika, otkrivamo da u svom osnovnom obliku ovi glagoli pokazuju odlike perfektivnog aspekta time što ne mogu biti upotrebljeni kao dopuna glagola *seem* (v. §4.1.1). Ako ih upotrijebimo u oblicima progresivnog aspekta ili uz adverbijal koji označava učestalu radnju, i time ih "imperfektiviziramo", iste strukture postaju gramatične (primjeri 28).

(27)	a.	*The train seems to arrive	*Izgleda da voz dođe.
	b.	*The ball seems to roll.	*Izgleda da se lopta otkotrlja.
	c.	*My roses seem to wither.	*Izgleda da moje ruže uvenu.
	d.	*That plane seems to land.	*Izgleda da taj avion sleti.
(28)	a.	The train seems to be arriving.	Izgleda da voz dolazi.
		The train seems to arrive at the same platform every evening.	Izgleda da taj voz dođe/dolazi na isti peron svako veče.
	b.	The ball seems to be rolling.	Izgleda da se lopta kotrlja.
		The ball seems to roll into the same corner every time.	Izgleda da se lopta (ot)kotrlja u isti ćošak svaki put.

c.	My roses seem to be withering. My roses seem to wither every time I put them on that window sill.	Izgleda da moje ruže venu. Izgleda da moje ruže (u)venu svaki put kada ih stavim na taj prozor
d.	That plane seems to be landing. That plane seems to land on the same airstrip every time.	Izgleda da onaj avion slijeće. Izgleda da taj avion slijeće/ sleti na istu pistu svaki put.

2. Naš drugi test sastoji se u tome da neakuzativni glagol upotrijebimo kao dopunu glagola *have yet*. Dopuna ovog glagola mora biti perfektivni glagol.Kao što se vidi iz primjera (29), neakuzativni glagoli u svom osnovnom obliku ponašaju se kao perfektivni glagoli (v. §4.1.2) – tj.mogu se upotrijebiti kao dopuna glagola *have yet*.Iz primjera (30) se vidi da "imperfektivne" verzije glagola u progresivnom obliku i glagolske sintagme uz dodatak koji implicira ponavljanje radnje proizvode negramatičnost.

(29)	a.	The train has yet to arrive.	Voz tek treba da dođe.
	b.	The ball has yet to roll.	Lopta tek treba da se otkotrlja.
	c.	The chocolate has yet to melt.	Čokolada tek treba da se istopi.
	d.	The plane has yet to land.	Avion tek treba da sleti.
(30)		*The train has yet to be arriving *The train has yet to arrive every evening at the same platform.	*Voz tek treba da dolazi. *Voz tek treba da dođe svako veče na isti peron.
		*The ball has yet to be rolling. *The ball has yet to roll into the same corner every time.	?Lopta tek treba da se kotrlja *Lopta tek treba da se (ot)kotrlja u isti ćošak svaki put.
		*The chocolate has yet to be melting. *The chocolate has yet to melt every time I put it on the stove.	?Čokolada tek treba da se topi. *Čokolada tek treba da se (is) topi svaki put kad je stavim na peć.
		*The plane has yet to be landing. *The plane has yet to land every time on the same airstrip.	?Avion tek treba da slijeće. *Avion tek treba da slijeće svaki put na istu pistu.

3. U trećem testu sa glagolom *wish* neakuzativni glagoli u svom osnovnom obliku ponovo pokazuju da imaju perfektivno značenje time što se ne mogu upotrijebiti u obliku prošlog vremena konjuktiva (past subjunctive) nego samo sa pomoćnim glagolom *would* (isto kao glagol *meet* u pr. 24a, v.§4.1.3). Primjeri koji ovo ilustruju dati su u (31).

(31)	a.	*I wish the train arrived late. I wish the train would arrive late.	Voljela bih da voz dođe kasno/zakasni.
	b.	*I wish the ball rolled in the corner. I wish the ball would roll into the corner.	Volio bih da se lopta otkotrlja u ćošak.
	c.	*I wish the chocolate melted quickly. I wish the chocolate would melt quickly.	Voljela bih da se čokolada brzo istopi.
	d.	*I wish the plane landed safely. I wish the plane would land safely.	Volio bih da avion bezbjedno sleti.

4. Na kraju, u našem zadnjem testu sa modalnim glagolima otkrivamo kakvo značenje mogu imati neakuzativni glagoli kada su u svom osnovnom obliku upotrebljeni u kombinaciji sa modalima *can't*, *must* i *should*. Kao i glagoli u primjerima (26a-c) i neakuzativni glagoli dopuštaju samo jedan tip modalnog značenja i time pokazuju da su po svom osnovnom aspekatskom značenju perfektivni (v. §4.1.4). Pogledajmo primjere u (32-35) koji to pokazuju.

(32) a. The train can't arrive on time.

Voz ne može stići na vrijeme (zbog kvara is sl.) ≠Ne može biti da voz stiže na vrijeme.	osnovna modalnost (sposobnost) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

b. The train must arrive on time.

Voz mora stići na vrijeme. ≠Mora biti da voz stiže na vrijeme.	osnovna modalnost (obaveza) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

c. The train should arrive on time.

Voz treba stići na vrijeme. ≠Vrlo je vjerovatno da voz stiže na vrijeme.	osnovna modalnost (obaveza/savjet) (*epistemička modalnost – vjerovatnoća)

(33) a. The ball can't roll into the corner.

Lopta ne može da se otkotrlja u ćošak. ≠Ne može biti da se lopta kotrlja u ćošak.	osnovna modalnost (sposobnost) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

b. The ball must roll into the corner.

Lopta se mora otkotrljati u ćošak. ≠Mora biti da se lopta kotrlja u ćošak.	osnovna modalnost (obaveza) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

c. The ball should roll into the corner.

Lopta se treba otkotrljati u ćošak. ≠Vrlo je vjerovatno da se lopta kotrlja u ćošak.	osnovna modalnost (obaveza/savjet) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

(34) a. The chocolate can't melt in this pan.

Čokolada se ne može istopiti u ovoj tavi. ≠Ne može biti da se čokolada (is)topi u ovoj tavi.	osnovna modalnost (sposobnost) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

b. The chocolate must melt quickly.

Čokolada se mora brzo istopiti. ≠Mora biti da se čokolada (is)topi brzo.	osnovna modalnost (obaveza) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

c. The chocolate should melt slowly.

Čokolada se treba istopiti sporo. ≠Vrlo je vjerovatno da se čokolada (is) topi sporo.	osnovna modalnost (obaveza/savjet) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

(35) a. The plane can't land on this airport.

Avion ne može sletiti na ovaj aerodrom (zbog magle…). ≠Ne može biti da avion sleti/slijeće na ovaj aerodrom.	osnovna modalnost (sposobnost) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

b. The plane must land safely.

Avion mora sletiti bezbjedno. ≠Mora biti da avion slijeće bezbjedno.	osnovna modalnost (obaveza) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

c. The plane should land slowly.

Avion treba sletiti sporo. ≠Vrlo je vjerovatno da avion slijeće sporo.	osnovna modalnost (obaveza/savjet) (*epistemička modalnost - vjerovatnoća)

Rezime

Uvidom u ponašanje neakuzativnih glagola u kontekstima ilustrovanim u gornjim primjerima došli smo do zaključka da ovi glagoli u Engleskom jeziku pokazuju da je njihovo osnovno aspekatsko značenje perfektivnost (tj. totivni aspekt po Riđanoviću 1976). Na ovaj način pokazali smo da se aspekatsko značenje neakuzativnih glagola Engleskog jezika poklapa sa aspekatskim značenjem neakuzativa u Bosanskom jeziku, kao i drugim jezicima (v.gore).

Zaključak

U ovom radu ispitivali smo ponašanje neakuzativnih glagola u Engleskom jeziku i njihovo aspekatsko značenje.U više jezika pokazano je da ovaj tip glagola ima zajedničke značenjske osobenosti, koje su često vezane za aspekt: teličnost, semantička 'uloga' argumenta (Paciens), relevantnost eksterne kauzalnosti. Ponašanje neakuzativnih glagola u Bosanskom jeziku tj.ograničenje neakuzativnosti na perfektivni aspekt, potaklo nas je da ispitamo i ponašanje Engleskih neakuzativnih glagola. Empirijski smo pokazali da je perfektivnost - totivni aspekt - u smislu nedjeljivosti radnje ili događaja označenog glagolom (tj. glagolskom sintagmom), odlika neakuzativnih glagola u Engleskom jeziku.

Conclusion

Throuhg a series of tests, we examined unnaccusative verbs in English and their basic aspectual meaning. In many languages, unaccusatives have been shown to possess specific aspectual properties: they are telic predicates, their only argument is interpreted as Patient or Theme, external causality seems to be a necessary semantic ingredient of these predicates. Bosnian unaccusatives are obligatorily perfective. Given all these observations, we use in this paper several "perfectivity" diagnostics for English verbs (the behaviour in the complement clause of the verbs 'seem', 'have yet' and 'wish', one vs. two readings available in combination with modals) and show that unaccusative verbs in their basic form in English have perfective aspectual interpretation.

Bibliografija

Arad, M. (1998). Are unaccusatives aspectually characterized? *MIT Working Papers in Linguistic 32*, str. 1-21.

Baker, M. (1988).*Incorporation: A theory of grammatical function changing*. University of Chicago Press, Chicago.

Belletti, A. (1992). Agreement and case in past participle clauses in Italian. In: T. Stowell, E. Wehrli (eds.), *Syntax and Semantics 26: Syntax and the lexicon.* Academic Press, INC.

Bošković, Ž. (2005a). On the locality of Left branch extraction and the structure of NP. Studia Linguistica 59-1, str. 1-45.

Bošković, Željko.(2005b). Left branch extraction, structure of NP, and scrambling. Joachim Sabel and Mamoru Saito (eds.) *The Free Word Order Phenomenon: Its Syntactic Sources and Diversity.* Mouton de Gruyter, Berlin.str. 13-73.

Burzio, L. (1986). *Italian syntax: A government-binding approach*. Reidel, Dordrecht.

Corver, N. (1992). On deriving certain left branch extraction asymmetries: a case study in parametric syntax. *Proceedings of NELS 22*, University of Delaware, str. 67-84.

Felser, C. i A. Wanner (2001).The Syntax of Cognate and Other Unselected Objects.U: N. Dehé & A. Wanner (eds.): *Structural Aspects of*

Semantically Complex Verbs. Frankfurt, Bern & New York: Peter Lang, str. 105-130.

Grimshaw, J. (1990). *Argument structure*.MIT Press, Cambridge Mass.

Hale, K. & S.J. Keyser (1993). On argument structure and the lexical expression of syntactic relations. In: Hale, K. & S.J. Keyser (eds.), *The View form Building 20.*MIT Press, Cambridge Mass.

Hoekstra, T. (1984).*Transitivity*.Foris, Dordrecht.

Hoekstra, T. (1999). Auxiliary selection in Dutch.*Natural Language and Linguistic Theory 17.1*, str. 67-84.

Labelle, M. (1992). Change of state and valency. *Journal of Linguistics 28*, str. 375-414.

Levin, B. & M. Rappaport Hovav (1986). The formation of adjectival passives.*Linguistic Inquiry, 17*.str. 623-661.

Levin, B. & M. Rappaport Hovav (1995). *Unaccusativity: At*

the syntax-lexical semantics interface. MIT Press, Cambridge Mass.

Perlmutter, D.M. (1978). Impersonal passives and the unaccusativity hypothesis. In: *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, Berkeley Linguistic Society, University of California, Berkeley, pp. 157-189.

Reinhart, T. (1997). Syntactic effects on lexical operations: reflexives and unaccusatives. *OTS working papers in linguistics*.

Rosen, C. (1984). The Interface Between Semantic Roles and Initial Grammatical Relations, In: Perlmutter and Rosen (eds.), *Studies in Relational Grammar 2*. University of Chicago Press, Chicago.

Schardl, A. (2010). Variable unaccusativity and verb classes. University of Massachusetts, Amherst.ms.

Stowell, T. (1992). Passives and the lexicon: Comments on Belletti. In: T. Stowell, E. Wehrli (eds.), *Syntax and Semantics 26, Syntax and the Lexicon.*Academic Press.INC.

van Voorst, J.G. (1988). *Event Structure.*Current issues in Linguistic Theory vol. 59, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.

Zaenen, A. (1993). Unaccusativity in Dutch: Integrating syntax and lexical semantics. In: J. Pustejovsky (ed.) *Semantics and the Lexicon,* Kluwer, Dordrecht. str. 129-161.

Zlatić, L. (1997). The structure of the Serbian Noun Phrase. Diss, University of Texas, Austin.

Zribi-Hertz, A. (1987). La réflexivité ergative en français moderne. *Le français moderne55*, str. 23-54.

Recenzent: mr. sc. Melisa Bureković, UNZE, BiH
mr. sc. Amna Brdarević-Čeljo, UNZE, BiH
Lektor: dr. sc. Nadira Aljović

UDK 811.111
Originalni naučni rad

Dr. sc. Mirna Begagić

EXTRCTING THE MOST COMMON VERB-NOUN COLLOCATIONS FROM CORPUS

Summary

Empirical data used from corpora enable a linguist to make the statements that are objective and based on natural language. Therefore, the roles of corpora are pivotal in many different fields of study where language is the central object. The most widely used method for distinguishing between random co-occurrences and true collocations is the application of association measures. Those measures compute an association score for each word pair, which can then be used for ranking. One of the best-known association measures used for collocational studies in corpus linguistics is MI score (Mutual Information) suggested by Church and Hanks (1990). The focus of this paper is to find the most common verb-noun collocations from the Corpus of Contemporary American English with the help of association measure MI. Moreover, the results are compared to those found in the British National Corpus for the sake of high data accuracy.

***Key words**: collocation, corpus, association measure*

POSTUPAK IZDVAJANJA NAJČEŠĆIH KOLOKACIJA GLAGOL-IMENICA IZ KORPUSA

Sažetak

Empirijski podaci prikupljeni iz korpusa omogućavaju da lingvisti raspolažu sa objektivnim podacima, zasnovanim na priodnom jeziku. Zbog toga, uloga korpusa je veoma bitna za mnoga područja izučavanja jezika. Statističke mjere predstavljaju najčešće korišteni

postupak kojim se pravi razlika između slučajnih kombinacija riječi i istinskih kolokacija. Ove mjere prikazuju statistički rezultat za svaki par riječi, koji se može koristiti za rangiranje. Jedna od najpoznatijih statističkih mjera, koja se koristi u korpusnoj lingvistici za istraživanje kolokacija, je MI (Mutual Information) koju su predložili Church i Hanks (1990). Cilj ovog rada je pronaći najčešće glagol-imenica kolokacije iz Korpusa savremenog engleskog jezika uz pomoć statističke mjere MI. Također, rezultati se porede sa podacima dobivenim iz Britanskog državnog korpusa zbog provjere tačnosti podataka.

***Ključne riječi**: kolokacije, korpus, statistička mjera*

1. Introduction

The term collocation can be defined as a habitual word combination such as *make friends*, *file a lawsuit* and *heavy rain*. Many collocations are idiosyncractic in the sense that they are unpredictable by semantic and syntactic characteristics. Collocational knowledge is pivotal for many natural language processing tasks. It provides a basis for choosing lexical items and is indispensable for generating collocationally restricted sentences (Smadja, 1993). Despite the obvious importance of collocations, they are usually not available as separate entries in many dictionaries (Begagić 2012).

The most widely used method for distinguishing between random co-occurrences and true collocations is the application of association measures. Those measures compute an association score for each word pair, which can then be used for ranking. Association measures present the 'attraction' between two words, by comparing observed co-occurrence frequency *O* against the expected frequency *E*, under the null hypothesis of independence i.e. complete absence of association.

In this paper the Corpus of Contemporary American English (COCA) is used for several reasons. COCA is the largest freely-available corpus of English and the only large and balanced corpus of American English. It was created by Mark Davies of Brigham Young University in 2008. It includes 20 million words for each year from 1990-2011 and it contains more than 425 million words from more

than 160,000 texts and is equally divided between five genres: spoken, fiction, popular magazines, newspapers and academic journals. The most recent texts are from March 2011, and it is updated once or twice a year. Approximately 40, 000 people use this corpus each month, which makes it one of the most widely-used corpora currently available.

The COCA software automatically generates the statistical measure MI (Mutual Information) in collocate searches, which suits my purpose, since this paper is concerned only with the most common V-N collocations.

1.1. Association measures

Choueka (1988) suggested that the strength of collocativity should be measured using the co-occurrence frequency *O*. However, the expected frequency *E* is also very important as a reference point for the interpretation of *O*, since two frequent words may be attracted quite often purely by chance. Evert (2007) added that the marginal frequencies of the individual words have to be taken into consideration as well. To illustrate this statement, Evert used the example of bigram *is to* in the Brown corpus. Evert found out that the mentioned bigram is one of the most frequent bigrams in the corpus with *O*= 260. As the both components are frequent words themselves, the high co-occurrence frequency does not present evidence for collocation.

> The expected number of co-occurrences for a completely 'uncollocational' word pair has been derived by the following reasoning: *to* occurs 26 times every 1,000 words on average. If there is no association between *is* and *to*, then each of the 10,000 instances of *is* in the Brown corpus has a chance of 26/1,000 to be followed by *to*. Therefore, we expect around 10,000 × (26/1,000) = 260 co-occurrences of the bigram *is to*, provided that there is indeed no association between the words. (Evert 2007:17)

The word pair can only be considered collocational if the observed co-occurrence frequency *O* is greater than the expected frequency *E*. The formula that is used for measuring textual and syntactic co-occurrences is $E = f1f2/N$ (*f1* stands for the first word, *f2* for the second word and *N* is the sample size), whereas for surface co-occurrences there is additional factor *k* representing the total span size and the formula is $E = kf1f2/N$.

> As pointed out by Evert (ibid.), a simple association measure interprets observed co-occurrence frequency *O* by comparison with the expected frequency *E*, and calculates an association score as a quantitative measure for the attraction between two words. Evert divides association measures into two general groups: measures of *effect size* (MI and MI^k) and measures of *significance* (z-score, t-score and simple-II). The former two address the question "how strongly are the words attracted to each other?", while the later two ask "how much evidence is there for a positive association between the words, no matter how small effect size is?" Although there is an important difference between the two, they are not completely unrelated.

In Figure 1, six equations represent the most widely-used association measures today. However, there are many more and Evert (2004) discusses 30 different association measures, Pecina (2005) names 57 measures, while the new measures are constantly being invented. Some of the measures have been established as standards and are generated in the widely-used corpora (log-likelihood in computational linguistics, t-score and MI in computational lexicography).

$$\text{MI} = \log_2 \frac{O}{E} \qquad \text{MI}^k = \log_2 \frac{O^k}{E} \qquad \text{local-MI} = O \cdot \log_2 \frac{O}{E}$$

$$\text{z-score} = \frac{O - E}{\sqrt{E}} \qquad \text{t-score} = \frac{O - E}{\sqrt{O}} \qquad \text{simple-ll} = 2\left(O \cdot \log \frac{O}{E} - (O - E)\right)$$

Figure 1 Some of the most important and widely-used association measures taken from Evert 2007:18

The best-known association measures used for collocational studies in corpus linguistics are MI score (Mutual Information) suggested by Church and Hanks (1990), the t-score measure suggested by Church (1991) and, the z-score used by Dennis (1965) and Berry Rogghe (1973). Some other commonly used association measures are the log-likelihood ratio (Dunning 1993) that is widely used in the field of computational linguistics and chi-squared, which presents the standard method to distinguish between chance co-occurrences and true association in mathematical statistics (Agresti 1990).

2. The Present study

2.1. Methodology

The present study addresses the following research questions:

1. What are the most common V-N collocations in the Corpus of Contemporary American English according to frequency?

2. What are the the most common collocations of the verbs *make* and *take* in COCA?

2.2. Association measure MI

The MI (mutual information) measure, used in this paper, is one of the best known association measures used for collocational studies in corpus linguistics. It was first suggested by Church and Hanks in 1990. A MI value of 0 bits corresponds to a word pair that co-occurs just as often as expected by chance i.e. $O = E$, whereas 1 bit means twice as often, $O = 2E$, 2 bits means 4 times as often, 10 bits about 1000 as often, etc. A negative MI value indicates that a word pair occurs less often than expected by chance, thus negative MI values present evidence that two words are not attracted, i.e. are uncollocational. When it comes to the MI, higher scores indicate stronger attraction between words, in other words a greater degree of collocativity. When a word pair is not attracted, i.e. when $O < E$, then a very low association scores are obvious. A strong negative

association would thus be indicated by a large negative value. As a result, the null hypothesis of independence corresponds to a score of 0 for such association measure. Therefore the more *O* exceeds *E*, the larger the association score will be, whereas for $O = E$, the MI value is $\log_2 1 = O$.

According to Evert (2007), in practical applications MI was found to have a tendency to assign inflated scores to low-frequency word pairs with $E << 1$, especially for data from large corpora.[1] Therefore, even a single co-occurrence of two words may result in a high association score. In order to avoid this, various modifications have been suggested. The most popular one is where thedenominator is multiplied by *O* in order to increase the influence of observed frequency compared to the expected frequency. The result is the formula $\log_2 (O^2 / E)$. Multiplication can be repeated resulting in various measures MI^k with $k \geq 1$, although common choices are $k = 2$ and $k = 3$. Daille (1994) has tested the values $k = 2, ..., 10$ and found $k = 3$ to work the best for her purpose.

It can be concluded that MI assigns high association scores whenever *O* exceeds *E* by a large amount, even if the absolute co-occurrence frequency is as low as $O = 1$ (and $E << 1$). MI only looks at effect size and does not take into consideration how much evidence the observed data provide.

With the higher MI score, the relationship between two lexical items becomes stronger. If the MI score is close to 0, it becomes more likely that the two items occur by chance. Hunston (2002:71) proposes an MI score of 3 or higher to be taken as significant. As opposed to t-score, the MI score does not depend on corpus size.

In this paper, the frequency threshold $f > 3$ will be applied, as the theoretical considerations suggest a minimal threshold of $f > 3$ or $f > 5$.

[1] If in a word pair (w_1, w_2) both words occur 10 times in the corpus, for a sample size of $N = 1{,}000$ the expected frequency is $E = 0.1$ whereas for a sample size of $N = 1{,}000{,}000$ it is only $E = 0.0001$. (Evert 2007).

3. Results

Having compared two different corpora, the examples from The British National Corpus studied by Evert and the examples from the Corpus of Contemporary American English used in this study, approximately the same results are achieved when it comes to the most common V-N collocations.

Table 1 Highly associated verb + noun (direct object) pairs form the British National Corpus (BNC), ranked according to the log-likelihood measure, in Evert (2005:22).

word pair	freq.	association	word pair	freq.	association
take place	7606	41942.15	*meet needs*	520	4183.22
play role	1488	11710.46	*make mistake*	763	4114.63
open door	1438	11299.73	*make decision*	1172	3943.51
see chapter	1461	9795.36	*keep eye*	577	3671.20
give rise	1499	9521.99	*tell storey*	527	3616.61
make sense	1888	7996.27	*show sign*	533	3577.90
take advantage	1557	7529.19	*pay tribute*	336	3390.79
see page	1294	7374.60	*thank goodness*	224	3338.03
play part	1331	7359.75	*take action*	1023	3302.98
draw attention	836	6610.98	*shake hand*	342	3289.48
answer question	743	6558.03	*take step*	759	3271.63
take part	2358	6424.23	*get hold*	614	3265.61
ask question	898	6373.39	*form basis*	448	3191.22
take care	1295	6196.21	*ring bell*	235	3093.21
ask secretary	621	5932.39	*closed door*	346	3091.96
solve problem	645	5706.53	*shut door*	322	3039.70
wait minute	428	5422.05	*write letter*	445	3023.47
make use	1441	4954.34	*give impression*	638	2948.46
take account	1164	4626.66	*make contribution*	682	2890.16
form part	886	4335.17	*raise question*	555	2882.07

Table 1 presents the most common V-N collocations from The British National Corpus. Two verbs, *make* and *take* seem to be the most commonly used verbs in cobination with different nouns. V-N combination *take place* has the highest frequency of 7606, followed by *take advantage, take part* and *take care.* When it comes to the verb *make,* the most common V-N collocations are *make sense* (1888), *make use* (1441), *make decision* (1172) and *make mistake* (763).

The screenshot below presents the most common V-N collocations in the Corpus of Contemporary American English

ranked according the frequency. When compared to the results already presented, the similarity is obvious.

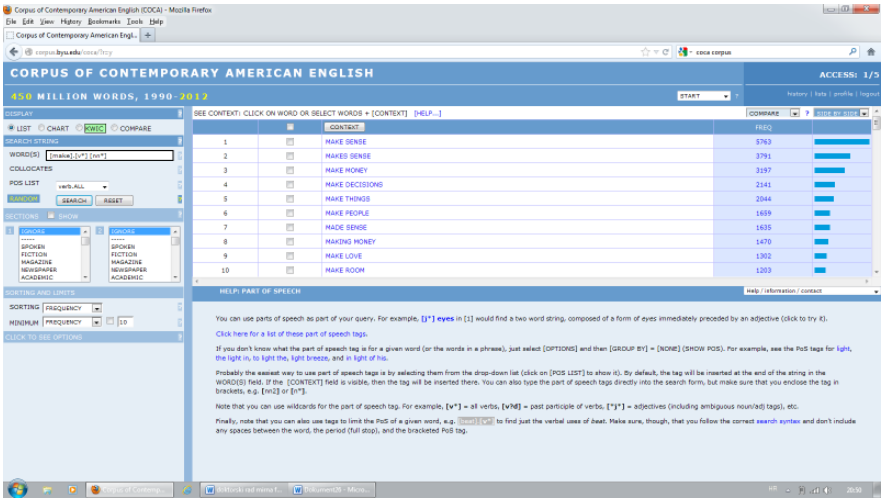

Piture 1 *A screenshot of the highly associated verb-noun pairs with the verb make in COCA, ranked according to frequency*

The same results are reached if the most common V-N collocations with the verbs *make* and *take* are searched with the association measure MI in COCA. As can be seen from the screenshots below, the frequency is higher than 7 (f > 7) for all the targeted collocations.

		CONTEXT	FREQ		ALL	%	MI	
1		MAKE SENSE	5762		109168	5.28	7.51	
2		MAKES SENSE	3791		109168	3.47	6.90	
3		MAKE MONEY	3196		188922	1.69	5.87	
4		MAKE DECISIONS	2141		32529	6.58	7.83	
5		MAKE THINGS	2043		255330	0.80	4.79	
6		MADE SENSE	1634		109168	1.50	5.69	

7	☐	MAKING MONEY	1471		188922	0.78	4.75	
8	☐	MAKE LOVE	1302		153532	0.85	4.87	
9	☐	MAKE ROOM	1201		175702	0.68	4.56	
10	☐	MAKE MISTAKES	1060		10915	9.71	8.39	
11	☐	MAKE USE	1032		254546	0.41	3.81	
12	☐	MADE LOVE	1019		153532	0.66	4.52	
13	☐	MAKING DECISIONS	992		32529	3.05	6.72	
14	☐	MAKING LOVE	972		153532	0.63	4.45	
15	☐	MAKE FUN	915		42814	2.14	6.20	

Picture 3 *A screenshot* of *the highly associated verb-noun pairs with the verb make in COCA, ranked according to MI*

	☐	CONTEXT	FREQ		ALL	%	MI	
1	☐	TAKE CARE	13438		143975	9.33	8.19	
2	☐	TOOK PLACE	7697		220077	3.50	6.78	
3	☐	TAKE PLACE	6727		220077	3.06	6.58	
4	☐	TAKE ADVANTAGE	5553		26493	20.96	9.36	
5	☐	TAKING PLACE	4026		220077	1.83	5.84	
6	☐	TAKES PLACE	4022		220077	1.83	5.84	
7	☐	TAKING CARE	3483		143975	2.42	6.24	
8	☐	TAKEN PLACE	2515		220077	1.14	5.16	
9	☐	TAKE PART	2120		224720	0.94	4.89	
10	☐	TAKE TIME	2081		736434	0.28	3.15	
11	☐	TAKEN CARE	1912		143975	1.33	5.38	
12	☐	TAKING ADVANTAGE	1724		26493	6.51	7.67	

13	☐	TAKE ACTION	1666		66515	2.50	6.29	■
14	☐	TOOK CARE	1593		143975	1.11	5.12	■
15	☐	TAKE RESPONSIBILITY	1555		32742	4.75	7.22	■

Picture 4 *A screenshot* of *the highly associated verb-noun pairs with the verb take in COCA, ranked according to MI*

4. Conclusion

Despite the obvious importance of collocations (habitual word combinations), they are usually not available as separate entries in many dictionaries. In this paper, the method for extracting collocations from the text is presented with the goal of achieving high precision and accuracy in collocation extraction.

This paper attempts to find the most common V-N collocations using the association measure MI in the Corpus of Contemporary American English. The MI measure, used in this paper, is one of the best known association measures used for collocational studies in corpus linguistics. With the higher MI score, the relationship between two lexical items becomes stronger. If the MI score is close to 0, it becomes more likely that the two items occur by chance. In this paper, the frequency threshold $f > 3$ is applied, as the theoretical considerations suggest a minimal threshold of $f > 3$ or $f > 5$.

This study shows that approximately the same results are reached when comparing the British National Corpus and the Corpus of Contemporary American English. Both corpora indicate that the most common collocations occur with the verbs *make* (*make sense, make decision, make mistake*) and *take* (*take place, take advantage, take part, take care*). Moreover, the results are reached even with the frequency higher than 7 ($f > 7$) for all the targeted collocations, indicating the accuracy of results. Furthermore, this study has shown that the million-word corpora are the only true sources that provide accurate and objective information about natural language.

5. References

Argesti, A. (1990) *Categorical Data Analysis*. John Wiley & Sons, New York.

Begagić, M. (2013) Semantic preference and semantic prosody of the most common verb-noun collocations in English, a corpus-based study. Unpublished PhD thesis.

Church, K.W. and Hanks, P. (1990) Word association norms, mutual information and lexicography. *Computational Linguistics*, 16, 22-29.

Church, K.W. and Gale, W.A. (1991) Concordances for parallel text. In Proceedings to the 7th Annual Conference of the UW Center for the New OED and Text Research, Oxford, UK.

Berry-Rogghe, Godelieve L.M. (1973) The computation of collocations and their relevance to lexical studies. In A.J. Aitken, R.W. Bailey, and N. Hamilton-Smith (eds.), *The Computer and Literary Studies*, pp.103-112. Edinburgh.

Dennis, S.F. (1965) The construction of a thesaurus automatically from a sample of text. In M.E. Stevens, V.E. Giuliano, and L.B. Heilprin (eds.), Proceedings of the Symposium on Statistical Association Methods for Mechanized Documentation, volume 269 of National Bureau of Standards Miscellaneous Publication, pp. 61-148, Washinton, DC.

Dunning, T.E. (1993) Accurate methods for the statistics of surprise and coincidence. *Computational Linguistics*, 19, 61-74.

Evert, S. (2004) The Statistics of Word Co-occurrences: Word Pairs and Collocations. Ph.D. thesis, IMS University of Stuttgart.

Evert, S. (2007) Corpora and Collocations, University of Osnabruck, Germany.

Pecina, P. (2005) An extensive empirical study of collocation extraction methods. In Proceedings of the ACL Student Research Workshop. 13-18. Ann Arbor, Mi.

Smadja, F. (1993) Retriving collocations from text: Xtract, Computational Linguistics 1, 143-178.

Recenzent: dr. sc. Adnan Bujak, UNZE, BiH
dr. sc. Vildana Dubravac, BiH International Burch University, Sarajevo, BiH

Lektor: dr. sc. Mirna Begagić

UDK 811.111
Originalni naučni rad

Dr. sc. Vildana Dubravac

FRAMING AND SOAP OPERAS

Abstract

We understand the world around us by categorizing it. We can categorize things either using the notion of similarity or the notion of framing. Since reality does not come in a structured form but we make it structured we can encounter different ways of categorizing the reality. While in some cultures the similarity notion is the major principle it is by no means the general rule. This paper sets out to analyze the ways in which the frame analysis could be applied to various issues in culture, the ways in which the classification systems of some cultures could be explained using the frames and the role of frames in explaining the structure and understanding literary works. The focal point of this paper will be the application of the notion of frames in explaining the great popularity of soap operas. The results of a survey carried out show that people find soap operas interesting to watch in a similar way in which the readers enjoy reading some of the most popular literary works.

Key words: *categorization, frame, soap operas*

TEORIJA OKVIRA I SAPUNICE

Sažetak

Kategorizacijom svijeta oko nas mi ga razumijemo. Možemo se koristiti pravilom sičnosti ili pravilom okvirnog grupisanja kada kotegorizujemo stvari oko sebe. Kako stvarnost ne karakteriše uređena forma, I kako smo mi ti koji stvarnost uređujemo možemo naići na različite načine kategorizacije realnosti. Dok se u nekim kulturama pravilo sličnosti dosljedno sprovodi, u drugima to nije slučaj. Cilj ovog rada jeste da pokaže kako se teorija okvira (frame

analysis) može primjeniti na različite aspekte kulture, kako se način klasificiranja može objasniti koristeći okvire, te da objasni kako se ova teorija primjenjuje na razumijvanje književnih tekstova. Zadatak rada je pokazati i primjenu teorije okvira na razumijvanje velike popularnosti sapunica. Rezultati sprovedene ankete pokazuju da ljudi smatraju sapunice interesantnim na sličan način na koji se pokazalo da čitatelji uživaju u čitanju popularnih književnih djela.

***Ključne riječi**: kategrizacija, okviri, sapunice.*

1. Introduction

We can encounter different ways of categorizing the reality around us. We can categorize things either using the notion of similarity[1] or the notion of framing[2]. Since reality does not come in a structured form and we make it structured we can encounter different ways of categorizing the world. While in some cultures the similarity notion is the major principle it is by no means the general rule. This paper will deal with the notion of frame. It will start from the fact that people from different cultures might experience the world around in different ways.

This does not surprise us since experience comes structured by culturally-given frames (Lakoff, 1997). Therefore, it is understandable why Eskimos experience snow differently than people from Florida. However, some general conclusions can be drawn about the ways in which people categorize reality (Lakoff, 1997). In each category we have some members that are considered to be central members, in addition to which there are also peripheral members sharing some but not all characteristics of the central members. Although there are good reasons for categorizing members of each group there are always some cases that do not follow the rule, and which have to be learned item by item. To understand the categorization employed by a certain culture we need to delve deeply into the issue, to study the culture, its roots, environment and way of living.

1 for example if we go to the supermarket we will see that nails are usually placed on the neighbouring shelves. We put close things we find similar.

2 for example if we look for nails we look for them near frames, hooks, glass, that is all we need to hung a picture on the wall

An interesting example of a very peculiar categorization has been noticed in the Australian aboriginal language Dyirbal (Lakoff, 1997). They categorize their nouns in five groups:

1. bayi: men, kangaroos, possums, bats, most snakes, most fishes, some birds, most insects...
2. balan: women, bandicoots, dogs, platypus, echidna, some snakes, some fishes, most birds...
3. balam: all edible fruit and the plants that bear them, tubers, ferns, honey, cigarettes, wine, cake.
4. bala: parts of the body, meat, bees, wind, yamsticks, some spears, most trees, grass, mud....

Although at first sight it seems there is no general pattern, they follow some rules while categorizing the reality. All words related to males and animals are assigned to the first group. Words describing females, water, fire and fighting are in the second group. In the balam group they classify all words describing nonflesh food, while all other words are grouped in the bala category.

Lakoff (1997:94) considers the following two principles major for their classification:

Principle 1: "If some noun has characteristic X (on the bases of which its class membership is expected to be decided) but is, through belief or myth, connected with characteristic Y, then generally it will belong to the class corresponding to Y and not that corresponding to X."

Principle 2: "If a subset of nouns has some particular important property that rest of the set does not have, then the members of the subset may be assigned to different class from the rest of the set to 'mark' this property; the important property is most often 'harmfulness'."

These principles account for the fact that birds although animals are in group II together with stone fish and gare fish. Birds are believed to be the spirits of dead human females, and the stone fish and the gar fish are considered harmful.

We see that framing is a very important aspect of thinking about the world. Employing different frames influences our way of thinking.

"All of this is possible because we have a flexible conceptual system, which can give rise to a number of different ways of conceptualising or framing the 'same' situation. Categorisation, together with framing, is a way of thinking about the world, one of our most important 'construal operations'." (Koveches, 2006:58)

Since speaking is one way of expressing our thoughts the relationship between framing and linguistic relativity has been considered an interesting area of research for years. Let us analyze the gender markers in different languages. It is not unusual to use gender markers with inanimate words. Surprising is the fact those gender markers are different in different languages. For example word *key* is masculine in German and feminine in Spanish; also word *bridge* is feminine in German and masculine in Spanish. When speakers of the languages were asked to describe these words using adjectives, they used different ones as the following table shows. Therefore, if the noun has a feminine gender marker in their language they use adjectives that fit the stereotypes of females, and if it has a masculine gender marker they use adjectives that fit the stereotypes of males.

Table 1. The use of adjectives in relation to different gender markers

	key	*bridge*
German	hard, heavy, jagged, metal, serrated, useful...	beautiful, elegant, fragile, peaceful, pretty, slender...
Spanish	golden, intricate, little, lovely, shiny, tiny...	big, dangerous, long, strong, sturdy, towering...

It seems that after all the relationship between thinking and speaking is not so straightforward. The question that arises is whether it is the way we think that influences our language or it is vice versa. Since there is no consensus among researchers regarding this issue it might be that the influence is mutual: the language influences to certain degree the way we think, but also the way we think affects our language.

Another good example of the strong relationship between language and the way of thinking is the word *abortion*. Should we be against it we will talk about killing an unborn child, but if we are in favor of it, we will talk about fetus. People choose to talk about fetus, because it seems to be something different from the child, and people will not feel like they are killing *somebody*. In everyday debates we use different words in order to influence people. Similar examples are euphemisms. People choose to talk about collateral damage rather than to talk about massive killing, because they do not want people to consider them murderers.

We can see that although reality is more or less similar humans conceive and express it differently. However great difference between their categorization is, it is possible to understand it provided we delve deeply into different cultures, since experience comes structured by culturally-given frames.

2. Frames and literature

The notion of frame as defining prototypes can also be applied in the study of literary texts (Koveches, 2006). When considering some universally popular stories we would see that they are built on the cross-culturally emotion frames. They all seem to confirm the following four hypotheses proposed by Hogan (2003):

1. Emotion terms are prototype-based in both their eliciting conditions and their expressive/actional consequences.
2. Prototypical narratives are generated largely from prototypes. They prominently include the prototype eliciting conditions for emotions.
3. Romantic union and social or political power are the two predominant prototypes for eliciting conditions of happiness.
4. Two structures of literary narrative are especially prominent cross-culturally. These are romantic and heroic tragi-comedy. Romantic tragi-comedy is derived from the personal prototype of happiness (achieving romantic reunion) and heroic tragi-comedy is derived from the social prototype for happiness (achieving social/political power)

The analyzed works were *Romeo and Juliet* and *Cinderella.* Of course, we can try to analyze Bosnian famous folktale *Hasanaginca*[3] to see if all these hypotheses could be confirmed. *Cinderella* would be romantic since in the end the characters achieve personal happiness in the romantic reunion. *Romeo and Juliet* and *Hasanaginca* are romantic tragedies. All three are based on many emotions, but love is the main one. We share their emotions, since we also feel happy, when the characters are happy; we feel sad when the characters are sad. Some of us even cry, when Juliet or Hasanaginca cry. Therefore, these stories are full of emotions, but they also make the readers feel happy, sad. We are happy at the end of *Cinderella* because it ends with the romantic union, and she marries a rich man, so she will be the queen. This proves that romantic union and social and political power are the two predominant prototypes for the eliciting conditions of happiness. We would as well be happy if Hasanaga forgot everything, if he repented and went to take his wife, the mother of his children, back. We would as well be happy if Romeo and Juliet could live together forever with their two rich families enjoying their happiness. Therefore, we can conclude that all four hypotheses are confirmed.

In these stories we can talk about the agents who do many things in order to achieve the final goal. On the way of achieving the goal there are different emotions:

- junctural emotions (fear, disgust, anger, wonder, mirth) – these emotions are typical for the way agent has to go through in order to achieve the goal.

-outcome emotions (happiness and sorrow)- final evaluation points for junctural emotions

sustaining emotions (romantic love and heroic perseverance) –they are called sustaining because they sustain the plot, fighting for them characters are ready to go through many things.

[3] It is a story about a woman, who lives with her husband's family and her children. She is a good mother, but also a shy woman raised in a patriarchal family. Her husband is wounded, but she is too shy to visit him. Her mother-in-low uses it to talk to her son against his wife, whom she never liked. It makes him mad, he tells her to leave his house. She does not want to leave her children, but her brother, forces her to do so. Her family as well as her husband's family is rich and well known family. To save their pride her brother decides to marry her again. Although she does not want to marry, she has to, because man are those who make decisions. She goes to her new husband, and on the way she asks them to stop to see her children. She cannot leave them, and she dies telling goodbye to them.

So the ideal happiness - based sequence would be as follows:

Sexual attraction – romantic love – romantic union – enduring happiness

Each of these stages leads into the following and the fulfillment of them brings people ideal happiness. This is the idealized frame underlying the stories. All universally popular stories may not follow this path, but they are seen in the light of this idealized frame. And the fact that they are not following this path can lead to an aesthetic and emotional effect that a story has on the readers.

3. Soap operas and framing

3.1. Introduction

We saw that there is an idealized frame underlying cross-culturally famous stories. The aim of this paper is to show the popularity of soap operas in the light of framing. First we will go through a brief history of soap operas, and then through a short research tapping into the popularity of soap operas in Bosnia and Herzegovina. We will see that they are undoubtedly popular, which is proved by the number of them being shown on our TV screens, and by the survey.

It seems that generally soap operas follow the above-mentioned path of achieving enduring happiness. It will be shown that the underlying frame for cross-culturally popular stories is as well a frame for now so popular soap operas. It appears that people with time watch fewer soap operas, and a possible reason could be that they almost always follow the same path, they do not surprise viewers with their content.

3.2. A brief history of soap operas

This genre was introduced in the 1930s as radio program lasting for 15 minutes. The term soap operas was coined by the media, so the word soap was used because they were sponsored by soap manufacturing companies, and word opera was used to suggest the ironic comparison of these domestic narrative concerns with the real operas. The aim of these programs was to promote the selling of soap

products, so they were made to be listened to mostly by women who bought the products, mostly working class women having enough time to listen to them.

In 1950s they were introduced on TV screens, and step by step they were expanded to last up to one hour. Viewers of soap operas also have changed. Up to 1980s it was considered those were mostly working class housewives. However, Compesi's study in 1980s shows that the viewers of the soap opera *All My Children* were mostly highly educated, with the mere exception of 9%. Still the dominant viewers were women, but also more men and teenagers started to watch them.

We can divide them in two groups:

a) open soap operas (Dallas, Dynasty, All My Children)

b) closed soap operas (those common for Latin America)

Most research was done to reveal the reasons for such a popularity of soap operas and we can see some of them in the next table.

Table 2. Overview of studies analyzing the popularity of soap operas

Researchers	Details about the research	The results of the research
Compesi (1977)	He asked 52 persons to complete the following sentence:"I like to watch All my children because..."	These are the three most often repeated answers: 1. for entertainment 2. out of habit 3. so that I could participate in the talk about them with my friends
Ien Ang (1980)	A research about the reasons people watch Dallas	Most people watch this soap opera to release tension and to escape from the pressure of everyday life as they delve into the world of the soap opera.

Paula Lewis	25 persons were asked the following question: "Why do you watch soap operas?"	These are the three most often repeated answers: 1. they are relaxing to watch 2. because they are at a convenient time 3. just to fill time

Soap operas have been popular since they appeared. It seems like everyone knew for two popular American soap operas: Dallas and Dynasty. They were the first American soap operas to be successfully marked internationally. Dallas was seen even in 57 countries by 300 million viewers. However, nowadays we have so many channels offering different soap operas, and each of them has its audience. However, they are by no means as popular as Dallas or Dynasty were.

3.3. Framing and soap operas

When we talked about framing and literature we mentioned that those cross-culturally known stories are based on the shared emotion frames. It appears that soap operas are in a similar way based on the shared emotion frames. Hogan's four hypotheses proved true when it comes to universally popular stories, so let us now see if they are true for soap operas as well.

Soap operas are based on very strong emotions. The typical plot is as follows: two persons meet, they fall in love, but they cannot be together, because they do not belong to the same social class and/ or some secrets from the past are separating them. Many are against their happiness, so they do all possible evil things to prevent the two from being together. Two people in love have to go through so many things, have to cry so much, have to lose so much in order to be together in the end in the eternal happiness. All kind of emotions are present there.

Agents are two main characters, who fall in love with each other, their goal is to be together. On the way of achieving that, they, as well as those who oppose to their love feel fear, anger, wonder. At certain points they are very happy and sometimes very sad, but in the end the main characters are happy because they have finally completely

fulfilled their romantic love. All types of emotions associated with popular literary works are present here: junctural emotions, outcome emotions and sustaining emotions. The viewers feel emotions their characters feel. The viewers are sad when the characters are sad, and they are happy when the characters are happy. We can hear very often that somebody cried watching some of the scenes of her/his favorite soap opera. The whole plot is based on strong emotions of the characters eliciting the strong emotions of the viewers. Not rarely are we angry with those evil characters who do everything to hurt the good ones, and we cannot even imagine those people not being evil in the real life. Definitely the first two hypotheses associated with the cross-culturally popular stories are typical for the popular soap operas as well. In them emotion terms are prototype-based in both their eliciting conditions and their expressive consequences. The plot of the soap operas is mostly about the eliciting conditions of emotions.

According to the third hypothesis romantic reunion and social or political power are the two predominant prototypes for the eliciting conditions of happiness. These are the goals that characters in stories try to achieve. These are exactly the goals that characters of soap operas try to achieve all the time. They are in love, but many things prevent them from being together, and they are sad all the time when they are not together. They fight to be together, but it is not so easy to achieve. On certain points they are together and they are happy, but then again something separates them, all until the very end when they are united forever. Usually one of the two persons in love is very rich and respected person, (s)he is a member of rich family, but (s)he is usually a doctor, a lawyer, a successful businessman/businesswoman. The other person is usually poor, but in the end they are united and they both achieve social power as well.

However, we know that many are sad in the end and reason is usually the death of the beloved or the complete loss of social or political power. In soap operas some characters are rich and successful, but very evil, and in the end for justice to be complete they lose all their wealth and social power. Viewers know that only losing wealth and social power will make those characters sad, so viewers are satisfied when it happens. To make the soap operas more realistic everybody cannot be happy. Usually there are also other two persons in love, who are not united even in the end, because

one of them dies. The death of the beloved and the complete loss of social and/or political power are two predominant prototypes for the eliciting conditions of sorrow in universally popular stories, but also in soap operas as well.

According to the fourth hypothesis there are two structures of literary narratives prominent cross-culturally: romantic tragi-comedy (derived from personal prototype of happiness-achieving romantic reunion) and heroic tragi-comedy (derived from the social prototype of happiness-achieving social/political power). So we see that there are two universal eliciting conditions for happiness: romantic union and social domination. When it comes to soap operas they are mostly romantic comedies, as the final goal is fulfilled when two persons are finally together forever. So the main sustaining emotion is romantic love, as it is something that helps characters to go through all problems to achieve it in the end. However, the achieving of social domination is not completely excluded. Usually when the soap opera starts, one of the two in love is poor but in the end s(he) becomes a successful and respected member of a society.

Since all four hypotheses are confirmed when soap operas are in question, we can say that as cross-culturally popular stories are based on emotion frame, soap operas are also based on the shared emotion frame. However, the author of stories go beyond this frame, and very often we read the stories that do not follow the same frame, but that are set against the idealized version of reality. Therefore, stories like Hemingway's "A very short story" surprise us with the ending, where neither of the characters achieve their happiness. We expected, we hoped that they will be together and happy at the end, but ending it in a different way author creates aesthetic and emotional effect on the readers. When it comes to the soap operas we are almost never surprised by the ending. It is the happy end, and it is very predictable. That makes viewers with time bored with them, as they all follow the same path, in the end almost everybody gets what he/she deserves, with the exception of few characters who may die or in the end they may be still looking for happiness. These few characters remind us that reality is sometimes cruel. However, it may not be so cruel to make the main characters unhappy.

4. Survey analysis

A survey was carried out in order to prove the popularity of soap operas, to check the reasons for watching soap operas and to see which emotions are, according to the viewers, most present in them. 40 persons (aged 20-49), randomly chosen, were included in the survey. 10 of them are male, and 30 are female.

Answers to the first question proved that people in Bosnia and Herzegovina watch soap operas (see graph 1). So 3 persons (8%) watch more than one soap opera, 10 (25%) watch only one soap opera, 10 (25%) watch it from time to time, 14 (34%) watched them earlier, but now they do not watch them, and only 3 persons (8%) state that they have never watched soap operas.

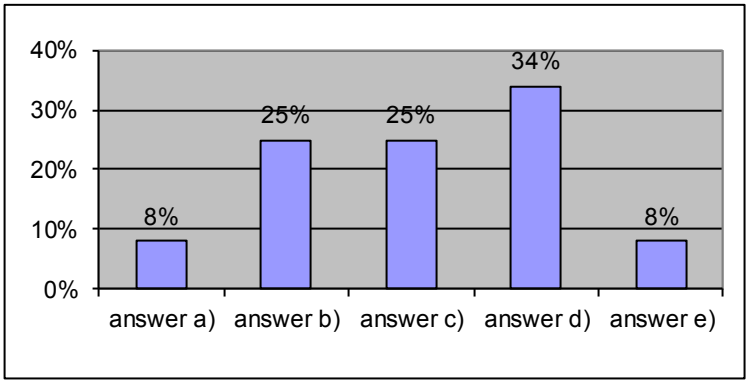

Graph 1. Do people in B&H watch soap operas?

Only 8% have never watched soap operas, and even 34% watched them earlier but not anymore. One of the reasons for this is explained earlier. They watched them, but due to the predictability of events people become tired of them with its similar plot.

The second question was asked in order to check why people watch soap operas (see graph 2)

1 person (3%) states that the reason for watching soap operas is the fact they are about characters fighting for their happiness. None of the people (0%) state that the reason is because they recognize themselves or some people around them in the characters of soap

operas. 21 persons (52%) state that they watch soap operas because they help them to get out of the rut. 4 persons (10%) watch soap operas because of everything mentioned above. And 14 persons (35%) do not state their reasons because they do not watch soap operas.

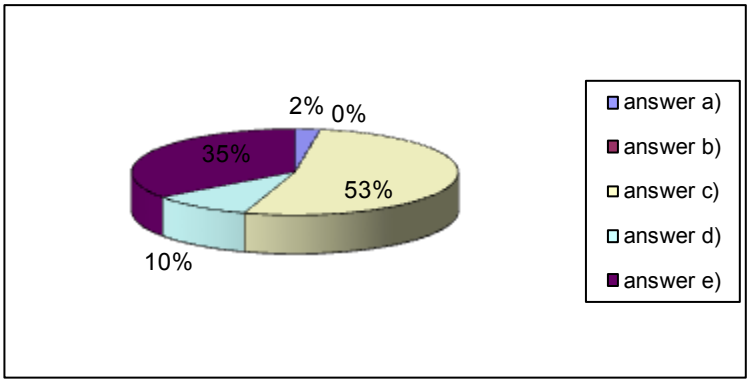

Graph 2. Why people watch soap operas?

These results show that persons in Bosnia and Herzegovina are tired of their reality, and they enjoy watching other reality on TV screens. They watch characters fighting for their happiness, they share the happiness with characters as they achieve personal happiness in the end. In Bosnia and Herzegovina the economic situation is very difficult, so people rarely live happily, having everything they need. So they relax watching their favorite characters having all they need in the end, and people hope to experience the same destiny.

The third question was to state which of the offered emotions is most present in soap operas, and graph 3 shows the results.

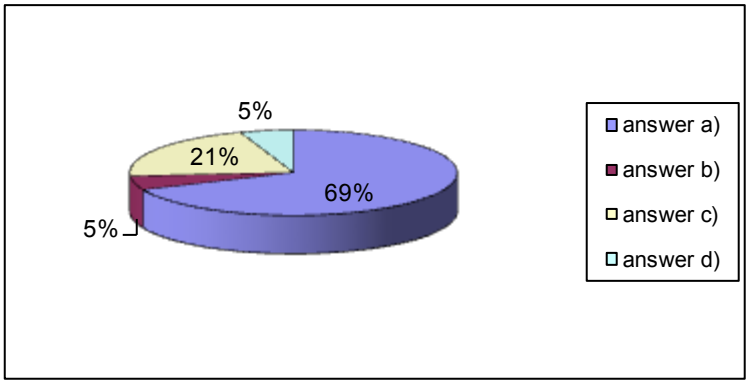

Graph 3. Which emotions are present in soap operas?

26 persons (69%) think that love is most present emotion in soap operas, 2 persons (5%) think it is rage. 8 persons (21%) think it is sorrow, and 2 persons (5%) think it is happiness. Two persons could not find among these emotions the one that is most present, so they state that all of these emotions are equally present in soap operas. Earlier we said that romantic love is the sustaining emotion in soap operas, and this survey proves that people share the same opinion. While filling the survey people stated that this is not easy question, because there are so many emotions strongly represented in soap operas, but if they had to choose most of them chose love. Love is the sustaining emotion, and it gives the characters strength to go through so many things. Viewers recognized sorrow as the second most present emotion, and we know that it is together with happiness most common outcome emotion. Out of junctural emotions only rage was offered, and 2 persons even find this one the most present in soap operas. Definitely emotions are very important in soap operas, and viewers are aware of it.

5. Conclusions

It seems that soap operas are popular nowadays, but of course we cannot talk about the popularity in terms of the popularity of Dallas or Dynasty. People are getting tired of so many soap operas offered by numerous channels. However, people still do watch them, as the results of the survey indicate. The popularity of soap operas can be associated with the framing. All soap operas are based on shared emotion frame, the one very similar to the frame characteristic for cross-culturally popular stories.

The plot of the soap operas is based on emotions, characters feel strong emotions, and viewers share those emotions. When we talk about stories, we can talk about two types: romantic and heroic tragi-comedies. When we talk about soap operas we can talk about romantic comedies, as in the end characters achieve the personal happiness in romantic union. We should not forget it is followed by achieving social power as well. The tragic element typical for the stories like *Romeo and Juliet* is usually excluded from soap operas[4].

[4] However, there are some soap operas of Turkish origin including the tragic end, the reunion is missing, or even one of the main characters dies.

It could be destiny for two minor characters but not for the main characters. It is relaxing to watch them when you can predict that in the end they will be happy. So when you are free why not to watch a soap opera, and the results of the survey show that people watch them mostly to get out of the rut.

The results also show that people watched them more earlier than they do now. The possible reason is the fact that they always follow the idealized frame:

Sexual attraction ⟶ romantic love ⟶ romantic union ⟶ enduring happiness

Stories are set against this idealized frame, and many do not follow it making greater effect on us. We all like happy ends, but if all soap operas follow the same idealized happiness frame. It could be presented as follows.

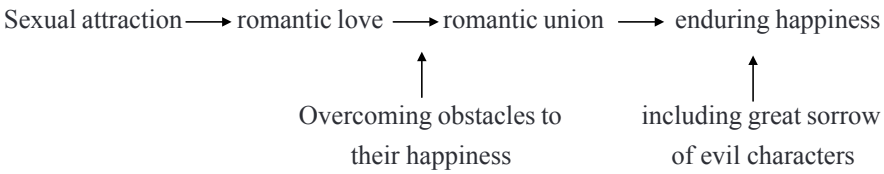

And this is the predictable frame underlying soap operas. No matter how predictable it is, people still watch them, because they like to watch emotional stories.

References

Allen, C., Robert (1985). *Speaking of Soap Operas.* The University of North Carolina Press.

Ang, Ien (1985). Watching Dallas: soap opera and the melodramatic imagination. London: Methuen.

Compesi, Ronald James (1976). Gratifications Of daytime television serial viewers: ananalysis of fans of the program 'Al My Children'. PhD thesis. University of Oregon.

Hogan, P. C. (2003). *The mind and its stories: Narrative universals and human emotion.* Cambridge: Cambridge University Press.

Koveches, Zoltan (2006). *Language, Mind and Culture.* Oxford University Press

Lakoff, George (1987). *Women, Fire and Dangerous Things.* The University of Chicago Press

Lewis, Paula (1997), *Why are Soap Operas popular.* Retrieved from the Internet http://www.aber.ac.uk//media/students/pjl9601.html

Recenzent: dr. sc. Adnan Bujak, UNZE, BiH
dr. sc. Mirna Begagić, International Burch University, Sarajevo, BiH

Lektor: dr. sc. Vildana Dubravac

UDK 811.111
Stručni rad

Mr. sc. Alma Pirić

BENEFITS OF SCORING RUBRICS IN ORAL ASSESSMENT

Summary

What is the purpose of evaluation? Do we only grade our students because they have to have a grade at the end of the term, or does evaluation reflect other aspects of our jobs? How do we remain objective while we grade our students' performances? Is the grading transparent? This paper will draw a parallel between the purpose of assessment, objective and transparent grading, as well as meeting the learning outcomes and the use of rubrics to show the benefits of this authentic assessment tool. First, the paper will address the purpose of assessment and explain how the assessment of the students' performances can reflect our success as teachers. It will look into the validity and reliability of tests, touching upon norm- and criterion- referenced tests, and provide the readers with some tips on how to use the learning outcomes and standards set by the school or the Ministry of Education to write the lesson objectives. Then, the paper will point out the importance of fair grading and how rubrics can serve not only as tools for objective evaluation of oral exams, but also as proof of transparency for stakeholders such as parents, school administrators, or the Ministry of Education. Finally, in a step-by-step process, the paper will instruct teachers on how to create their own rubrics and how to use them to grade the students' performances in an oral exam.

Key words*: Rubrics, Oral assessment, Fair and transparent grading*

PREDNOSTI KORIŠTENJA DESKRIPTORA TOKOM USMENOG PROCJENJIVANJA ZNANJA

Sažetak

Šta je svrha vrednovanja znanja? Da li učenike/studente ocjenjujemo jer na kraju semestra moraju imati ocjenu ili vrednovanje znanja odražava i druge aspekte našeg zadatka? Kako ostajemo objektivni dok ocjenjujemo sposobnosti učenika/studenata? Da li je ocjenjivanje transparentno? U ovom radu poredimo ciljeve provjere znanja, objektivno i transparentno ocjenjivanje, kao i ostvarivanje ishoda učenja i korištenje deskriptora, čime želimo ukazati na pozitivne efekte ovog posebnog instrumenta provjere znanja. U prvom redu ćemo govoriti o tome kakvu svrhu ima sama provjera znanja i objasniti kako ona može odražavati i kvalitet rada samog nastavnika. Zatim ćemo govoriti o validnosti i pouzdanosti testova, sa posebnim osvrtom na dvije vrste testiranja: testiranje "po normi" i "po kriteriju". Također ćemo navesti nekoliko savjeta o tome kako iskoristiti ishode i standarde učenja, a koje je definisalo Ministarstvo obrazovanja, za pisanje pripreme za časove. Potom ćemo ukazati na značaj nepristrasnog ocjenjivanja, na ulogu deskriptora kao instrumenta za objektivno vrednovanje usmenih ispita, ali i kao dokaz transparentnosti za sve zainteresovane strane kao što su roditelji, školska administracija ili Ministarstvo obrazovanja. Na kraju ćemo predstaviti neophodne korake za izradu deskriptora i upute za njihovo korištenje na usmenim provjerama znanja.

***Ključne riječi**: deskriptori, usmeno procjenjivanje znanja, nepristrasno i transparentno ocjenjivanje*

Introduction

There is a difference between assessing and evaluating student performance. Same tests can be used for the purpose of the two, but it is the outcomes that differ. When assessing students, teachers actually share with them what they did well, as well as where there is need for improvement. If, for example, the students were assigned to do an oral presentation, a teacher may point out that a particular student did well on making eye contact with the audience, but that the student needs

to improve the vocabulary he uses, as well as use complete sentences when delivering an oral presentation. On the other hand, evaluation means giving the student a number grade for the work he has done. So, in case of the oral presentation, the only feedback the student receives when evaluated is a number grade such as 68%, while the assessment provides detailed feedback. Assessment is a better tool for expressing how well a student did as it provides the student with more detailed information on how well he/she performed, it is more transparent, and it allows the student to determine what he/she needs to do in order to improve the grade. At the same time, there are times when only the score matters, and the number grade is used to compare the student to other students for the purpose of college admission, for example. Using scoring rubrics, criterion-referenced tests, a teacher ensures that each individual student gets the necessary feedback and that the grading is objective and transparent. This paper will look into norm- and criterion-referenced tests, discuss test reliability and validity, and show how teachers can ensure transparency and objectivity when assessing their students' performance. It will also provide strep-by-step instructions on how to create and use a scoring rubric, as well as point out the benefits of using the scoring rubrics in oral assessment.

Purpose of Assessment

Assessing students' performance has several purposes. For one, grades are given to document academic achievement. They serve as a tool to share with the students how much they have achieved in a given field of studies. Most students aim at a high grade point average (GPA) because they want to pursue higher education, and because higher education institutions look at the GPA in the application process. By finding out what their grades are and which parts of the test they struggled with, the students can determine what they have not mastered and can focus on those parts for future tests. However, assessment is not only done for the purpose of documenting academic achievements. Teachers have other reasons for assessing their students' performance. One of them is to check if they, as teachers, have actually done a good job. A teacher can use the test to find out if he/she has transferred all the necessary knowledge to the students during the lessons. For example, if the

majority of students do well in a given area, one can assume that they have covered it in class and that the knowledge was transferred. If there is a part of the test that the majority of the students did not master, the teacher should think about the lesson(s) in which the given topic was covered and analyse whether the students struggled due to the teaching methods or the materials used in class. In that case, the teacher may consider changing the teaching method and/or the materials. In addition to teaching and materials assessment, teachers can also use the test results to see if the curriculum they use is effective. If, for example, for several years the students perform poorly on a particular test, it is possible that the curriculum should be evaluated. Teachers can report the problem and see if it is necessary to make changes in the curriculum. Testing students can serve for academic documentation, but also to determine if the methods and materials used in class were appropriate, as well as if the curriculum needs to be evaluated.

Norm- and Criterion-Referenced Tests

Norm-referenced tests are used to highlight the achievement differences between students. Their main purpose is to classify students and they can be used as placement tests. The approach used for these tests is the "fill in the bubble" approach where the students do not express themselves in their own words, but select one of the possible answers as the correct one and "fill in the bubble" that corresponds with the answer they have chosen. If a particular test is taken on a state level, prior to the official testing, one group of students takes the test and their results become the norm, hence the name norm-referenced tests. Then the official testing takes place and all the other students take the test. Their results are compared to the norm, and the results are expressed in percentages. Schools in the United States of America often test their students, and the results serve to compare the overall knowledge that is acquired at a particular school on a particular grade level. All schools in the given state are then compared and the results show where there is a need for improvement. The scores do not influence the students' grades. Instead they are used to "grade" the school and the teachers on how well they transfer the necessary knowledge. Another area in which the norm-referenced tests are useful is student placement.

Colleges rely on the results of such tests to determine if they will admit the student or not. Of course, there are other measures, but every college and university in the United States of America uses the results of the Scholastic Aptitude Test (SAT), a norm-referenced test, as part of the college admission process, ensuring that they select the strongest candidates.

Criterion-referenced tests are authentic. They are based on real-life situations that the students encounter in their everyday lives. As opposed to the "fill in the bubble" approach that was mentioned above, these authentic tests allow teachers to assess the full range of higher-order thinking skills which require that the students construct responses to open-ended questions. For example, in an English language class, the students may read a novel, discuss it, create a play based on it, etc. Authentic assessment allows the teacher to grade all those activities, and thus motivate the students to continue the good work. It also provides the teacher with the feedback on how well he/she is doing – a teacher may notice that the materials that are used for instruction are very useful and will continue using them, but he/she may determine that the teaching approach used was not the best, thus deciding to change the approach next time a similar unit is taught.

Standards and Learning Outcomes

Standards and the overall learning outcomes are usually prescribed by the Ministry of Education and they need to be met. The curriculum follows these standards and the ultimate goal of every teacher is to make sure that the children meet these standards each year. When testing students, teachers should take into consideration the learning outcomes. For example, when it comes to oral assessment, the teacher should be able to check what is expected on a given grade level, and then create the lesson plans based on the expectations. If a given skill has been taught in class, teachers can test if the students have acquired the skill. The grades serve as feedback that the teacher gets, because they show if the students have mastered the given skill. According to the results, the teacher can determine if it is necessary to make any adjustments in the teaching approach or the materials used. This means that the curriculum and the learning outcomes that are set by the Ministry of Education are always a part of what the teachers do, be it in the instructional or the assessment part of their jobs.

Test Reliability

It is important to repeat that assessment is used to provide the students with feedback on their performance, while evaluation only provides the students with a grade. Teachers should try their best to use authentic materials, as well as teach authentic and useful skills, so that the students are engaged, but can use the acquired skills outside of the classroom. For the purpose of assessment, teachers can use scoring rubrics to ensure objectivity and transparency. Tests that are objective and transparent are also reliable.

Test Validity

What is it that you plan to test? How will you test it? Are you going to test what you actually taught? These are some of the questions teachers should ask themselves when they think of test validity. It is clear that only the knowledge and the skills that have been taught can actually be tested. Learning outcomes written in the lesson plans are always handy when it comes to creating tests. First of all, the learning outcomes should match the curriculum (this is checked when the lesson is being planned). Now, if the learning outcomes were used to create the lesson plans, then it is clear that this particular knowledge has been covered in class, and the teacher can test it. It is advisable to share with the students how they will be tested. There are many ways to test the students, and if they know ahead of time what the test will consist of, they will know how to prepare for it. All these aspects ensure that the tests are valid.

Transparency

Transparency assures better performance. If the teacher is straight forward and tells the students what the test will include, how it will be administered, and evaluated, the students are more likely to pass it. One is nervous prior to the test, and if the test is a surprise, the situation gets even worse. When the students are informed ahead of time when the test will take place, they can prepare for it. If the teachers share with the students what they plan to test, the students will know what to study and will not waste time on information that is not relevant to the given test. Some teachers choose to tell the

students what the test will consist of and how much each part of the test is worth. For example, the teacher may share that the first part of the test will consist of ten questions that are five points each, and the second part will be a five paragraph essay which will count as additional 50 points (10 points for each paragraph). Students would then know what they need to complete in order to get a passing grade. Such approaches to assessment ensure that everything is transparent, and the grades that the students get are rarely a surprise.

Objectivity

In addition to aiming for transparency, teachers should also do their best to stay as objective as possible. When assessing the students' performance, a teacher should be able to justify the grade. Scoring rubrics eliminate subjectivity.

Scoring Rubrics

Scoring rubrics are assessment tools that aid the teachers to fairly evaluate the knowledge and the skills of their students. By using scoring rubrics, the teachers not only give a number grade, but they also provide their students with a descriptive grade. Scoring rubrics are a handy tool that helps students understand what is expected of them, but also assist teachers in justifying the grades they give to their students. This is a criterion-referenced test as it focuses on individual students (not comparing them to others) and it is very authentic, because it evaluates the skills used in everyday situations. For example, students are expected to prepare an oral presentation, practice their speaking skills, and communicate the information to their peers. These skills are transferable to many jobs or an academic career. The feedback that the students get will be useful not only at that given point, but also in the future.

Scoring rubrics ensure objectivity. Teachers use a scoring rubric to assess the student's performance. The teacher circles the descriptors, which correspond with a specific score, adds up the score and then grades the student. This process ensures that the grade the student gets is objective – a teacher cannot circle that the student used new vocabulary and explained it if this was not the case.

It is advisable to share the scoring rubric with the students prior to testing them, as this helps them better understand what is expected of them. Students can then prepare their presentations using the guidelines provided by the teacher through a scoring rubric such as the one below.

Oral Presentation Rubric : Presentation

Teacher Name: **Jane Doe**

Student Name: _____

CATEGORY	4	3	2	1
Preparedness	Student is completely prepared and has obviously rehearsed.	Student seems pretty prepared but might have needed a few more rehearsals.	The student is somewhat prepared, but it is clear that rehearsal was lacking.	Student does not seem at all prepared to present.
Uses Complete Sentences	Always (99-100% of time) speaks in complete sentences.	Mostly (80-98%) speaks in complete sentences.	Sometimes (70-80%) speaks in complete sentences.	Rarely speaks in complete sentences.
Speaks Clearly	Speaks clearly and distinctly all (100-95%) the time, and mispronounces no words.	Speaks clearly and distinctly all (100-95%) the time, but mispronounces one word.	Speaks clearly and distinctly most (94-85%) of the time. Mispronounces no more than one word.	Often mumbles or cannot be understood OR mispronounces more than one word.
Posture and Eye Contact	Stands up straight, looks relaxed and confident. Establishes eye contact with everyone in the room during the presentation.	Stands up straight and establishes eye contact with everyone in the room during the presentation.	Sometimes stands up straight and establishes eye contact.	Slouches and/ or does not look at people during the presentation.

Vocabulary	Uses vocabulary appropriate for the audience. Extends audience vocabulary by defining words that might be new to most of the audience.	Uses vocabulary appropriate for the audience. Includes 1-2 words that might be new to most of the audience, but does not define them.	Uses vocabulary appropriate for the audience. Does not include any vocabulary that might be new to the audience.	Uses several (5 or more) words or phrases that are not understood by the audience.

How to create a scoring rubric:

Each rubric has two main components, the categories and the points. Each category should have four descriptors. The first descriptor should be the highest that is expected of the students and it should be worth 4 points. The next step should be creating the lowest descriptor, which should be worth 1 point. The other two descriptors should be something in-between, and it is up to teachers how they want to word them.

The scoring rubric above was created using the website rubistar.4teachers.org. It is a very simple, step-by-step process and it provides the teachers with a template that can be used as it is or modified to meet teachers' needs.

Step one: Under "Create a Rubric" select the topic for the rubric (in this case "Oral Assessment"

Step two: Under "Oral Projects" select the type of project that you are assessing (in this case "Oral Presentation Rubric")

Step three: Fill in the rubric information

Step four: Select the assessment categories that you would like to use to assess your students (you can choose as many as you want, and the descriptors can be adjusted to your needs at a later point)

Step five: Once you have finished the selection of the categories, click on "Submit" and your rubric will open in a separate window.

Step six: Copy the rubric and paste it into a Microsoft Office Word document, so that you can make any necessary changes.

Step seven: You can now make changes in each category and in each descriptor that will adjust the scoring rubric to your needs.

Step eight: Once you have made the necessary changes, you can save your scoring rubric and share it with your students.

How to use the scoring rubric

During the presentation, it is the teacher's job to determine how well the student does in each category. For example, in the "Preparedness" category, if the student is somewhat prepared, yet could have rehearsed a bit more, the teacher would circle the description under number 3. In the next category, "Uses complete sentences," the student may sound choppy and only speak in complete sentences 75% of the time, so the teacher would circle the description under number 2. A student who does not use complete sentences will most likely mumble and mispronounce words, thus the teacher would circle the description under number 1. Next, if the student is standing up straight and establishing eye contact with the audience, the teacher could circle the description under number 3. Finally, if the student uses vocabulary that is appropriate for the audience, yet does not include any new vocabulary words, the teacher would circle the description under number 2. The numbers that represent the descriptions are the actual score that the student would get. In this case, the score is 11. The maximum score of this particular rubric is 20 (five categories, 4 points each). Based on this information, the teacher creates a scale. For example, if 50% is the minimum for passing the oral exam, the student would need 10 points to pass. With a total of 11 points, this particular student would get a passing grade, but not a very high one.

In addition to documenting the academic achievement of the particular student's performance in the form of a numeric grade, the scoring rubric allows the teacher to provide the student with descriptive feedback. Through it, the student will learn that for the next oral presentation more rehearsals are needed, that he should work on speaking in complete sentences, speak clearly, relax some more during the presentation, and use not only the vocabulary that is appropriate for the level, but also include some new vocabulary and explain it.

Benefits of scoring rubrics:

If at any point a parent or any other stakeholder wants to find out how well a particular student is doing and wants the explanation of why a particular grade was given, the teacher can use the scoring rubric to justify the grade. It describes the student's performance and even if this conversation takes place months after the actual evaluation, the teacher can explain the situation by reading the descriptive parts and explaining the number grade that the student received. Scoring rubrics are certainly a handy tool if one wants to ensure objectivity and transparency in the classroom. Additionally, a teacher may notice the areas in which the students need more work, and decide to concentrate on these particular skills in the future.

Conclusion:

Teachers decide which type of test they would like to use for which purpose. It is important to understand when evaluation is enough, and when assessment is a better choice. This paper has explained the use of both norm- and criterion-referenced tests. It has indicated how teachers can ensure that their students perform better on tests, as well as how teachers can use assessment to improve their teaching methods and possibly the curriculum. Finally, scoring rubrics were introduced, and it can be concluded that scoring rubrics are very useful when it comes to transparency and being an objective teacher. It is up to the teachers to decide how they want to proceed when it comes to assessing their students' performance, but the use of scoring rubrics will certainly make their jobs a lot easier once they become comfortable with them.

Bibliography

Brown, D. (2001). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. White Plains, NY: Longman.

Celce-Murcia, M. (2001). Teaching English as a Second or Foreign Language. Boston, MA: Heinle & Heinle.

Joughin, G. (2003). Oral Assessment from the Learner's Perspective: The Experience of Oral Assessment in Post-Compulsory Education. Retrieved March 20, 2012, from http://www4.gu.edu.

au:8080/adt-root/uploads/approved/adt-QGU20031125.091403/public/02Whole.pdf

O'Malley, J. M., & Valdez Pierce, L. (1996). Authentic Assessment for English Language Learners: Practical Approaches for the Teachers. United States of America: Longman.

RubiStar. Free tool to help teachers create rubrics. Retrieved March 27, 2012, from http://www.rubistar.4teachers.org

Ur, P. (1996). A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge: Cambridge University Press.

Recenzent: dr. sc. Nadira Aljović, UNZE, BiH
Lektor: mr. sc. Almin Pirić

KULTUROLOGIJA

UDK 008/316.77
Originalni naučni rad

Dr. sc. Damir Kukić

MEDIJI I KULTURALNI STUDIJI

Sažetak

Mediji su dobili posebno mjesto u modernom društvu. Njihova prisutnost utjecala je na kreiranje popularne kulture bez koje se ne može zamisliti današnje društvo. Unutar popularne kulture i medijske funkcije smješteni su elementi na temelju kojih možemo istražiti i identificirati društvene trendove i društvene centre moći. Zato su mediji bitan predmet istraživanja u okviru kulturalnih studija.

***Ključne riječi** : mediji, kultura, kulturalni studiji, novi mediji, digitalna tehnologija*

MEDIA AND CULTURAL STUDIES

Summary

The media have been given a special place in modern society. Their presence has influenced the creation of popular culture without which one can not imagine today's society. Within popular culture and media functions are located elements on which we can research and identify social trends and social power centers. Because the media is an essential object of research in cultural studies.

***Key words** : media, culture, cultural studies, new media, digital technology*

Uvod

Razvoj masovnih medija, kao i razvoj digitalne tehnologije, nema samo jednu dimenziju, odnosno taj proces je na više načina obilježio moderna vremena i koncept globalizacije. Kroz taj razvoj i funkcioniranje pojedinih komponenti mogu se prepoznati veoma bitni aktualni problemi globalnog društva. Moderni konflikti, politički i ekonomski, tako se mogu identificirati na razini kulturoloških proučavanja i to, posebno, kroz proučavanja u oblasti medijske kulture.

Medijima i medijskoj kulturi, u posljednih nekoliko decenija, bilo je posvećeno mnogo tekstova i analiza, a u upotrebi su bili različiti pristupi koji su doveli i do kreiranja brojnih postavki o funkcioniranju masovnih medija i o značaju medijske kulture. Ono što je interesantno jeste da se te postavke kreću od potenciranja pojmova ideologije i hegemonije, pa do analize problema spola i seksualnog opredjeljenja. To pokazuje, ujedno, koliko je zanimljivo i bogato područje koje obuhvata medijska kultura i djelovanje medija, te koliko je važan interdisciplinaran pristup u proučavanju ove tematike.

Komuniciranje putem masovnih medija zamijenilo je tradicionalne vidove kulture, pa su tako knjiga ili usmeno izražavanje danas potisnuti od strane elektronskih i novih medija. Nakon logosfere i grafosfere, čovjek je stupio u jedan novi medijski i kulturološki prostor : videosferu. Masovni mediji su, također, ispunili naše slobodno vrijeme i može se reći da dominiraju kulturom, odnosno da medijska kultura predstavlja dominantni oblik kulture u modernom društvu.

Elitna i popularna kultura

Razmatranje medijskih funkcija i medijske kulture, u kontekstu kulturalnih studija, podrazumijeva prevashodno definiranje pojma kultura. Ovaj pojam vodi porijeklo iz latinskog jezika u kojem nalazimo riječi : *cultus* – obrada, uzgajanje polja, zemljišta; *colere* – uzgajanje, obrađivanje; *culture* – obrada polja. Ciceron se, također, bavio značenjem izraza kultura, pa je poredio obradu polja i razvoj duha (Ciceron, 1974, 58-59).

Tokom nekoliko vijekova kultura se predstavljala kao nešto što je povezano s materijalnim, te zatim kao djelatnost koja je bliska

s nečim što je religioznog karaktera. To je trajalo do kraja srednjeg vijeka, a tek od 16 vijeka kultura dobija značenje u koje je uključena i ljudska aktivnost. Upravo ta ljudska intervencija u prirodi i društvu predstavlja temelj za današnje definiranje pojma kulture. Jedna od mogućih klasifikacija ovog pojma ističe dvije grupe definicija.

Te dvije grupe su podijeljene (Petrović, 2005, 11-22) na racionalističke teorije (to su one teorije koje kulturu poimaju kao objektivnu, činjeničnu i historijski determiniranu) i na iracionalističke teorije (teorije koje kulturu shvataju kao nešto što je utemeljeno na kolektivnim emotivnim i duševnim predstavama).

U racionalističke teorije kulture možemo ubrojati :

- ❖ Evolucionističku teoriju (teorija koja kulturu definira kao nešto što se razvija i napreduje, a te promjene i taj progres se odvijaju linearno);
- ❖ Funkcionalističku teoriju (ova teorija smatra kako kultura treba da zadovoljava ljudske potrebe, te das je ona sredstvo za postizanje određenog cilja).

Iracionalno-metafizičke teorije obuhvataju :

- ▪ Antiintelektualizam (prema ovoj teoriji kultura počiva na ideji, duhovni elementi su dominantni, a ne tehnološka struktura, kultura je skup ideja i vrijednosti /kolektivno osjećanje/ koje se nalaze iznad svakog pojedinca);
- ▪ Teorija kulturnih ciklusa (za razliku od evolucionističke teorije, vidi razvoj kulture na način da ne postoji stalni, linearni progres nego se kulture, poput bioloških organizama, razvijaju i onda odumiru, pa se, nakon izvjesnog vremena, taj ciklus ponavlja);
- ▪ Psihoanalitička teorija kulture (utemeljena na psihoanalizi i postavci da je kultura manifestacija sublimiranih čovjekovih seksualnih nagona).

Definiranje pojma kultura, kod pojedinih teoretičara, zasnovano je na ideji kako se kultura može objasniti isključivo sama sobom. Takav pristup, prema kojem je kultura *supersocalni* i *superindividualni* sistem, vodio je ka kulturnom determinizmu (Božović, 2006, 9). U tom kontekstu kulturalistička koncepcija je vidjela kulturu kao silu koja djeluje na društvo i pojedinca, odnosno tako definiranje kulture podrazumijevalo je da se odbacuju drugi aspekti i načini poimanja kulture, poput antropološkog, psihološkog i sociološkog.

Drugačiji pristupi ovom problemu ističu kako kultura nije neki samostalan i objektivan fenomen nego je ona ujedno i svojevrstan odnos čovjeka prema prirodi, društvu i prema samom sebi. Takav koncept unosi u čitav ovaj proces i vrijednosnu komponentu jer se insistira na tome kako aktivnost u oblasti kulture podrazumijeva slobodu (Božović, 13). Kultura se posmatra kao faktor znanja i kreator vrijednosti i načina življenja, odnosno kao veoma bitna komponenta komunikacije u društvu.

Isključivo svođenje kulture na nešto materijalno ili samo na duhovne vrijednosti je, umnogome, transformirano u pristup koji se temelji na značenju kulture kao cjelokupnom čovjekovom svijetu i njegovom životu. Takve postavke ne prihvataju ekskluzivni položaj niti za elitnu niti za masovnu kulturu. Kultura se analizira kao ljudska aktivnost koja je povezana i sa umjetničkim djelima, ali i sa svim onim elementima koji predstavljaju i čine ljudsku svakodnevnicu – od načina ishrane i oblačenja, do načina gradnje i korištenja slobodnog vremena. Upravo takav pristup je karakterističan za moderne kulturalne studije.

Možemo navesti i pet kategorija definiranja kulture koje ukazuju i na određena ograničenja tih definicija (Ilić, 1974, 8-13) :

- Pozitivističke definicije (kultura se posmatra kao skup naučenih načina ponašanja, preuzetih pozicija i sistema vrijednosti koje se prenose putem tradicije);
- Normativističke definicije (kultura se poima kao proces koji treba normirati i normama odrediti željene ciljeve razvoja kulture i djelovanja u kulturi);
- Metafizičke definicije (kultura se posmatra kao pojam koji je isključivo duhovnog, metafizičkog karaktera);

- Kulturalističke definicije (kultura je iznad društva i posmatra se kao idealna apstrakcija koja je dovoljna sama sebi i koja sama sebe i određuje);
- Naturalističke definicije (kulturu i kulturne pojave svode na organsku, biološku ili psihološku razinu ljudske prirode i ličnosti).

Na osnovu ove analize različitih modela definiranja pojma kulture, isti autor je ponudio jednu definiciju koja je interesantna i s aspekta analize medija i medijske kulture, odnosno kulturalnih studija. Naime, kultura se može definirati kao „skup svih onih procesa, promena i tvorevina koje su nastale kao posledica materijalne i duhovne intervencije ljudskog društva (u prirodi, društvu i mišljenju; Ilić, 13). Uz ove stavove napomenuto je kako se osnovni smisao kulture sastoji u tome da „olakša održanje, produženje i napredak ljudskog društva“ (Ilić, 13).

Analiziranje medijskih funkcija, te sadržaja i elemenata medijske kulture, u okviru kulturalnih studija, podrazumijeva i određivanje koncepta popularne kulture. Na temelju tumačenja autora Raymonda Williamsa mogu se izdvojiti četiri kategorije popularne kulture : to je nešto što se sviđa velikom broju ljudi; popularna kultura je nešto što se smatra nevrijednim i inferiornim; popularna kultura je kultura koja nastoji zadobiti naklonost publike; to su oblici kulture koje sami ljudi produciraju za svoje potrebe (Grindstaff, 2008, 207).

Načini kreiranja kulturnog sadržaja, zatim načini i sposobnosti za izražavanje tih sadržaja, te načini i sposobnosti za prijem kulturnih sadržaja su elementi na kojima su razvijene ideje o podjeli kulture na one koje su „bolje“ i „ozbiljne“ u odnosu na one koje su „loše“ i „nižeg“ statusa. Iz takvih tumačenja, koja su nastala tokom 19. stoljeća, proistekla su tumačenja koja razlikuju nekoliko modela kulture:

a) Višu ili rafiniranu kulturu – odgovara kulturnom nivou „highbrow“
b) Mediokritetnu „osrednju“ kulturu – odgovara kulturnom nivou „middlebrow“
c) Brutalnu ili nižu kulturu – odgovara kulturnom nivou „lowbrow“.

Visoka kultura je na vrhu hijerarhije i ona je, prema tim tumačenjima koja su obilježila dugi niz godina, kultura koja je namijenjena za „dobar ukus“ (balet, opera, simfonija, klasična književnost, likovna umjetnost) i koja je vezana za muzeje, teatre, biblioteke, galerije. Na dnu hijerarhije, u vrijednosnom smislu, nalazi se popularna ili „low“ kultura (ovim modelom bi bile obuhvaćene sapunice, rock i rap muzika, reality show).

Pretpostavke za ovakvo tumačenje kulture i njenu podjelu na „high“ i „low“ kulturu može se prepoznati i u Kantovom učenju o fenemenološkoj estetici i o tipologiji ukusa i stilova. Naime, Kant je pretpostavljao da postoje tri osnovna tipa ukusa i stilova : prijatno, lijepo, uzvišeno (Kant, 1975). Prema Kantu prijatno je „nepravi“ ukus i on se veže za kič tvorevine (Petrović, 157), dok su lijepo i uzvišeno oni „pravi“ i „čisti“ estetski ukusi koji su karakteristični samo za čovjeka u odnosu na druga živa bića.

Masovna komunikacija i masovni mediji su omogućili masovnu reprodukciju i prezentiranje umjetničkih djela, odnosno popularizaciju elitne kulture tako da je danas sasvim uobičajeno jazz tretirati kao dio visokosofisticirane kulture, ili vidjeti javne nastupe klasičnih muzičara kako izvode djela iz muzičkog popularnog repertoara (rock i pop muzika). Isto tako, rijetkost je danas da neki teoretičari osporavaju umjetničku i kulturnu dimenziju filma, iako se i on smatra „nižim“ oblikom kulture u odnosu na, recimo, književnost.

U tom procesu omasovljenja i industrijalizacije kulture, veliku ulogu su odigrali, i još uvijek igraju, novi mediji. Novi mediji i masovna digitalna komunikacija, zahvaljujući svojim karakteristikama, posebno numeričkom predstavljanju i modularnosti, mogućili su vjernu reprodukciju originala tako da se danas u doba „digitalne estetike“ ili „estetike novih medija“ postavlja pitanje odnosa originala i kopije, te pitanje mogućnosti beskonačne reprodukcije originala.

Numeričko predstavljanje je karakteristika digitalne tehnologije na temelju koje novi mediji sve što kreiraju, kreiraju koristeći binarni kod (0 i 1). To znači da je svaki objekat novih medija podložan intervenciji, reinterpretaciji i rekonfiguraciji putem algoritamskih manipulacija, ali i da je svaka nova kopija vjerna onom prethodnom djelu, odnosno originalu. I postrukturalistička metoda dekonstrukcije pokazuje kako bez kopija ni koncept originalnosti nema smisla, te da i original sadrži elemente djela koja su ranije nastala.

Inače, kultura se u različitim definicijama pojavljuje kao isključivo pozitivan fenomen i progresivna ljudska djelatnost. Ali, modeliranje neke kulturološke matrice, samo po sebi, ne znači i kreiranje pozitivnih, tolerantnih i emancipatorskih ideja i modela ponašanja. Pojedini elementi povezani sa stvaranjem stavova, uvjerenja i vrijednosnih orijentacija u kulturnoj matrici nekog društva, mogu biti diskriminirajući za one koji ne pripadaju toj kulturnoj matrici.

Drugim riječima, kako to primjećuje i autor Slavoj Žižek, kultura može biti i izvor zla i netolerantnosti. Tako ovaj teoretičar smatra kako jedna kultura, po definiciji, isključuje druge kulture tako da ljudi, kojima je određena kulturna matrica referent za identifikaciju, postaju netolerantni prema drugim kulturama i njihovim obrascima (Žižek, 2008). Sličnu stvar možemo prepoznati i kod drugih autora.

Tako se, u tom kontekstu, povezuju rat, kultura i kolektivno sjećanje, pa će društvo preko sjećanja na rat „i u miru čuvati svoju vezu sa stvarnošću, sa kolektivnom stvarnošću, sa autentičnim oblikom u kojem se pojavio njegov nacionalni identitet“ (Vlaisavljević, 2007, 82). U takvoj situaciji kultura se instrumentalizira u korist ideologije a vremena postaju strašna jer su tada obično „vremena kolektiva“ (Ugrešić, 2002, 161), odnosno djelovanje u kulturi postaje svojevrsna re-konstitucija „koja re-definira sve prethodne ne samo moderne oslobodilačke, nego i predmoderne porobljivačke konstitucije“ (Vlaisavljević, 83).

Procesi koji su se odvijali tokom 20 stoljeća i promjene do kojih je došlo (u kulturi, u masovnoj komunikaciji, politici, ekonomiji) izazvane su, između ostalog, i stvaranjem masovnog društva. Ovo je uvjetovano povećanjem broja stanovnika, posebno u gradovima, poboljšanjem životnog standarda, upotrebom novih tehnoloških dostignuća, te stvaranjem veće količine slobodnog vremena. U takvim uvjetima nastala je nova kultura masovnog karaktera, odnosno popularna kultura.

Digitalna budućnost

Ovaj model kulture masovnog društva, prije svega, označava pomjeranje u sistemu kulturnih vrijednosti i rangu njihovog značaja, te označava pojačanu komercijalizaciju kulturnih vrijednosti. Takvu kulturu odlikuje, uglavnom, reproduktivni karakter, kao i promjene u

postupku kulturne selekcije. Popularna kultura koja se, u pojedinim tumačenjima, imenuje i masovnom kulturom, reducira razlike između „high" i „low" kulture, te insistira na modeliranju masovnog potrošača kulturnih dobara.

Na ovaj način određen pojam popularne kulture ili kulture masovnog društva nam otkriva mnogo veći broj elemenata za istraživanje u okviru medijske kulture. Istovremeno ovakav pristup stvara i situaciju u kojoj masovnu komunikaciju možemo istraživati s nekoliko aspekata: analize teksta i odlika medijskih žanrova; modela strukturalne prezentacije (pozicija moći – politička, ekonomska); pozicioniranja društvenih uloga i sistema vrijednosti (socijalni status, rasni i nacionalni pristup, gender, seksualno opredijeljenje, profesionalni okvir, dob); analize recepcije, historijskog i etnografskog pristupa; uloge publike i interpretacije.

Medijska kultura, u takvom referentnom okviru, ne treba da potencira podjelu kulture na *visoku* i *nisku* jer su njen prevashodni predmet istraživanja medijski sadržaji, narativi kreirani u okviru masovne komunikacije, kao i identificiranje matrica društvene strukture (moći) i kulturoloških elemenata na temelju kojih se kreiraju ti narativi. Prema ranije iznijetim tezama, primjetno je da veliki broj medijskih sadržaja predstavlja upravo ono što je označeno kao popularna (ili niža) kultura.

Situacija u kojoj medijski sadržaji i medijska produkcija ne bi bili predmetom određenih naučnih istraživanja, radi toga što su oni faktor za nastajanje i razvoj popularne kulture u modernim uvjetima, bitno bi umanjilo kritičku snagu aktualnih istraživanja u domenu društvenih i humanističkih znanosti. Ono što je posebno značajno jeste da se današnja medijska funkcija treba posmatrati kao svojevrsni simptom, na temelju kojeg otkrivamo i istražujemo modele produkcije i identificiramo neke od ključnih karakteristika modernih društvenih odnosa i struktura.

Na temelju toga, proučavanje medija i masovne komunikacije, predstavlja bitnu komponentu u procesu kritičkog tumačenja i procjenjivanja negativnih i pozitivnih aspekata medijske funkcije, kao i vrlo koristan i referentan okvir za analizu ideološke strukture moći i društvenih trendova. Pojam medijska kultura, na taj način, može se odrediti kao pojam koji „istovremeno označava i prirodu i oblik sadržaja industrije kulture (to jest, kulture), i način njene proizvodnje i distribucije (Kellner, 2004, 62).

Ovakve postavke su značajne zato što one ukidaju razliku između medija i njihovih sadržaja, odnosno ukidaju razlike između procesa komunikacije, s jedne strane, te kulture i njenih komponenti, s druge strane. Tako se, u središte stručnih istraživanja i analiza, postavljaju koncepti kao što su produkcija i distribucija medijskih proizvoda, kao i percepcija tih istih sadržaja od strane publike. Istovremeno se u drugi plan stavljaju pojmovi masovne i popularne kulture, a ističu određeni medijski artefakti kao simptomi koji ukazuju na karakter društvenih odnosa i struktura moći.

Funkcioniranje masovnih medija, u kontekstu medijske kulture, može se analizirati kao područje u kojem se sukobljavaju različiti političko-ideološki interesi, te odražavaju brojni društveni konflikti i problemi. Na ovom području se nastoji ostvariti dominacija koja, sama po sebi, predstavlja i dominaciju u društvu, ili, drugačije rečeno, moć koja se ostvaruje u oblasti medijske kulture je simptom na osnovu kojeg se mogu utvrditi dominantni političko-ideološki obrasci tog društva.

Istraživanja medijskih sadržaja u okviru kulturalnih studija omogućavaju analizu i tumačenje modernih komunikacijskih i društvenih procesa – poput decentralizacije, s jedne strane, i transnacionalizacije, s druge strane (McQuail, Suine, 149). Takva istraživanja i analize otkrivaju nam i neke od budućih trendova. Neki od tih trendova su usmjereni prema jeftinoj zabavi za masovnu publiku, a neki će insistirati na specijalizaciji programa i sadržaja za različite profile publike.

Proučavanje medija dobiva sve veći značaj, ne samo sa komunikološkog i kulturološkog aspekta, i radi ekspanzije digitalne tehnologije i novih medija. Njihov razvoj je privatnost uveo u javni prostor, što ne može proći bez određenih posljedica, a isto tako, taj razvoj je stvorio jedan paradoks: današnji čovjek je, u virtualnom svijetu mobilan, ali je u stvarnom svijetu nepokretan (zatvoren u vlastitom domu, ili u poslovnom okruženju), paraliziran i u nekoj vrsti komatoznog stanja[1].

Ovakvi i slični stavovi, koji oslikavaju kritički diskurs spram novih medija i digitalizacije komunikacijskog prostora, suprotstavljaju se idejama koje su najavljivale da novi mediji donose i novi svijet.

[1] Virilio, Paul (2000) : *Polar Inertia*. Sage - London. , 69.; Prema Stevenson, Nick (2002) :
Understanding Media Cultures. London : Sage. , str. 204.

Takve ideje su dio tehno-utopije i koncepta prema kojem su svi članovi Mreže pripadnici slobodne i progresivne kolektivne svijesti. Ovo jeste vrlo vješta mimikrija za proces korporativnog modeliranja ponašanja u elektronskom svijetu, te način da se prikrije djelovanje i interesi stvarnih centara društvene moći.

Kulturalni studiji pružaju relevantan okvir za izučavanje medijske funkcije i u uvjetima potpune digitalizacije koja je ustanovila potpuno novi sistem vizuelnog, te modelirala strukturu novih medija i novih kulturnih formi (virtuelna realnost). Upravo radi toga, postalo je značajno istraživati i nove oblike komunikacije (interaktivnost), odnosno novu paradigmu koja je, odlaskom iz analognog doba, stvorila jednu drugačiju, dinamičnu i heterogenu oblast kulturnih i tehnoloških konvergencija i kombinacija.

Novi oblici elektronske komunikacije, novi mediji i 3-D tehnologija, po svemu sudeći, uveli su nas u jedno novo doba i otvorili niz pitanja, od onih komunikoloških i tehničkih, do kulturoloških i pedagoških.[2] Analize medijske funkcije, s aspekta kulturologije, podrazumijevaju identificiranje ideoloških pretpostavki, ali i promišljanja u okviru modernog medijskog obrazovanja. U tom smislu, moderna teorija medija ne bi smjela biti reducirana na dominaciju tehnološkog determinizma ili na posmatranje novih medija odvojeno od ostalih oblasti kulture.

Stoga i teorija novih medija treba da uspostavi vezu između modernih disciplina, kao što su digitalne studije i cyberteorija, s nekim već, u znanstvenom smislu, etabliranim teorijskim okvirima poput onih koji su osnova za proučavanje sociologije, kulturologije, semantika, psihologije, umjetnosti i filmske kulture. Takav pristup može biti kvalitetan temelj za koncipiranje modernih pojmova kao što su informacijsko ponašanje, digitalna kultura i digitalna humanistika, kao i temelj za znanstvena istraživanja u ovim oblastima.

[2] Pozitivni i negativni aspekti upotrebe Interneta i novih medija od strane mladih, te u edukacijskom procesu, postali su već uobičajen predmet istraživanja, kao i koncept ovisnosti mladih od Interneta – o ovome pogledati Miliša, Zlatko, Tolić, Mirela, Vertovšek, Nenad (2010) : *Mladi – odgoj za medije, priručnik za stjecanje medijskih kompetencija*. Zagreb : M.E.P.d-o.o.

Završna razmatranja

Razvoj medija i njihova sveprisutnost u modernom društvu stvorili su potrebu da se njihova funkcija istražuje na detaljan i stručan način, često uz upotrebu interdisciplinarnih pristupa. Značaj medija i njhovih sadržaja analiziraju se i na razini kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja, kroz pokušaje da se utvrde korelacije između njihovog djelovanja i eventualnih utjecaja, kao i na razini njihovog djelovanja na kreiranje određenih komponenti unutar kulturoloških matrica.

Tako su mediji, a posebno treba istaknuti nove medije koji se razvijaju i šire nevjerovatnom brzinom, postali jedan od ključnih faktora koji produciraju i određuju popularnu kulturu. Društvene promjene u posljednih sedam decenija su, umnogome, dovele do ukidanja razlika između „high“ i „low“ kulture. U tom procesu posebno bitnu ulogu su odigrali masovni mediji koji su doprinijeli reprodukciji originala, „industrijalizaciji“ kulture i modeliranju jednostavnog oblika interaktivnosti između publike i kulturnih/ umjetničkih djela.

Unutar popularne kulture, koja je predmetom istraživanja kulturalnih studija, egzistira značajan broj medijskih sadržaja koji nastaju kao rezultat medijske produkcije. U tom procesu, djelovanje medija predstavlja svojevrsni fenomen čije nam istraživanje ukazuje ne samo na karakteristike popularne kulture, nego i na ono što je posebno bitno s aspekta kulturalnih studija – koji su to (ne)dominantni društveni trendovi i koje vrijednosti afirmiraju centri ideološke moći.

Literatura

Božović, Ratko (2006) : *Leksikon kulturologije*. Beograd.

Ciceron (1974) : *Rasprave u Tuskulu*. druga knjiga, V., Beograd : SKZ.

Duda, Dean (2002) : *Kulturalni studiji : ishodišta i problemi*. Zagreb: AGM.

Fiske, John., (1989): *Understanding Popular Culture*. London: Unwin Hyman.

Kant, Immanuel (1975): Kritika moći suđenja. Beograd : BIGZ.

Kellner, Douglas (2004): *Medijska kultura*. Beograd : CLIO.

Miliša, Zlatko, Tolić, Mirela, Vertovšek, Nenad (2010): *Mladi*

– *odgoj za medije, priručnik za stjecanje medijskih kompetencija*. Zagreb : M.E.P.d-o.o.

Stevenson, Nick (2002): *Understanding Media Cultures*. London : Sage Publications.

Ugrešić, Dubravka (2002): *Kultura laži*. Zagreb : Konzor, Beograd : Samizdat B92.

Vlaisavljević, Ugo (2007): *Rat kao najveći kulturni događaj – ka semiotici etnonacionalizma*. Sarajevo : Mauna-fe, 1950 Publishing.

Vuković-Peović, Katarina (2012): *Mediji i kultura – ideologija medija nakon decentralizacije.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Vuksanović, Divna (2011): *Filozofija medija 2 : ontologija, estetika, kritika*. Beograd : Fakultet dramskih umetnosti.

Žižek, Slavoj (1989): *Sublimni objekat ideologije*. Zagreb : Arkzin.

Williams, Raymond: *Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory*. In Durham, G. Meenakshi; Kellner, M. Douglas (2006) : *Media and Cultural Studies : keyworks*. Blackwell Publishing.

Recenzent: dr. sc. Esad Delibašić, UNZE, BiH
Lektor: dr. sc. Damir Kukić

DEMOKRATIJA

UDK 316
Originalni naučni rad

Dr. sc. Faruk Kozić

SOCIJALNE POSLJEDICE PRIVATIZACIJE

Sažetak

Privatizacija koja je provedena u BiH i šire u regionu imala je različite rezultate. U svim državama bilo je neuspješnih i promašenih privatizacija. Pogrešne su bile privatizacije na osnovu prijateljstva i rodbinskih veza. Od privatizacija se očekivalo mnogo više – da će sačuvati radna mjesta, otvoriti nova, da će očuvati ranije uspostavljene poslovne kontakte i tržišta. Neuspješne privatizacije nanijele su štetu i radnicima i državi. Potrebna je edukacija vlasnika, menadžera i direktora kako bi imali korektniji i humaniji odnos prema radnicima. Socijalne posljedice su ogromne, a posljedice će osjećati i naredne generacije.

***Ključne riječi**: privatizacija, tranzicija, ekstenzivna privatizacija, društvena i državna svojina.*

SOCIAL IMPACT OF PRIVATIZATION

Summary

Privatizations carried out in Bosnia and around the region had different results. In all states was unsuccessful and failed privatization. Incorrect privatization were based on friendship and kinship ties ... Since privatization is expected that many more will save jobs, create new, to preserve the already established business contacts and market. Unsuccessful privatization harmed workers and the government. Due to the poor treatment of workers, to be educated owners, managers and directors in order to have fair and humane treatment of workers. Social consequences are enormous, and the consequences will feel for the next generation.

Uvod

Padom Berlinskog zida, raspadom Sovjetskog Saveza i Varšavskog pakta sve zemlje istočne Evrope ušle su u demokratske promjene i tranziciju. Bio je to prelazak iz socijalističkog u građansko društvo. Tranzicijski proces pratila je privatizacija koja je imala različite rezultate u tim državama. Bivša SFRJ je imala društvenu svojinu.[1] Ta svojina se razlikovala od državne kao što je bila u Sovjetskom savezu.[2] Za društvenu svojinu se govorilo da je svojina svih članova društva. Preduzeća i fabrike pripadali su zaposlenim radnicima. To je bila svojina radnika, odnosno cijelog društva. Govorilo se – „fabrike radnicima" i to je bila ključna parola. Nakon rata je nastala druga parola – „fabrike kapitalistima".

Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je donijelo Ukaz o proglašenju Zakona o pretvorbi društvene svojine, koju je donijela Skupština Republike BiH na sjednici od 07.11.1994. godine.[3] Ovom pretvorbom radnici su izgubili mnogo. Direktori i vlasnici privatnih firmi dobili su više prava u upravljanju i rukovođenju firmama. Radnici koji su imali u prethodnom socijalističkom samoupravnom sistemu brojna prava, odjednom im je sve to oduzeto i teško su podnijeli reduciranje svojih prava. Mnogi su odmah tražili da idu u penziju. Radnici su se žalili, ali nisu imali mnogo koristi od toga. Organizovali su štrajkove. Pojavili su se i štrajkovi glađu, a u proteklom sistemu toga nije bilo. U toku tranzicijskih promjena, pretvaranja društvene svojine u državnu, kako bi se mogla prodavati i privatizirati[4], potpuno su zapostavljena prava radnika i minimiziran životni standard stanovništva.

---

[1] Društvena svojina predstavlja svojinu čiji je nosilac društvo kao kolektivan, neorganizovan subjekt, čime se razlikuje od državne, čiji je nosilac država kao posebana društvena organizacija. (*Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982, str.116.)

[2] Državna svojina označava svojinu koju ima država kao pravni subjekt. (Isto, str.151).

[3] Ovaj zakon stupio je na snagu objavljivanjem u „Službenom listu R BiH" a primjenjuje se od 01.01.1995. godine.

[4] Privatna svojina je svojina pojedinaca, odnosno privatnih zajednica, porodica, raznih kompanija... Privatnik ima apsolutnu vlast nad stvarima za proizvodnju i potrošnju u privatnoj svojini i prenosi ih u nasljedstvo svojim potomcima. (*Sociološki leksikon*, n.dj., str.495.)

Privatizacija u Njemačkoj

Nakon ujedinjenja Njemačka je ušla u proces privatizacije istočnog dijela države koji je nekad imao državnu i plansku privredu. Privatizacija ni u Njemačkoj nije potpuno završena: predstoji prodaja još nekih preduzeća koja su ostala od bivšeg DDR-a. Takva preduzeća su vlasnici na hiljade zgrada i privrednih objekata. I u toj zemlji privatizacija se odvija uz mnogo problema. Više od dvadeset godina nakon sloma Njemačke Demokratske Republike njezin Glavni ured za upravljanje stambenim i gospodarskim zgradama u državnom vlasništvu još uvijek je u vlasništvu Zaklade za privatizaciju njemačke vlade.[5]

Njemačka je već nekoliko puta željela privatizirati i to preduzeće, ali je u posljednji trenutak nešto spriječilo prodaju. Prodaja nije uspjela 2008. godine, jer se Berlin, zbog krize u zoni eura, uplašio da neće uspjeti prodati TLG za pravu vrijednost. Stručnjaci procjenjuju kako je riječ o vrijednosti od najmanje milijardu i 500 miliona eura. Političare u Berlinu muči još jedan problem: privatizacija istočnonjemačkog „Stanoinvesta“ bi se lako mogla pretvoriti u politički problem koji bi vladu kancelarke Merkel mogla skupo koštati.

Puko izvlačenje dobiti

Investitori nisu bili problem. Ulaganje u nekretnine u Njemačkoj je za mnoge ulagače zanimljivo. U privatizacijama koje su provodile i neke komune na zapadu zemlje javljali su se brojni investitori, od tvrtki sa Dalekog istoka i Arapskog poluotoka pa do raznih investicijskih fondova sa Zapada. Mediji su iscrpno izvještavali o tome kako su se takve privatizacije stambenog fonda u pravilu pretvarale u pravu katastrofu. Mnoga privatizirana naselja su se pretvorila u ruševine. Investitora je zanimalo da izvuče što veću dobit, tako da su se zgrade i čitava naselja čiji su oni postali vlasnici pretvarale u ruševine i leglo kriminala. Novi vlasnici nisu plaćali ni najosnovnije održavanje instalacija i zajedničkih prostorija, stubišta, liftova, podruma... Odselio je svako ko je mogao i imao kuda.

[5] Još 1991. godine je od tog državnog ureda stvorena tvrtka, TLG Immobilien GmbH koja je vlasnica 12.000 stanova i više od 300 gospodarskih objekata u gotovo svim pokrajinama koje su nekad činile DDR

Ostali su samo najsiromašniji, a njima su se pridružili i „divlji" stanari, oni koji su jednostavno provalili u napuštene stanove.

Ministarstvu finansija ostala je dilema: hoće li uslovima za prodaju postaviti stroga pravila za zaštitu stanara i za održavanje zgrada, ili će se samo brinuti da napune državnu blagajnu. Svaki dodatni uslov bi spustio cijenu i odvratio investitore. Politički gledajući, svaki potez može biti pogrešan. Opozicija bi njemačku vladu mogla optužiti da je pustila nesigurne investitore da ugroze budućnost hiljada stanara takvih stanova.[6] Mnoge zgrade su ipak obnovljene, a TLG ostvaruje dobit. Njemačka zaklada za privatizaciju i uprava TLG-a od ove tvrtke učinili su preduzeće koje lijepo posluje. Godišnje ostvaruje zaradu od pedesetak miliona eura. Pitanje je hoće li privatnom investitoru to biti dovoljno, jer bi u startu morao uložiti milijardu i pol. U fondu preduzeća ima zgrada koje su nove, mnoge su obnovljene, a među privrednim zgradama ima i onih koje će jedva pronaći nekoga ko će ih htjeti iznajmiti. Njemačke vlasti su tražile pravi trenutak za privatizaciju. Osjeća se privredni oporavak, a investitori opet mogu nabaviti novac za veće investicije.[7]

Privatizacija u BiH

Rat 1992-1995. godine i politička nestabilnost uslovili su mnoga ograničenja i učinili proces privatizacije kompliciranijim i težim u odnosu na druge države u tranziciji.[8] Nepovoljni uslovi uticali su na neuspjeh u provođenju preporuka privatizacije. Međunarodna zajednica je preko Svjetske banke i USAID-a pripremala i vodila privatizaciju od 1997. do sredine 2.000. godine. Taj proces je koštao oko 40 miliona dolara. Primijenjen je model certifikacije u Federaciji BiH i model vaučera u Republici Srpskoj. Privatizaciju su pratile brojne slabosti, kao što je odsustvo gotovog novca, odnosno nemogućnost restrukturiranja firmi. Bila je također izložena snažnoj korupciji. Model privatizacije skoro da nije imao razvojnu komponentu. Bile su prisutne i brojne političke blokade i nacionalne

[6] Već 2008. godine za kupovinu su bili zainteresirani i hedge-fondovi poput *Lone Star* ili *Oaktree* a stanari u zgradama TLG-a nisu vjerovali kako je takvim finansijskim institucijama u interesu dobrobit stanara.

[7] http://www.dw.de/opasna-privatizacija-12000-stanova/a-15868258

[8] Kadrija Hodžić: „(Re)privatizacija i globalizacija – ekonomska misao privatizacije, privatnog vlasništva i slobodnog tržišta u globalnoj privredi", *Forum Bosnia*, br.22, Sarajevo, 2003.

manipulacije.[9] U novom pristupu, čiji je cilj „uspješna privatizacija“, sadržani su oiriginalni prijedlozi o njenoj razvojnoj komponenti prema kojoj se do kraja 2006. godine trebao privatizirati sav državni kapital.[10] Međutim još nije.

Korupcija u privatizaciji dovela je do gubitaka u državnoj svojini koji su navedeni kao korist za kupce ili gubici kroz tržišnu konkurenciju. Do okončanja postupka privatizacije treba unaprijediti regulativu i metode prodaje državnog kapitala posebno u dijelu koji se odnosi na stečajeve. U uslovima nastavka ekonomske krize, s padom interesa za investiranje, treba tražiti nove načine privatizacije kompanija. Potrebno je okončati reviziju privatizacije kako bi se jasno diferencirale zakonite od nezakonitih privatizacija i poduzele mjere za zaštitu integriteta državne svojine i osigurao dignitet cjelokupnog procesa privatizacije. Profesor Kadrija Hodžić u knjizi „Reprivatizacija i globalizacija“ upozorava na posljedice koje danas imamo.

Odnos poslodavaca prema radnicima

U poslijeratnom periodu odnos vlasnika prema radnicima je bio nekorektan, nehuman i diskriminirajući. Na protestima ih vrlo rijetko obiđu direktori ili vlasnici. Kad dođu u tvornicu u kojoj radnici protestuju tražeći svoja prava, direktori ili vlasnici samo ih hladno pogledaju i pored njih prođu. Rijetko odgovore na radnička pitanja. Poniženjima nikad kraja. *Kao da se sa ovakvom politikom ponavljaju poznati scenariji što su već bili u Grčkoj, Kairu, Španiji, Portugalu.*

Zbog nezakonitih privatizacija u BiH niko još nije odgovarao, jer privatizacija nikada nije dobila jasno uređene pravne kriterije. To privatizaciju u BiH čini jedinstvenom u svijetu, pa zbog toga ni sudstvo nije u stanju bilo šta napraviti. BiH nije usvojila zakon o državnom kapitalu, pa tako nema ni osnove da se taj kapital zaštiti. Zbog ovoga su mnoge poznate firme otišle u bescijenje. Iako se naizgled čini da su radnici najveći gubitnici, jasno je da je država zapravo ta koja je najviše izgubila.[11] Nove vlasnike i biznismene u privatnom sektoru i direktore u državnom sektoru trebalo bi educirati kako da se odnose i postupaju prema zaposlenim radnicima. Njihov

[9] Isto, str. 511-512.

[10] Isto, str. 519.

[11] http: // www.slobodnaevropa.org/content/radnici-dite-štrajkuju-zbog-plata/ 24795720. html

odnos bi trebao biti mnogo bolji i humaniji. Postaje sve teže društveno pitanje šta će biti sa radnicima kojim nije uplaćivan radni staž. Kako i od čega će živjeti kad budu trebali ići u penziju i šta će država učiniti da ih zaštiti.

Propast građevinskih giganata u BiH

Prijeratni građevinski giganti u BiH su na koljenima. Radnici gladuju i štrajkuju, novi vlasnici krčme imovinu firmi, a veliki građevinski poslovi dodjeljivani su i stranim kompanijama. Za propast radnici krive vlasti. Dozvolile su da se ugase građevinska preduzeća u kojima je nekada radilo i po nekoliko hiljada radnika širom svijeta. *Za radnike je to isto kao kad naiđe cunami i ostavi tragove pustoši – ovo je bilo od ove firme, ovo je bilo od one, i niko ne odgovara. To najbolje odgovara lopovima. Za poštene radnike i građane kao da ovdje nema mjesta i života, smatraju mnogi radnici.*

Sarajevski građevinski gigant GP *Vranica* dovedena je do stečaja. Nakon privatizacije imovina je uglavnom rasporodata. Radnici sjede kod kuće, a samo njih dvadesetak dolazi na posao. Dugovanja prema radnicima su ogromna. Radnicima *duguju pet godina radnog staža, od 2006. godine, a za plate oko desetak miliona. Vranica* je u svijetu imala dobar imidž. Gradilo se u Iraku, Njemačoj, Rusiji. Imala je i vrijedne nekretnine, koje su se našle na meti novih vlasnika. Prodata je čak i upravna zgrada u centru Sarajeva. *Zgrade se daju pod hipoteku, a zatim banke polažu pravo na njih.* Građevinski sektor u BiH nekada je bio jedan od najznačajnih grana privrede. *Prema broju zaposlenih prije rata građevinarstvo je učestvovalo sa 10 posto od ukupno zaposlenih u privredi, odnosno sa oko 100.000 zaposlenih radnika. U domaćoj ekonomiji učestvuje sa 5,15 GDP-a i zapošljava 5,4 ukupnog broja zaposlenih. U odnosu na period od prije rata, to je dakle prepolovljeno.*

Svoja prava tražili su i radnici građevinskog preduzeća *Bosna*, čijih 280 radnika platu nije primilo gotovo pola godine, a godinama im nisu uplaćivani doprinosi. Da se žale, dobili bi otkaze. *Radnicima se ne uplaćuje radni staž. Tjeraju ih da rade, ne daju im plate, a oni jedva preživljavaju. Sve nam to govori o lošem i nekorektnom odnosu prema radnicima.*

Radnici finansiraju privatni kapital

GP *Bosna* osposobljena je da gradi sve vrste objekata niskogradnje i visokogradnje. Nakon više od 60 godina duge tradicije dovedena je na rub opstanka. *Rasprodali su sve – i pogone u Zenici, zgrade u Travniku, Ilijašu i Vitezu. U Sarajevu su prodali zgradu u kojoj je direkcija.* Nigdje u svijetu ne postoji primjer da radnici svojim neplaćenim radom „finansiraju" privatni kapital, kao što je to slučaj u građevinskim i drugim firmama u BiH. *Vlasnik je sve ovo vrijeme rasprodavao GP Bosnu. I firme kao što su Vranica, Bosnaputevi i druge građevinske firme, imaju iste probleme. U njima je 90 posto građevinske operative privatizirano. Novi vlasnici su rasprodali imovinu, vjerovatno su napunili svoje fondove i sada je pitanje da li ti vlasnici žele investirati u druge firme.*

U Sarajevskom kantonu ima registrovanih više od 400 građevinskih firmi koje rade na crno, koje ne prijavljuju svoje radnike, niti poštuju zakone. Radnici u građevini vjeruju da je BiH najveće gradilište u Evropi, jer se radi autoput, ali ne mogu da vjeruju da nema posla za njih. *Firme koje su nastale od Hidrogradnje dobijaju posao, a ranije firme su podizvođači. To je problem vlade i ljudi koje je vlada postavila u menadžment. Dobili su 100 miliona dolara iz Iraka 2007. godine; sa tim parama su mogli kupiti najbolju opremu.* Nekada je *Hidrogradnja* gradila mostove, ceste i hidroelektrane širom svijeta i zarađivala stotine miliona dolara. Na pitanje zašto nastaju gubici u toj firmi sindikalci su odgovor zatražili od finansijske policije.

Revizorska kuća u svom izvještaju našla je kriminal i gubitak. Samo za 2011. godinu bili su 11 miliona u gubitku. Libijsko gradilište je u gubitku, a gradilište u Hrvatskoj je zatvoreno. Međutim, radnici traže da se procesuiraju odgovorni ljudi. Ova firma je iz bivše države i najvjerovatnije nekom ne odgovara da takva firma bolje posluje.[12] Nakon rata postojala je ideja da se razvijaju mala i srednja preduzeća, jer su nekadašnji građevinski giganti bili neprilagođeni potrebama tržišta. To nije bila dobra ideja, jer je građevinski sektor na koljenima. Tome je kumovala i loše provedena privatizacija, kao i u mnogim drugim privrednim granama.[13]

[12] *U okviru sudskog procesa u Beogradu JUBMES banka 12.9.2012. godine, dobili su iračkog duga preko Beogradske banke oko 46 miliona.* Kako se iskoristio taj novac? *Radnici u to nemaju uvida jer o tome ih niko ne informiše.*

[13] http://www.slobodnaevropa.org/content/ko-je-kriv-za-propast-gradjevinskih-giganata-u-bih/24792393.html

Neki strani predstavnici su predlagali da se u BiH razvijaju mala i srednja preduzeća, a njihove države se razvijaju kroz velike multinacionalne kompanije.

Privatizacija drvne industrije

Privatizacija u oblasti drvne industrije pokazala je također mnoge slabosti. Malo je šta ostalo od poznatih firmi u drvnoj industriji kao što su bile *Šipad, Krivaja, Konjuh*, *Sebešić, Romanija* itd. Slično je i u metalnoj industriji: *Energoinvest, Unis, Famos, Vatrostalna* i mnoge druge koje su činile okosnicu razvoja lokalnih zajednica i Republike Bosne i Hercegovine. U oblasti poljoprivrede bio je to UPI. U oblasti transporta nestale su velike transportne firme koje su saobraćale na prostoru bivše Jugoslavije i do Iraka. Nakon posljednjeg rata nastale su nove privatne transportne firme koje su svojim lobijem zagušile Željeznicu.[14] Jedan voz može željeznicom da preveze 50 vagona nafte ili njenih proizvoda, a to je kao pedeset cisterni kamiona. Prevoz željeznicom je mnogo jeftiniji. Pumpari su sve to blokirali radi svoje zarade i potpuno ugrozili Željeznicu kao državnu firmu i državno dobro.[15]

U svim oblastima nastala su usitnjena i mala privatna preduzeća koja nisu povezana i tako imaju mnogo manje finansijske rezultate i manje šanse na širem tržištu. Među njima ima i onih dobrih koji imaju solidne finansijske rezultate i dobru perspektivu. Koliko je radnika loša privatizacija u BiH otjerala na rub egzistencije, to više niko ne zna, osim da se taj broj kreće u desetinama hiljada. Privatizacija je više sličila na poklanjanje stotina tvornica nego na njihov spas. Zbog privatizacije, koja je u Tuzlanskom kantonu ugasila cijelu industriju, danas Bosna i Hercegovina ima radnike koji su postali socijalni slučajevi, koji često blokiraju ulice i saobraćaj svojim tijelima tražeći radnička prava.

[14] Daleke 1910. godine Direkcija bh. zemaljskih željeznica raspolagala je sa nešto više od hiljadu kilometra uskotračne željezničke mreže. Danas ima 1.030 kilometara pruge, a željezničke stanice su uglavnom puste. Ranije su bosanskohercegovačke željeznice godišnje prevozile oko 350.000 tona robe. Prije rata u prosjeku su prevozile 13 miliona putnika. Oko 25 posto tranzitnog saobraćaja kroz BiH išlo je prugom. Danas tranzitni saobraćaj skoro i ne postoji. Prevoz roba željeznicama je jeftiniji, ali kamionski saobraćaj je zastupljeniji.

[15] http://www.slobodnaevropa.org/content/ubijanje-zeljeznica-bih/24795770.html

Obećavali su pomoć lokalne, kantonalne i federalne Vlade, ali malo je urađeno. Za ovakvu sudbinu *Konjuha*, nekadašnjeg giganta u proizvodnji namještaja, kriva je loša privatizacija, čije su posljedice pretrpjeli jedino radnici. *Ovo je posljedica poslijeratne privatitacijske politike koja se odvija u Bosni i Hercegovini. To je uništavanje poštenih radnika koji žele da zarade svoju redovnu platu i da prežive. Stradali su radnici zato što privatizacija nije stručno urađena, što se uglavnom išlo na prevaru radnika. Zaradili su konstruktori tih planova koji su sve to projicirali i proveli. Njima je dobro došlo, svi imaju više stanova, kuća, vile po moru, vikendice na planinama. Obogatili su se, osigurali svoje porodice, unučad, praunučad, a niko ne odgovara za to.*

Konjuh je nekad bio u vrhu izvoza namještaja, ali odavno to više nije, jer proizvodnja stoji mjesecima. Dugo su radnici *Konjuha* živjeli samo od praznih obećanja federalne Vlade. *Ono što Konjuh karakteriše posebno jeste činjenica da ima prepoznatljiv brend na tržištu, što svjedoči i analiza koju je uradio Ekonomski institut iz Sarajeva, gdje su jasno konstatovali da praznina na tržištima na kojima je Konjuh bio prisutan – pri čemu se misli na tržišta zemalja Evropske unije – nisu popunjena, tako da se ova firma lako može vratiti na ta tržišta. Deklarativna podrška je postojala, ali operacionalizacija je izostala, o čemu svjedoči činjenica da u Konjuhu nije pokrenuta proizvodnja.*[16]

Strani ulagači zaobilaze BiH

U Bosni i Hercegovini u prvih devet mjeseci, prema podacima Centralne banke BiH, ostvareno je tek 56, 7 miliona maraka stranih ulaganja, dok Federacija BiH nije uprihodovala ni marku od prodaje državnog kapitala. Pad inostranih ulaganja vidljiv je iz podataka prema kojima je za devet mjeseci 2010. godine u BiH uloženo 652 miliona maraka, u istom periodu godinu dana ranije 300 miliona, a 2012. godine samo 56,7 miliona maraka. Nestabilna politička situacija otjerala je strane investitore.

Istraživanja pokazuju da su glavni razlozi pada investicija spora administracija, fiskalna i parafiskalna opterećenja, korupcija, pravna nesigurnost i posebno politička nestabilnost. I prije izbijanja

[16] http://www.slobodnaevropa.org/content/radnici-konjuha-na-ulici-premijerova-neispunjena-obecanja/ 24701555.html

globalne financijske krize BiH je bila zemlja visokog kreditnog rizika, a nakon izbijanja krize i posebno u 2012. godini, kada nisu bile utemeljene ili nisu adekvatno funkcionirale vlade na nivou BiH i Federacije BiH, to je proizvelo veliki politički rizik i tako je došlo do daljeg smanjenja investicija.

U Agenciji za promociju stranih ulaganja u BiH kažu kako nestabilna politička situacija naročito u 2011. i 2012. godini plaši i tjera investitore iz BiH. Poslovna orijentacija je da se izveze 95 posto proizvoda, a tu su prepreke na lokalnom nivou. Za razliku od Federacije BiH, u Republici Srpskoj postoji stabilna vlada, dakle politička nestabilnost nije ključni faktor koji odvraća strance da investiraju u ovaj entitet. Kada je prije nekoliko godina ruski biznismen koji živi u Češkoj odlučio uložiti 4,2 miliona eura u rudnik i tvornicu za preradu minerelne sirovine *Bentoprodukt* u Šipovu glavnu prepreku imao je na lokalnom nivou. Da bi se dobila šansa da se nešto ugovara s ministarstvom, mora se dobiti saglasnost lokalne zajednice, od različitih organa, i tu procedura traje predugo. Često se radi o šutnji administracije, kada uopće ne odgovaraju na dopise. Kada se dođe u kontakt i pokrene neki razgovor, onda procedure traju predugo.

BiH je zemlja visokog kreditnog rizika. Ukinute su i brojne olakšice. Obeshrabrujuće je to što su stranim ulagačima ukinute sve olakšice, osim jedne: ne moraju plaćati carinu na uvoz sredstava za proizvodnju. Možda bi investicije u BiH bile nešto veće da vlasti u protekle četiri godine nisu zaustavile privatizaciju državnih kompanija procjenjujući kako zbog globalne financijske krize državni udio u tim tvrtkama neće prodati za očekivani iznos. Ovaj trend je nastavljen. Ukupna strana ulaganja u prvoj polovini 2014. godine iznosila su 54,4 miliona KM, što je za 67,1 posto manje nego prethodne godine.[17]

Zbog sve većeg proračunskog deficita početkom oktobra 2012. godine Agencija za privatizaciju Federacije BiH odlučila je ponuditi na prodaju 10 kompanija s većinskim državnim kapitalom, među kojima su i nekadašnji privredni divovi *Hidrogradnja*, *Energoinvest, Šipad, Unis*, ali kupaca nije bilo. Od privatizacije ni marke nije zarađeno. Bio je rekordno mali broj stranih investicija u 2012. godini.

[17] Strani ulagači se povlače: pad investicija za 67 posto!, „Dnevni avaz“, 13.09.2014., str.5.

Generalno gledajući, u 2012. godini nije bila nijedna uspjela prodaja; prodavala su se preduzeća koja su imala mali udio kapitala ili nisu interesantna potencijalnim kupcima.

Prodaja je nastavljena, a federalnoj vladi Agencija je predložila i prodaju udjela u elektrodistribucijama, te BH Telecomu i HT Mostar, do iznosa koji bi vladi osigurao većinski paket.

Kao i u Agenciji za privatizaciju i u Agenciji za promociju stranih ulaganja (FIPA) vjeruju kako će nastavak privatizacije, posebno udjela u telekomima i elektroprivredama privući strane investitore. Tu leži veliki kapital i kada se krene s privatizacijom Bosna i Hercegovina će zabilježiti mnogo veći priliv stranih ulaganja nego do sada. Pod uslovom da se politička situacija u BiH i Federaciji BiH stabilizira.[18] Problem je, međutim, šta se i koliko se može prodavati, a da država ne postane kolonija.

Povratak Slovenije u realnu stvarnost

Slovenija je provodila jedan postupan i trezven pristup privatizaciji. Kombinovana je privatizacija sa restrukturiranjem preduzeća i banaka. Nije mogla izbjeći sheme masovne privatizacije koje je provodila slično privatizaciji u Poljskoj. U svim relevantnim analizama Slovenija je visoko rangirana po uspješnosti tranzicijskog procesa i očekivanog privrednog rasta.[19] Slovenija je dugo važila za uzornog đaka među novim članicama EU. Krajem 2012. godine je u krizi i morala je da zatraži pomoć od Evropskog fonda za pomoć. Problemi Slovenije uglavnom su „domaće proizvodnje“. Sloveniji prijeti bauk evropskog fonda za pomoć. Konzervativni premijer Janez Janša upozorio je na opasnost „nacionalnog bankrota“, u slučaju da njegove socijalne reforme i mjere štednje ne budu provedene. Istovremeno, ministar finansija Janez Šušteršič zalagao se za reformu bankarskog sektora kako bi se izbjegao zahtijev za spašavanjem. Guverner Narodne banke Slovenije Marko Kranjec nadao se da će Slovenija uspjeti izbjeći zahtjev za pomoć. I pored toga, tempo kojim se reforme sprovode odvija se suviše sporo.

Kada se Slovenija 2004. godine pridružila Evropskoj uniji, sve je izgledao dobro.

[18] http://www.dw.de/zbog-političke-nestabilnosti-strani-ulagaći-zaobilaze-bih/a-16457911

[19] Kadrija Hodžić, n.dj., str.505-506.

U to vrijeme važila je za model – državu na „sunčanoj strani Alpa“. Smatralo se da je dobro pripremljena za članstvo u klubu razvijenih zemalja, sa zdravom ekonomijom. Slovenija je 2007. godine uvela euro. Nakon izbora, u januaru je Janez Janša započeo s programom štednje. Sada je jasno da je to bila varka. Slovenija jeste bila najrazvijenija republika bivše Jugoslavije, koja je nakon pristupanja EU doživjela dodatni ekonomski rast.

Osnova za to je bio „jeftini novac“, koji je kao članica EU mogla dobiti na međunarodnom tržištu. Slovenci su nakon priključivanja Evropskoj uniji živjeli od kredita. Nakupili su ogromne dugove u inostranstvu kako bi finansirali građevinski razvoj u zemlji. Dolaskom krize to je naglo zaustavljeno. Jeftini krediti su raspirili fantaziju među menadžerima.

Na taj način su kupovane firme, a dio tih firmi nije ostvario ono što se od njih očekivalo.

Posljedice takve politike su poražavajuće. Drugi problem u Sloveniji predstavlja uska povezanost političkih i ekonomskih struktura u zemlji. Za razliku od većine drugih bivših socijalističkih zemalja u Evropi, u Sloveniji se nakon raspada Jugoslavije nije dogodila *ekstenzivna privatizacija* privrede. Zbog toga što su željeli biti „gospodari u svojoj kući“, Slovenci su otežavali ulazak „stranog kapitala“, gdje god je to bilo moguće. Tako su izostajale strane investicije. Nezadovoljstvo širom Slovenije je eksplodiralo i na ulicama. Posljedice takve politike su nesagledive. Državni dug je za četiri godine udvostručen i sada iznosi 50 posto društvenog proizvoda. Slovenska ekonomija sve više klizi u recesiju. Nezaposlenost je u stalnom porastu i iznosi 8,6 posto. Iako je to još uvijek niže od prosjeka u Evropskoj uniji, gdje je stopa nezaposlenosti iznad deset posto, taj postotak je za Sloveniju veoma visok. Nezaposlenost je od početka krize udvostručena. Kako strani dug ostaje, kriza je nastavljena.

Ozbiljne su posljedice i na društvenom nivou. Slovenci su izgubili samopouzdanje. Zemljom se širilo depresivno raspoloženje jer su Slovenci godinama bili uvjereni da su najbolji i najuspješniji te da svi drugi slijede njihov model. Sada spoznaju da su ipak u nečemu pogriješili. Jedna od posljedica je i sve veća želja da se napusti zemlja. Svakog mjeseca se iseljavaju stotine ljudi, najviše u Kanadu i Australiju. Za Sloveniju je to ozbiljan problem. Brzog rješenja krize u Sloveniji nema. Svi ekonomski podaci ukazuju na pogoršanje situacije i da su na to uticali mnogi faktori.

Neizvjesno je da li će vladine mjere štednje uopće biti uspješne, kako bi se kriza prevladala bez traženja finansijske pomoći Evropske unije.[20]

Oduzimanje nezakonito stečene imovine

Zakonski okvir u Bosni i Hercegovini koji reguliše oduzimanje nelegalno stečene imovine je dobar, ali je i dalje neophodna harmonizacija propisa iz ove oblasti uz opsežnu obuku svih policijskih službenika, tužilaca i sudija.[21] Dom naroda Parlamenta Federacije BiH usvojio je Prijedlog zakona o reviziji privatizacije državnog kapitala u privrednim društvima i bankama. Opozicija smatra da predloženi zakon neće dati željene efekte. Prijedlogom zakona predviđeno je osnivanje Agencije za reviziju koja bi, ukoliko se utvrde nepravilnosti u procesu privatizacije, pokretala upravne postupke i parnične sporove radi izmjene, poništenja ili ukidanja ugovora o privatizaciji, a nelegalno stečena imovina ili imovinska korist prešla bi na upravljanje Vladi FBiH.

Više delegata je tražilo da revizijom bude obuhvaćena i privatizacija izvršena prije rata, tzv. „Markovićeva privatizacija". Delegati u Domu naroda federalnog parlamenta iz Saveza za bolju budućnost (SBB) BiH smatraju da predloženi zakon neće dati željene efekte. Umjesto revizije, tražili su poništenje ratne privatizacije. Mnogi su smatrali da se ovim neće ništa napraviti, da će sljedećih četiri ili pet godina koliko se pretpostavlja da će Agencija za reviziju privatizacije raditi biti dovoljno za završetak procesa uništavanja firmi, odnosno za njihov bankrot i odlazak u stečaj, tako da se na kraju neće imati šta revidirati.

U Sindikatu su pozdravili reviziju privatizacije u FBiH. Godinama su tražili usvajanje sličnog zakona, čemu su se mnogi protivili. Mnogi su dobili fabriku za jednu KM, a uslovi za to bili su zadržavanje radnika, povezivanje staža i nastavak djelatnosti. Sada je izvjesno da se ta očekivanja nisu ispunila. Loša privatizacija uništila je mnoge uspješne firme. U Programu je navedeno da su strateški ciljevi Vlade daljnje usklađivanje domaćeg zakonodavstva

[20] http://www.dw.de/povratak-slovenije-u-realnost/a-16459412

[21] Čulo se ovo, između ostalog, na međunarodnoj konferenciji pod nazivom "Oduzimanje imovine stečene krivičnim djelom u BiH – sadašnjost i izazovi budućnosti", koja je održana u Banjaluci. (http://ba.voanews.com/content/article/1546825.html).

sa zakonodavstvom EU. Međutim, u procesu privatizacije od početka devedesetih godina 20. vijeka mnoge bosanskohercegovačke firme su uništene. Tako su uništene i firme *Ćilimara, Zora, Alhos* i *Ključ*. Neke od tih firmi imale su i stogodišnju tradiciju uspješnog poslovanja, a danas je već zaboravljeno da su i postojale. Sindikati su tražili reviziju privatizacije jer su prevareni radnici, ali i država. Mnogi radnici nemaju povezan radni staž zbog privatizacije.

Međutim, zakonski okvir za reviziju još nije utvrđen. Kako je prijedlog zakona u dva doma Federalnog parlamenta usvojen u različitom tekstu predstoji njegovo usaglašavanje, jer je Dom naroda u tekst zakona uvrstio amandmane prema kojima će procesu privatizacije biti podvrgnuta i tzv. „Markovićeva privatizacija“ iz predratnog perioda.[22]

Zvanični Brisel će za BiH izraditi listu najvećih slučajeva korupcije, među koje spadaju sumnjive privatizacije i drugi oblici kriminala. Isto je urađeno i za Srbiju kada je postala kandidat za članstvo u Evropskoj uniji. Radi se o jasnom stavu EU da se vladavina prava mora ojačati u procesu evropskih integracija. Šef Delegacije i specijalni predstavnik EU u BiH Peter Sorensen je najavio da će njegova kancelarija biti osnažena odsjekom za sprovođenje zakona, koji će pratiti sprovođenje zakona i pitanja javne sigurnosti i zaštite.[23]

Vlada RS je usvojila izvještaj Komisije za reviziju privatizacije u preduzećima i bankama u RS. Sindikalisti, analitičari i ekonomski stručnjaci misle da je koncept privatizacije državnog kapitala u RS propao. Državni kapital privatiziran je u preko 700 preduzeća ili banaka u RS. Od toga, 630 preduzeća je prestalo sa radom. Prisvojeni su milioni maraka, a više hiljada radnika je otpušteno. Revizija je urađena u 203 slučaja, 126 prijava upućeno je nadležnim tužilaštvima, ali nijedan privatizacijski ugovor nije bio poništen. Komisija za reviziju privatizacije je Specijalnom tužilaštvu u Banjaluci dostavila izvještaj o privatizaciji u 78 preduzeća. Istragom tužilaštva utvrđena je nezakonita prodaja državnog kapitala u 67 slučaja. U julu 2008. godine podignuta je optužnica protiv devet osoba. Postupak je vođen i završen oslobađajućom presudom Okružnog suda Banjaluka, koju je potvrdio i Vrhovni sud RS. Tako je revizija ipak legalizirala privatizaciju.

[22] http://www.dw.de/odzvonilo-ratnim-profiterima-u-fbih/a-15855779
[23] http://www.slobodnaevropa.org/content/news/24686660.html

Radnici su platili cijenu loše privatizacije, loših ugovora, nepoštivanja dogovora. Zato još niko nije odgovarao. Analitičari kažu da je privatizacija u RS omogućila nekolicini pohlepnih ljudi da na lak i brz način dođu do velikog bogatstva. Pri tome, revizija nije dala nijedan slučaj poništene privatizacije. Umjesto toga dobili smo da je time potvrđena i nelegalna privatizacija. Ova komisija nije nijedan jedini slučaj privatizacije stavila van snage niti je jedan slučaj političkih optužbi, koje su oni podizali, doživio pozitivan ishod na sudu. Sve je to popadalo i sve je to bila jedna prazna priča i ništa više od toga. To je posljedica loših zakona i loših ekonomskih odnosa. Privreda je propala, a narod osiromašio do beznađa. Jedna mala grupa povlaštenih enormno se obogatila i stvoren je društveni i ekonomski bezizlaz.

U Federaciji BiH godinama se čekalo na Zakon o reviziji privatizacije. U Srbiji je poništeno preko 623 ugovora, odnosno 25% od ukupnog broja. U Hrvatskoj su nepravilnosti otkrivene u 1.936 privatizacija. Mali broj ugovora je poništen, a za većinu nepravilnosti nastupila je zastara. Prema sadašnjim zakonima, zastara nastupa i u Republici Srpskoj i Federaciji BiH.[24]

Stanje u BiH

Ekonomisti su za BiH početkom 2012. godine prognozirali haos na ekonomskom planu. Nešto od toga se ostvarilo. Pad investicija, nova zaduženja kod MMF-a i izlazak radnika na ulicu. Stručnjaci tvrde da je 2013. godina bila mnogo teža. Pojedini ekonomisti su početkom 2012. godine predviđali da bi ta godina mogla biti prva poslijeratna u kojoj bi došlo do bilo kakvog ekonomskog rasta. Predviđanja se nisu obistinila. BiH je izgubila investitore u 2012. godini, a nezaposlenih je preko 550 hiljada. Radnika je sve više na ulici jer im zbog kreditnih aranžmana vlast smanjuje plate. Oko 60 posto građana je ili siromašno ili živi na granici siromaštva. Život nikada nije bio teži, a korpa skuplja, kažu građani.

Kako bi se spriječio negativan trend vlade u BiH su još jednom posegnule za MMF-om i slamkom spasa kako bi održale socijalni mir. Smanjene su plate budžetskim korisnicima u RS, upravo po instrukciji MMF-a, a Sindikat koji je godinama šutio, konačno se probudio. Na čelu je prva sindikalka Ranka Mišić koja je zbog

[24] http://www.dw.de/revizija-privatizacije-u-rs-i-dalje-bez-rezultata/a-15173851

smanjenja plata tražila i smjenu ministara: „Na štednju pozivamo one koji ne plaćaju poreze i doprinose i one koji vile sagradiše na leđima radnika RS. To su oni koji trebaju da štede!“

Sindikat je dugo šutio i najavio aktivnosti početkom 2013. godine. U 2012. godini ekonomski rast je bio negativan a nezaposlenih je porasla. Javna potrošnja je porasla na nevjerovatnih 70 odsto. U takvim odnosima domaći političari vide spas jedino u MMF-u, koji je doznačio novu tranšu pomoći, zbog koje je u 2013. godini BiH vratila preko 400 miliona maraka kredita. Ekonomista Svetlana Cenić tvrdila da je 2013. godina bila gora i teža i sve više ljudi će vidjeti naličje ove pogubne politike. Jer ne vidi se rješenje. Prema izvještaju singapurske kompanije „Wealth X“, u BiH živi 85 multimilionera, čije je bogatstvo procijenjeno na ukupno 9 milijardi dolara. Javnost ne zna ko su i ko iza njih stoji, jer je te informacije u BiH nemoguće dobiti.[25]

Među radnicima se čuje konstatacija da vlasnici kupuju nove firme, a broj zaposlenih ostaje isti. Bošnjačka populacija je etničkim čišćenjem sabijena u dolinu rijeke Bosne, prostor koji je najzagađeniji. U Visokom je to *Kožara*, u Kaknju *Termocentrala* i *Cementara*, a u Zenici *Accelor Mital*.[26] Zagađenost je naročito izražena u Zenici[27] i Sarajevu.

To i ne čudi, jer je vlasnik firme *Accelor Mitala* Hindus koji živi u Londonu, a Indija nema neku tradiciju u zaštiti čovjekove okoline, sindikalnog organizovanja i rada. Ova firma radi na sedam principa koji se saopće radnicima kad ih primaju na posao, pa ko ih prekrši može se slikati pred firmom i ići kući. Svaki pokušaj istraživanja položaja radnika u toj firmi podrazumijeva čekanje, podnošenje pismenog zahtjeva koji se razmotri u firmi i šalje u London. Odgovor se čeka dugo, a ako im se ne sviđa zahtjev, ne moraju ni odgovoriti. Firma je osjetljiva na pisanje štampe i sve analiziraju. U slučaju da utvrde da je neko od zaposlenih dao podatke, taj bi ostao bez posla. Firma predstavlja klasičan primjer kolonijalnog odnosa prema državi, zaposlenim radnicima i nebrige prema lokalnoj zajednici.

U uspješne privatizacije ubrajaju *Cementaru* u Kaknju, čiji je vlasnik iz Njemačke. Ova firma je ugradila filtere i izrazito smanjila zagađenost u ovoj općini. Međutim, noću i u vrijeme snježnih

[25] http://www.dw.de/looše-gorebosna-i-hercegovina/a-16480438

[26] Džonlić A., Hiljade Zeničana izašle na proteste protiv zagađenja, „Dnevni avaz“, 23.12.2012., str.8.

[27] Dajić M., Prestanite nas trovati, „Oslobođenje“, 23.12.2012., str.2-3.

padavina ili jakih kiša, otvaraju prozore na dimnjaku i fabrici, pa tako krijući zagađuju životnu sredinu. Interesantno je da su strane firme okrenute isključivo ka zaradi i profitu. Radnici u njima su diskriminirani i bez prava. Rade u lošim uslovima. Vlasnici malo ulažu u zaštitu životne sredine. Potpuno su zapostavili lokalnu sredinu i tu ne izdvajaju skoro ništa. Ono što daju to je simbolično. Ko dočeka da vidi kako se zatvaraju te firme moći će se uvjeriti da će iza nih ostati samo pustoš. Strani biznismeni ne osjećaju ni moralnu obavezu da bi trebali pomoći lokalnoj zajednici.

Proces privatizacije izložen je snažnoj korupciji, društvenoj neodgovornosti novih krupnih vlasnika. Ovakav model je u cjelini obilježen odsustvom razvojne komponente, političkim blokadama i nacionalnim manipulacijama. Primijenjen je potpuno pogrešan koncept privatizacije. Rezultat toga je veliki broj radnika bez posla.

Međunarodna zajednica tražila je da se razbiju velike kompanije, koje su bile prednost bh. privrede, u male i srednje kompanije, ili mala i srednja preduzeća i da se njihova privatizacija izvrši. Time je razdrobljen sistem koji je bio do tada uspostavljen i koje se ne može više povratiti. I privredni resursi BiH potpuno su ostali neiskorišteni. Sve je to za posljedicu imalo ne samo ostanak radnika bez posla, oko 400.000, već nemogućnosti da se vrši oporavak privrede i da se otvaraju nova radna mjesta. Međutim, rješenje ipak postoji. Neki smatraju da treba samo prepisati recept iz Republike Hrvatske.

U Hrvatskoj je donesena odluka da kriminal u procesu privatizacije ne može zastarijevati, i od tada su krenuli slučajevi, kao što je slučaj „Sanader“. U BiH nedostaje takva odluka da ti slučajevi ne mogu zastarijevati, da ratno profiterstvo i poslijeratna tajkunizacija ne zastarijeva. Uz formiranje nekog USKOK-a koji bi se bavio tim slučajevima, jer bi se barem djelimično vratila sredstva i dostojanstvo radnika koji su ostali bez posla.[28]

Brojni admistrativni problemi i politička nestabilnost uzrokovali su da u BiH dolazi sve manje stranih investicija. Loše ekonomsko stanje, pravna, politička i ostale podijeljenosti, nedosljednosti u propisima i primjena brojnih administrativnih procedura na raznim nivoima vlasti.

[28] http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-propala-najveca-tuzlanska-preduzeca/25268367.html

Kad i postoje dobra zakonska rješenja, često se ne provode u praksi, pa se strani i domaći investitori i poduzetnici susreću sa problemima da institucije zbog svoje kompleksnosti i neadekvatnog birokratskog aparata počnu različito tumačiti određene propise ili prebacivati nadležnosti. Za dobijanje građevinske dozvole, ili priključka struje čekaju po 180 dana. Nailaze na propise koji nisu harmonizirani u BiH i na one koji nisu u skladu s legistlativom EU ili sa susjednim zemljama. Investitori gledaju političko stanje, stabilnost ili nestabilnost, sagledavaju i opću sigurnost, porezni okvir, tržišni potencijal, kvalitet i trošak radne snage, vrijeme potrebno da se oplodi kapital, dostupnost sirovina i trošak kapitala. U globalnoj konkurenciji BiH nije prioritet ulagačima.[29]

Da bi se poslovna klima popravila, potreban je stabilan politički i pravni sistem, niske porezne stope uz poticaj reinvestiranja dobiti, efikasnija administracija, kvalitetna edukacija radne snage koja treba biti sposobna, kvalificirana, vrijedna i adekvatno plaćena. BiH je potrebno fokusiranje na razvoj proizvodnje, proizvodna i izvozna orijentacija, te reindustralizacija države. Ključno bi bilo privući kapital koji bi bio uložen u proizvodne pogone namijenjene domaćem i stranom tržištu. Tek nakon ovih reformi mogu se očekivati velike investicije.

Zaključak

Privatizacija koja je provedena nakon pada Berlinskog zida, raspada Sovjetskog Saveza i raspada bivše Jugoslavije pokazala je mnoge slabosti. Različito je provedena u raznim državama koje su u tranziciji, ali u skoro svim je bilo korupcije i kriminala. Jedan sloj ljudi se naglo i za jeftine pare i papire (vaučere i certifikate) naglo obogatio. Od plata nisu mogli steći finansijska sredstva i materijalna bogatstva koje imaju. Da su adekvatno državi plaćali poreze, imali bi koju firmu, sprat, stan, vikendicu, vilu, imanje, skupocjeni automobil, ili milion manje. Pretvaranjem društvene svojine u državnu i lošim privatizacijama radnici su izgubili mnogo. Direktori, menadžeri i novi vlasnici firmi, privatnici, dobili su više prava i zloupotrebljavali su svoj položaj i prava. Radnici su ostali bez uplaćenog radnog staža, penzijskog i zdravstvenog osiguranja, bez naknade za prevoz, upućivali su ih na čekanje...

[29] A.Nuhanović, Strani ulagači se povlače: pad investicija za 67 posto!, „Dnevni avaz“, 13.09.2014., str.5.

Radnici na čekanju postoje jedino u BiH. Obespravljeni radnici protestuju i štrajkuju, ali teško ostvaruju svoja prava i zahtjeve. Štrajkovi glađu su kulminacija protesta i nisu zabilježeni u prethodnom sistemu. Socijalne posljedice su ogromne, a posljedice će osjećati i naredne generacije.

Konstelacija odnosa u državi nije omogućila da se uspostavi jedinstveno zdravstveno osiguranje, već je ostalo u nadležnosti 10 kantona u FBiH, oba entiteta i Distriktu Brčko. Liječenje u drugom kantonu, entitetu ili distriktu iziskuje posebne saglasnosti i govori o neuređenosti zdravstvenog sistema. Sprega vlasti, političkih stranaka i novih vlasnika privatnih firmi omogućila je da se mnogim radnicima ne uplaćuju doprinosi za zdravstveno i penzijsko osiguranje. Ovakva višestruka diskriminacija po polu i starosti tek će doći do izražaja kad radnici bez uplaćenog radnog staža dođu u godine kad trebaju imati penziju. Tada će biti socijalni slučajevi. Razjedinjeni sindikat, što je odgovaralo posljeratnim vlastima, učinio je malo da se zaštite radnici i njihova prava. Naglo bogaćenje jednih i siromašenje drugih dodatno je podijelilo bosanskohercegovačko društvo. Srednji sloj koji je stabilizirao društvo skoro je nestao. Kako će se ovaj problem u budućnosti riješiti tek ćemo vidjeti.

Od privatizacije se očekivalo mnogo više – da će firme sačuvati postojeća radna mjesta i otvoriti nova, sačuvati ranije uspostavljene poslovne kontakte i odnose, proširiti djelatnost, sačuvati ranija tržišta i osvojiti nova. Rijetke su firme koje su to uspjele. Više je onih koje su tavorile ili otišle u stečaj. Stečajni upravnici su posebna priča, jer su bili nedodirljivi. Uhljebili su sebe i svoju familiju, rasprodali ono što je preostalo od starih firmi, radnike ostavili bez posla, radnog staža i penzije. Prema tome, socijalne posljedice privatizacije su osiromašile radnike, ostavila ih bez prava. Obogatio se jedan sloj društva koji predstavlja novu elitu. Sredstva dobijena od privatizacije nisu otišla u razvoj i otvaranje novih firmi i radnih mjesta, već u potrošnju, za plate, penzije, invalidnine. U privatizaciji nedostaje ko definiše i štiti javni interes. Zašto je u BiH izostala briga o tome?

LITERATURA

1. Hodžić Kadrija. „(Re)privatizacija i globalizacija – ekonomska misao privatizacije, privatnog vlasništva i slobodnog tržišta u globalnoj privred“, *Forum Bosnia*, br.22, Sarajevo, 2003.
2. Kukić Slavo. *Sociologija: teorije društvene strukture*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005.
3. Entoni Gidens. *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.
4. *Sociološki leksikon*, „Savremena administracija“, Beograd, 1982.
5. „Bez posla ostalo 150 radnika *Hidrogradnje*“, Dnevni avaz“, 14.12.2012., str.10.
6. Vučić: „Pravo pitanje je koliko je firmi namjerno uništeno privatizacijama?“, „Dnevni avaz“, 14.12.2012., str. 14.
7. Dajić M.: „Prestanite nas trovati“, „Oslobođenje“, 23.12.2012., str. 2-3.
8. „Lažna demokratija nameće pravo jačega“, „Oslobođenje“, 23.12.2012., str. 2.
9. Džonlić A.: „Hiljade Zeničana izašle na proteste protiv zagađenja“, „Dnevni avaz“, 23.12.2012., str.8.
10. *Zakon o pretvaranju društvene svojine*, „Službeni list RBiH“, broj 32, Sarajevo 1994., str. 542.
11. *Zakon o preduzeću*, „Službeni list RBiH“, broj 33, Sarajevo 1994., str. 533-541.
12. http://www.slobodnaevropa.org/content/ubijanje-zeljeznica-bih/24795770.html (12.12.2012)
13. http://www.slobodnaevropa.org/content/razgranato-miskovicevo-carstvo-u-bih/24796753.html (12.12.2012)
14. http://www.slobodnaevropa.org/content/radnici-dite-trajkuju-zbog-plata/24795720.html (11.12.2012)
15. http://www.slobodnaevropa.org/content/ko-je-kriv-za-propast-gradjevinskih-giganata-u-bih/24792393.html (08.12.2012)
16. http://www.dw.de/opasna-privatizacija-12000-stanova/a-15868 (10.04.2012)
17. http://www.dw.de/zbog-političke-nestabilnosti-strani-ulagači-zaobilaze-bih/a-16457911 (17.12.2012)
18. http://www.dw.de/povratak-slovenije-u-realnost/a-16459412

(17.12.2012)
19. http://ba.voanews.com/content/article/1546825.html (15.11.2012)
20. http://www.slobodnaevropa.org/content/ubijanje-zeljeznica-bih/24795770.html (12.12.2012)
21. http://www.dw.de/loše-gorebosna-i-hercegovina/a-16480438 (27.12.2012)
22. http://www.dw.de/odzvonilo-ratnim-profiterima-u-fbih/a-15855779 (27.12.2012)
23. http://www.slobodnaevropa.org/content/news/24686660.html(24.08.2012)
24. http://www.slobodnaevropa.org/content/radnici-konjuha-na-ulici-premijerova-neispunjena-obecanja/24701555.html (07.09.2012)
25. http://www.slobodnaevropa.org/content/ubijanje-zeljeznica-bih/24795770.html (12.12.2012)
26. A.Nuhanović, Strani ulagači se povlače: pad investicija za 67 posto!, „Dnevni avaz“, 13.09.2014., str.5.
27. Kako su stranke uništavale preduzeća u BiH. Internet adresa: http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-propala-najveca-tuzlanska-preduzeca/25268367.html.
28. ONO ŠTO IZAZIVA BUNT: 10 najvećih privatizacijskih pljački u Bosni i Hercegovini. Internet adresa: http://www.vijesti-x.com/ono-sto-izaziva-bunt-10-najvecih-privatizacijskih-pljacki-u-bosni-i-hercegovini/

Recenzent: dr. sc. Enes Kujundžić, UNZE, BiH
Lektor: dr. sc. Faruk Kozić

PEDAGOGIJA

UDK 37.012
Originalni naučni rad

Dr. sc. Amel Alić

ČITANJE KNJIŽEVNOG DJELA KROZ OPTIKU TRANSGENERACIJSKOG MODELA

Sažetak

Transgeneracijski pristup težište razumijevanja obiteljskih odnosa stavlja na pretpostavku da ponašanje pojedinca u pogledu uspostavljanja relacija s drugima i interpretacije događaja u obitelji prokreacije, počiva na iskustvima iz obitelji orijentacije. Prema ovom učenju, obitelj predstavlja jedan specifični i unikatni emocionalni sistem. U situacijama izazova, novih zahtjeva ili neke opasnosti, obitelj iskazuje anksioznost koja obitelj, poput kakvog automatskog pilota vraća u ponašanja karakteristična za neke ranije situacije. Te situacije određene su repertoarom ponašanja usvojenim u prošlim iskustvima, pod snažnim su utjecajima kulture, te iskustvima roditelja. Čitajući Čolakovićeve pripovjetke u knjizi Lokljani kroz optiku transgeneracijskog modela moguće je razumijevati odnose uspostavljene unutar niza relacija, od kojih su najvažnije one između pisca – književnog djela – osobnog iskustva – stvarnog života. Uviđajući važnost transgeneracijskog modela u konteksu razumijevanja životnog iskustva pisca i procesa nastajanja književnog djela, bilježio sam na marginama knjige odgovore na neka od prethodnih zapitanosti. Stajališta transgeneracijskog modela nastojao sam potkrijepiti odgovarajućim primjerima prepoznatim u Čolakovićevoj knjizi Lokljani, što u metodološkom smislu upućuje na primjenu metaanalitičkog i hermeneutičkog pristupa. Tekst koji je u međuvremenu nastao, predstavlja zabilješku o piscu koji nastavlja živjeti s novim generacijama čitatelja, skriven u zbiru sudbina svojih likova, na isti onaj način na koji svaka priča o drugima, prije svega, sadrži priču o nama samima.

Ključne riječi*: transgeneracijski model, kulturni obrasci, narodna mudrost, analiza književnog djela*

READING OF LITERARY WORK THROUGH THE OPTICS OF TRANSGENERATIONAL MODEL

Summary

Transgenerational approach puts the focus of understanding family relations on presumption that behaviour of an individual, regarding establishing relations with others and interpreting events in family of procreation, is based on experiences from family of orientation. According to this, family is specific and unique emotional system. In situations of challenges, new requests or some sort of danger, family expresses anxiety which, like an autopilot, brings family back in behaviours characteristically for earlier behaviours. Those situations are determined by repertoire of behaviours adopted in previous experiences, and are under strong influences of culture and experiences of parents. Reading shorts stories of Colakovic in book Lokljani through optics of transgenerational model, it is possible to understand relations based in series of links, from which the most important ones are between author – literary work – personal experience – real life. Recognizing importance of transgenerational model in context of understanding author's life experience and formation process of literary work, I noted on book margins answers on some of the questions that arise from transgenerational model. I tried to confirm aspects of transgenerational model by appropriate examples recognized in Colakovic's book Lokljani. The text that originated in the meantime represents record of the author who continues to live with new generations of readers, hidden in sum of his characters' fates, in the same way in which every story of others mainly contains story of ourselves.

Kontinuitet sjećanja i likvidacija mita

Pitanja koje sam na početku čitanja i analiziranja Čolakovićevih djela postavio sebi bila su: u kolikoj mjeri su pisci/književnici dobri poznavaoci života, bar u sposobnosti opisivanja života? Da li su neke zakonitosti teorija o ponašanju i razvoju ličnosti u suglasju sa opisima života i životnih kriza kroz koje prolaze glavni likovi? Na koji način razumjeti povezanost nastajanja književnog djela sa primjerima iz svakodnevnog života? Naposlijetku, možda je moguće dobaciti i

toliko daleko da se na primjeru književnih djela dokazuje estetizirana, autentična naracija o zakonitostima funkcioniranja čovjeka u svjetlu legitimnih teorija o kojima uče pedagogija i psihologija... ili čak: da li je, pozivajući se na Schicksal analizu, kreativni čin pisanja potaknut nesvjesnim nagonom da se pisac izbori sa borbom predaka u sebi?

Razmatranje uloga i različitih stilova odnosa između ljudi, moguće je i putem analize odnosa utemeljenih djelovanjem „unutarnjih sila“, koje kao da traže svojevrsnu „dubinsku analizu“ životnih nesvjesnih izbora. Takva analiza moguća je ukoliko se pozovemo na biološko-analitičku teoriju ili Schicksal analizu **Leopolda Szondija. U ovoj teoriji Szondi nudi niz intrigantnih hipoteza o djelovanju genetike nesvjesnog, smještajući svoju rekonstruktivnu psihoterapijsku tehniku između** individualnog nesvjesnog (prema Sigmundu Freudu) i kolektivnog nesvjesnog (prema C. G. Jungu). Još kao osamnaestogodišnjak, Szondi je pitanja o djelovanju nesvjesnog u nastajanju književnog djela postavljao čitajući Dostojevskog, a u kojima su dominirali likovi preljubnika, varalica, ubica, sveštenika i slično. Analizirajući genealoško stablo, Szondi je vrlo rano zaključio kako je Dostojevski naprosto bio prinuđen pisati o takvim karakterima, kako bi se izborio s precima u sebi (Janković, 2004; Sondi, 2011)[1]. Osnovne forme genotropizma ispoljavaju se kroz pet osnovnih oblika: **libidotropizam – izbor ljubavnog objekta; sociotropizam – izbor prijatelja, ideala i srodnika; operotropizam – izbor profesije; morbotropizam – izbor vrste bolesti; tanatotropizam – izbor vrste smrti.** Schicksal analizu Szondi još naziva i „humanom genetikom nesvjesnog“ (Nastović, 2011) budući da se ova tehnika zasniva na analizi predaka koji u nama žive preko tzv. latentnih recesivnih gena. Ovu borbu između nositelja naslijeđa Szondi naziva primordijalnom borbom gena ili „borbu predaka“ (Janković, 2004). Primjere nalazimo i u književnosti. Tako, pozivajući se na biografiju Dostojevskog, moguće je pretpostaviti kako se i u razvijanju dinamike književnog djela unutar pisca odvija svojevrsna unutarnja borba: piše se da se odupre porivima, izbori sa vlastitim naslijeđem ili učini podnošljivijom stvarnost. Uz doprinose Leopolda Szondia, nezaobilaznim se nameće i pozivanje na stajalište Bele Hamvaš (1996:58):

[1] Tek će se 1940. godine objaviti biografija Dostojevskog u kojoj će i sam Dostojevski priznati kako je u njegovom genealoškom stablu prisutan veliki broj osoba opisanih u njegovim knjigama (Nastović, 2011).

Više puta je već bilo reči da se roman nije rodio iz psihologije, nego se psihologija rodila iz romana. I to ne datumski, što samo po sebi ne znači mnogo. Psihologija i nije ništa drugo do jedan od metoda jednog važnog konstitutivnog elementa romana, konfesionalne svesti. Konfesionalizam je zapravo razaranje sudbine i likvidacija mita. Postupak kojim se čovek od individue razvija u ličnost. Psihologija kao scijentična disciplina o tome nema ni pojma.

Ako bismo uvažili stajališta Szondija i Hamvaš, onda bi bilo nužno i u analizu Čolakovićevih likova unijeti saznanja o piščevom iskustvu, poznavanju života, ali i relacijama uspostavljenim između fikcije i stvarnosti[2].

Psihosocijalne i emocionalne karakteristike mladih prema teoriji psihosocijalnog razvoja Erika Eriksona, moguće je promotriti kroz osam međusobno povezanih i uvjetovanih psihosocijalnih kriza[3]. Prema Eriksonu, centralna osobina mladosti je obnovljeno traženje identiteta svoga JA. Pitanja, poput: "ko sam JA, a ko NISAM?", "Jesam li ja dijete ili odrastao čovjek?", "U kojim područjima sam zreo-la i na koji način?", "Da li slika o meni zavisi od drugih?", „Mogu li ostvariti intimnost i plodnost?" i mnoga druga pitanja, prelamaju se kroz osam međupovezanih životnih stadija. U tim stadijima rješavaju se statusi: povjerenja nasuprot nepovjerenju, nezavisnosti nasuprot sramu, inicijative nasuprot krivnje, marljivost nasuprot podređenosti, ostvarenje identieta, intimnost nasuprot osamljenosti, plodnost nasuprot zastoju i integritet nasuprot očajanju[4].

[2] Drugi će, pretpostavljam, detaljnije pisati o životu Envera Čolakovića. U nekim epizodama iz njegove biografije moguće je prepoznati unutarnju borbu koju ovdje tek nagovještavamo.

[3] O Erkisnonovoj teoriji psihosocijalnog razvoja vidjeti opširnije u: Woolfolk, A. (2004). Educational Psychology.

[4] U petoj fazi rješavanja krize identiteta, po Eriksonu, mlada osoba se može zateći u jednom od četiri identitetna statusa. **Ostvarenje identiteta** podrazumijeva da je osoba prošla kroz krizu identiteta i stekla osjećaj identiteta. To rezultira čvrstom obavezom prema takvim stvarima kao što su posao, vjera, moralne vrijednosti. **Odgoda** ili **moratorij** je prepoznatljiva kod osoba koje su u stanju krize identiteta i aktivno traži alternative u pokušaju da se nečemu posveti. To ujedno podrazumijeva i vrijeme eksperimentiranja sa različitim životnim stilovima. **Isključenje** se dešava kod osoba koje nisu doživjele krizu identiteta. Roditeljske i društvene vrijednosti, norme itd., nikada nisu bile ni upitne. Prihvata se identitet kroz identifikaciju sa roditeljima/društvom/odraslima kao dovoljan identitet.

Identitet možemo definirati kao doživljaj vlastitog ja, pojam kojeg pojedinac ima o samom sebi. To je i doživljaj osobne istovjetnosti i kontinuiteta sjećanja, ciljeva i namjera, koji se usvaja osobnim zalaganjem. Zbog toga se o identitetu, posebno u kontekstu cjeloživotnog rješavanja psihosocijalnih kriza, ne može govoriti kao o nasljednoj datosti, već mnogo prije kao o cjeloživotnom projektu svake osobe. Krize koje se rješavaju proističu iz specifičnog odnosa sa okolinom, društvenim zadatostima i kulturalnim modalitetima. Dvije komponente neophodne za razumijevanje vlastitog JA su: opisivanje samog sebe, te samopoštovanje, pouzdanje.

U Čolakovićevim pripovjetkama pronalazimo mnoštvo samoopisa glavnih likova. Ovdje je, zapažajući ovakav piščev postupak, već moguće predložiti jednu dodatnu tezu - opisivanje samog sebe uzrokovano je kulturološkim kontekstom viđenja drugog i stava društva o meni: sirotinja ostaje sirotinja, a kada osobi malo bolje krene onda se stiče poštovanje. Ukorijenjenost self – koncepta je uvjetovano patrijarhalnom društvenom ljestvicom. Otuda i nivo samopoštovanja, koje je u granicama unaprijed određenih granica društvenoprohvatljivog identificiranja uvijek u vezi sa konceptom sirotinje, maloumnika ili djevojke koja gubi „obraz“. Izlaz iz toga je ili korekcija identiteta koji je mapiran od zajednice ili put u tragediju pojedinca, kao neke vrste kazne koju zajednica i očekuje i propisuje, jer bez kazne bi se urušile utvrđene norme ponašanja. U Čolakovićevoj knjizi *Lokljani* posebno je zanimljivo promatrati slike i opise identitetnih statusa glavnih likova s obzirom na životnu dob, društveni status, posjedovanje imetka i specifičnu životnu povijest. Postavili smo pitanje: Da li većina likova s obzirom na dosljedno opisivanje tradicionalne bosanskohercegovačke obitelji i društva zauzima status moratorija i isključenja?[5]

Ovaj status je najčešće prisutan u tradicionalnim društvimakoje karakterizira nasljeđivanje imetka, društvenog položaja, sklapanje brakova od strane starijih generacija (najčešće roditelja). **Rasap** ili **konfuzija identiteta** predstavlja negativni identitetni status. Pojedinac pokazuje malu ili nikakvu posvećenost prema poslu, vjeri, vrijednostima, odnosima... Ne pokušava se aktivno nečemu posvetiti ili potražiti identitet.

[5] U tom smislu, određenje i opis identiteta analizirali smo kroz dvije dimenzije:
- socijalno-psihološka;
- politička.

Premda druga dimenzija nije bila posebnim predmetom interesiranja, moguće je ovdje tek napomenti kako se kulturni, jezički, etnički, religijski i lokalni identitet da razumijevati kroz pitanja: „Šta smo mi babo?“ (str. 203) u priči Školac, te na

Za ovu analizu mnogo je važnija bila socijalno-psihološka dimenzija identiteta. U pogledu ove dimenzije vidljivo je da na pitanja: „ko sam ja?“ i „kako razrješavam krizu identiteta u različitim životnim ciklusima?“, nalazimo mnoštvo primjera. Kroz priču *Bajram* počinje da se plete priča o glavnom liku Muji, koji se prikazuje u identitetnom statusu moratorijuma/odgode. U ovoj pripovjetci glavni lik Mujo, opisan je u stanju potrage za identitetom: „Nijesam ti za fameliju. Ja sam postao gradska lutalica. Hamal i cjepar“ (Čolaković, 1991:12). Traganja za odgovorima na pitanje „ko sam ja?“ uporedo se isprepliće kroz dijaloške, kao i kroz solilokvijumske epizode glavnih likova. Ostvarenje intimnosti nagovještava se u priči *Nesanica*: „Tako je počelo. Onda su brbljali sve dok ona nije zaspala. Približili su se jedno drugome, premda se nisu ni makli sa svojih ležaja. Razvezali im se jezici. On njoj pričao o sebi, ona njemu o svojoj mladosti, o nadama i mučnom životu udovice“. (Čolaković, 1991:65). „Šta će reći selo“ pita Ajša, a Mujo odgovara pitanjem: „A šta ćeš reći ti?“, izlazak iz moratorijuma i podfunkcionalnosti ima za posljedicu i lakše nošenje sa socijalnim pritiskom.

Ali nisu samo pojedinci u statusu moratorijuma. Tako nalazimo iznimno zanimljivu opservaciju Tifana u priči *Nesanica* o općem, kolektivnom moratorijumu: „Sve sa zakašnjenjem stiže u Bosnu“, ali i „Taj sa zakašnjenjem ispunjeni san mladosti: kućica, ženica“ (Čolaković, 1991:56), u kojem kao da se želi opisati kolektivni usud Bosne.

U priči *Njiva* Čolaković svoj lik opisuje kroz prve naznake izlaska iz moratorijuma i rješavanja krize identiteta, dok će definitivno rješavanje krize i zauzimanje statusa ostvarenja identiteta podrazumijevati Mujin ulazak u prostor intimnosti i plodnosti kroz bračni i intimni status s Ajšom, povrat-sticanje imetka, te prisvajanje Alije i konačno rođenje sina. U sljedećem primjeru nalazimo jedan od događaja koji najavljuje prekretnicu u smislu izlaska iz prethodne krize: „Našavši se na peronu Mujo nije ni znao kako je prvi put u životu smogao snage da pobjegne od napasti da pomogne jednoj od svojih sestara...“ (str. 90, prvi put nije dao svu ušteđevinu sestri i zetu kockaru).

pozitivnim primjerima suživota između Bošnjaka i Srba, u terminima uvažavanja, pomaganja, razvijanja socijalne osjetljivosti.

Vidimo kako drugačije opisivanje sebe u odnosu na druge i postojanija slika o osobnoj poziciji s obzirom na društveni status korelira sa opisima izlaska iz krize identiteta (iz statusa moratorija /odgode u intimnost i plodnost), a nadalje, Mujo izlazi i iz podfunkcionalnog statusa, submisivne društvene pozicije, posebno naglašeno u pasusima o iznenadnom pozivanju na sijela od strane mještana (kao potvrde novog društvenog statusa), raniji odlazak sa sijela koji je pivilegija viđenijih itd. Primjer „razgovora" Muje sa vraćenom zemljom (Čolaković, 1991:106) je primer vraćenog ili novostečenog društvenog statusa. Zemlja je ovdje metafora statusa, autoriteta, društvene potvrđenosti, pa se želi na taj način nedvosmisleno ukazati na činjenicu da je Mujo, ne samo ostvario intimnost i plodnost, već rješavanjem krize identiteta savladao neophodnu stepenicu za postizanje izgubljenog društvenog statusa. Na ovaj način, Čolaković na primjeru svojih likova (a posebno Muje Halvadžije) kao da definira neohodne pretpostavke za ostvarenje identiteta u jednoj tradicionalnoj mikrozajednici, kao što je ona opisana u *Lokljanima*. Na drugoj strani, opis Sulje Hodžića odgovara statusu rasapa identiteta s obzirom na besciljna lutanja, pijanstva i nesposobnost da ostvari intimnost.

Tako se sukladno opisima idealnog samopoštovanja, Mujo premješta iz potpune nesigurnosti u područje samosvijesti i samopouzdanja. Vidljivo je to u onim pasusima kada Mujo počinje sebe prihvatati u terminima samopoštovanja i ostvarenja, pri čemu se duhovno dokazuje, a stid stalno panoptikumom nanovo obnavlja, te materijalna dobra u toj tradicionalnoj postavci preporučuju kao preduvjet dobrog i čestitog. Slike samopouzdanja i kompetentnosti Čolaković kroz sudbinu Muje povezuje sa dokazivanjem za sposobnost društvenog djelovanja, metafore zemlje kao izvora blagostanja, te nedvosmislena osuda društveno devijantnog ponašanja, pri čemu je moralnost moguće i u siromaštvu ostvariti, pod uvjetom da se hijerarhija odnosa ne krši. Na ovim primjerima vidljivo je kako Čolaković dosljedno i u suglasju s psihosocijalnim razvojem pojedinca, glavnog lika transformira iz statusa potrage, ka stausu osobe koja je u stanju postići razvoj i ostvarenje uspješnih intimnih veza, zajednički identitet s partnerom (stadij intimnosti), te pomaže drugima, dopušta djeci da budu nezavisna i podstiče razvoj drugim važnim osobama iz svog okruženja (stadij plodnosti).

Čitanje Čolakovićevih pripovjedaka kroz optiku transgeneracijskog modela

U našim svakodnevnim praksama moguće je osvijestiti obilje ponašanja koja nesvjesno, gotovo automatski radimo, najvjerovatnije jer smo ih kao „naslijeđe“ preuzeli iz obitelji orijentacije. Obrasci ponašanja koji se dosljedno prenose s generacije na generaciju prisutni su i u načinima uspostavljanja emocionalnih veza, kvalitetu uspostavljanja relacija s bliskim i udaljenim osobama, a posebno su očiti u načinima odgajanja djece. Neuralgične tačke transmisije opisuju i brojne narodne izreke poput: „kakav otac, takav sin“ ili „iver ne pada daleko od klade“. Složit ćemo se da značenja takvih izjava premašuju nasljedni faktor te ukazuju na sistemski utjecaj okruženja koji se, jednom naučen, može i generacijama nesvjesno prenositi. Uz neosporne utjecaje na planu prenosa izbora profesije, sklonosti različitim bolestima, naučeni i transgeneracijski prenesena ponašanja vezuju se i za područje životnih stilova (sklonost hedonizmu ili nasuprot, sklonost principijelnoj radnoj etici – u Čolakovićevim *Lokljanima* svi rade i pokušavaju privređivati, a najveće veselje je kada se dobije zemlja nazad u vlasništvo, ali i u slučaju muškog potomstva, naprimjer), stupanj otpornosti na bračne izazove, pa s tim u vezi i sklonost olakoj rastavi braka i slično.

Transgeneracijski pristup težište razumijevanja obiteljskih odnosa stavlja na pretpostavku da ponašanje pojedinca u pogledu uspostavljanja relacija s drugima i interpretacije događaja u obitelji prokreacije, počiva na iskustvima iz obitelji orijentacije. Za Murreya Bowena (Kerr i Bowen, 1988) obitelj prije svega predstavlja jedan specifični i unikatni emocionalni sistem. U situacijama izazova, novih zahtjeva ili neke opasnosti, obitelj iskazuje anksioznost koja obitelj, poput kakvog automatskog pilota vraća u ponašanja karakteristična u nekim ranijim situacijama. Te situacije određene su repertoarom ponašanja usvojenim u prošlim iskustvima, pod snažnim su utjecajima kulture, te iskustvima roditelja. Automatsko i nesvjesno ponašanje u sličnim situacijama tako se može prenositi s generacije na generaciju. Visoko anksiozne obitelji se mogu okarakterizirati kao obitelji neizdiferencirane ego mase, što zapravo predstavlja one obitelji koje iskazuju visoku emocionalnu vezanost ili isprepletenost između svojih članova. Suprotno ovakvim, obitelji sa niskom anksioznošću, specifične su po tome što se između

članova obitelji uspostavljaju optimalne emocionalne veze, ili u njima se razvija veća autonomija pojedinaca u odnosu na obiteljsku emocionalnu ego masu. Bowen zapaža da nezreli roditelji često izaberu jedno dijete kao objekat emocionalne projekcije, na koje prenesu niski stupanj diferencijacije selfa, te takvo dijete u najvećoj mjeri iskazuje simptome nesamostalnosti i nesposobnosti da se diferencira od obiteljske ego mase (Carr, 2006). Na taj način se preko bar jednog djeteta s generaciju na generaciju mogu prenositi isti simptomi neizdiferenciranosti selfa, manjka autonomije i ponavljanja istih obrazaca ponašanja (poput sklonosti pretjeranim emocionalnim fuzijama, emocionalnom prekidu, visoko izražene anksioznosti, vrste funkcionalnog ponašanja, itd). Na temelju prethodnih opisa, Bowen (1988) predlaže nekoliko važnih koncepata neophodnih za razumijevanje ponašanja i obitelji s obzirom na generacijsku transmisiju. Tih osam međusobno povezanih obiteljskih koncepata, prema Bowenu, su:

1. Emocionalni sistem nuklearne obitelji
2. Diferencijacija Selfa
3. Triangulacije
4. Proces obiteljske projekcije
5. Sibling pozicija
6. Emocionalni cutoff (prekid)
7. Multigeneracijski transmisijski proces
8. Socijalna regresija

Emocionalni procesi u nuklearnim i proširenim obiteljima, prema Bowenu, sadržani su u okviru prvih šest koncepata, dok se emocionalni procesi kroz generacije u obitelji i društvu odnose na preostala dva koncepta: multigeneracijski proces i socijalnu regresiju. Kao i u slučaju individue, za obitelj se može ustvrditi kako predstavlja neponovljivu i univerzalnu emocionalnu jedinicu. Svaka se obitelj može promatrati unutar specifično uspostavljenog **emocionalnog sistema**. To znači da sve što se tiče jednog člana ima utjecaj i na sve ostale članove obitelji; te da se članovi obitelji fuzioniraju u zajedničke relacije, gradeći svojevrsno, obiteljsko „JA“. Dijelovi naracije vezani za simboliku zemlje, u *Lokljanima* predstavljaju stub razumijevanja emocionalnog sistema obitelji. Nadalje, cijeli

kolektivitet posjeduje snagu emocionalnog fuzioniranja pojedinaca unutar samog sebe. Stanje obitelji kao socijalnog miljea odražava se na kvalitet procesa socijalizacije, a slika obitelji kao autentičnog socijalnog središta prenosi se na socijalnu percepciju u cjelini. Obiteljsko zajedništvo ostvaruje se putem emocionalnih fuzija koje mogu biti labave, optimalne i isprepletene. U bilo kojoj formi uspostavljanja relacija između dvije osobe, zapaženo je da se osobe mogu ponašati nadfunkcionalno, na jednoj, ili podfunkcionalno, na drugoj strani[6]. Težnja jedne osobe da dominira, može biti praćena istovjetnom tendencijom ili pristajanjem na dominaciju drugog. Ovakvo pod ili nadfunkcionalno ponašanje je u Čolakovićevim pripovijetkama sadržano u slikama kolektiva, odnosno kod pojedinaca unutar kolektiva. S druge strane djeca se nemaju šta puno pitati o svom identitetu, tu su uglavnom svedeni na „gotov čin" preuzimanja zatečenih vrijednosti i normi. Posinak će postati Halvadžija iako ima drugo prezime, ali Mujo ga prihvata kao sina i njegov identitet se mijenja, ali na savjet žene on ga ništa ne pita već mu samo kaže:"Od danas si Halvadžija" i gotova stvar.

Cjelokupni kontekst prikazan je u kontrastima, likovi su portretirani ili kao nadfunkcionalni ili podfunkcionalni, a primjer kontrastnih pozicija je najočitiji u opisima Tifana i Muje, Muje u bolnici dok se opisuje interakcija sa Omer efendijom dok čita novine.

„Tifan, ugledni Lokljanin, onaj što najviše izvrgava ruglu nesretnog Muju, iskoristio njegovu molbu, koju će mu naravno uslišati, da ga malko pecka i zbija šalu, pogotvu jer se uz ognjište griju njegova žena i kći sejda i najstariji sin" (Čolaković, 1991:15).

Nadalje, Tifan je portretiran kao sveznalica: „Tifan je uopće znao sve (Čolaković, 1991:27)".

Na drugoj strani, Mujo je sve do priče *Njiva* u modusu podfunkcionalnosti, povratkom zemlje, ženidbom, postaje potvrđenim u društvu. Slika podfunkcionalnosti prikazana je i u terminima dominacije pasivnih crta volje, submisivnosti, mirenja sa

[6] Opis nadfukcionalne osobe: zna sve odgovore, uspjeva riješiti sve životne probleme, ne suateže se od savjetovanja drugih šta da misle, rade, osjećaju, često pretjeruje u pomaganju drugima, osjeća (pre)veliku odgovornost za druge, čini stvari za i umjesto drugih.
Opis podfunkcionalne osobe: oslanja se na druge, i kada nema potrebe za to traži savjet, pasivno ponašanje, prihvatanje pomoći, bilo da je potrebna ili ne, traži od drugih da rade stvari za i umjesto njih, doživljava samog/samu sebe kao problem...

sudbinom marginalno-pasivne pozicije koja pojedinca i cijele gupe smješta u kvadrant ukrštanja vanjskog lokusa kontrole i vanjskog lokusa odgovornosti. Primjer za ovu konstataciju nalazimo u rečenici: „Ako sirotinju neko uopće stvara, onda je to ona sama (Čolaković, 1991:20)“, što predstavlja mirenje sa kulturalnom depriviranošću. Ili primjer utjehe u trenutnom statusu: „Sirotinji je sve dato tvrdo osim srca... (Čolaković, 1991:43)“, „Strpljen - spašen“ (Čolaković, 1991:22), zloupotreba i pogrešna definicija sabura, kao pasivizacije, umjesto proaktivnog djelovanja i spremnosti za novo djelovanje, nešto što pripada tradicionalnom konstruiranju kulturalnog skripta. Također, opisi likova u ovom statusu potvrđuju deficit individualističkih i previše prosocijalnih vrijednosti, nesposobnost da pojedinac zadovolji i vlastite potrebe, jer osoba koja nije u stanju zadovoljiti u optimalnoj mjeri vlastite, neće biti u stanju u optimalnoj i u uravnoteženoj mjeri zadovoljiti i potrebe drugih (naprimjer: Mujo se nije oženio niti očuvao imetak zbog brige o ocu i sestrama).

Diferencijacija Selfa podrazumijeva sposobnost osobe da definira vlastite životne ciljeve i vrijednosti bez pritiska sredine, u situacijama anksioznosti da „izađe“ iz vrtloga anksioznosti sistema i s maksimalnom odgovornošću odgovori različitim izazovima. Ova sposobnost da se iskaže autentični stav i „ja“ se ne može poistovjećivati s umišljenošću ili autonomijom zasnovanom na narcizmu. To je zapravo, sposobnost u kojoj svoje autentične stavove i ciljeve nastojimo ispuniti ne oštećujući druge i ostajući vezani za druge (u ovom slučaju za obiteljski sistem) (Friedman, 2011). Osobe koje se nalaze nisko na skali diferencijacije Selfa karakterizira: više anksioznosti, više relacijske fuzije, više emocionalne fuzije, više problema u životu vezanih za slabije odlučivanje, problemi u vezama, zabrinutost zbog mišljenja drugih. Osobe s visokom diferenciranošću Selfa opisane su kao: manje anksiozne, pate od manje relacijskih fuzija, manje emocionalnih fuzija, ostvaruju uspješnije veze, bolji su u procesu donošenja odluka, te iskazuju manju zabrinutost zbog mišljenja drugih. Primjere opisa likova s niskom diferencijaciom Selfa nalazimo u događajima poput: ubistva Sejde, tuče Ostojinih sinova, a posebno u uvodnim pripovjetkama u *Lokljanima*, kada je Mujo u stalnom problemu zbog slabijeg procesa odlučivanja, neodlučnosti, zabrinutosti zbog mišljenja drugih, te u mnoštvu primjera podlijeganja socijalnom pritisku (što provejava kroz gotovo

sve priče). Niska diferencijacija selfa naslućena kao kolektivni problem sadržana je i u priči *Šuka*, primjeru u kojem sin moli babu da kravu koja je „šukasta“ uvede u selo noću kako je niko ne bi vidio.

U kontekstu uloga, utjecaj okruženja na kreiranje uloge je iznimno važan. Naime, poznato je da se osoba prema ulogama može odrediti na način: preuzimanja (mijenjanje autentičnog ponašanja pod određenim okolnostima), igranja (prikladno ponašanje sukladno preuzetoj ulozi) i kreiranja vlastite uloge (transformacija društvenim normama zadane uloge vlastitim, zrelim i objektivnim viđenjima). U tom smislu, mogli bismo konstatovati kako se osoba, gledajući ovakve pritiske kroz optiku simboličko-interakcionističke teorije, može poistovijetiti s nametnutom ulogom ili donijeti odluku da ulogu transformira prilagođavajući je u većoj ili manjoj mjeri društveno propisanim normama. Tako, u *Lokljanima*, prateći priču saznajemo kako Mujo prihvata da je sirotinja, kao i njegova žena, i na osnovu toga planiraju život, mada uspijevaju izaći iz tog kruga tek kada dobiju zemlju nazad. Na osnovu toga kupuju kravu, krava daje bika, i onda postepeno pristiže prosperitet, dječak-posinak polazi u školu, a supruga ostaje u drugom stanju. Na kraju se rađa i dugoočekivani sin o kojem se maštalo. Prije toga njihova materijalna neimaština doboko određuje njihov život, ujedno i odnos drugih. Poštovanje se zaslužuje stalnim dokazivanjem i materijalnim blagostanjem. Ipak ljubav je tu bitna, kao i sloga među članovima familije, za razliku od priče *Grom je puko* koji tematizira Ostojinu tragediju podjele imanja među sinovima koja završava i pravom tučom sinova i velikom sramotom Ostoje (iako su pojedini tumačili da je za to kriva „prokleta zemlja“ koju je Ostoja kupio od Muje).

Emocionalni sistem nuklearne obitelji prema Bowenu počiva na sposobnosti svih članova da prevashodno uspostave funkcionalnost unutar sebe, individualno, te da dosegnu što viši stupanj diferenciranosti selfa, što se u slučaju opisa prethodno navedenih događaja i likova, nije desilo. Temeljno pravilo **triangulacije** glasi: „kada nastupi nestabilnost ili konflikt između dva člana obitelji, treći član obiteljskog sistema će biti uvučen s ciljem vraćanja stabilnosti ili jačine veza unutar obitelji“ (Galindo i saradnici, 2006). Triangulacija je iznimno važna za otkrivanje i razumijevanje ukupnih emocionalnih procesa u jednoj obitelji. One se gotovo redovno nesvjesno formiraju kako kako bi održale homeostazu i balans, te reduciralo anksioznost unutar obiteljskog sistema. Može se govoriti o različitim vrstama

triangulacije, budući da ona ne podrazumijeva nužno uvlačenje trečeg člana (najčešće djeteta) u trenucima povišene anksioznosti kako bi se nesvjesno tragalo za reduciranjem krize. Neke forme triangulacije podrazumijevaju povećanu brižnost i okretanje jednom djetetu u slučaju kada se jedan od supružnika-roditelja osjeti isključenim od strane drugog supružnika, dok se druge formiraju samo po potrebi i to u situacijama povišene potrebe za podrškom. Priroda nastajanja triangulacije u jednoj obitelji, vremensko trajanje, ko čini triangulaciju, a ko ostaje isključen, te vrsta emocionalnog privlačenja – odbijanja na najsuptilniji način otkrivaju i prirodu emocionalnih procesa u obitelji. U većini situacija potreba za uvlačenjem treće osobe ima za cilj da se reducira tenzija. Težnja Muje da ima dijete (po mogućnosti sina nasljednika) sa Ajšom, prihvatanje Alije kao vlastitog sina, jedan je od primjera triangulacije. Cilj ove težnje je da se reducira tenzija i doživi stabilizacija u vezi pozitivnom triangulacijom, odnosno pojavom treće osobe u vezi. Nestabilni par kojeg čine likovi Mujo i Ajša doživljava svoju stabilizaciju isključivanjem socijalnog pritiska sela kao kolektivne figure treće osobe.

Stanje obitelji kao socijalnog miljea odražava se na kvalitet procesa socijalizacije, a slika obitelji kao autentičnog socijalnog središta prenosi se na socijalnu percepciju u cjelini. Obiteljsko zajedništvo ostvaruje se putem emocionalnih fuzija koje mogu biti labave, optimalne i isprepletene. Bowen (Kerr i Bowen, 1988; Gilbert, 2006; Friedman, 2011) izdvaja kategoriju nedovoljno zrelih roditelja, s niskim stupnjem diferenciranosti selfa te izraženim nadfunkcionalnim i neadekvatnim reciprocitetom funkcionalnosti, kao roditelje koji su skloni izabrati jedno od djece na koju fokusiraju svu pažnju. Ovakvu pojavu Bowen označava **procesom obiteljske projekcije**. Na dijete koje je, bez obzira na spol ili redoslijed rađanja, izabrano da bude u centru pažnje, prenose svoj vlastiti nivo diferencijacije i nezrelosti. Dijete koje je uvučeno u ovaj proces imat će najniži nivo diferencijacije, autonomije, najviše će biti zavisno i najteže će se odvojiti od roditeljskog doma. Emocionalne relacije između članova sistema se mogu razvijati u rasponu od visoke do vrlo niske relacijske fuzije i mogu imati nekoliko različitih kombinacija unutar različitih relacija.

Zanimljivo je da čitanjem *Lokljana* možemo naslutiti kako Čolaković djelimično glavnog lika, Muju, opisuje kao objekat emocionalne projekcije. Kažemo, naslućujemo, jer Mujine sestre

(Haša, Diša, Fata) izlaz iz prevelike emocionalne fuzije pronalaze u svojevrsnom cut-offu i emocionalnoj distanciranosti sa povremenim prekidima u distanciranostima kada se javljao interes (prodaja zemlje i nasljedstva, izmirenje dugova i slično), što je karakteristično za ovakve konstalacije.

Neriješeni konflikti proistekli iz nesigurnog attachmenta utiču na unutarpsihički proces poricanja i izolacije dok se živi unutar roditeljskog doma ili kasnije fizičkim udaljavanjem. Ovo se obično ostvaruje kombinacijom emocionalne izolacije i fizičkog distanciranja. Proces obiteljske projekcije i fokusiranja na jedno dijete također ne mora nužno uzrokovati udaljavanje drugog ili ostale djece. Ukoliko se to ipak desi, tada proces separacije, udaljavanja, izolacije, povlačenja, negiranja važnosti obitelji orijentacije otvara prostor za **emocionalni prekid** („**cut-off**“) djeteta koje ne pristaje na emocionalnu fuziju. Ovo se obično ostvaruje kombinacijom emocionalne izolacije i fizičkog distanciranja, zbog čega osobe koje izlaz iz pretjerane kohezije i emocionalne fuzije nalaze u statusu prekida, traže način na koji će ranije napustiti roditeljski dom – bježanjem od kuće, odlaskom u drugo mjesto, preranom udajom/ženidbom ili na neki drugi način. Nisu rijetki slučajevi dugogodišnjih sudskih sporova između najbližih članova familije, a koji ne predstavljaju borbu za parcelu i imovinu, već su zapravo nesvjesna rasprava o emocionalnoj zaostavštini. Primjer naslućenog emocionalnog prekida nalazimo i u priči *Sejdin grijeh*, ali i u tragičnoj svađi oko imovine između Ostojinih sinova.

Umjesto zaključka: kako razoriti kletvu?

U središtu priče *Grom je puko* tematizira se Ostojina tragedija podjele imanja među sinovima. Priča završava ozbiljnim sukobom sinova i velikom sramotom Ostoje. Da li su tačne tvrdnje nekih mještana da je za to kriva „prokleta zemlja“ koju je Ostoja kupio od Muje?

Murrey Bowen (Kerr i Bowen, 1988) u okviru transgeneracijskog modela sugerira da se analizom genograma i genealogije jedne familije omogućava razumijevanje sličnog ponašanja između pripadnika više generacija na polju korištenja i dekodiranja simbola (vrijednosti i simboličkih vrijednosti), principa koje zastupamo, ali i jačine uspostavljanja emocionalne fuzije

unutar bilo kojeg odnosa. Zbog toga bismo čitanje ovog književnog djela mogli upotpuniti i analizom sljedećih događaja zabilježenih u povijesti opisanih familija:

– Koja su to najvažnija „čvorišna“ mjesta ili najvažniji događaji koji su utjecali na dinamiku obitelji i ponašanja pojedinaca na nivou više generacija?
– Ponavljaju li se neka od tih događanja dosljedno ili na sličan način na nivou svake generacije?
– Na koji način su sličnosti i razlike između različitih generacija utjecale na status opisanih pojedinaca?
– Jesu li neki dijadni odnosi dosljedno preslikani s prethodnih generacija (naprimjer, odnos majke prema ocu, pozicija kćerke, sina, snahe i zeta ili način iskazivanja emocionalne vezanosti)?
– Ponavljaju li se neke forme zavisnosti i sklonosti prema disfunkcionalnom ponašanju?
– Mogu li se identificirati vrijednosti i vjerovanja koja se dosljedno njeguju s koljena na koljeno?

Neki od primjera proučavanja obitelji zasnovane na strukturalnom pristupu podrazumijevaju analizu i interveniranje u području interakcije, raspodjele moći, prirode formiranja koalicija, pozadine i načina definiranja granice sistema i subsistema te specifičnih ciljeva prema kojima je usmjerena obitelj. Čolakovićevi likovi unutar ovog konstrukta pokazuju istovjetne „navike“ raspetljavanja transgeneracijskih petlji unutar dimenzija strukture i komunikacije.

Individualni problemi nastali u obiteljskom miljeu s obzirom na emocionalnu fuziju, emocionalni cut-off, diferencijaciju selfa, odvajanje od obiteljske ego mase ili djelovanja nadfunkcionalne, optimalni funkcionalne i podfunkcionalne osobe, prepoznatljivi su i na širem društvenom planu. Različiti socijalni pritisci u pogledu definiranja skale vrijednosti, društvenih normi ili socijalnog određenja spram koncepta srama i odgovornosti, neki su od procesa na koje pojedinac i čitave obitelji trebaju adekvatno odgovoriti ulazeći u interakciju s društvom. U takvim sredinama nastaju brojne mitske i fantastične priče o utemeljenu sela koje imaju za cilj učvrstiti poredak i opravdati narodnu mudrost i iskustvo. Najbolji pimjer za ovu tvrdnju je priča *Lokljani* (Čolaković, 1991:202) u kojoj nalazimo sljedeći

primjer: „Kao god što Lokljani vjeruju u vanrednost svog sela, tako oni poštuju i neke stare običaje, kojih se – bez velike nevolje – ne bi odricali. Oni su se već uzakonili da se među Bajramima ne žene, a uz Ramazan da se ne svađaju među sobom i ne putuju u Sarajevo, osim uoči 27 noći, da se klanjaju u Begovoj džamiji i nabave bajramluke..."

Elementi narodne mudrosti (folk-wisdom) ili narodne empirije (o kojoj govori antropolog Robert LeVine, 2003) u Čolakovićevim pripovjetkama pojavljuje se kao slika zatečenog društva sa normama tog vremena. Takvih je primjera u *Lokljanima* jako mnogo: Prikaz društvene stratifikacije sela, odnos sela i grada, brojni socijalni pritisci, zemlja kao metafora auoriteta, statusa, produktivnosti i djelotvornosti, ali i porijeklo, upravljaju osobnim izborima ljudi. Niska diferenciranost selfa na kolektivnom planu, ali i visoko izražena emocionalna fuzioniranost u kolektivitet u kombinaciji sa nadfunkcionalnim pozicijama bogatijih u odnosu na siromašne, grada u odnosu na selo.... primjeri su socijalne regresije i socijalnog pritiska. Primjer klevete koja završava tragičnim ubistvom kćerke zbog zbog straha od gubitka obraza je jedno od najautentičnijih u *Lokljanima*[7]. Koncept srama koji dominira u odgoju suprotstavljen je odgoju za koncept odgovornosti, što u jednom tradicionalnom ambijentu, kakvi su Lokljani, ima za posljedicu podlijeganje socijalnom pritisku i onda kada socijalne mreže etiketiraju bez osnova i argumenata. Primjeri srama u Čolakovićevom prikazivanju tradicionalnog sela brojni su i opisani u raznolikim kontekstima: podizanje djece u konceptu čuvanja obraza (*Sejdin grijeh*), „udaje" muškaraca ulaskom u ženinu kuću i „nasljeđivanje" ženinog imanja (primjeri Uzeira Arnauta i Mujina ženidba sa Ajšom). Razlika između odgoja unutar kulturalnih dimenzija visokog i niskog izbjegavanja neizvjesnosti je također prepoznatljiva u Čolakovićevim opisima tradicionalnog poretka. U ovakvim primjerima uviđamo i onu negativnu stranu bogatih i tijesno isprepletenih socijalnih mreža: dok će u stanju krize, potrebe ili ugroženosti, solidarnost kolektiva biti od pomoći (slučaj urušavanja Mujine kuće), u nekim drugim će visok stepen izbjegavanja neizvjesnosti (koncept odgoja za i u sramu) biti fatalan za aktere u areni opisanih odnosa (slučaj Sejde).

[7] Kleveta kao socijalni pritisak – projekcijska identifikacija, ili klevetnici su najčešće oni koji su sami pod pritiskom klevete i vlastitih postupaka izgubili obraz - društveni status, pa klevetom žele izgubljeni status povratiti ili nesvjesno se osvetiti, nadjačati, otkriti slabosti drugih; nadalje, umjesto da se bave sobom, prebacuju unutarnje nesređenosti i nedosljednosti na druge.

Tako tekst, koji je u međuvremenu nastao, predstavlja zabilješku o piscu koji nastavlja živjeti s novim generacijama čitatelja, skriven u zbiru sudbina svojih likova, na isti onaj način na koji svaka priča o drugima, prije svega, sadrži priču o kulturi koju dijelimo, ali i priču o nama samima...

Literatura:

Alić, A. (2012). *Struktura i dinamika obiteljske kulture*. Sarajevo: Dobra knjiga i CNS.

Carr, A. (2006). *Family Therapy*. New York: John Wiley & Sons, Ltd.

Čolaković, E. (1991). *Lokljani, Iz Bosne u Bosnu*. Zagreb: Islamska zajednica,.

Friedman, E.H. (2011). *Generation to Generation*. New York: The Guilford Pess.

Hamvaš, B. (1996). *Teorija romana*. Beograd: Studentski kulturni centar.

Janković, J. (2004). *Pristupanje obitelji*. Zagreb: Alinea.

Kerr, M.E., Bowen, M. (1988). *Family Evaluation*. New York: WW Norton & Company, Inc.

LeVine, R. (2003). *Chilhood Socialization: Comparative Studies of Parenting*. The University of Hong Kong: Comparative Education Research Centre.

Nastović, I. (2011). *Uvod u učenje Leopolda Sondija*, u: Szondi, L. (2011). *Učenje o familijarnom nesvesnom.* Novi Sad: Prometej.

Szondi, L. (2011). *Učenje o familijarnom nesvesnom*. Novi Sad: Prometej.

Woolfolk, A. (2004). *Educational Psychology*. The Ohio State University: Allyn and Bacon.

Recenzent: dr. sc. Izet Pehlić, UNZE, BiH
dr. sc. Muris Bajramović, UNZE, BiH

Lektor: dr. sc. Amel Alić

MUZIKOLOGIJA

UDK 781
Originalni naučni rad

Dr. sc. Indira Meškić

MUZIČKI DJELATNICI U MUZIČKOM ŽIVOTU U ZENICI POSLIJE II SVJETSKOG RATA (1945 – 1955)

Sažetak

Osnovna muzička škola u Zenici je formirana 1948. godine zahvaljujući Gradskom komitetu KPJ i Faji Ibrulju, kao i muzičarima entuzijastima iz KUD «Iskra». Prvi direktor je bio Radovan Pejić i postojale su sljedeće sekcije: klavir, violina i duvački orkestar, dok su prvi nastavnici bili: Radovan Pejić, Natalija Vaclav, Thea Vučak, dr. Ivo G)h)ey. Tokom razdoblja od 1955. do 1977. godine, a zahvaljujući velikom naporu muzičkih radnika iz Osnovne muzičke škole, pored škola u Sarajevo i Mostaru, osnovane su još četiri srednje muzičke škole. To su škole u: Banjoj Luci (1956), Tuzli (1957), Bihaću (1971) i Zenici (1977). Novoosnovane srednje muzičke škole su imale sljedeća odjeljenja: nastavnička i teoretska, solo pjevanje, klavir, violina, duvački orkestar (u Banja Luci); nastavnička sekcija (teorija i pedagogija, klavir, duvački orkestar – truba, trombon, rog, flauta, oboa, odjeljenje nacionalnih istrumenata (u Tuzli); nastavnički smjer (u Bihaću); klavir, klarinet, truba, faluta, gitara, harmonika i opšti smjer (nastavnički i teoretski) u Zenici. U ovoj dekadi novoosnovane muzičke škole su većinom radile na konsolidaciji svoga rada, jer je većina nailazila na početne poteškoće u svom radu, a posebno u oblasti prostora i osoblja. Nakon konsolidacije rad ovih škola se razvijao u uskoj vezi sa kulturno-umjetničkim društvima koja su u pojedinim slučajevima obezbjeđivala smještaj za neke od muzičkih škola u kasnijem periodu zbog nedostatka prostora. Važno je naglasiti da su muzički radnici veoma rijetko bili fokusirani samo na jednu školu, kulturno-umjetničko društvo ili instituciju, već su radili u različitim gradovima i na različitim aspektima muzičke umjetnosti.

Ključne riječi*: muzička djelatnost, muzičko školstvo, muzički pedagozi, kulturno-umjetnička društva, muzička djelatnost u Narodnom pozorištu Zenica*

MUSIC PEDAGOGIST AND THEIR POSITION IN THE DEVELOPMENT OF MUSIC IN ZENICA AFTER THE SECOND WORLD WAR (1945 – 1955)

Summary

Primary Music School in Zenica has been formed in 1948 thanks to the Town Committee of KPJ and Fajo Ibrulj as well as music enthusiasts of KUD «Iskra». First Director was Radovan Pejić, sections: piano, violin and wind band and first teachers: Radovan Pejić, Natalija Vaclav, Thea Vučak, dr. Ivo G(h)ey. During the period from 1955 to 1977 , thanks to the great effort of musical workers from Primary Musical Schools, total of 4 more Secondary Schools – in addition to the schools in Sarajevo and Mostar have been established. Those were the schools in: Banja Luka (1956), Tuzla (1957), Bihać (1971) and Zenica (1977). The newly founded secondary music schools had the following sections: teaching and theory section, solo singing, piano, violin, wind band (in Banja Luka). Teaching (theory and pedagogy) section, piano, wind band – trumpet, trombone, horn, flute, oboe, national instruments department (in Tuzla), teaching and theory section (in Bihać), piano, clarinet, trumpet, flute, guitar, accordion and general course (teaching and theory) in Zenica. In this decade, the newly founded music schools have mainly consolidated their work, whereas most of them faced initial difficulties in their work, primarily in terms of space and staff. After consolidation has been completed, its work has been further developed in close liaison with arts and culture societies which, in some cases, have accommodated some of the music schools due to lack of space of the latter. It is important to emphasize that music workers have rarely been focused on one school, cultural institution or arts and culture society, instead they performed their work in various cities as well in various aspects of music work.

***Key words**: Musical activity, Musical education, Music pedagogist, art and culture societies, music activity, National Theater in Zenica*

Osnivanje muzičkih školskih institucija - opće prilike

Znatan broj osnovanih muzičkih škola svoj rad i egzistiranje započelo je u krajnje nepovoljnim kadrovskim, materijalnim i prostornim uslovima, ali se krajnji cilj osnivanja muzičkih škola, već njihovim činom osnivanja, počinjao ostvarivati: stvoreni su uslovi da se velikom broju djece pruži mogućnost školovanja u muzičkoj školi i na taj način, u novim uslovima i okolnostima, počne povećavati broj amaterskih i profesionalnih muzičkih djelatnika u BiH. Tokom vremena škole su se stabilizovale, ojačale i kadrovski i materijalno, nalazeći svoje mjesto ne samo u sistemu osnovnog i srednjeg školstva, nego i u kulturnom životu grada i regije u kojoj djeluju.

Možemo sa sigurnošću reći da postojanje muzičkih školskih institucija nije «condicio sine qua non» (uslov bez koga se ne može) da bi određena sredina imala muzički život i muzičke djelatnike, ali je svakako pogodnost ili bar pretpostavka razvoja i kvaliteta muzičke djelatnosti svake sredine. O ovom odnosu muzičkog profesionalizma i amaterizma, odnosno muzičke djelatnosti i muzičkog života uopćeno i muzičke škole / muzičkog obrazovanja možemo progovoriti u kontekstu simbolike - staviti u odnos ritma i melodije: ritam / muzički život je onaj koji pokreće melodiju /muzičke škole, a melodija je onaj elemenat koji daje sadržinu / u ovoj korelaciji i kvalitet, ritmu.

Niže / osnovne muzičke škole u periodu poslije II svjetskog rata osnovane su u slijedećim gradovima: Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Zenica, Tuzla, Bihać, Bijeljina, Brčko, Doboj, Prijedor, Travnik, Trebinje, Visoko, Zvornik, Derventa, Vogošća, Pucarevo, Bugojno, Stolac, Maglaj, Lištica, Goražde, Ilidža, Jajce, Velika Kladuša, Bileća, Gračanica, Sanski Most, Fojnica, Bosanski Brod, Foča, Prnjavor, Gradačac, Konjic, Livno, Jablanica i Bosanski Novi.

Uz okolnosti i uslove u kojima je došlo do osnivanja i širenja mreže muzičkog školstva i muzičkih kulturnih institucija u Bosni i Hercegovini od izuzetne je važnosti navesti i najznačajnija imena *muzičkih djelatnika*:

- *muzičkih pedagoga*: muzičara po profesiji i muzičara amatera (obrazovanih ili samoukih, koji su svojim djelovanjem inicirali muzička društva, stvarali muzičku tradiciju i odgajali muzički kadar);
- *kompozitora*: onih koji su rođeni i djelovali u BiH, onih koji

su završili obrazovanje u BiH i svoju djelatnost nastavili van naših prostora, te stranih državljana (muzičara), koji su obilježili pojedine periode bosansko - hercegovačke muzičke kulturne tradicije;
- *kulturnih djelatnika***:** onih koji su, bez obzira na svoju profesiju, stvarali uslove za kulturno i muzičko djelovanje u svojim sredinama.

U periodu neposredno poslije završetka II svjetskog rata počela je sa radom prva *srednja muzička škola* u Bosni i Hercegovini i to u Sarajevu (1945), a zatim su se otvarale srednje škole u: Mostaru (1954), Banjoj Luci (1956), Tuzli (1957), Bihaću (1971) i Zenici (1977). *Muzička akademija*, kao najviši stupanj muzičkog školstva u Bosni i Hercegovini, otvorena je u Sarajevu (1955), a kao prva visokoškolska institucija u Bosni i Hercegovini otvorena je (u šk. 1945/46. g.) *Viša pedagoška škola* u Sarajevu.

Ono što je posebno važno za razvoj muzičkog školstva i muzičkog nastavnog kadra u BiH jeste da je, u šk. 1952/53. g., na Višoj pedagoškoj školi počela rad i *nastavna grupa muzika,* koja je bila izvorište prvih muzički stručnih poslijeratnih kadrova u Bosni i Hercegovini.

Rad muzičkih djelatnika je vrlo često, i u kvalitativnom i kvantitativnom smislu, u nesrazmjeri sa prilikama i odnosom sredine spram razvoja kulturne djelatnosti, vjerovatno kao historijski biljeg ove djelatnosti, te je utoliko i značaj muzičkih djelatnika i rezultata njihovog rada veći.

Muzičko i opće školstvo i muzička djelatnost u BiH (1945-1955)

U periodu neposredno poslije završetka II svjetskog rata značajan je bio proces prilagodjavanja škola društvenom razvoju putem izrade novih nastavnih planova i programa i u cilju podizanja obrazovnog nivoa u svim republikama: počinjale su sa radom pune osmorazredne osnovne škole, pune realne gimnazije (sa pet, šest i sedam razreda), učiteljske škole i tečajevi za učitelje, a izašao je i Zakon o osnivanju viših pedagoških škola. S obzirom na vrlo teško stanje u prosvjetnoj djelatnosti Bosne i Hercegovine, koje je uglavnom bilo rezultat promjena vlasti i uprava, te ratnih zbivanja, prioritet u otvaranju škola imale su kadrovske škole.

Situacija u ovoj djelatnosti bila je slijedeća: u školskoj 1944/45. g. u Bosni i Hercegovini bile su ukupno 684 osnovne škole, 1.288 nastavnika i 97.116 učenika, a radile su u i dvije srednje škole: u Trebinju i Prijedoru. [1] Početkom juna 1945.g. počelo je s radom pet osmorazrednih škola, tri pune realne gimnazije (sa 7 razreda), 1 puna realna gimnazija (sa šest razreda), jedna puna realna gimnazija (sa pet razreda) i jedna niža gimnazija (sa 4 razreda), te je ukupno bilo: 12 realnih gimnazija sa 9.381 učenikom i 184 odjeljenja.

Tamo gdje nisu otvorene realne gimnazije radile su građanske škole i ukupno ih je bilo 7, sa ukupno 1.188 učenika. Otvorene su i tri učiteljske škole sa 332 učenika, a osnovani su i brojni tečajevi za učitelje.[2]

Osnovne škole su bile četverogodišnje, sa predmetom pjevanje u sva četiri razreda, po jedan čas sedmično.[3] Horsko pjevanje se prakticiralo jednom sedmično, po dva školska časa.

U gimnazijama je pjevanje bilo zastupljeno u prvom i drugom razredu - po dva časa sedmično, od trećeg do sedmog - po jedan čas, a u osmom razredu ga nije bilo. Gimnazije su redovno imale horove, tamburaške orkestre, te dramske, literarne, recitatorske, folklorne i baletske sekcije.

U učiteljskim školama osnovni cilj muzičke nastave bio je da se učenici osposobe da predaju pjevanje u osnovnim i sedmogodišnjim školama i da aktivno i stručno djeluju na razvoj muzičke kulture stanovništva. Muzička nastava se odvijala u tri predmeta: *pjevanje sa teorijom* (u prvom razredu sa tri časa, a u drugom, trećem i četvrtom sa dva časa sedmično), *horsko pjevanje* (dva časa sedmično, u svim razredima) i *sviranje* na klaviru, violini ili harmonici, što se prakticiralo u ovisnosti od mogućnosti i interesa učenika.

U ovom periodu došlo je do osnivanja *osnovnih muzičkih škola* u svim većim gradovima Bosne i Hercegovine, koje su svojim radom znatno unapređivale i obogaćivale muzički i kulturni život sredine u kojoj su radile, te bile osnova za osnivanje srednjih muzičkih škola i

[1] U Trebinju je radila Gimnazija, koja je otvorena 11. oktobra 1921. g. kao Niža gimnazija, i u nastavnom planu za I razred imala je predmet *pjevanje* planirano sa 2 časa sedmično, a predavala ga je nastavnica Mara Vojnarević.

[2] *Spomenica Više pedagoške škole i Pedagoške akademije*, Sarajevo, 1945-1976, str.11.

[3] Zadaci nastave su bili: razvijanje sluha i glasovnih sposobnosti, samostalno pjevanje, razvoj interesa i ljubavi prema muzici, te osnovna znanja iz teorije muzike u četvrtom razredu.

muzičke akademije, kao vrhunskog rezultata muzičkog obrazovnog rada ovih školskih institucija.

Da bi bilo moguće govoriti o muzičkom životu i muzičkom školstvu u Zenici, smatrali smo da je neminovno bilo napraviti kratku opću, kulturnu i muzičku historiju grada, a koja predstavlja osnovu / klicu iz koje su krenuli prvi izdanci muzičkog školstva i muzičke kulturne djelatnosti, koji su, kroz decenije rada, doveli do razgranatog stabla muzičkih djelatnosti, sa dubokim historijskim korijenjem.

Zenica - kratka historija grada

Prema do sada istraženim i utvrđenim podacima, današnje ime Zenica prvi put se spominje u jednom dokumentu Dubrovačke republike od 16. marta 1436. g. [4] U srednjem vijeku se (u XIII i XIV stoljeću) spominju i naselja oko Zenice: Bilino Polje (1203), Klopče (1370), Broda (1370), a tokom XV stoljeća: Janjići (1404) i Zenica (1436).

U historijskim izvorima Zenica se spominje i pod nazivima: Sjenica, Bzenica, Ibzenica i sl. U srednjem vijeku su na ovom prostoru, tačnije po obodu Zeničke kotline, postojali utvrđeni gradovi, od kojih je najpoznatiji srednjovjekovni bosanski grad Vranduk. U literaturi se ovo područje, uz Travnik, spominje uz moguće pojašnjenje imena *Bosna*, kao izvedenice iz imena rimskog municipija Bistue Nova, a koji se obično smješta u okolinu Zenice ili Travnika. U spisima salonitanskih sabora (530, 533) navodi se Bistuenska biskupija, koja je dobila ime po tom municipiju.[5]

Ali područje na kojem je ovaj grad osnovan i na kojem se kroz stoljeća razvijao spominje se mnogo ranije, i to u periodu srednjovjekovne historije države Bosne i Hercegovine. Radi se o dokumentu *Bilinopoljska izjava*, koji nije samo dokument jednog vremena - srednjovjekovne bosanskohercegovačke historije, nego i svjedočanstvo viševjekovne prisutnosti Bošnjana na ovim prostorima. Bilino Polje je jedno od imena ovoga grada kroz historiju (u sadašnjosti predstavlja dio grada Zenice), dok je u XIII stoljeću, tačnije 1203. godine, ovaj naziv nosio dokument / isprava, koja je imala sve atribute tadašnje srednjovjekovne srednjeeuropske diplomatičke isprave. [6]

4 Prema: *Fotomonografija Zenica*, str. 9.

5 Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, str. 24.

6 Balta, Ivan: „Novovjekovna paleografsko - diplomatička analiza isprave iz

Tako *Bilinopoljska izjava* predstavlja dokument o dogovoru na Bilinom Polju, kojim je trebalo postići kompromis između Rimske crkve i Crkve bosanske (iako su i poslije toga krstjani ustrajavali na svojim vjeroučenjima, pa je Rimska crkva povela križarske ratove protiv Bosanskih krstjana, čiji je broj pripadnika naglo rastao). Ova isprava se odnosi, ustvari, na početak burnog razdoblja sukoba državne Katoličke crkve i rastućeg patarenstva »Crkve bosanske« u Bosni i Humu. Ovaj sabor na Bilinu Polju održan je u vrijeme Četvrtog križarskog rata (1202-1204.g.), a zboru na Bilinom Polju (Bolino Poili) 08. aprila 1203. g. prisustvovali su: izaslanici pape Inocencija III, Kulin ban („banus Culinus"), dubrovački nadbiskup Marin („Martinus archidiaconus Ragusii") i istaknuti bosanski velikaši: Dragiša, Dragota, Ljubin, Pribiša, Radoš i Vladoš (koji su bili ujedno priori „Crkve bosanske").

Kulturni spomenici iz srednjovjekovnog perioda su: *Ploča velikog sudije Gradiše* iz perioda pred kraj XII stoljeća pronađena u Podbrežju, *kasnoantička crkva* u Bilimišću, u koju se sahranjivalo sve do XII stoljeća, *spomen Dida bosanske crkve* u Janjićima (1404), toponime tipa *Crkvina, Klisa, Dvorovi* i sl.[7] U periodu od XV do XVIII vijeka Zenica je bila naselje lokalnog značaja, jer nije bila na čuvenom turskom drumu (Sarajevo - Travnik - Jajce - Bihać). U periodu osmanske uprave bila je u sastavu Bosanskog sandžaka, i to kao njegova sjeverna granica, koja je uključivala nahije Lašvu i Brod (Zenicu), srednji tok rijeke Bosne i naselja: Vranduk, Maglaj i Tešanj. Sedamdesetih godina XVI stoljeća Zenica je imala 330 kuća / domaćinstava. Najznačajnija djelatnost ovog kraja, u to vrijeme, bila je poljoprivreda i proizvodnja i prerada ruda i metala, i to u Janjićima kod Zenice.

Od objekata iz tog perioda značajno mjesto zauzimaju: zgrada *Konak* sa kancelarijama kadije i kajmekama, te *Sultan - Ahmedova džamija* (ovaj naziv je dobila poslije 1710. g., a u narodu je poznata pod imenom *Čaršijska džamija*). Preko puta ove džamije u XVIII stoljeću je podignuta istoimena *Medresa*, a sredstva za finansiranje *Džamije* i *Medrese* zavještao je sultan Ahmed III (1703-1730).

Bilinog Polja", rad sa Naučne konferencije: Osam stotina godina Bilinopoljske izjave, objavljen u *Zborniku radova* Pedagoškog fakulteta u Zenici, br. I, 2003, str.14.

[7] Đedović, Rusmir: „Historijsko-geografski činioci izgleda župe Brod i teritorija Zenice i okolice u srednjem vijeku", rad sa pomenute naučne konferencije, *Zbornik radova*, br. I, Zenica, 2003, str. 57.

Kao što je dolaskom Austro-Ugarske uprave Bosna i Hercegovina od pokrajine osmanlijskog Carstva, u koju su slabo prodirali elementi buržoaskih odnosa, pretvorena u područje poslovnih operacija modernog kapitalizma, tako su se te promjene reflektirale i na Zenicu, posebno u privrednom pogledu. Kraj koji je bio bogat ugljem, željeznom rudom i šumama, dobio je svoju *uskotračnu željezničku prugu* (1879), prvi *ugljeni rudokop* u Bosni i Hercegovini (1880), *Fabriku za proizvodnju ambalažnog papira* („Papirna"), koju je otvorio bečki kapitalista Eduard Musil (1885-1910), *Željezaru* (1892), *Centralni kazneni zavod* za Bosnu i Hercegovinu (građen 1886-1904).

Muzička djelatnost u općim školama

U XIX stoljeću otvorene su i prve škole u Zenici: Prva državna četverorazredna osnovna škola – „narodna škola" (1885), koja je imala četiri razreda, a zatim su otvarane i konfesionalne škole: po jedna osnovna konfesionalna škola pri katoličkoj i pravoslavnoj crkvi, tri mekteba, medresa i ruždija (u okviru islamske konfesije), privatna viša djevojačka škola (za katoličku, pravoslavnu i jevrejsku konfesiju). Sultan-Ahmedova medresa u Zenici podignuta je ranije (u XVIII stoljeću), preko puta istoimene džamije.[8] Među nastavnicima ove medrese bili su upravitelji i glavni muderisi iz, u Zenici poznate, porodice Serdarević.[9]

Prema nekim izvorima prva osnovna škola je otvorena 1880. g. i bila je za dječake, a druga osnovna škola – „ženska" osnovana je 1910. godine. Iz pregleda škola, koji je dala Zemaljska vlada 1881. g., osnovna škola u Zenici je navedena kao opštinska škola, koju je subvencionirala vlada, a pored grupe opštinskih škola navedene su i grupe: gradskih škola i narodnih škola. Pri ovoj državnoj osnovnoj školi bilo je osnovano i posebno odjeljenje sa nastavnim njemačkim jezikom.

[8] Prema Ćurić, Hajrudin: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo, 1983, str. 99, za finansiranje ove medrese i džamije sultan Ahmed III zavješatao je nekretnine velike vrijednosti, koje su se pred II svjetski rat sastojale od: 17 dućana, 6 stanova za izdavanje pod kiriju i 10 njiva, a godišnji prihod ovog vakufa iznosio je 1937. g. 80.000 dinara.

[9] Medresa je prestala sa radom 1946. g, a njena djelatnost je obnovljena 05. novembra 1970. g.

Posebnu važnost za muzičku školsku djelatnost imala je osnovna škola pri samostanu „Klanateljica krvi Isusove“, koja je osnovana 01. septembra 1903. g., dolaskom 6 časnih sestara - učiteljica u Zenicu: Regine Asfalg, Terezije Ureh, Lucije Kulier, Petronile Mišić, Florijane Haps, Egidije Starešina, te Ide Heler, koja je bila domaćica**.** Odmah po osnivanju osnovne škole otvoreno je *Zabavište* i *Muzička škola*, sa odsjecima: *citra, violina, harmonika i klavir*.[10]

U periodu između dva rata (u šk.1927/28.g.) otvorena je Državna mješovita građanska škola zanatsko-industrijskog smjera (mješovitog tipa), u kojoj su nastavnici bili: Jovan Rajković, koji je predavao srpsko-hrvatski jezik, historiju, njemački jezik i račun, Milan Radumilo, koji je bio učitelj računa, geometrije, higijene i muške gimnastike i Gospava Stojanović, učiteljica učiteljske škole. Svi ovi nastavnici su, pored navedenih - stručnih predmeta, predavali i *pjevanje* i to po jedan čas sedmično, u I i II razredu.

Osim ove škole radila je i Privatna ženska građanska škola trgovačkog smjera („Katolička ženska građanska škola S.S. Dragocjene krvi“, sa pravom javnosti) u kojoj je pjevanje predavala Kulier S. M. Lucija (u šk. 1936/37. g.), te Stručna produžna škola rudarskog smjera pri Željezari. U ženskoj građanskoj školi predmet *pjevanje* je bio zastupljen sa po jednim časom sedmično, u sva četiri razreda. U nastavnom planu Stručne produžne škole rudarskog smjera nije bilo muzičkih predmeta. U ovom periodu je (1919-1926) muzički djelatnik (violinista) Štigl vodio *školu violine*, koju je pohađao i poznati pjevač društva „Dečanski“ Veljko Milošević.[11]

U periodu II svjetskog rata (1941-1945) u Zenici je radila Državna opšta niža srednja škola. *Nastavu pjevanja* je u ovoj školi izvodio Stjepan Sagud.

Kulturna prošlost grada

Što se tiče kulturnog života Zenice on je u periodu Austro-Ugarske uprave bio karakterističan po tome što su muziku u ovaj grad „donijeli“ sa sobom radnici - stranci, od kojih su najbrojniji bili Česi i Austrijanci, koji su po struci uglavnom bili majstori, inžinjeri i

[10] Ovu osnovnu školu završile su i Natalija Vaclav i Ljuba Vaclav, te Ružica Kalušek, koje su poslije bile prve nastavnice Osnovne muzičke škole u Zenici, osnovane poslije II svjetskog rata.

[11] Jović, Boško: *Orkestarsko muziciranje u Zenici*, diplomski rad, Sarajevo, 2003.

poslovođe. Malo je bilo onih koji su imali fakultetsko obrazovanje, a malobrojni obrazovani „došljaci“ uglavnom su bili ljekari. U početku se stranim državljanima nije bilo lako uklopiti u novu sredinu, jer i nisu uvijek nailazili na dobrodošlicu od strane domaćeg stanovništva, prvenstveno zbog toga što su i oni na neki način za domicijelno stanovništvo predstavljali „tuđinsku vlast“.

Tako su Česi i Austrijanci muziku i muzičku djelatnost, koju su donijeli i na koju su bili naviknuti, njegovali unutar svojih grupacija. Česi su osnovali grupaciju „Češka obec“ i uglavnom su zajednički muzicirali povodom praznika. Austrijski doseljenici, čija se muzika zasnivala na tradiciji njemačke i srednjoevropske muzike, muzicirali su u tadašnjem Rudarskom domu.

Muslimansko stanovništvo, kao najbrojniji starosjedioci ovog područja, njegovalo je „svoju“ muziku - vokalne narodne lirske pjesme (koje još nisu dovoljno proučene niti je izdato cjelovito djelo sa ovom vrstom lirskih pjesama), uz instrumente: saz i bisernicu (na ovim instrumentima se sviralo kroz mahale, na prelima ili u muškim društvima i na teferičima).

Katoličko stanovništvo Zenice je, u okviru crkvenog obreda, slušalo horsku muziku uz orgulje i bio je to događaj od posebnog značaja, jer je muzika bila snažno sredstvo u funkciji religioznog doživljaja. U to vrijeme obrazovan je jedan salonski orkestar (obima štrajh ili salonskog orkestra), koji je na priredbama orkestrirao evropsku muziku.[12]

Pravoslavno stanovništvo je takođe, u okviru bogosluženja, muziku doživljavalo kao sredstvo religioznog doživljaja, a uključivali su se i u rad tri srpska društva, koja su u ovom periodu djelovala u Zenici: Srpsko pjevačko i tamburaško društvo „Stefan Dečanski“, SKPD „Prosvjeta“ i „Srpski soko“.

Zanimljivo je da su stranci u Zenici činili veliki postotak stanovništva (u nekim periodima i 17 %), a bili su to uglavnom: Nijemci, Česi, Slovenci, Jevreji, Mađari, Italijani, Rusini, Rumuni, Slovaci i Poljaci. Kao što smo ranije naveli za Čehe i Austrijance, tako i ove grupacije stranih državljana u početku nisu učestvovale u kulturnom životu grada zajedno i sa domaćim stanovništvom, nego su njegovali svoje kulturne navike, unutar svojih grupacija.

[12] Ove podatke smo dobili u razgovoru, obavljenom 28. novembra 1990. g., sa gospodinom Mensurom Serdarevićem, koji je bio vrstan poznavalac kulturnih prilika u Zenici u periodu prije II svjetskog rata, te aktivan učesnik i organizator kulturnog života Zenice poslije II svjetskog rata.

U periodu Austro-Ugarske uprave u Zenici je djelovalo ukupno 30 kulturno-prosvjetnih, socijalnih i humanih društava i institucija, koja su osnovana u periodu od 1898. do 1914. godine. Važno je napomenuti da su od nacionalnih društava djelovala: tri srpska nacionalna društva, šest hrvatskih nacionalnih društava, četiri muslimanska nacionalna društva, jedno jevrejsko i jedno češko nacionalno društvo.

Uoči prvog svjetskog rata (1914) djelovalo je 12 nacionalnih društava i 13 internacionalnih udruženja, dok je u periodu između dva svjetska rata u Zenici djelovalo 8 nacionalnih društava. Osim ovih društava djelovali su i: limena glazba *Rudarska glazba* (pri Rudniku), *limena glazba* (pri Vatrogasnom društvu), *tamburaški orkestar* (pri Radničkom domu) i *Muzičko instrumentalno društvo*.[13]

Veoma poznat i značajan muzički djelatnik iz ovog perioda bio je dr. Ivo Ghey (Gej), advokat po profesiji, muzički najobrazovaniji čovjek u to vrijeme u Zenici, koji je djelovao kao *dirigent* gotovo svih navedenih društava u Zenici. [14] Zanimljiv je i podatak da je u periodu neposredno pred II svjetski rat (1932) u Zenici Jevrej Adolf Wajs, u tadašnjoj Ulici kralja Petra, imao knjižaru i papirnicu, u kojoj je prodavao i *muzikalije*.[15]

Uoči početka drugog svjetskog rata (1938) formirano je nenacionalno kulturno-umjetničko društvo, u kojem su članovi bili pripadnici različitih konfesija i nacija. Društvo je imalo: literarnu sekciju, koju je vodio Neđo Radić, muzičku, koju je vodio Ibrahim Perviz, dramsku, koju je vodio Derviš Imamović, te tamburaški orkestar. Društvo je djelovalo sve do početka 1941. godine.[16]

[13] Na jednom plakatu, koji je oglašavao da Uprava „Fonda za pomaganje siromašne rudarske djece“ u Zenici organizuje veliku vrtnu zabavu sa koncertom, a koja je održana u „bašči i svim prostorijama Rudarskog doma“ 10. jula 1938.g., navodi se da koncertni dio programa i ples „izvodi dobrohotno“ Rudarska glazba pod ravnanjem g. Dr-a Ive Ghey-a.

[14] Prema mišljenju Mensura Serdarevića, istaknutog kulturnog djelatnika i vrsnog poznavaoca kulturnih prilika iz ovog perioda, sva ova društva u Zenici nisu svojom djelatnošću činila karakterističan opći / zajednički muzički život grada, nego su djelovala kao zatvorene skupine, za svoje konfesije, nacije i grupacije. U to vrijeme osjećao se nedostatak nekih od obilježja koji su karakteristični za urbane sredine, bez obzira na broj stanovnika i privrednu razvijenost, pa se i to može smatrati glavnim uzrokom nepostojanja inicijativa za bogatijim kulturnim životom i stvaranjem kulturne tradicije.

[15] Do ovog podatka smo došli putem fotografije ove knjižare i papirnice, a koju smo pronašli u Muzeju grada Zenice.

[16] Meškić, Indira, magistarski rad.

Opće škole i muzički djelatnici poslije II svjetskog rata

Neposredno po završetku II svjetskog rata u Zenici i bližoj okolini bilo je ukupno 15 četverorazrednih škola i Niža gradjanska škola, sa 2.300 učenika i 48 prosvjetnih radnika.[17] Odmah po završetku II svjetskog rata, odlukom Ministarstva prosvjete broj 7997/45. od 07. novembra 1945. g., pretvorena je Državna mješovita građanska škola u Državnu realnu gimnaziju sa 5 razreda, 9 odjela i upisanih 413 učenika. Gimnazija je počela sa radom 26. novembra 1945. godine. Prvi direktor ove škole bio je Jeroslav Skritek, inžinjer koji je predavao fiziku. Predmet *pjevanje* predavala je nastavnica Marija Bogunović.

U školskoj 1948/49. g. završila je prva generacija ove škole položivši viši tečajni ispit, koji se sastojao od slijedećih predmeta: srpsko-hrvatski jezik, ruski jezik, francuski jezik, historija, matematika, fizika i hemija. U ovoj školskoj godini *pjevanje* je predavao *Nikola Putić*, dirigent i kompozitor. Poslije ove školske godine, pa sve do 1954/55. šk. g., nismo našli podatak o tome ko je predavao nastavu pjevanja, niti da je održavana, ali je u ljetopisu škole navedeno da je od 1954. do 1956. g. *pjevanje* predavao Nikola Putić, kao i u školskoj 1959/60. i 1963/64. g. (tada se kao naziv predmeta navodi *muzičko vaspitanje*).

Muzičko školstvo i muzički pedagozi (1945-1955)

Niža muzička škola u Zenici osnovana je na inicijativu Gradskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), gospodina Faje Ibrulja, koji je bio član Komiteta i muzičkih entuzijasta, koji su uglavnom svoje sklonosti ka muzici njegovali u KUD „Iskra“. Odluku o formiranju muzičke škole u Zenici donijelo je Ministarstvo prosvjete NR BiH, VII Odjeljenje za kulturu i umjetnost u Sarajevu, broj 34948, od 12.X 1948. godine.

Za prvog direktora škole postavljen je *Radovan Pejić,* muzički pedagog i dirigent, a prvi nastavnici su bili: *Natalija Vaclav (klavir), Thea Vučak* (knjigovođa Rudnika, postavljena za honorarnog nastavnika klavira), *dr. Ivo Ghey (Gey)* (po struci advokat, pravni referent Rudnika, postavljen za honorarnog nastavnika duhačkih instrumenata) i *Radovan Pejić* (nastavnik violine i solfeggia).

[17] Publikacija: „*Zenica - grad komuna-društveno privredna karta*“, Beograd, 1975.

Prvi nastavnici Niže muzičke škole u Zenici ostavili su neizbrisiv trag u muzičkom školstvu i kulturi grada Zenice, pa ih u izlaganju posebno navodimo i ističemo:

- *Radovan Pejić*, koji je u Zenicu došao 1947. g. i od dolaska u ovaj grad bio je veoma aktivan na mnogim poljima kulturnog i muzičkog života: učestvovao je u stvaranju RKUD „Iskra“, bio jedan od inicijatora osnivanje osnovne muzičke škole, aktivno je učestvovao u pokretanju malog i velikog simfonijskog orkestra, te velikog mješovitog hora „Iskri“. Iz Zenice je otišao 1955. g., a umro je 1965.godine u Trebinju, gdje je obavljao funkciju direktora osnovne muzičke škole.
- *Natalija Vaclav* bila je prva nastavnica klavira, koja je i pored nedostatka visoke muzičke naobrazbe, imala veliku pedagošku ulogu u radu muzičke škole. U vrijeme kada škola nije imala adekvatan smještaj i dovoljan broj učionica nastava klavira se održavala i u kući nastavnice Vaclav. Natalija Vaclav je (1908) zajedno sa roditeljima, sestrom Ljubom i bratom Vladimirom, iz rodne Tuzle došla u Zenicu, gdje je u „Klosteru“ sticala opće obrazovanje i učila sviranje na klaviru. Kao nastavnica klavira u Školi za osnovno muzičko obrazovanje radila je od osnivanja do 1986. g. i odlaska u penziju. Za svoj veoma uspješan pedagoški rad dobila je brojna priznanja, među kojima i nagradu grada Zenice. Umrla je 1988. godine. Njena sestra *Ljubica-Ljuba Vaclav* počela je raditi kao nastavnica klavira u ovoj školi dvije godine poslije osnivanja škole.

Prvi instrumenti škole bila su dva pozajmljena klavira (od RKUD „Iskra“ i g-đe Ide Gafenko), a duhački instrumenti su uzeti iz Internata Željezare Zenica. Ubrzo nakon toga su kupljene i dvije violine i jedna horna.

U prvu školsku godinu, koja je počela 08. decembra 1948. g., bila su upisana 103 učenika različitog uzrasta (bez obzira na zakonom propisane godine starosti), a sve u cilju da se što veći broj zainteresovane djece upiše u školu. U duhački odsjek upisivani su uglavnom učenici u privredi Željezare i Rudnika, pa i izvjestan broj već zaposlenih mladih radnika. Veliku pomoć u radu, u ovoj prvoj školskoj godini, nastavnicama klavira pružio je profesor klavira iz Sarajeva Gavro Jakešević, a i nastavnici su, u cilju stručnog usavršavanja, dva puta u toku godine išli na hospitovanje u Muzičku školu u Sarajevo.

Prvu školsku godinu završila su 63 učenika (33 učenika su prestala pohađati nastavu, a 7 učenika nije položilo razred). Godišnjem ispitu je prisustvovala *Anka Humo*, u svojstvu profesora Srednje muzičke škole Sarajevo i delegata republičkog Ministarstva prosvjete. Najveći problemi u radu škole bili su: nedostatak prostorija, nedostatak udžbenika i teško organizovanje nastave solfeggia, jer ovaj predmet nije mogao niko drugi predavati osim direktora Pejića (s obzirom na nivo stručne spreme zaposlenih nastavnika), a on je opet bio izuzetno opterećen velikim brojem časova u nastavi i vođenjem škole.

U školskoj 1950/51. g. došlo je do ukidanja duhačkog odsjeka, ali je otvoren dvogodišnji tečaj za klarinet, koji je vodio *Avdo Buljugić*. U ovoj školskoj godini (18. februara 1951) održan je i prvi interni čas, a 01. jula iste godine, u sali RKUD „Iskra“, održan je prvi koncert pred oko 400 poklonika muzike.

U narednim godinama rada škole jedan od najvećih problema predstavljala je organizacija nastave solfeggia, jer je i nastavnik Vjenceslav Čižek, koji je bio angažovan u šk. 1951/52. g, nakon kraćeg vremena napustio školu. Najistaknutiji djelatnici su bili *Radovan Pejić* i *Natalija Vaclav*, koji su i zvanično istaknuti i nagrađeni (od strane Savjeta za prosvjetu GNO) za svoj entuzijazam i uložene izuzetne napore da bi škola funkcionisala prema predviđenim standardima.

U ovom periodu rada škole posebno je značajna šk.1951/52. g., jer je na školovanje u Srednju muzičku školu u Sarajevo otišla prva učenica iz ove škole *Sabira Hajdarević*. Ona je po završetku Srednje muzičke škole u Sarajevu - na odsjeku za klavir i solo pjevanje, upisala Muzičku akademiju u Zagrebu, gdje je završila i III stepen muzičkog obrazovanja. Kao muzički pedagog zaposlila se u Srednjoj muzičkoj školi u Kranju, a djelovala je i kao solista Ljubljanske opere. Drugi učenik ove škole koji je nastavio dalje muzičko školovanje u Sarajevu bio je *Fuad Ahmetspahić*.

Nakon pet godina rada škole, u školskoj 1952/53. g, osnovani su prvi ansambli: *školski hor* i *mali đački orkestar*, kojim je rukovodio *Radovan Pejić*, a značajno je i to da je povećan instrumentalni fond škole.[18] Najveću poteškoću u radu u ovom periodu škola je imala u

[18] Ove školske godine škola je već imala četiri klavira za nastavu, a dvije godine poslije došlo je do znatnog povećanja broja instrumenata, jer su nabavljena: dva klavira, violine, nekoliko klarineta i flauta, oboa, dva violončela i jedan kontrabas.

šk. 1953/54. g., jer je ostala bez svojih prostorija, te je bila gotovo pred zatvaranjem.[19]

Naredne školske godine, nakon što su teškoće oko prostora privremeno riješene, došlo je i do najveće novine u radu škole: prvi put u organizaciju nastave uveden je *pripremni razred*, u koji je upisan 31 učenik, a ukupno je te školske godine upisano 149 učenika, što je predstavljalo najveći broj upisanih učenika od osnivanja škole. U toj školskoj godini (1954/55) radili su slijedeći odsjeci: *klavir, violina, klarinet* i novoosnovani *odsjek za violončelo*, čiji je prvi nastavnik bio *Jovan Kovač*.[20]

Ova školska godina je bila specifična i po tome što je kolektiv *Muzičke škole u Zenici* napustio direktor škole *Radovan Pejić*, koji je radio u školi od osnivanja, bio njen prvi direktor i jedan od najzaslužnijih muzičkih djelatnika, ne samo zbog postignutih pedagoških rezultata u nastavi i kulturnoj djelatnosti škole, nego i što se, kao rukovodilac, uspio izboriti za kontinuiran rad škole, novu zgradu i relativno dobre uslove rada, posebno kada su nastavni kadar i muzička oprema u pitanju. U vrijeme kada je profesor Pejić napustio školu ona je, zahvaljujući i njegovom radu i entuzijazmu, imala status školske institucije zavidnog muzičkog obrazovnog i kulturnog nivoa, a muzički život grada nije se mogao zamisliti bez djelatnosti njenih učenika i nastavnika.

Nastavu violine je, odlaskom profesora Pejića, preuzeo Santo Serpo, koji je u Zenici djelovao u dvije sezone (1952-1954) kao član Narodnog pozorišta, i to kao: dirigent, muzički aranžer i kompozitor scenske muzike, te je bio i član tadašnjeg *Simfonijskog orkestra*. A novi *odsjek za kontrabas* otvoren je u šk. 1955/56. g. i tada je upisano pet učenika.

[19] Škola je dobila privremeni smještaj u prostorijama RKUD "Iskra".

[20] Podatak, koji je u ljetopisu škole s pravom redovno bilježen kao jedan od nasigurnijih zaloga za budućnost muzičkog obrazovanja, jeste broj učenika koji su nastavljali muzičko obrazovanje u muzičkim školama II stupnja - tako je na kraju ove školske godine na dalje školovanje u Srednju muzičku školu otišlo čak 10 učenika, od toga 5 učenika na teoretsko - nastavnički odsjek, 3 učenika na klavirski odsjek i 2 učenika na gudački odsjek - violinu.

U periodu od osnivanja škole do 1955. g. radili su slijedeći *muzički pedagozi*:

Nastavnik	Odsjek	Period djelovanja
Natalija Vaclav	klavir	1948/49 - 1985/86
Thea Vučak	klavir	1948/49 - 1952/53
Ljubica Vaclav	klavir	1950/51 - 1975/76
Lucija Marković	klavir	1953/54 - 1959/60
Radovan Pejić	violina	1948/49 - 1955/56
Santo Serpo	violina	1954/55 - 1959/60
Jovan Kovač	violončelo	1954/55 - 1959/60
Avdo Buljugić	klarinet	1950/51 - 1966/67
Miodrag Ilić	solfeggio i teorija muzike	1954/55 - 1955/56

Muzički djelatnici kao animatori muzičkog života u kulturno-umjetničkim društvima

Nakon završetka II svjetskog rata u Zenici je (15. maja 1945) formirana centralna kulturno-umjetnička grupa pod pokroviteljstvom Mjesnog odbora sindikata Zenica. U okviru ove grupe djelovali su: *dramska i recitatorska sekcija, hor, pleh muzika, štrajh orkestar i džez sastav*, a članovi grupe bili su građani koji su bili veliki poklonici muzičke umjetnosti: *Mensur Serdarević, Lazar Mišović, Aleksandar Čanik, Đorđije Bošković, dr. Ivan Gey, Jože Homolak, Petar Vinš, Stjepan Mostić, Vinko Lekki i Vilibald Suško*. Rukovodilac grupe bio je *Marko Rajić*. Iste godine osnovano je OKUD „Radni bataljon" sa *štrajh orkestrom, duhačkim orkestrom i malim horom*, kojim je dirigovo Boško Bošnjak, radnik Željezare.

U periodu od 1946. do 1949. g. sa radom su počela i kulturno-umjetnička društva: „Mladi udarnik" (osnovan 1949), sa veoma uspješnom folklornom sekcijom, koju je vodila *Nada Kovačević,* OKUD „Plamen" (osnovano 1947), sa dramskom, folklornom i muzičkom sekcijom, „Borac" i „Galeb" (u zeničkom naselju Tetovu), „Proleter" u Perin Hanu, „Mijo Ivić" u Nemili, te „Mladost" i „Osmi mart" u centalnim dijelovima grada.[21]

[21] Kada govorimo o godini osnivanja OKUD „Plamen", pored podatka da je

Centralna kulturno-umjetnička grupa i KUD „Radni bataljon“ spojili su se 01. juna 1945. g. u Radničko kulturno-umjetničko društvo „Iskra“.[22] Formiranjem ovog Društva počeo je istinski kulturni preporod u Zenici, jer je pri Društvu osnovan *Simfonijski orkestar*, koji je kadrovski i u pogledu instrumenata veoma mnogo pomogao i Nižu muzičku školu.[23]

U dramskoj ekipi RKUD „Iskra“ inicirana je i ideja o osnivanju stalnog, profesionalnog pozorišta u Zenici. Dramska sekcija ovog društva je, biranim dramskim repertoarom i visokim umjetničkim ostvarenjima, prevazilazila okvire sekcije jednog amaterskog društva. Prvi reditelj dramske grupe bio je Hasan Hasanović i uz njega *Evgenij(e) Smirnov*. Tako je prva premijera novoosnovanog Oblasnog narodnog pozorišta održana 25. februara 1950. g. i bila je zapravo predstava članova dramske sekcije „Iskre“.[24]

Pri Radničkom kulturno-umjetničkom društvu „Iskra“ djelovale su slijedeće sekcije*: dramska, folklorna, tamburaška, hor i simfonijski orkestar*. Djelovao je i znatan broj muzičkih ansambala: *salonski orkestar, tamburaški orkestar, džez-skupina i hor*, a od muzičkih djelatnika najznačajniji su bili: *Radovana Pejić, Bogdan Cvejić i Aleksandar Čanik*.[25]

Prvi rukovodilac tamburaškog orkestra bio je *Josip Jozo Kašić,* zvani *Kaša.* Najveći entuzijasti u Društvu bili su: *inž. Kemal Kapetanović, inž. Aleksandar Čanik, inž. Vojin (Vojo) Bijelić, Josip Hrdlička* i članovi uprave: *Mensur Serdarević, Vilibald Suško i prof. Radovan Pejić.* Posebne zasluge za okupljanje muzičkih amatera u orkestar imao je *Kemal Kapetanović*, inžinjer i direktor Metalurškog instituta u Zenici. Animirao je svoje poznanike u učenju sviranja na

osnovano 1947. g., našli smo i podatak da je osnovano 1946. g. zajedno sa KUD „Mladi udarnik“ i KUD „Galeb“, dok treći podatak navodi kao godinu osnivanja 1950 (u članku iz „Naše riječi“ od 21. marta 1956. g.).

[22] Prema nekim podacima RKUD „Iskra“ osnovano je 02. aprila 1946. g.

[23] Ova relacija je uporediva sa odnosom Muzičke škole Mostar i KUD „Abrašević“.

[24] Tom prilikom je izvedena predstava *Duboko je korijenje*, autora: Jamesa Gou-a i Arno D , Iso-a.

[25] Bogdan Cvejić je u Zenicu došao 1956. g. i obavljao je funkciju dirigenta Gradskog orkestra i direktora Osnovne muzičke škole, po odlasku Radovana Pejića. Muzičku naobrazbu stekao je u Zagrebu, Klagenfurtu i Rimu, gdje je violončelo učio u klasi velikog italijanskog violončeliste Enrica Mainardia. Bio je i dugogodišnji dirigent hora „Radio Sarajeva“, te Simfonijskog orkestra Crne Gore.

pojedinim instrumentima, posebno onih koji su nedostajali u orkestru - tako je inžinjer *Abdusalem Sarajlić* počeo svirati na flauti, ing. *Miodrag Trajković* (iz Beograda) svirao je kontrabas, ing. *Jaroslav Vrtek* učio je svirati trubu, a *Fahrudin Omeragić* obou.

Period od 1951. do 1955. g. u radu ovog društva značajan je prvenstveno po tome što je *Kamerni simfonijski orkestar* ovog društva bio veoma aktivan u svojoj muzičkoj kulturnoj djelatnosti.

Muzičke djelatnike Kamernog simfonijskog orkestra RKUD „Iskra" prikazali smo putem tabele:

Instrumenti	Muzički djelatnici
GUDAČI: I violine	-Aleksandar Čanik, Kemal Kapetanović, Karlo Komarovski,
II violine	Dušan Kalember
viola	-Martin Hnat, ing. Branko Andrić, Mira Jaroš
kontrabas	-Anton Hvala
	- ing. Miodrag Trajković
KLAVIR:	- Thea Vučak
HARMONIUM:	-Natalija Vaclav
DUHAČI: flauta	-Vinko Heine
oboa	-Fahrudin Omeragić
klarinet	-Avdo Buljugić
truba	-Hane Emonds
horna	-Ferdinand Hodnik
trombon	-Pero Marinović

Dirigent je bio *Radovan Pejić*, a na prvom koncertu, koji su održali 10. marta 1951. g., uz učešće 17 članova orkestra, izvodili su djela: D.Jenka, G.Donizzetia, L.Boccherinia, W.A.Mozarta i L. van Beethovena.[26] U to vrijeme bili su aktivni i omladinski orkestri, koji su bili u funkciji prateće muzičke skupine, uz folklorne grupe.

Poslije osnivanja KUD „Iskra" muzički entuzijasti su pokrenuli inicijativu o osnivanju muzičke škole, kao embriona iz

[26] Na koncertu koji su održali 20.decembra 1954. g. solista je bila Tatjana Kartelj, klaviristica iz Sarajeva.

koga će se razvijati muzička pedagoška djelatnost i muzički život Zenice. Posebno je u ovom periodu bio značajan amaterski kulturni angažman gospodina *Mensura Serdarevića***,** kojemu muzika nije bila profesija (bio je građevinske struke), ali je veoma mnogo učinio za muzičku kulturnu djelatnost i muzičko obrazovanje Zenice.

Gotovo sve što je u to vrijeme imalo obilježje i funkciju kulturnog događaja bilo je u organizaciji gosp. Serdarevića, koji se posebno angažovao u popularizaciji klasične muzike u Zenici, koja do tada nije često prezentirana zeničkoj publici, pa su u tom cilju u Zenicu, posebno pedesetih i šezdesetih godina, pozivani čuveni umjetnici i svjetski poznata imena, koja su vrlo često nastupala u polupraznoj dvorani, jer se u Zenici muzička publika tek stvarala.

Kamerni simfonijski orkestar RKUD „Iskra" je kroz svoje četverogodišnje djelovanje povećao broj članova, a 01. januara 1955. g. proglašen je „Samostalnom kulturnom institucijom". Prvi koncert ovog orkestra, koji je nosio naziv „Gradski simfonijski orkestar", održan je 14. marta 1955. godine. Na koncertu su izvedene kompozicije: J.Fajc: *Graničari* -uvertira, R.Vagner: *Tannhause*, J. Brahms: *Mađarske igre* br. 5 i 6, Schreiner: *Od Gluck-a do Wagner-a* i G.Verdi: *Aida* - velika fantazija.

U periodu kada je orkestar počeo djelovati kao samostalna institucija dirigent je bio *Nikola Putić*, a dirigenti ovog orkestra bili su i: *Bogdan Cvejić, Oliver Ristić, Ivan Štajcer i Mihajlo Brajlovski,* ruski emigrant. Posebnu zanimljivost čini podatak da su ovaj orkestar osnovali muzički/kulturni entuzijasti, koji su po profesiji bili inžinjeri mašinstva, metalurgije, elektrotehnike ili neke druge struke, dakle nisu bili profesionalni muzičari. Neki od njih, kao *K. Kapetanović, V. Bijelić i A. Sarajlić* su studirali metalurgiju u Leobenu (Austrija), gdje su imali prilike da se upoznaju sa bogatim muzičkim i kulturnim životom Europe u to vrijeme, te su te svoje impresije i interes za muzičkom djelatnošću donijeli po završetku studija u svoj grad. Orkestar je, zbog finansijskih poteškoća, prestao da radi 1957. g., a u njemu su muzicirali i nastavnici osnovne muzičke škole: *Natalija Vaclav, Thea Vučak, Josip Markušić i Radovan Pejić.*

Dirigent je bio *Nikola Putić*, koji se bavio i kompozitorskim radom, a u vrijeme osamostaljivanja orkestra je i došao u Zenicu. Završio je vojnu muzičku akademiju i pored angažmana u orkestru, u kojem je djelovao kao: kompozitor, dirigent i muzički saradnik, ostvario je izuzetno plodnu saradnju sa Narodnim i Pionirskim

pozorištem u Zenici. Kao kompozitor i dirigent sa pozorišnim je ansamblom izveo preko 40 pozorišnih komada: *Laža i paralaža, Veseli snovi, Ženidba brzonogog Zeke, Pepeljuga* i mnogi drugi.

Muzička djelatnost u Narodnom pozorištu Zenica

Još jedna veoma važna kulturna institucija osnovana je u desetogodišnjem periodu poslije II svjetskog rata. To je *Narodno pozorište Zenica*, osnovano 1950. g., i kao što smo već ranije napisali, korijeni osnivanja ove kulturne institucije nalazili su se u dramskoj sekciji RKUD „Iskra". Ova sekcija je (25. februara 1950) održala premijeru drame *Duboko korijenje*, u režiji Evgenija Smirnova, te tako označila početak rada Oblasnog pozorišta u Zenici. Najznačajnija imena kulturnih radnika i entuzijasta značajnih za osnivanje i djelatnost ove kulturne institucije bila su: *Mensur Serdarević, dr. Asko Borić, Vilibald Suško, Fanika Mijatović, Evgenij(e) Smirnov, Ibro Karić, Faruk Zadić, Boško Marković, Husnija Džananović,Vikica Mihačević i Slavko Mihačević.* Ovo pozorište je od svog osnivanja pa do zaključne godine našeg istraživanja (1992) bilo jedno od najpoznatijih pozorišta u bivšoj Jugoslaviji, čiji je glumački ansambl osvojio mnoge nagrade i priznanja za svoj rad.

U okviru *Godišnjeg repertoara Pozorišta* redovno su se nalazili i *koncerti* - gostovanja vrhunskih domaćih i stranih muzičkih umjetnika, a u okviru saradnje Pozorišta i Niže muzičke škole (a ova praksa je nastavljena i po osnivanju srednje muzičke škole i njihovog udruživanja u *Muzički školski centar*) gotovo svi *koncerti učenika i nastavnika* škole odvijali su se u ambijentu Narodnog pozorišta.

Zaključno razmatranje

U periodu neposredno poslije drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je došlo do nove etape u razvoju, ne samo u političkom smislu, jer je postala zasebna republika u okviru nove državne zajednice naroda i narodnosti s ovih prostora - FNR Jugoslavije, nego i u društveno-ekonomskom i prosvjetno-kulturnom.

I niti jedan od navedenih segmenata (ni politički, ni društveno-ekonomski) nije svoj dalji razvoj toliko povezao sa ranijom tradicijom, crpeći sva nataložena iskustva i koristeći svaki trag, koji su prošla vremena, ljudi i događaji ostavili u naslijeđe, kao što je to prosvjetno-kulturni. Politički i društveno-ekonomski život i dalji razvoj je opet trpio promjene, koje neminovno donosi novo državno uređenje, novi međunarodni okviri i norme, dok je prosvjetno-kulturni život i djelatnici u njemu i ovaj put, kao i kroz prethodna razdoblja raznih uprava, stranih utjecaja i specifičnih uređenja i zajednica, na temeljima tradicije, ali i potaknut novim kulturnim potrebama i ciljevima, doživljao puni zamah i ekspanziju.

Ovaj segment našeg društva se, kroz historiju, brže od drugih prilagođavao promjenama, ali i snažnije od drugih, u određenom stupnju svog razvoja u okviru određene uprave, uspijevao nastale promjene staviti u funkciju razvoja, ali i očuvanja tradicije, koja je u ovom kontekstu imala funkciju pokretača novih događaja i aktivnosti.

U ovom periodu su *otvorene niže / osnovne muzičke škole* u slijedećim gradovima: Sarajevo (1949, 1950 - 2 škole, 1952), Banja Luka (1946), Mostar (1947), Zenica (1948), Tuzla (1949), Bijeljina (1953), Brčko (1953), Trebinje (1954), Bihać (1955), Prijedor (1955) i Visoko (1955), dok su se u gradovima: Travnik, Doboj i Zvornik, u ovom periodu pojavile inicijative za osnivanje osnovne muzičke škole, od kojih su neke realizovane u okviru amaterskog muzičkog djelovanja i muzičkih instrumentalnih sekcija, te smo ih svrstali u ovaj period i na taj način obilježili ove kulturne sredine kao aktuelna muzička žarišta, u kojima je muzičko obrazovanje na neki način bilo odgođeno, ali ne i manje aktuelno i aktivno.

Osim osnovnog muzičkog obrazovanja ovaj period je obilježilo i otvaranje muzičkih školskih institucija višeg stupnja školovanja*: srednjih muzičkih škola, Više pedagoške škole i Muzičke akademije*, kao krovne muzičke institucije i rezultante muzičkog školstva u Bosni i Hercegovini, ali i početka i zaloga nove etape u razvoju muzičkog školstva i muzičkog naučnog i umjetničkog djelovanja.

Srednje muzičke škole su osnovane u: Sarajevu (1945) i Mostaru (1954), *Viša pedagoška škola u Sarajevu* (1946) *i Muzička akademija u Sarajevu* (1955).

Okolnosti u kojima su osnovane muzičke školske institucije bile su različite u mnogim gradovima, uglavnom u skladu sa kulturnom i muzičkom prošlošću, ali su iste u jednom: inicijatori i osnivači bili su *muzički djelatnici* - nerijetko amateri i entuzijasti, koji su svoj odnos prema muzici i svoju duhovnu potrebu za upražnjavanjem ove umjetnosti, posebnim i izuzetnim zalaganjem, uspjeli prezentirati svojoj sredini kao istinsku ljudsku potrebu, adekvatnu i prihvatljivu za većinu.

Tako su, ali zalaganjem profesionalnih muzičkih djelatnika i potpomognuti razumijevanjem muzičkih entuzijasta i kulturnih radnika, osnovane i samostalne / profesionalne kulturne institucije, prvenstveno u Sarajevu: *Opera* (1946), Balet (1950) i *Filharmonija* (1923, obnovljena poslije II svjetskog rata), te *Gradski salonski orkestar u Mostaru* (1954) i *Kamerni simfonijski orkestar u Zenici* (1951).

Sve navedene školske i kulturne institucije djelovale su u uslovima specifične i jedinstvene problematike: nedostatak prostora, instrumenata, stručnog kadra, fluktuacije nastavnog kadra koja je uslovljavala otvaranje i nestanak pojedinih odsjeka. Najčešće otvarani odsjeci bili su *klavir* i *violina*. Značajno je istaknuti da niže / osnovne škole u: Zenici, Mostaru i Tuzli u ovom periodu nisu imale otvoren odsjek za harmoniku, koji je kasnije predstavljao i u ovim školama jedan od najpopularnijih odsjeka, dok je *Muzička škola u Mostaru* i u kasnijim periodima svoje pedagoške i kulturne djelatnosti ostala bez harmonikaškog odsjeka i tako dosljedno djelovala, kadrovski, potpuno oslonjena na *Gradski simfonijski orkestar*.

Kako niti jedan period u muzičkom i kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine nije obilježen bez *muzičkih djelatnika* u općim školama, tako je bilo i u ovom desetogodišnjem periodu. U školskoj 1944/45. g. djelovale su ukupno 684 osnovne škole, sa 1.288 nastavnika i 97.116 učenika, a od srednjih škola su radile dvije: u Trebinju i Prijedoru, dok je već u junu 1945. g. počelo sa djelovanjem 5 punih osmorazrednih škola, 3 pune realne gimnazije (sa 7 razreda), dvije pune realne gimnazije (sa 6 i 5 razreda), te jedna niža gimnazija (sa 4 razreda). Osnovne škole u ovom periodu bile su četverogodišnje (sa *pjevanjem* u sva četiri razreda i *horskim pjevanjem*).

Specifičnost u radu *gimnazija* bila je da su dobile sedam, i zatim, i osam godina obrazovanja, tako da su prva tri razreda bili niži, a ostalih pet razreda viši razredi gimnazije (sa *pjevanjem* u I i II razredu - 2 časa sedmično i u III-VII razredu - po jedan čas, uz nastavu *horskog pjevanja* - jednom sedmično, po dva školska časa) i izuzetno razvijenu *djelatnost horskih i orkestarskih ansambala*. Gimnazije u: Sarajevu, Jajcu, Banja Luci, Livnu i Tuzli imale su *pionirske i omladinske horove*, a pored horova *tamburaške orkestre* su imale gimnazije u: Prijedoru, Doboju, Bijeljini i Bihaću.

Muzički djelatnici koji su obilježili muzičku i kulturnu djelatnost ne samo Državne realne gimnazije u Zenici, u kojoj su izvodili nastavu, nego i grada (a po pravilu su gimnazije bile važan činilac i akter u kulturnom životu grada u kojem su radile) bili su: *Marija Bogunović i Nikola Putić.*

Literatura

Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, Preporod,1997.

Fotomonografija Zenica, Muzej grada Zenice, Radovi XI, Zenica, 1987.

Balta, Ivan, „Novovjekovna paleografsko-diplomatička analiza isprava iz Bilinog polja“, *Zbornik radova*, I, Pedagoški fakultet, Zenica, 2003.

Đedović, Rusmir, „Historijsko-geografski činioci izgleda župe Brod i teritorija Zenice i okolice u srednjem vijeku“, *Zbornik radova*, I, Pedagoški fakultet, Zenica, 2003.

Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.

Jović, Boško, *Orkestarsko muziciranje u Zenici*, diplomski rad, Sarajevo, 2003.

Jović, Vlastimir, *Zenica koje više nema*, Forum građana Zenice, Zenica, 1998.

Meškić, Indira, *Muzičko školstvo u Bosni i Hercegovini u poslijeratnom periodu, društveni i pedagoški aspekti*, magistarska radnja, Sarajevo,1991.

Recenzent: dr. sc. Selma Ferović, UNSA, BiH
Lektor: dr. sc. Indira Meškić

KINEZIOLOGIJA

UDK 37.012
Stručni rad

Dr. sc. Mirjana Mađarević
Dr. sc. Sava Maksimović

ULOGA I ZNAČAJ METODIKE TJELESNOG I ZDRAVSTVENOG ODGOJA DJECE PREDŠKOLSKE DOBI

Sažetak

Cilj tjelesnog i zdravstvenog odgoja djece predškolske dobi jeste da u sistemu cjelokupnog odgoja doprinosi cjelovitom razvoju ličnosti, prije svega razvoju funkcionalnih i motoričkih sposobnosti i antropometrijskih karakteristika. Djetinjstvo je idealno doba za očuvanje i unapređenje zdravlja, ali i idealno doba da se to zdravlje naruši djelovanjem mnogobrojnih negativnih faktora savremenosti. U životima djece sve više dominira sjedenje i ležanje. Dinamičnih igara u slobodnom vremenu i prirodnih oblika kretanja sve je manje, kvalitetnu planski programiranu nastavu u predškolskim ustanovama rijetko susrećemo, što ima za posljedicu gubljenje motoričkih i funkcionalnih sposobnosti, opuštanje muskulature (atrofija mišićnog sistema), u kostima se mijenja vrijednost mineralnog matriksa, u krvnim žilama se smanjuje protok krvi (vaskularizacija), pogoršava se transport kiseonika (kao goriva ili sredstva za stvaranje energije za kretanje), smanjuje se mišićna masa i povećava količina masnog tkiva. Ravnoteža je narušena jer, s jedne strane, savremeni način života, nauka i tehnika olakšali su život, učinili ga udobnijim, a sa druge strane, ta ista tehnika usmjerena je protiv čovjeka, nadasve protiv djece koja uz nju odrastaju. U ovom najkritičnijem uzrasnom periodu kada su kineziološki sadržaji najpotrebniji i najefikasniji za tjelesni i umni razvoj, djeca ih najmanje imaju. Ne možemo očekivati od male djece da shvate važnost i potrebu za programiranim vježbanjem i tjelesnim aktivnostima, kad im odrasli nameću svoje važnosti i prioritete koji su u suprotnosti sa stvarnim potrebama djece. Djeca ne moraju znati šta je kifoza, lordoza, skolioza, ravno stopalo, itd, ali možemo očekivati da će djeca rado prihvatiti kreativno uklopljene vježbe koje sprečavaju i ispravljaju te deformitete, pogotovo ako

se te forme pokreta rade stručno i sa ciljem uz dječiju muziku Nivo tjelesne aktivnosti djece zavisi od individualnih utjecaja, utjecaja predškolske ustanove, škole, kao i od utjecaja roditelja i okoline. U tom smislu, nije rijedak slučaj da roditelji, kako bi kupili svoje slobodno vrijeme, i sami šalju djecu na aktivnosti „ispred ekrana" i na taj način smanjuju vrijeme koje djeca provode u kretanju ili igri, a čime se doprinosi povećanju tjelesne mase ili povećanju broja djece sa deformitetima. Kad tome dodamo sadržaje koje pružaju predškolske ustanove ne možemo biti sigurni da djeca adekvatno i trajno stiču navike tjelesnog vježbanja koje su osnova zdravog života. Tendencija rasta broja djece sa prekomjernom tjelesnom težinom ili deformitetima, kako u svijetu, tako i kod nas, stavlja imperativ pred predškolske i školske ustanove, odnosno odgajatelje i učitelje da sistemski, planski, trajno i svrsishodno djeluju na djecu.

Ključne riječi: *plan i program, tjelesni i zdravstveni odgoj, predškolski odgoj, motoričke sposobnosti, prekomjerna težina, deformitet.*

THE ROLE AND INPORTANCE OF METODICS OF PHYSICAL AND HEALTH EDUCATION OF PRESCHOOL

Summary

The goal of physical and medical education of preschoolers is to contribute to the development of personality, primarily to the development of functional and motor skills and anthropometric characteristics. Childhood is the ideal age for keeping and improving health, but it is also the ideal age for that health to be impaired by effects of many negative factors of modernity. Children's lives are exceedingly dominated by sitting and lying. There are fewer and fewer dynamic games and natural forms of movement in their free time, quality planned teaching is rarely seen in preschool institutions, with consequences being the loss of functional and motor skills, relaxation of muscles, atrophy of the muscle system, the value of mineral matrix in the bones changes, blood flow in the veins slows down, the transport of oxygen (the fuel for creating energy for moving) worsens, the muscle mass decreases while the mass of fat increases. The balance is disturbed because, on one hand, science and technology

have made life easier and more comfortable, but on the other hand that same technology is directed against people, especially against children who grow up surrounded with it. In this critical period of growing up, when kinesiological contents are most needed and most effective for physical and mental development, children have them less and less. The level of physical activities of children depends on individual influences, the influence of the preschool institution, school, as well as the influence of the parents and the immediate surroundings.Because of that, it's not rare that parents will send their children to do activities 'in front of a TV screen' to buy some free time for themselves, thus decreasing the time children spend moving and playing, which contributes to the increase of body mass or to a greater number of children with deformities. When we take into account the contents that preschool institutions provide, we can't be certain that children are adequately and permanently acquiring the habit of physical exercise that is the basis of healthy life. The tendency of increasing numbers of overweight children or children with deformities, in our country as well as in the world, makes it an imperative for preschool and school institution, i.e., tutors and teachers to systematically, permanently, and meaningfully influence children.

***Key words**: curriculum, physical and medical education, preschool education, kinesiological operators, overweight, deformities.*

UVOD

Osnovna zadaća odgoja djeteta predškolske dobi jeste da očuva tjelesno i mentalno zdravlje i obezbijedi normalan psiho-fiziološki razvoj. Dijete ovog uzrasta najveći dio vremena provede krećući se, te je neophodno voditi računa o primjerenom i uravnoteženom zadovoljavanju njegove osnovne potrebe. Tjelesna vježba je potrebna i korisna u svim životnim dobima, a njen utjecaj u svakom periodu daje slične rezultate, odnosno njen izostank ima za posljedicu gubljenje motoričkih i funkcionalnih sposobnosti, te gubljenje uvjeta za svestran razvoj djeteta. Da bi tjelesno vježbanje bilo efikasno, djeci moramo osigurati dovoljno kretanja, izabrane tjelesne vježbe i vježbanje po mjeri (Findak, V. 1995).

Ne treba zanemariti da tjelesni i zdravstveni odgoj doprinosi socijalizaciji djece, razvijanju osjećaja drugarstva i tolerancije.

Dijete je do polaska u vrtić bilo u dominantnoj socijalnoj interakciji sa roditeljima i odnos se zasnivao na hijararhijskoj razini. Dolaskom u vrtić, dešavaju se značajnije promjene u životu djeteta. Sada je dijete u ravnopravnom odnosu sa grupom vršnjaka. Postaje mu važno njegovo mjesto u grupi, odnosno vršnjačko prihvatanje. S tim u vezi, dijete sa nespretnim motoričkim sposobnostima može pokazivati tendenciju socijalne izolacije, dok će dijete sa dobro izgrađenom motorikom lako i brzo premostiti prvu prepreku i veoma se brzo uključiti u zajedničku aktivnost. Kroz ciljane aktivnosti razvojni potencijal djeteta može doživjeti značajnu afirmaciju i napredak. Kvalitetne i prema sposobnostima djeteta organizirane aktivnosti doprinijet će regulaciji i usavršavanju njegovih sposobnosti.

Nadalje, redovnim i sistemskim vježbanjem razvijaju se funkcionalne i motoričke sposobnosti, pa se shodno tome razvijaju i psihičke funkcije kao što su: zapažanje, pamćenje, stvaralačka mašta i sl. Ova činjenica upućuje na to da je motorički razvoj značajno povezan sa kognitivnim razvojem djeteta. Tjelesna vježba i sport promovišu psihičku stabilnost, smanjuju stres, anksioznost, depresiju i usamljenost. „ Neophodno je zaključiti da se dobrim sistemom vježbanja može nazvati samo onaj kojem je cilj unapređenje zdravlja mlađih i mladih naraštaja, poboljšavanje njihovih motoričkih postignuća, optimalan razvoj osobina i sposobnosti, usvajanje teorijskih i motoričkih znanja važnih za svakodnevni život i osiguravanje primjerenih odgojnih učinaka.“ (Findak, V., 2003).

Kada bi svi sudionici odgojno-obrazovnog sistema, pa i društvo u cjelini, shvatili da dijete raste i razvija se pod utjecajem drugih i pod utjecajem vlastite aktivnosti odgovornije bi i sa puno više ulaganja tretirali aktivnosti iz oblasti tjelesnog i zdravstvenog odgoja na svim nivoima. Ostvariti ciljeve, realizirati zadatke tjelesnog i zdravstvenog odgoja kod djece predškolske dobi kroz aktivnosti, vrlo je složen i kompleksan rad koji zahtijeva izuzetnu stručnost. Igru ne bi smjeli tumačiti na pogrešan način i svesti je na elementarnu u kojoj pedagog nema prostora da djeluje. Treba znati da djeca vrlo lako i brzo uče i mogu riješiti nove motorne zadatke u gimnastici, plivanju, atletici, ritmičkoj gimnastici. Kad dođu u kontakt sa spravama i rekvizitima uz pomoć edukatora vrlo složene zadatke oni uspješno riješe, jer za njih ta aktivnost u kojoj svi učestvuju predstavlja igru. Da bi bili uspješni u realizaciji konkretnih sadržaja koji ostvaruju cilj, a samim tim i utjecaj na razvoj djeteta, trebalo bi poznavati metodiku tjelesnog i zdravstvenog odgoja koja se koristi u radu sa predškolskom djecom.

MOTORIČKE KARAKTERISTIKE DJECE PREDŠKOLSKE DOBI

Predškolsko doba je doba burnog motoričkog razvoja djece, koji prolazi kroz tri cjeline:

1. refleksni period (od dvanaeste sedmice života do četiri i po mjeseca),
2. senzomotorni period (počinje od četvrtog mjeseca života i traje sve do polovine druge godine) i
3. psihomotorni period (od treće godine pa nadalje).

Pojedini periodi javljaju se u približno isto vrijeme i traju približno podjednako. Njihov redoslijed pojavljivanja je uglavnom kod većine djece isti, ali do odstupanja može doći u vremenu njihovog pojavljivanja. Različiti utjecaji mogu poboljšati, ali isto tako i usporiti prelazak iz jednog perioda u drugi. Svaki od ovih perioda je preduvjet i nadogradnja za slijedeći.

Motorički razvoj djece predškolske dobi sagledava se kroz dva temeljna pravca:

- razvoj krupne motorike i
- razvoj fine motorike.

Pod krupnom motorikom podrazumijevamo sposobnost pokretanja ruku, nogu i tijela sa određenom kontrolom, odnosno koordinacijom pokreta. Aktivnosti kojima se razvija krupna motorika su: prirodni oblici kretanja (hodanje, trčanje, poskakivanje, skakanje, penjanje puzanje, kotrljanje, itd). Mogu se izvoditi sa zadacima u kojima se mogu koristiti određeni rekviziti. Primjenjujući metodiku, navedeni sadržaji koriste se u uvodnom dijelu rada u trajanju od 5 do 7 minuta, ako se planira čas od 30 do 45 minuta.

Pod finom motorikom podrazumijeva se sposobnost usavršavanja preciznih, sitnih pokreta rukom uz koordinaciju prstiju i akomodaciju oka. Karakteristični zadaci motorike od druge pa do šeste godine života djeteta prikazan je u sljedećoj shemi:

UZRAST	NEKA MOTORIČKA PONAŠANJA
Dvije godine	- više voli da trči nego da hoda - ide sigurno unazad - penje se i silazi po ljestvama uz pomoć - sunožno se odražava u visinu uz pomoć - baca predmet preko glave - baca i šutira loptu (uspostavljena je bilateralna opozicija palca)
Dvije godine i tri mjeseca	- odražava se sa dvije noge - balansira na jednoj nozi 1 sekundu - penje se uz ljestve
Dvije godine i šest mjeseci	- ide po pravoj liniji - baca loptu više od jednog metra - skakuće na jednoj nozi - vozi tricikl - hoda na prstima - odražava se u daljinu
Tri godine	- trči brže i efikasnije - penje se po stepenicama mijenjajući naizmjenično lijevu i desnu nogu - ide po pravoj liniji dugoj tri metra - skače sunožno preko 1-3 stepenika
Tri godine i šest mjeseci	- skače na jednoj nozi - baca loptu do 180 cm - hoda oslanjajući se na pete, pa na prste, po ravnoj liniji - balansira na nozi do pet sekundi
Četiri godine	- skače u daljinu do 60 cm - balansira na nozi do 6 sekundi - hvata bačene predmete - skače sunožno u mjestu - voli da se igra i sa drugom djecom

Četiri godine i šest mjeseci	- hoda ukoso - baca loptu (prečnika 9 cm) preko 3 m - svjestan je da postoje strane tijela i prsti na nogama - ljulja se, preskače vijaču, okreće hulahop
Pet godina	- pravi korake sa znatnijom frekvencijom - penje se visoko po ljestvama - penje se po stepenicama na različite načine - savladava razne prepreke - učestvuje u raznim i brojnim aktivnostima - orijentiše se u prostoru prema objektima - sve više voli da se igra sa djecom
Pet godina i šest mjeseci	- hvata i baca loptu, vodi loptu nogom - udara tenisku loptu reketom - balansira na nozi i do osam sekundi - hoda po klupi dugoj tri metra - sazrela je generalna kontrola motorike - neumorno je u motoričkim aktivnostima
Šest godina	- javljaju se bazične motoričke sposobnosti u neprečišćenom obliku - motorika se konsoliduje - savladani su osnovni oblici kretanja: hodanje, trčanje, bacanje, skokovi, hvatanje, penjanje, puzanje, vučenje, nošenje, guranje - dijete je sposobno da vozi bicikl, koturaljke, kliže, skija, pliva - dječaci igraju fudbal, a djevojčice se mogu baviti ritmičkom gimnastikom (uključuju se aktivno u sport)

(Maksimović, S., 2009; str. 23,24)

Motoričke sposobnosti u suštini su određene morfofunkcionalnim i psihofiziološkim faktorima, te se njihov razvoj odvija po biološkim zakonitostima uzrasnih promjena ovih dimenzija. Veličina i karakter razvojnih promjena motoričkih sposobnosti bitno je određena individualnim genetskim faktorima, utjecajem spoljašne sredine i, naravno, aktivnošću jedinke. Koliko će se nešto razvijati, zavisi od toga koliko se spremno uložiti truda. Genetske „poruke" podržane stimulacijom spoljašnje sredine i u pravo vrijeme, te mnoštvo aktivnosti pojedinca, osiguravaju visok nivo razvoja ovih sposobnosti, a potom sigurno i zdraviji organizam.

SISTEM TJELESNOG ODGOJA U PREDŠKOLSKIM USTANOVAMA

Oblici rada

Organizacijski oblici rada u tjelesnoj kulturi su određeni strukturalnim, sadržajnim, metodičkim i drugim obilježjima od kojih se mogu očekivati dovoljno snažni poticaji za odvijanje transformacionih procesa. Svaki oblik rada ima svoj specifikum, svoju organizaciju i svoj ambijent, što svakako zadovoljava šire potrebe djece.

Evropska organizacija za tjelesnu i zdravstvenu kulturu (EUPEA) preporučuje povećanje broja sati tjelesnog i zdravstvenog odgoja. U predškolskim ustanovama i razrednoj nastavi predlaže se svakodnevno tjelesno vježbanje, a u razrednoj nastavi i srednjoj školi tri sata nedjeljno, uz još jedan sat vježbanja koji ne mora biti isključivo unutar školskog programa. (Hardman, K., 2008)

U našim predškolskim ustanovama čas kao osnovni oblik rada iz tjelesnog i zdravstvenog odgoja rijetko je zastupljen, a drugi oblici koji bi se mogli i trebali organizirati, izostavljeni su. Pored časa kao osnovnog oblika rada drugi oblici rada sa djecom su:

- predškolsko sportsko društvo (sekcija),
- sportska natjecanja,
- zimovanja,
- ljetovanja.

Čas tjelesnog i zdravstvenog odgoja

Osnovni oblik organizacije rada sa djecom je ČAS TJELESNOG I ZDRAVSTVENOG ODGOJA, koji omogućava najpotpuniju realizaciju ciljeva i zadataka u procesu tjelesnog odgoja predškolskog djeteta. Motorička djeletvornost rada uveliko zavisi od odgovarajućeg izbora i primjene metodičkog organizacionog oblika rada. Možemo reći da je stručno izabran samo onaj metodičko-organizacijski oblik rada koji doprinosi intenzifikaciji i optimizaciji rada u procesu vježbanja. Čas tjelesnog i zdravstvenog odgoja sastoji se iz slijedećih faza:

1. uvodna faza 10%,
2. pripremna faza 20%,
3. glavna faza 60%,
4. završna faza 10%.

Sredstva uvodne faze

U ovoj fazi se stavlja naglasak na tjelesnu angažovanost svih učesnika u aktivnosti, na taj način da nema onih koji stoje sa strane, čekaju na red i sl. Sredstva koja se primjenjuju u ovoj fazi su: hodanje trčanje, poskoci, provlačenja, preskakanja, penjanja, puzanja i sl.To su prirodni oblici kretanja koji se izvode u kombinaciji sa drugim zadacima.

Hodanje se u uvodnom dijelu sata uključuje uglavnom kao sredstvo odmora, pauze i relaksacije. Međutim, kako govorimo o djeci predškolske dobi odgajatelji imaju veliku odgovornost uočavanja i preduzimanja mjera kod eventualnih javljanja grešaka u hodanju.

Najčešće greške su:

- loše držanje tijela,
- tromo hodanje sa povijenim nogama,
- vučenje nogu pri hodu,
- položaj stopala unutra.

Pored oblika hodanja koji mogu poslužiti kao orijentacija u stvaranju novih vježbi koje odgajatelji i djeca shodno svojoj kreativnosti mogu stvoriti, ovdje navodimo i druge oblike hodanja:

- hodanje na prstima,
- hodanje na petama,
- hodanje na unutrašnjem rubu stopala,
- hodanje na vanjskom rubu stopala,
- bočno hodanje,
- hodanje sa otvorenim stopalom (peta unutra prsti vani, kroz raskorak),
- hodanje uz koso postavljenu klupu i silaženje unazad,
- hodanje po konopcu sa ukrštanjem stopala,
- hodanje po konopcu dokoracima,
- hodanje u raskoraku,
- hodanje po vijugavo postavljenom konopcu bočno,
- hodanje četveronoške, opkoračivši konopac.
-

Svi navedeni oblici hodanja mogu se kombinovati sa radom rukama u različitim položajima vodeći računa o izboru pokreta koji su sinhronizirani i ne narušavaju kordinaciju pri kretanju.

Trčanje je prirodni nastavak hodanja, a sastoji se od niza sinhronizovanih i skladno povezanih skokova. To je osnovna, odnosno bazična motorna aktivnost koja služi kao osnova za razvijanje i nadogradnju motoričkih sposobnosti, a koja angažuje cijeli organizam, skoro sve mišiće, organe i sisteme.

Pored najčešće primjenjivanih primjera trčanja (trčanje sa promjenom brzine, trčanje sa promjenom ritma, trčanje u koloni, u paru, sa okretom za 180 ili 360 stepeni i dr) ovdje ćemo navesti i druge primjere koji se mogu primjenjivati u uvodnom dijelu sata:

- trčanje iz neobičnih startnih stavova i položaja,
- imitativna trčanja,
- trčanje sa reorganizacijom kretanja,
- trčanje sa zadacima bez rekvizita,
- trčanje sa zadacima sa spravama i rekvizitima.

Poskakivanje se najčešće primjenjuje u mlađem uzrastu i to u početku uz držanje djeteta za ruku od strane odgajatelja, a kasnije se djeca puštaju da samostalno izvode pokrete. Mogu se koristiti sljedeće varijante poskoka: na jednoj pa na drugoj nozi, sunožno, kombinacija sunožno raznožno, imitiranje raznih životinja koje poskakuju (vrabac, zec, kengur). Mogu se izvoditi na ravnoj podlozi, na jednoj nozi, sa malim okretom, u počučnju, čučnju, četveronoške, oko prepreke, iz prostora u prostor (razne varijante „Male škole"). Treba skrenuti pažnju odgajateljima da kod djece predškolskog uzrasta nije jasno izdiferenciran latentni motorički prostor pa je veći problem organizacije poskoka nego ispoljavnje repetativne snage nogu. Uopćeno gledano, poskoke možemo klasificirati na slijedeći način:

- poskok u dalj
- poskok u vis,
- poskok na višu podlogu,
- poskok sa doskokom u dubinu,
- kombinovano.

U odnosu na smjer kretanja razlikujemo:

- poskakivanje prema naprijed,
- poskakivanje prema nazad,
- poskoci u stranu,
- poskoci sa okretom.

Poskoci mogu biti povezani sa hodanjem, trčanjem, u kombinacijama i sa različitim brojem ponavljanja. U primjeni poskoka svakako treba voditi računa o opterećenju i fazi odmora.

Kod svih poskoka, a naročito kod poskoka sa doskokom u dubinu treba obratiti pažnju na doskok. Kod djece predškolske dobi doskok mora biti na prednji dio stopala, koja su u širini kukova, u počučanju sa pretklonom trupa, kao i sa balansom ruku. Odgajatelj treba da asistira pri doskoku u dubinu, da se izbjegne strah od visine i ublaži eventualni tvrd doskok na pružene noge i puno stopalo.

Sredstva pripremnog dijela sata

Priprema djece za nastavak aktivnosti podrazumijeva uspostavljanje optimalne razine funkcionisanja aparata za kretanje i sistema rada unutrašnjih organa, što je svakako potrebno za veće zahtjeve koji se planiraju u glavnm dijelu časa. Aerobne vježbe mišićne aktivnosti nalaze svoje mjesto u svakom od dijelova časa tjelesnog odgoja, pa samim tim su sastavni dio i pripremnog dijela sata. Utjecaj ovih vježbi je usmjeren na razvoj i održavanje mišićne snage, pokretljivost zglobova, koordinacije, otklanjanje mišićne napetosti. Ako se primjenjuju svakodnevno, mogu spriječiti ili usporiti nastali deformitet kod djece. Njihov utjecaj je svakako usmjeren na motoriku u cjelini.

U praksi su česte dileme oko doziranja aerobnih vježbi. Broj ponavljanja ćemo prilagoditi mogućnostima i sposobnostima djece, kako bi obezbijedili pozitivan efekat vježbanja na njihov organizam. S obzirom da je svaki čovjek, odnosno dijete individua za sebe, ne postoji određeni broj ponavljanja za određeni uzrast. Djeca rade svojim ritmom, samim tim i broj ponavljanja je individualan.Bitno je da im se vježbe pravilno demonstriraju i koriguju ako ih pravilno ne izvode. Najefikasnije su ako se rade uz dječije kompozicije, jer je muzika dodatni motiv.

U tipološkom smislu aerobne vježbe mišićne aktivnosti dijele se u 4 grupe:

- vježbe za razvoj mišića ramenog pojasa, ruku
- vježbe za razvoj trbušnih mišića,
- vježbe za razvoj leđnih mišića,
- vježbe za razvoj karličnog pojasa, mišića nogu.

Ovakva podjela je odgajateljima poznata, te se očekuje njihovo dobro snalaženje u izboru kompleksa aerobnih vježbi.

Kako organizovati pripremnu aktivnost?

Za organizaciju ovog dijela sata, kao i ostalih, izravno je odgovoran odgajatelj. To znači da mora poznavati utjecaj svake vježbe na grupe ili izolirane mišiće, poznavati potrebe i mogućnosti djece, kao i uvjete u kojima radi (broj djece, raspoloživi rekviziti, prostor za rad).

Kod same demonstracije, odgajatelj mora voditi računa o tome da sva djeca moraju biti u vidnom polju, kako se ne bi umanjili efekti komunikacije. Shodno tome, a u odnosu na prostor i broj djece formacije mogu biti različite (u dvije ili tri vrste, polukrug, ili slobodna formacija). Veoma je važno da odgajatelj pravilno demonstrira svaku vježbu sa odmjerenim, energičnim i estetski uobličenim pokretima i kretnjama, u isto vrijeme djeca izvode vježbe da se ne gubi dinamika. U toku demonstracije i rada djece, odgajatelj bodri, savjetuje, ispravlja, odnosno motivira djecu na savjesniju i intenzivniju aktivnost.

Sredstva glavnog dijela sata

Organizaciono-metodska stručnost odgajatelja je veoma značajna za realizaciju i ovog dijela sata. Glavni dio sata obuhvata vježbe i aktivnosti tjelesnog odgoja predviđene za razvijanje i usavršavanje sposobnosti sticanja motoričkog znanja i motoričkog dostignuća.

Kad govorimo o metodici časa tjelesnog i zdravstvenog odgoja onda moramo znati da se glavni dio sata mora sistemski isplanirati. Taj dio časa, ne umanjujući značajnost drugih dijelova koji su vremenski kraći, nosi program rada putem kojeg se ostvaruje generalni cilj.

U takvom programu nema mjesta improvizacijama i svaštarenju, a teme preko kojih se ostvaruju ciljevi moraju biti tačno i precizno definisane.

Planska i sistemski programirana nastava ima svoju procjenu i ocjenu da li se pravilno i kvalitetno radilo. U tom sistemu trebalo bi u početku imati inicijalnu informaciju na kom nivou, ili drugim riječima, kakvo je inicijalno stanje motoričkih sposobnosti djece sa kojom radimo. Na ime ovih ulaznih informacija programiramo konkretne sadržaje (aktivnosti, teme). Ako se radi konkretno na krupnoj i sitnoj motorici u organizaciji nastave tjelesnog odgoja,

mogu se uzeti pojedini sadržaji iz likovnog muzičkog vaspitanja, ali se ne realiziraju u glavnom dijelu časa. Planiramo ih u završnom dijelu vodeći računa da je rad na senzibilnoj motorici uvjetovan faktorom zamora. Naime djeci u glavnom dijelu časa svjesno doziramo opterećenje i fiziološka krivulja je u individualnom maksimumu. U završnom dijelu časa treba vratiti fiziološku krivulju u početno stanje, stanje bazalnog metabolizma u kojem nema fiziološkog opterećenja i sadržaji su opuštajući i relaksirajući.

Prateći trenutni okvirni program koji je ponuđen sa idejama za realizaciju nastave tjelesnog odgoja, odgajatelje u najvećoj mjeri takav prijedlog sadržaja zbunjuje, jer su ponuđene aktivnosti nesistematizovane, miješaju se sadržaji koji trebaju biti jasni po dijelovima časa, veliki broj tema je aktivnost koja je primjerena drugim oblastima, a aktivnosti su više statične nego dinamične. Dakle, aktivnosti kao što su: „rezanje škarama, slikanje vodenim bojama i korištenje kista, otiskivanje dlana prstiju, aktivnosti izrade raznih oblika u glini, glinamolu, plastelinu i tijestu, izrada nakita uz nizanje bobica, perli i slično, razvrstavanje sjemenki i drugih sitnih predmeta određenim kriterijima, igre pijeskom i vodom, igre papirom, crtanje i slikanje olovkom i kistom, precrtavanje kvadrata po modelu, izrada dekorativnih predmeta za sobu, slikovnica, čestitki i sl.“[1], nisu sadržaji nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja, nego aktivnosti koje dijete svakako treba raditi shodno drugim aktivnostima u toku boravka u obdaništu i kod kuće.

U ponuđenim idejama za rad iz oblasti tjelesnog i zdravstvenog odgoja stoje: „ritmički ples, perceptivno-motoričke aktivnosti s poznatim predmetima i hrabrenje na složeniju manipulaciju predmetima, ples sa balonima, traganje za raznovrsnim načinima obavljanja neke radnje, pokretne igrolike vježbe, tematske pokretne igre i elementarne sportske igre, pokretne igre i šetnja na otvorenom zraku i u prirodi, dijete vozi pun kamion robe, djeca putuju na triciklu,“[2] Ako se u ovim ponuđenim idejama za rad traži cilj nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja, ne znam ko ga može pronaći i ostvariti, a da ne pristupi modifikaciji istih i ne izdefinira tačno šta radi. Formalno se može izvesti sadržaj koji je vrlo apstraktan i koji u suštini opet ne pripada sadržaju tjelesnog odgoja.

[1] Službene novine, Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport, Zenica 2011.

[2] Ibid

Šta znače pokretne igrolike vježbe, pokretne igre i šetnja na otvorenom zraku i u prirodi itd? Koja je uloga vaspitača i da li može primijeniti sve ono što jedan organizaciono-metodski čas treba da sadrži?

Prezentiranjem ovakve vrste zadataka u kojima je bitno da se spomene igra i kretanje , pa da se misli da je to čas tjelesnog je vrlo neprimjereno. U skladu s tim, čini se da svi koji šetaju, potrče, plešu, skoče, bave se igrom u slobodno vrijeme rade bez edukatora čas tjelesnog odgoja. Dakle, prirodni oblici kretanja su sredstvo za razvijanje i usavršavanje prije svega funkcionalnih sposobnosti i motorike na nižem nivou. Njima ostvarujemo bazu za dalju nadgradnju. Iz toga proizilazi da u sadržajima glavnog dijela sata prirodne oblike kretanja i dalje koristimo kao sredstvo u kombinaciji sa drugim složenijim zadacima i samim tim kroz motorna znanja podstiču se, pokreću i usavršavaju složenija motorna dostignuća.

Ispravna tačna terminologija iz oblasti tjelesne kulture i sporta vrlo je bitna zbog razumijevanja sadržaja i pokazuje koliko je neko stručan iz te oblasti. Ne mogu se stavljati u isti koš elementarne igre (igre u dvorištu – tobogan, ljuljačka i sl, igra slijedi trag, potraga za izgubljenim blagom, igre lego kockama itd) i zadaci koji su jasno precizirani za razvoj snage, fleksibilnosti, preciznosti, koordinacije i ravnoteže. U elementarnim igrama vaspitač je pasivni promatrač, gleda kako se dijete ljulja ili spušta niz tobogan. Zadaci koji se koriste za razvoj i usavršavanje bilo koje motoričke sposobnosti ne mogu se nazvati elementarnim igrama. Ako nije primjereno napisati igre crtanja, igre pjevanja, igre sabiranja itd, onda nije primjereno napisati ni igre trčanja, skakanja, provlačenja ili igre održavanja ravnoteže (hodanje po gredi ili nekom pravcu), igre pogađanje u koš itd. Igre i njihovu podjelu trebalo bi primjereno koristiti, a samu riječ terminološki ne stavljati tamo gdje joj nije mjesto.U glavnom dijelu časa takvih grešaka ne smije biti. Ne bi trebalo davati prijedloge, a ne poznavati šta je sadržaj gimnastike i to još nazivati elementarnom gimnastikom. „Bacanje i hvatanje“ ne mogu se nazvati gimnastikom. U ovakvoj orijentaciji i predloženim idejama za rad svako bi se izgubio,a čas tjelesnog odgoja sa konkretnim ishodima ne prepoznaje se.

Da ovo prethodno napisano ne bi bilo trivijalno govorenje, program tjelesnog i zdravstvenog odgoja trebalo bi konkretizirati i sa djecom raditi zadatke i vježbe shodno tome čemu su namijenjene. Dakle, globalnim programom sadržaji nastave trebalo bi da se

programiraju i izvode po određenim vremenskim sekvencama, odnosno ciklusima. U okviru određenog vremenskog perioda (ciklusa) trebalo bi sistemski planirati teme kroz koje se ostvaruju parcijalni ciljevi. Ako je cilj razvijati motoričke sposobnosti, onda bi zadaci za razvijanje konkretno bili izvučeni iz karakteristike te motorne sposobnosti. Ciljanje i gađanje može se izvoditi iz mjesta i kretanja u grupnom obliku rada sa horizontalnim i vertikalnim ciljevima – metama. Mete mogu biti raznovrsne i postavljene na različitoj udaljenosti, u zavisnosti od uzrasta. Ciljanje i gađanje izvode se sa lopticama različitih obima desnom i lijevom rukom i nogom sa najmanje tri do pet ponavljanja da bi se mogla izvršiti korekcija. Što je više raznovrsnih meta u kombinacijama te vrste zadataka, veća je vjerovatnoća da smo uspješni u razvijanju te sposobnosti.

Za svaku od motornih sposobnosti zadaci su jasni, stoga treba poznavati karakteristike za ravnotežu, snagu, eksplozivnu snagu, fleksibilnost, brzinu, koordinaciju, agilnost. Treba imati u vidu da jedan izoliran zadatak ne može razviti motornu sposobnost i ako se ponavlja više puta, djeci dosadi i zamara ih. Tako, recimo, ne može se razviti sposobnost ravnoteže hodanjem po gredi ili nekom pravcu i to ponavljati bezbroj puta. Karakteristika za ravnotežu, najjednostavnije rečeno, je izbaciti tijelo iz balansa, da bi se uspostavio balans u odnosu na silu zemljine teže. Kako doći u ovakvu situaciju? Smanjenjem površine oslonca, podizanjem oslonca od manjih na veće visine, kao i smanjenjem širine oslonca. Izbor zadataka u ovim kombinacijama je veliki i treba ih koristiti da bi se brže i efikasnije ta sposobnost razvijala. U početku se za ravnotežu koriste jednostavne vježbe u mjestu, kasnije u kretanju sa prebacivanjem oslonca. Odgajatelju je kompleksno odraditi čas, jer iziskuje izbor zadataka na puno radnih mjesta. Treba upotrijebiti iscrtane linije, vijače koje su na podu, švedsku klupu, malu gredu. Bitno je korigovati položaj stopala na svakoj površini. Ovako izabrani zadaci iziskuju frontalni ili grupni oblik rada. Vježbe se mogu otežati u zavisnosti od uzrasta u kombinacijama položaja oslonca i rada druge noge, okreta, vaga i slično.

Usavršiti sve sposobnosti prateći ovakav metodski niz, birati adekvatne zadatke za svaku sposobnost koristeći i druge oblike rada (stanice, poligone, staze) je kvalitetno organiziran čas tjelesnog odgoja. Kad se kod djece razviju i usavrše motorne sposobnosti, prelazi se na druge konkretne sadržaje motorog znanja. Programiraju se zadaci iz gimnastike, atletike, plivanja, a za djevojčice je posebno

značajno uključivanje sadržaja iz ritmičke gimnastike, jer u najvećoj mjeri ovi sadržaji podržavaju i potiču generalni cilj.

Treba napomenuti da odgajatelj treba:

- inicijalno utvrditi šta ima na raspolaganju od sprava, rekvizita i ostalih sredstava za realizaciju časa,
- planirati sadržaje izvedbenog programa i vodi računa o organizaciji,
- poznavati i pravilno primjenjivati metodičko-organizacione oblika rada, principe i metode u radu,
- voditi računa o intenzifikaciji časa (omogućava djetetu da bude što više aktivno smatra se oko 80% ukupnog vremena),
- znati pravilno dozirati opterećenje u odnosu na fiziološku krivulju, vodeći računa o psihološkoj angažiranosti,
- pratiti, vrednovati i imati informaciju inicijalnih tranzitivnih i finalnih rezultata.

Završna faza

Sadržaj ove faze sata zavisi od težine i intenziteta vježbanja koje je bilo u glavnom dijelu sata. Akcenat u ovoj fazi se stavlja na postepeno vraćanje organizma u približno isto stanje kao na početku vježbanja. Sredstva koja se koriste su razne vrste hodanja, hodanje uz muziku, šaljive igre, igre za razvoj orijentacije, i druge elementarne igre. Dakle, primjenjuju se sva ona sredstva kojima se organizam smiruje.

ZAKLJUČAK

Ako govorimo o poboljšanju učinkovitosti odgojno-obrazovnog sistema, onda bi, što se tiče tjelesnog i zdravstvenog odgoja, trebalo početi od predškolskih ustanova kao prve karike tog sistema. Prvo, trebalo bi za svaku dobnu skupinu odrediti koji su to krajnji ishodi vježbanja, odnosno šta je to što bi dijete trebalo, moglo i moralo da usvoji. Drugo, za svaku nastavnu aktivnost trebalo bi odrediti ciljeve (šta se želi postići tom aktivnošću), jasno postaviti operacionalizirane zadatke (zadaci kojima će se postavljeni ciljevi ostvariti) i na kraju očekivane ishode programa

tjelesnog vježbanja (koje su to kompetencije djeteta koje treba da ponese sa te nastavne aktivnosti). Treće, dobrim poznavanjem kinezioloških operatora, anatomofizioloških karakteristika djeteta i proučavanjem specifičnih osobina dječije psihe, odgajatelji moraju znati primijeniti i odgovarajuću metodiku rada. Dosadašnja praksa u kojoj su aktivnosti djece predškolske dobi bile same sebi i cilj i svrha trebala bi biti prošlost. Ako kažemo da su djeca budućnost, onda smo odgovorni i obavezni kao zajednica svakom djetetu obezbijediti uvjete za zdrav i normalan razvitak. Neki pedagozi smatraju da ovako koncipiran čas tjelesnog odgoja pripada nižem školskom uzrastu i da je ova metodika u obdaništu neprihvatljiva i po njihovom mišljenju zastarjela.Ako pitate edukatore tjelesnog odgoja, ne bi se složili sa tom konstatacijom, jer ono što dosad nije primijenjeno ne može zastariti. Naprotiv, ovo je savremeni pristup rada u kojem su tačno izdefinirani ciljevi i zadaci.Možda ih buni termin čas ili sat, jer to u obdaništu ne postoji. Moraju znati da čas tjelesnog odgoja ima svoju vremensku strukturu i da može trajati i 30 minuta.Poenta je u tome da sadržaji tog časa, koji se zove tjelesni i zdravstveni odgoj mora imati i adekvatan sadržaj.

LITERATURA

Findak, V., (1995). Metodika tjelesne i zdravstvene kulture u predškolskom odgoju. Zagreb: Školska knjiga

Findak, V., (2003). Metodika tjelesne i zdravstvene kulture. Zagreb: Školska knjiga

Hadžikadunić, M., Mađarević, M., (2004). Metodika nastave tjelesnog odgoja sa osnovama fiziologije tjelesnog odgoja. Zenica: Pedagoški fakultet

Maksimović, S., (2009). Metodika fizičkog vaspitanja. Šabac: Grafika

Mehmedović, U., Mađarević, M., (1998). Teorija i metodika tjelesnog odgoja. Zenica: Pedagoška akademija.

Službene novine, Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport, Zenica 2011.

Recenzenti: dr. sc. Muriz Hadžikadunić, UNSA, BiH
dr. sc. Emina Kopas-Vukašinović, Univerzitet u Kragujevcu, Srbija
Lektor: mr. sc. Alica Arnaut

KULTURNA BAŠTINA

UDK 395
Originalni naučni rad

Dr. sc. Enes Kujundžić

NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA U BIH
O starinskom bosanskom kulinarstvu

Sažetak

Istraženost raznolikih aspekata nematerijalne kulturne baštine u Bosni i Hercegovini još uvijek je u znatnom zaostajanju. U novije vrijeme ova tema je dobila na aktuelnosti nakon što je Generalna skupština UNESCO-a 2006. godine usvojila Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine, a koju su vlasti Bosne i Hercegovine potpisale početkom 2009. godine. Prema odredbama ovog značajnog međunarodnog dokumenta pod nematerijalnim kulturnim naslijeđem podrazumijeva se: praksa, izvođenje, izražaji, znanje, vještine, kao i instrumenti, objekti, rukotvorine i kulturni prostori povezani s tim, koje zajednice, grupe i u nekim slučajevima pojedinci priznaju kao dio svoje kulturne baštine. Različite forme i izražaje nematerijalne kulturne baštine, koja se prenosi sa generacije na generaciju, zajednice i grupe u kontinuitetu iznova stvaraju kao odgovor na svoj ambijent, svoju interakciju sa prirodom i svojom historijom, pružajući im osjećaj identiteta i kontinuiteta, čime se promovira poštivanje kulturnih raznolikosti i ljudska kreativnost. Ova Konvencija ima u vidu isključivo takvo nematerijalno kulturno naslijeđe koje je kompatibilno sa postojećim međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, kao i potrebu uzajamnog poštivanja među zajednicama, grupama i pojedincima, koje je u skladu sa potrebama održivog razvoja.

Ključne riječi*: kulturna baština, bosansko kulinarstvo, gastronomska terminologija*

INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN B&H
About antique Bosnian cuisine

Abstract

Exploration of various aspects of the intangible cultural heritage in Bosnia and Herzegovina is still considerably falling behind. In recent years, this topic has become popular after the General Assembly of UNESCO adopted the Convention on the protection of intangible cultural heritage in 2006, and which the government of Bosnia and Herzegovina signed in early 2009. According to the provisions of this important international document the intangible cultural heritage means: practice, performance, expressions, knowledge, skills, as well as instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. Various forms and expressions of intangible cultural heritage transferred from generation to generation, communities and groups are continuously creating as a response to their environment, their interaction with nature and their history, giving them a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity. This Convention has in mind such intangible cultural heritage that is compatible with existing international instruments for the protection of human rights, as well as the need for mutual respect among communities, groups and individuals, which is in line with the needs of sustainable development.

Key words: *cultural heritage, the Bosnian cuisine, gastronomic terminology*

Forme nematerijalne kulturne baštine

Nematerijalno kulturno naslijeđe manifestira se u slijedećim domenima:

a) usmena tradicija - predaja i izražavanje, uključujući jezik kao specifično sredstvo kulturnog duhovnog naslijeđa,

b) izvođačke umjetnosti (tradicionalna muzika i igre, narodni igrokazi, pučko pozorište i sl.),

c) društveni običaji, rituali i narodne svetkovine,

d) znanje i praksa u vezi sa prirodom i univerzumom,
e) tradicionalno zanatstvo.

Ključne odrednice nematerijalne kulturne baštine

Nematerijalna kulturna baština ima nekoliko svojih ključnih odrednica :

- prenosi se sa generacije na generaciju,
- predstavlja kontinuiran stvaralački proces,
- neprekidno se iznova stvara u zajednicama u odnosu na ambijent,
- uključuje odnos sa prirodom,
- utemeljena je u historiji.

Kriteriji vrednovanja nematerijalne kulturne baštine

Kriteriji za vrednovanje nematerijalne kulturne baštine su:

- posebna vrijednost djela baštine kao proizvoda kreativnog ljudskog duha,
- utemeljenost u kulturnoj tradiciji, ili kulturnoj historiji pojedine zajednice,
- uloga kao sredstva potvrđivanja kulturnog identiteta pojedinog mjesta, područja i naroda kao cjeline,
- savremena kulturološka i sociološka uloga u pojedinoj zajednici,
- izvrsnost u primjeni pokazanih umijeća i tehnika,
- vrijednost kao jedinstvenog svjedoka žive kulturne tradicije.

Značaj nematerijalne kulturne baštine

Značaj nematerijalne kulturne baštine je u slijedećem:

- omogućava zajednicama osjećaj pripadnosti, identiteta i kontinuiteta,
- omogućava uzajamno poštovanje,
- pomaže vitalnosti tradicije,
- predstavlja životnu činjenicu,
- pomaže identifikaciju čovjeka sa zajednicom kojoj pripada,
- doprinosi poštivanju ljudskih prava,
- predstavlja sponu za bolje razumijevanje među različitim kulturama i narodima.

Očuvanje nematerijalne kulturne baštine

Izraz *očuvanje*, prema navedenoj Konvenciji, označava mjere čiji je cilj osigurati postojanje i vitalnost nematerijalnog kulturnog naslijeđa, uključujući njegovu:

- identifikaciju i dokumentiranje,
- istraživanje, stručnu i fizičku zaštitu,
- promociju i popularizaciju, posebno putem formalnog i neformalnog obrazovanja,
- revitalizaciju različitih aspekata takvog naslijeđa.

Nematerijalna kulturna baština je jedan od ključnih faktora za prepoznavanje i definiranje kulturnih identiteta koji su posebno ugroženi. Zbog toga UNESCO podstiče kustose i kreatore nematerijalne kulturne baštine da se angažiraju u cilju revitalizacije njenih različitih segmenata, i to u autentičnom, odnosno tradicionalnom kontekstu. Pri tome se posebno naglašava uloga lokalnog stanovništva i zajednica u stvaranju, održavanju, reproduciranju i čuvanju produkata te baštine.

U 12. članu Konvencije ističe se: „*Kako bi osigurala identifikaciju u cilju zaštite, svaka država sastavlja, na način prilagođen vlasititoj situaciji, jedan ili više popisa (registara) nematerijalne kulturne baštine koja je prisutna na njenom teirtoriju. Ti se popisi redovno ažuriraju.“*

Ovom Konvencijom je, 16. članom, predviđeno uspostavljanje *Reprezentativne liste nematerijalne kulturne baštine čovječanstva*, zatim 17. članom utemeljuje se *Lista nematerijalne kulturne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita.* Za primanje zahtjeva za uvrštavanje na ove liste zadužen je Međunarodni komitet za nematerijalno kulturno naslijeđe, formiran za tu svrhu. Također je predviđeno formiranje Fonda za očuvanje nematerijalnog kulturnog naslijeđa, kome svoj finansijski doprinos trebaju dati zemlje potpisnice Konvencije, a koristit će se i drugi izvori.

Tekst i osnovne poruke Konvencije UNESCO-a o zaštiti nematerijalne kulturne baštine predstavljaju polazište i orijentir da se od zaborava otrgnu i smjeste u kolijevku kolektivnog pamćenja brojni aspekti bosanskohercegocačke tradicijske kulture uključujući i starinsko bosansko kulinarstvo.

U terminološkoj sferi, naprimjer, malo ko se danas sjeća naziva *Buzelma* ili pak *Bosanska kraljica*, a ovi termini koji se odnose prvi na vrstu jabuke, a drugi na vrstu šljive, bili su u upotrebi u Bosni i Hercegovini prije manje od jednog stoljeća.

Činjenica da je *Bosanski kuhar* Lamije Hadžiosmanović (Sarajevo: Sejtarija, 2008, 336 str.) u svom engleskom izdanju dobio međunarodno priznanje organizacije Gourmand International za 2009. godinu (www.cookbookfair.com/awards.php) predstavlja dodatni podsticaj za sve one koji nastoje doprinijeti afirmaciji civilizacijskih dostignuća starinskog bosanskog kulinarstva.

Starinsko bosansko kulinarstvo

Idući u prošlost, odnosno rekonstrukciju historijskih činjenica na bazi dostupnih izvora, makar i fragmentarno sačuvanih, omogućava nam da saznamo nešto više o onome što se dešavalo u domenu djelatnosti koje su u neposrednoj vezi sa kulinarstvom kao sastavnim dijelom narodne kulture u Bosni i Hercegovini od srednjeg vijeka do danas. Tako naprimjer, iako oskudni sačuvani pisani izvori podsjećaju da je u srenjovjekovnoj Bosni posuđe u kojem se pripremala i iz kojeg se posluživala hrana bilo od drveta, metala, keramike i stakla. Ti pisani izvori, između ostalog, od drvenih sudova spominju „zastrug s pokrivačem“ koji predstavolja drvenu zdjelu sa poklopcem, zatim „čašu drvenu crvenu s malo srebra“. Marija Kotromanić „vojvotkinja od Bosne“, prilikom udaje u Njemačku 1351. godine, u miraz je ponijela: „13 srebrenih zdjela, 4 srebrene zdjele sa nogarima, 2 bardaka, 16 sudova za piće, 3 srebrena tanjira, 4 kašike, 4 stolna noža“. 1)

Pišući o ostavštini srednjovjekovne plemićke bosanske porodice Kosača, Emilijan Lilek je podsjetio da:

Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku nijesu bile siromašne zemlje bez prosvjete, nego obratno bogate i prosvijećene zemlje - neću ovdje istaknuti potpune slike o sredovječnoj materijalnoj kulturi ovijeh zemalja, neću naime govoriti o tome, kako je onda cvalo stočarstvo, pčelarstvo, ratarstvo, šumarstvo, vinogradarstvo, lov, svilarstvo, rudarstvo, trgovina i obrt – dosta je ako tu osim ovoga što slijedi, spomenem samo to, da je mljetački dužd g. 1463., kad su Turci zauzeli Bosnu, Florentincima javio, da im pred očima gori najbogatije kraljevstvo. 2)

Informacije o tradicionalnoj ishrani i kulinarstvu kao specifičnom segmentu narodne kulture, vrsti umijeća, zanatu i profesiji kako su prakticirani u osmansko doba imamo u dokumentima koji se čuvaju u različitim arhivskim i bibliotečkim zbirkama. Među njima

važno mjesto, kao i za socijalnu historiju toga doba općenito, posebnu važnost imaju *vakufnam*e ili zakladnice čiji je najveći broj sačuvan u fondu Gazi Husrevbegove biblioteke.U jednom od najranijih takvih dokumenata vakufnami Isa-bega Ishakovića, osnivača Sarajeva, iz 1462. godine sadržana je odredba prema kojoj je vakif predvidio *„... da se na oba bajrama skuha po tri mjerice (kejl) pirinča, a da se utroši i masla i hljeba koliko bude dovoljno te da se podijele dva brava mesa onim koji i u drugo vrijeme primaju čorbu, a ono što preteče da se da onome ko na to ima pravo.“*

Nakon sedamdeset godina nešto bogatiju sadržajem sličnu tematiku srećemo i u vakufnami Gazi Husrevebega iz 1531. 3)

U sferi da je uvjetno nazovemo visoke kulture historičar Hazim Šabanović, u svome radu posvećenom Bosanskom divanu, iznosi podatak da je, analogno mnogim institucijama u prijestolnici otomanskog carstva, dvor bosanskog namjesnika bio organizovan po ugledu na dvor velikog vezira samo sa znatno manjim brojem dvorjanika. Takav slučaj je bio i sa dvorjanicima koji su se starali o životnim namirnicama i ostavi svoga gospodara (sultana, vezira, valije) a nazivali su se *kilardžije*. Godine 1455. spominje se *kilardžibaša* po imenu Halil-beg kao krupan timarnik u krajištu Isa-bega Ishakovića. Pored kilardžibaše važnu ulogu na dvoru, više okrenuti uslugama unutar privatnih pašinih odaja, imali su: *aščibaša* (starješina dvorskih kuhara), *šarabdar* (peharnik), *kahvedžibaša* (čovjek koji je kuhao i služio kahvu), *tutundžinbaša* (dvorjanik koji se starao za duhan i pušački pribor), *buhurdar-aga* (dvorjanik koji se brinuo za pribor za miris na pašinom dvoru), *sofradžibaša* (bio je starješina dvorjanika koji su postavljali trpezu svome gospodaru; i danas u Sarajevu i Banjoj Luci postoje familije sa prezimenom Sofradžija), *mutvak emin* (dvorjanik koji je upravljao namjesnikovom kuhinjom), *mutvak-hatib* (pisar u kuhinji). 4)

Ako se ide dalje u prošlost vijesti o tome šta se i kako jelo vrlo su fragmentarne i nerijetko pogrešno atribuirane. Obim informacija o tome sve je skromniji i za pojedine periode historije praznine su brojne i često, čini se, nenadomjestive.

Ambijent i tabijat

U socijalnoj stratifikaciji bosanskohercegovačkog društva teško je doći do odgovora na pitanje u kojoj mjeri je ishrana običnog naroda i ona koja je konzumirana na dvorovima bosanskih namjesnika bila u međusobnoj vezi. Razlike su svakako postojale i to je jasno svakom ko poznaje prilike u vezi sa današnjom dijetom naših težaka i onom koja se nudi u ekskluzivnim restoranima za veću i manju gospodu. Da su te razlike veće što se više ide u prošlost, nije teško pretpostaviti u najmanju ruku u onoj mjeri u kojoj se to ticalo mogućnosti izbora, dakle, raznovrsnosti hrane koja se nalazila na trpezi nekog siromaha u odnosu na nekog velikaša. Uostalom, o tome najočitije svjedoče činjenice sadržane u vakufnamama i onome što se u njima nudilo pripadnicima manje privelegovanih slojeva društva, a što se vidi po prilično skromnoj ponudi vrsta jela koja su se nudila u *zavijama*, *imaretima* i *hanovima*. Slika Bosne kako su je vidjeli brojni stranci koji su tokom otomanske vlasti njome prohodili nije bila uskraćena za poneku činjenicu iz domena prehrane i načina života oličenog barem jednim dijelom u kulinarskom umijeću.

Ambijent u kojem je hrana servirana i etikecija koja ju je pratila kroz stoljeća u Bosni može se posmatrati iz ugla privatne i društvene sfere.

Unutar kuće centralna tačka konvergencije radi objeda bila je *sofra* oko koje su se okupljali ukućani jedne kuće. S druge strane, *hanovi, musafirhane, zavije*, *imareta,* pa i *čardaci bosanskih plemića* su svaki ponaosob imali svoje nepisane, ali ipak strogo poštivane *tabijate* kolektivnog ponašanja prilikom konzumiranja jela i pića. Govoreći o imaretima u Foči, Alija Bejtić je ukazao na društvenu ulogu ovih ustanova:

Imareta su dobrotvorne ustanove, upravo kuhinje, u kojima su službenici vakufa, putnici, a i gradska sirotinja besplatno dobivali hranu kraće ili stalno vrijeme. To su zadužbine vrlo imućnih pojedinaca i uzdržavane su iz njihovih bogatih vakufa. U Foči su bila takva dva objekta i radila su još 1664. god. kada je Evlija Čelebija prošao kroz Foču i sačuvao nam spomen tim ustanovama. Prema njegovu putopisu, bila su to imareta sultana Bajazida II i osnivača Aladža - džamije Hasana Nazira. Prema godinama osnutka njihovih džamija, koje već znamo, prvo je imare nastalo oko godine 1500 – 1501, a drugo, ono Hasana Nazira, oko godine 1550. Poslije Evlijina

prolaska nema nikakvih vijesti o tim ustanovama, pa se tako ne zna ni dokle su radile, a danas za njih ne zna više niko u gradu. O samoj arhitekturi tih objekata može se s pouzdanošću reći samo to, da su imali kuhinju, u kojoj se spremalo jelo, te pekaru, u kojoj se pekao hljeb, tzv. fodule... 5)

Za vjerske svetkovine islamske provenijencije kao što su *mevludi*, *ramazanski post*, zatim *bajrami*, *teuhidi* i slično morali su biti ispunjeni posebni dijetalni zahtjevi.

Sličan slučaj je bio i sa narodnim svetkovinama među kojima su *teferiči, suneti*, *svadbe*, *mobe*, *sijela* za koje su važila samo njima svojstvena pravila i regule.

Vjerski dijetalni propisi koji su odražavali pripadnost stanovništva različitim vjerskim grupama svakako su utjecale na vrstu ishrane i načine kako se ona konzumirala. Pored vjerskih, kao što ističe Nedžad Hadžidedić, srodnosti i rasznolikosti u običajima oko ishrane stanovništva proisticali su i iz spcifičnosti koje su karakterisale život na selu i u gradu kao i ekonomske nejednakosti domaćinstava.

O tome kako se hrana pripremala u tehnološkom smislu ima malo podataka. Težaci su u sferi dijete sigurno bili bliski jedni drugima bez obzira na vjersku ili etničku pripadnost – bilo da se radilo o muslimanima, katolicima ili pravoslavnima. 6)

Regionalne razlike koje su očigledno bile evidentne iskazuju se u činjenici da je u tradiciji posebno mjesto, na primjer, dobio termin *Travnički zijafet*.

Značajne činjenice o instituciji imareta, ishrani stanovništva, poljoprivrednim proizvodima, voću i povrću karakterističnim za Bosnu polovinom 17. stoljeća u svom *Putopisu* donosi Evlija Čelebija. 7)

Nakon Evlije Čelebije, čiji opisi bosanskih prilika potječu iz sredine 17 stoljeća, dolazi Mula Mustafa Bašeskija koji svjedoči o okolnostima života u Sarajevu na kraju l8. stoljeća i navodi, između ostalog, i profesionalni profil pojedinih osoba među kojima su: *aščije, atari, kahvedžije, pekari, sujoldžije, šerbedžije, kestendžije, baščovani, sirćedžije, bostandžije, handžije* i slično. Također, skreće pažnju na socijalna okupljanja poznata kao *sohbet-halve*. Pišući o narodnoj svetkovini na Obhođi u istočnom dijelu Sarajeva, u kojoj je i sam učestvovao, a koja se desila 31. jula 1770. godine Bašesakija ističe: *Na Obhođi prirediše ćebedžije kušanmu (teferič) tokom koje*

je je upisano oko stotinu kalfi. Pozvano je deset do petnaest sofri uzvanika iz Sarajeva i sa strane. Osim majstora i bašeskija, pozvano je i nekoliko učenih ljudi. Pozvana je i moja malenkost pa sam izbrojio alaje (bajrake). Uz baklavu smo jeli tri vrste pilava (od pirinča) - crvenog, žutog i bijelog. 8)

Novi priliv činjenica o ishrani i kulinarstvu u Bosni i Hercegovini javlja se dolaskom austro-ugarske uprave čije prisustvo u bosanskohercegovačkom civilizacijskom habitusu po mnogim elementima stvara pretpostavke pravog kulturnog prevrata koji donosi prekretnicu, ne samo u administratvno-političkom smislu nego i u brojnim segmentima društvenog života, općenito uključujući različite aspekte gastronomije. Ni period socijalističke obnove i izgradnje nije bio imun na kulinarska dostignuća u pojedinim bosanskim sredinama o čemu svjedoči primjer iz Zenice. O tome je Vlastimir Jović posebno skrenuo pažnju na fenomen poznat kao *Salčinovića hljeb*. O tome je napisao:

Svako jutro navale Zeničani pred Salčinovića pekaru koja „izbacuje" po hiljadu, a ponekad i više kilograma hljeba dnevno. Zadovoljni su i potrošači i 56-godišnji pekarski majstor Rifat Salčinović, koji nam je u razgovoru, između ostalog rekao:

„Pitate me kako mi polazi za rukom da pravim kvalitetat hljeb. Pa, poslu prilazim s ljubavlju, posjedujem dugogodišnje iskustvo i ne štedim snagu da bi sačuvao porodičnu tradiciju „Salčinovića hljeba". Osim toga, mnogo volim svoj zanat i uspio sam tu ljubav prema njemu da prenesem i na svoje sinove. Siguran sam da će poslije mene oni produžiti pekarsku „lozu". Sve moje sinove sam obučio da rade u pekari, a dvojicu njih ću nastojati i da školujem. Ni tim mojim „školcima" neće biti na odmet da imaju zanat u rukama..."

Posebno su Rifatove brojne mušterije „zagrijane" za njegov specijalitet, takozvani hljeb „dvokilaš". Hljeb koji on peče u tepsijama kao što to umiju da čine najbolje domaćice. I to one koje se drže dobrog starog pravila: da je hljeb ogledalo domaćice ! 9)

Bilo bi nepošteno reći da u Zenici nema još dobrih pekarskih majstora pored Rifata Salčinovića.

Terminologija

Kako je jezik kulturno blago sam po sebi, pitanje specijalnih tezaurusa za pojedina područja ljudskog znanja i iskustva je od iznimne važnosti za potpunije razumijevanje civilizacijskih dostignuća nekog naroda ili zajednice. U slučaju bosanskog jezika knjiga Abdulaha Škaljića pod naslovom *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku* (Sarajevo: Svjetlost, 1965), od čijeg prvog izdanja je prošlo više od 40 godina, još uvijek je nezaobilazan vodič za potpunije razumijevanje nekih aspekata narodne kulture Bosne i Hercegovine, posebno kako se ona razvijala u osmansko doba, a čiji su pojedini oblici preživjeli do naših dana.

Iako je od strane autora skromno nazvana rječnikom, ova publikacija je daleko više od toga, i s pravom se može nazvati leksikonom. Ona je utemeljena na dugogodišnjem istraživanju porijekla riječi koje se prilično nezgrapno nazivaju turcizmima a ustvari radi se o ključnim riječima - nositeljima novih kulturoloških odrednica, koje su zahvaljujući širenju islama u Bosni i Hercegovini iz arapskog, turskog i perzijskog jezika ušle u bosanski jezik i postale nezaobilazne za razumijevanje različitih aspekata civilizacije onako kako se ona razvijala u Bosni tokom pet stoljeća otomanske vlasti. Pri tome treba poći od činjenice da su riječi arapskog, turskog i perzijskog porijekla, ukoliko se ne radi o oznakama za stvari duhovne naravi, dolazile sa stvarima i umijećima na koje su se odnosile. Otuda ne treba da čudi, naprimjer, činjenica da samo u domenu pripremanja jela i pića ova publikacija sadrži više stotina riječi koje opisuju civilizacijske domete kulinarskog umijeća kako se ono njegovalo u Bosni i Hercegovini tokom otomanskog doba i kako se, istina u nešto manjem obimu, njeguje i danas.

U svojoj knjizi *Kultura Bošnjaka* (Beč, 1973) Smail Balić ističe da: „Imena čitavog niza jela i posuđa ukazuju na istočno porijeklo: *pita, burek, ćevap, dolma, tirit, halva, baklava, hurmašice, sutlijaš, višnjab, paluza; ćasa, sahan, fildžan, tas, tava, tepsija* itd".

Pojavom knjige *Bosanski kuhar: tradicionalno kulinarstvo u BiH* Alije Lakišića (Sarajevo, 1975) po prvi put je sistematizirano i predstavljeno javnosti znanje akulmulirano iz prethodnih stoljeća u vezi sa bogatim bosanskohercegovačkim gastronomskim naslijeđem. U dijelu *Bosanskog kuhara* koji nosi naslov „Nešto o terminologiji tradicionalnog kulinarstva Bosne" (6. dop. izd. Sarajevo, 1999. str.

30-32) iskazane su mogućnosti bosanskog jezika da izrazi specifičnu u ovom slučaju gastronomsku tematiku što je dokaz njegove razuđenosti pa i „razvijenosti“ kao civilizacijskog dostignuća i kulturnog blaga. U pomenutom poglavlju Lakišić napominje:

„Neki pravi tradicionalni izrazi bosanske kuhinje se razlikuju ili imaju drugo funkcionalno značenje od današnjih, te ćemo ovdje navesti neke, više radi primjera, jer ova materija zahtijeva temeljnu obradu. Ovdje ćemo navesti neke glagole i neke izraze:

agditi, uagditi – znači nešto usladoriti, proces poprimanja sladora - šećernog sirupa;

ćevabiti, šćevabiti – (nek se šćevabi) ima funkciju dinstanja, tj. „kuhanja“ u vlastitoj „vodi“ , saftu odnosno vlastitoj „masnoći“;

dolmiti – označava nešto puniti, nadijevati (dolmiti janje, dolmiti tikvice, dolmu, a ponekad i dolmiti pitu, nadolmiti pitu);

ićramiti, poićramiti – označava gostiti i ugostiti;

hamur – označava kvasac, ukvasano tijesto, a isto tako i svaku smjesu, mišung, nadjev,

iskolačati – znači od smjese napraviti kolačiće (ćuftice, kuglice i sl.);

kuhati, zakuhati, skuhati – označava - nešto mijesiti, te se tako kaže kuhati pitu, skuhati hljeb, skuhati kolače, itd.;

krčkati – označava vrijuckati, na tihoj vatri variti (kuhati); neka krčka, znači neka se tiho vari (kuha);

kavurisati – označava pihtijati; nešto skavurisati, znači nešto upihtijati, spihtijati;

kolačići – u Bosni se razumijevaju različito oblikovani „zalogaji“ od mljevenog (sjeckanog) mesa;

kulanisati – označava konzumirati, trošiti, upotrebljavati;

potirititi – označava postaviti nadjev na jufku;

kurisati – označava postaviti, namjestiti;

kutarisati – označava vareno ili pečeno jelo postaviti u tanjire, zdjele, sahane ili druge posude;

istaviti – označava neko jelo, napitak skinuti s vatre;

peći – označava nešto peći na vatri, u peći, pećnici, dakle sve ono što se postavlja na vatru bez vode (kasnije može doći voda). Tako se u Bosni kaže - peći kahvu, ispeći kahvu; peci kahvu, kahvu mi ispeci, jer se kahveni toz (mljevena, tucana kahva) sipa u suhu, praznu džezvu, koja se stavlja na vatru i onda zalijeva kipućim šerbetom (danas kipućom vodom). Tako se kaže - peći lonac, jer se

lonac stavlja u pekarsku peć, na ognjište, u pećnicu, na štednjak, bez dodatka vode, kao peći halvu, jer se najprije na maslu prži (peče) brašno (zaprška), a zatim se isprženo brašno zalijeva agdom; isto tako se kaže peći bestilj (pekmez), jer se kasnje stavlja na vatru bez vode;

namladiti – označava ponovo prekuhavati nakvasan hljeb,obrašniti i slično;

pobabiti – označava pustiti neko jelo neko vrijeme da se sok ili dodatak (povlaka, kiselo mlijeko i sl.) upije i sjedini sa jelom, odnosno pustiti neko jelo da dobije pravi kvalitet (u pećnici ili van pećnice - „da se pobabi“);

zakuhati – označava završiti neko jelo, kao dodati čorbi tarhanu i pustiti da se skuha;

pristaviti – označava staviti na vatru neko jelo, napitak;

raspariti – znači povratiti svježinu jelu pomoću pare, npr.pitu (kada provrijr voda u šerpi, na tu šerpu se stavi tepsija sa pitom);

saldisati – označava servirati;

šćufteriti se – kaže da se jelo ne rezabere, ne naraste nego se „stisne“;

uhasuliti – označava kulinarski uspjeti spraviti jelo;

umok – označava sos, umak;

uzdurisati – označava nešto montirati (u hotelijerskom smislu);

variti – označava nešto kuhati, većinom sa vodom ili sa umakom koji pusti povrće; tako se kaže – variti pilav, variti pirjan, variti mandru, variti puru, itd.;

zacvariti, zacvrknuti – znači uzavreti maslac (ili drugu masnoću) i tako vrelim začiniti neko jelo“.

S druge strane, u *Rječniku karakteristične leksike* Alije Isakovića došlo je do izražaja nastojanje da se preciznije utvrdi obujam leksike bosanskog jezika, a time i njegovih terminoloških odrednica koje upućuju na jezik kao kulturno blago u sferi nematerijalne kulturne baštine uključujući kulinarstvo.

Objavljivanjem knjige *Bosanski kuhar* Lamije Hadžiosmanović (Sarajevo, 2008. 336 str.), koji je i na engleskom jeziku publikovala izdavačka kuća „Sejtarija“, uprkos nekih opravdanih kritika što se kvaliteta prijevoda tiče, i dobijanjem međunarodnog priznanja organizacije Gourmand International za

2009. godinu (www.cookbookfair.com/awards.php), starinsko bosansko kulinarstvo je osiguralo globalnu valorizaciju. 10)

Priručni tezaurus gastronomske terminologije

Referencijalna djela o starinskom bosanskom kulinarstvu svako na svoj način pružaju dovoljno dokumentarne građe za izradu jednog priručnog tezaurusa starinske bosanske gastronomije. Na osnovu njih je prikazana nekolicina termina, a uz neke od njih su priložena i praktična uputstva za pripremu specifičnih jela bosanske kuhinje. Oni predstavljaju samo "vrh ledenog brijega", odnosno po starobosanskom kazivanju „biber po pilavu" onoga bogatstva koje nudi bosanskohercegovačka tradicijska kultura u sferi umijeća i bihevioralne prakse u kulinarstvu naše zemlje općenito.

Abuhajat - vrelo života, vrelo besmrtnosti.
Abuzemze - voda iz vrela Zemzem koje se nalazi u blizini Ćabe.
Agda - ukuhani šećer.
Agrkahva - jaka kahva.
Ajran - napitak koji se dobije kao rezultat mliječnog vrijenja, sličan je kefiru.
Ajvar - mješavina, vrsta salate od samljevene crvene paprike, patlidžana i papra.
Akšamluk - uobičajene večernje sjedeljke uz pijuckanje pića i mezu.
Albaber - crveni karanfil.
Alica - vrsta rane trešnje otvoreno crvene boje.
Aligrah - crveni grašak.
Alkatmer - crveni karanfilčić.
Alkermes - boja kojom se boje slatkiši.
Alma - jabuka.
Almasija - vrsta slatkog jela koje se pravi od šećera i želatina.
Amber – vrsta indijskog pirinča duguljastih zrna, uspijeva i u Iraku.
Amberija - vrsta likera koji ima miris ambera.
Anduz - ovnak, vrsta biljke čiji se korijen na žaru koristi radi poboljšanja mirisa u zatvorenom prostoru.
Arpadžik - sitni crveni luk.
Arpaš - ječmena kaša.

Asma (hasma) - vinova loza.
Aščibaša - glavni kuhar.
Aščija - kuhar.
Aščikaduna - kuharica.
Aščiluk - kulinarstvo, kuharski zanat.
Aščinica - aščijski dućan.
Ašlama - plemenita vrsta trešnje.
Ašure - muslimanski praznik 10. Muharema, vrsta kompota koji se sastoji od svakovrsnog voća i zrnevlja, a poslužuje se na taj dan.
Atar - onaj koji priprema lijekove od bilja i prodaje ih.
Atešluk - gornji dio mangale u kojem se drži žar.
Avdžibaša - starješina lovaca.
Bademezma - domaći marcipan.
Bajramovati - proslavljati Bajram.
Baklava - slatka pita.
Bakrač - bakreni kotao.
Bamja, bamlja - jelo spravljeno od ploda istoimene biljke.
Bardak - zemljani sud za vodu.
Bardaklija - vrsta rane krupne šljive.
Baščovanluk - povrtlarstvo.
Bazlamača - vrsta pite od brašna, jaja i sira.
Benđija - opojna trava ili napitak, sredstvo za omamljivanje.
Berićet - izobilje.
Bestilj - pekmez od šljiva.
Biber - papar.
Boranija - zeleni grah, mahune.
Bosanska kahva - napitak koji se peče (kuha) u bakrenoj džezvi, srče (pije) iz fildžana sa kockom šećera i rahatlokumom.
Bosanska maslanica - vrsta pite od pšeničnog brašna sa dodatkom mesa i kajmaka.
Bosanski lonac – jelo od više vrsta mesa i povrća koje se kuha u zemljanom loncu.
Bošča - vrsta stolnjaka.
Bostan - vrt sa lubenicama i dinjama.
Boza - osvježavajuće piće od kukuruznog brašna.
Bujrum - prijateljski poziv da se sjedne za sofru i objeduje.
Bungur - vrsta jela od otstupane pšenice.
Burek, buredžici - vrsta pite sa mesom.

Čalabrčak - mali objed.
Čanak - drvena posuda u kojoj se mijesti tijesto za kruh.
Čerez - poklon, ali i suho južno voće.
Červiš - rastopljena mast.
Čibuk - kamiš za pušenje.
Čimbur - jelo od jaja.
Čimburijada – teferič, narodna svetkovina tokom koje se priprema čimbur od jaja.
Čogan - vrsta biljke (*devetere gaće*), prilog u pripremi tahanhalve.
Čorba - različite vrste juhe.
Čurek - vrsta čaršijskog, pekarskog hljeba od bijelog brašna.
Čurekot, čurukot - crno mirisavo sjeme biljke Nigella sativa L. na somunima.
Čahija - vrsta čaršijskog pekarskog hljeba.
Ćasa - dublja posuda poluokruglastog oblika u kojoj se poslužuje žitko jelo, posebno čorba.
Ćeif - vedro raspoloženje.
Ćetenija - vrsta končane halve koja se pravi za hladnijih zimskih dana na sijelima.
Ćevab - vrsta jela koje se sastoji od varenog na komade isječenog mesa sa dosta umaka.
Ćevapi, ćevapčići – vrsta jela u vidu samljevenog i svaljanog mesa koje se peče na roštilju.
Ćiler - magazin za hranu, ostava.
Ćitir - kukuruz u zrnu koji pržeći se na plamenu ispuca, purci, kokice.
Ćufte - vrsta jela, kolačići od mesa.
Ćufter - vrsta slatkog jela koje se pravi od grožđane šire.
Ćup - zemljani sud.
Ćurta - vrsta tikve bundeve.
Dagara, tagara - zemljana posuda u obliku dubokog tanjira za jelo i mlijeko, vrsta jela koje se peče u ovoj posudi a sastavljeno je od mesa i povrća koje se peče bez posebnih priloga.
Deba - okrugla drvena ili bakrena posuda sa poklopcem u kojoj se drži kajmak, med, sir.
Demirlija - velika bakrena tepsija koja služi kao sinija ili sofra.
Dernek - narodno veselje, druženje i udruženje.
Dibek - stupa ili havan od izdubljenog kamena ili drveta, u

njemu se tuca pržena kahva.
Dolaf - drveni ormar sa policama pričvršćen uza zid.
Dolma – nadjev, punjene paprike, paradajz, luk.
Dolmadžak - vrsta jela, kolačići od isjeckane bravlje džigerice.
Dostluk - gostoprimstvo.
Džanarika - vrsta rane šljive.
Džanečija - vrsta domaće halve.
Džezva - bakrena posuda posebnog oblika za kuhanje kahve.
Đevđir - bakrena posuda za cijeđenje.
Đevrek - vrsta pekarskog peciva u obliku kolutića, pereca.
Đugum - bakreni sud za vodu sa širokim grlićem za razliku od ibrika.
Đulabija - vrsta slatke sočne crvene jabuke.
Đulbaklava - baklava koja jeizrezana na đulove (ružice).
Đulbastija - tucano meso pečeno na žaru.
Đulbešećer - slatko od cvijetnog lista ružice.
Đulevden - ukrašena metalna posuda duguljastog oblika u kojoj se drži đulsija (ružina vodica).
Đulfatma - vrsta slatka, zaljevene gurabije.
Đulsija - ružina vodica.
Đuljag - mirisno ružino ulje, koristi se u kozmetičke svrhe.
Đunlač - slatko od tankih juhki u koje se zamota kajmak sa mljevnim bademima ili orasima.
Đunlari - poslastica od bjelanceta i nišeste.
Đuzlema - slatka pita, peče se „u ružice“ ili kolutove „na burmu“ i zaliva toplim šerbetom.
Ekmek - kruh, hljeb.
Ekmekkadaif – hljebni kadaif.
Ekšija - vrsta kompota od miješanog voća, obično začinjenog mirođijama.
Eliksir - ljekoviti napitak od raznih ljekovitih sastojaka.
Erzak - hrana, opskrba općenito.
Esnaf - profesionalno udruženje zanatlija.
Evenak - na konac nanizana niska voćnih plodova (smokava, kajsija i sl.).
Findžan, fildžan - šoljica za crnu kahvu bez drške.
Funduk - lješnik.
Fustuk - vrsta badema.
Gradačačka kutija - jelo karakteristično za Gradačac, priprema se u papirnoj kutiji.

Gurabija - kolač od brašna, masla, šećera, pekmeza ili meda (medenjak)
Gužvalija - vrsta pite koja se pravi sa zamotanim tiritom u juhki.
Hadžijski ćevap - jelo od više vrsta mesa, povrća i začina.
Hajvar - vrsta salate koja se pravi od samljevenih paprika, patlidžana, gorušice i papra.
Halalhrana - blagosovljena hrana, ona koja odgovara islamskim dijetalnim propisima.
Halva - vrsta slatkog jela od pšeničnog brašna, meda ili šećera.
Halvadžija - zanatlija koji pravi halvu.
Hamur - krupno samljeveno kukuruzno žito. Hamurna jela su pura, klepe, čike itd.
Haranija - veliki bakreni kotao.
Hardalija - piće od šljiva, smokava, jabuka ili krušaka u koju je stavljeno hardala (slačice).
Havan - posuda od mjedi u kojoj se tucaju razni prehrambeni artikli.
Heljma - kaša koja se dobije varenjem zrnevlja od raznih žitarica.
Hinddževiz - indijski orah, oraščić, služi kao začin.
Hindjag - ricinusovo ulje.
Hljeb – pecivo od brašna i germe.
Hošaf - kompot od suhog voća, najčešće suhih šljiva i krušaka.
Hurmašice - vrsta slatkiša.
Huseinbegova čorba – supa od više vrsta mesa, povrća i začina na gradačački način.
Ibrik - bakreni sud za vodu s uskim grlom.
Iftar - ramazanska večera koja se priređuje neposredno iza zalaska sunca (akšama).
Ikindijaš - vrsta užine koja se jede oko ikindije (popodnevne molitve) kod muslimana.
Iladž - lijek.
Imaret - javna dobrotvorna kuhinja.
Imbek - mehanička naprava za destilaciju ljekovitih trava.
Inkaša - nišesta, pšenični skrob u prahu.
Irmekhalva - halva od griza.
Ištah - naglašena želja za nečim pa i za jelom.
Jag - mirisavo ulje koje hadžije donose u povratku sa Ćabe.

Jaglukpita - vrsta pite maslanice.
Jahnija - vrsta jela od bravijeg mesa.
Jalandžidolma - nadjev u japraku (vinovoj lozi) od pirinča i začina.
Japrakdolma - nadjev u vinovoj lozi od mesa, riže i začina.
Jedžek - hrana.
Jemek - spremljeno jelo.
Jemekna mahrama - salveta koja se koristi prilikom objeda.
Jeribasma - vrsta krupne kruške.
Jerište - tanki domaći rezanci od kojih se pravi pilav.
Ješiluk - jelo od jaja pripremljeno sa zeljem i rižom.
Jogurt - vrsta kiselog mlijeka.
Joltasi - posude za nošenje hrane izvan kuće.
Joluk - brašnjenica, hrana za puta.
Juhka, jufka - razvijeno tijesto za pravljenje različitih vrsta pita.
Juvalaci - vareni kolačići od mesa sa pirinčom i bijelim lukom.
Kačamak - vrsta jela spravljena od kukuruzna brašna, pura.
Kadaif - vrsta slatkog jela.
Kadunbutići - vrsta kolačića, ćufteta koji se zaliju sokom od limuna.
Kadunđubegi - vrsta slatkog jela.
Kahva,kafa, kava - napitak od posebne vrste biljke.
Kahvedžija - onaj koji peče kahfe.
Kahveodžak - prostor predviđen za kuhanje kahfe.
Kajgana – posebno jelo od jaja.
Kajmak - proizvod od mlijeka koji se dobije iskuhavanjem kravljeg ili ovčijeg mlijeka.
Kajmakbaklava - baklava sa nadjevom od kajmaka umjesto od oraha ili tirita.
Karamanka - vrsta kruške porijeklom iz Turske.
Karamut - vrsta kruške koja se koristi za pripremanje turšije.
Karanfil - vrsta začina.
Karašlama - vrsta rane trešnje.
Karišik - vrsta jela od različitih sastojaka.
Karpuza - lubenica.
Kašika - pribor za jelo, žlica.
Katmer - vrsta cvijeta, karanfil.
Kavurma - vrsta konzerviranog mesa.

Kazan - veliki bakreni kotao.
Kehara - okrugla kožna kesica za duhanski pribor (kresivo, čakmak, kremen i trud).
Keške - uvarena masna kaša od odstupane pšenice uz dodatak mesa.
Kevčija - velika kašika sa dugom drškom.
Kna - kozmetičko sredstvo za bojenje kose, ruku i nožnih prstiju.
Koshalva - vrsta bijele halve.
Kulakčorba - vrsta čorbe u koju se ubace komadi faširanog mesa zavijeni u juhku.
Kurban - žrtva obično bravčeta koju muslimani prinose na Kurban bajram.
Kušanma - teferič, narodna svečanost koju su priređivali pripadnici esnafa tokom koje su šegrti unapređivani u kalfe, a kalfe u majstore.
Kušluk - vrijeme za užinu.
Kuzilenđer - veliki sahan u koji se može staviti čitavo pečeno bravče.
Leblebija - prženi nohut.
Leđen, legenj - lavor za pranje ruku prije objeda.
Lezetli - ukusan, sladak.
Limuntoz - ekstrakt limuna u prahu.
Lokum - vrsta slatkog kolača.
Madžun - gusti ljekoviti sirup.
Magaza – ostava, prostorija sagrađena obično od kamena za ostavljanje robe i hrane.
Maviš - vrsta slatkiša koji se pravi od tankih juhki čije je tijesto zakuhano sa jajima.
Mahmurluk - stanje nelagode poslije pretjeranog opijanja.
Mahrama šerbetna - vezena mahrama koju nose djevojke preko ruke kada dijele gostima šerbe.
Mahsul - rod zemlje.
Majhoš - nakiseli bezalkoholni napitak.
Mangala - sud napravljen obično od bakra u kome se drži žeravica radi zagrijavanja prostorije u kojoj se nalazi, koristi se i za posluživanje kahve.
Maslahat - pribor potreban za pripremanje jela.
Maštrafa - vrsta ukrašene čaše iz koje se obično pije šerbe.

Mehlem - vrsta narodnog lijeka za previjanje rana.
Merak - žudnja, provod.
Meraklija - onaj koji zna da udovolji svojoj žudnji.
Merdžanka - vrsta ribe pastrmke.
Merhamet - samilost prema manje privelegovanim članovima zajednice.
Meza - zakuska koja obično prati konzumiranje pića.
Misirača - vrsta bundave.
Misvak - vrsta četkice za zube, štapići od grana biljke Salvadora persica.
Misk - vrsta mirisa koje hadžije donose sa Hadža.
Miva - voćka.
Mordud - vrsta duda ljubičaste boje.
Muhalebija - vrsta slatkog jela koje se pravi od pirinčeva brašna, mlijeka i šećera.
Musafirhana - ugostiteljska kuća za putnike sa konačištem i ishranom.
Musaka - jelo od tanko izrezanih patlidžana, tikve ili krompira uprženih u maslu i jajima uz dodatak samljevenog prženog mesa.
Muselez - šira.
Mutvak - kuhinja.
Nafaka - ono što je čovjeku na ovom svijetu od Boga dato za održavanje života.
Nana - metvica.
Nanijag - mirisno ulje od nane.
Nar - pitomi šipak, uzgaja se u pojedinim područjima Hercegovine.
Nargila - naprava za pušenje posebne vrste duhana tzv. „tumbećije“.
Nišesta - pšenični skrob u prahu koji se koristi za spravljanje slatkih jela.
Nobetšećer - kandisani šećer.
Nohut - slanutak, slani grah, lat. Cicer arietinum L.
Nuh - ime poslanika Nuh-pejgambera u vezi je sa tradicijom pripremanja ašure (hašure).
Odaja - soba.
Odžak – ognjište, kuća.
Oklagija - tanki obli štap za razvijanje tijesta u juhke.

Omač - vrsta domaćih rezanaca od kojih se pravi čorba.
Pače - jelo spravljeno izvarivanjem goveđih ili bravijih koljenica.
Paluze - vrsta kompota koji se pravi s nišestom od trešanja, višanja, kajsija, ribizli i sl.
Papazćevab - ćevab pod sitnoizrezane bravetine.
Papazjahija - vrsta jela napravljenog od varenog mesa sa l ukom, peršunom i uljem.
Pastrma - suho bravije meso.
Pehriziti se - držati dijetu.
Pekmez – marmelada, uvareni sok od jabuka, krušaka, šljiva ili kojeg drugog voća.
Pelte - slatko od soka iskuhane tunje.
Peškir - ručni ubrus.
Pihtijati se - zgušnjavanje jela prilikom varenja.
Pilav - jelo od rezanaaca ili gusto svarenog pirinča, jedna faza tokom ženidbe i udadbe.
Pirjan - vrsta jela od džigerice i riže zajedno pripremljenih sa krompirom.
Pita - vrsta jela koje se pravi od juhki i raznog drugog prehrambenog materijala.
Pogača – vrsta domaćeg peciva.
Proha - vrsta hljeba od kukuruznog brašna.
Rahatlokum - vrsta poslastice porijeklom sa Istoka.
Rahićka ćaska - vrsta bosanskog lonca u Gornjim Rahićima u Sjevernoj Bosni.
Rahvanija - vrsta slatkog jela od brašna, šećera, jaja i masla.
Rešedija - vrsta halve koja se pravi od šećera ili meda, nišeste i masla.
Rezaćija - suho grožđe, grožđice.
Sač - željezni ili zemljani poklopac pod kojim se na ognjištu obično peče hljeb, pita ili meso na taj način što se na sač nagrne žerava i lug.
Sadžak - želejzni tronožac na kome se iznad ognjišta u tendžeri ili kakvom drugom sudu vari jelo.
Sahan - bakrena zdjela, tanjir.
Salep - slatki bezalkoholni napitak. Pravi se izvarivanjem korijena kačuna (Satyrium bircinum L.).
Sarajevski sahan - posebno jelo od raznog povrća i začina.

Saransak - bijeli luk.
Sarma - isjecano ili samljeveno meso sa pirinčem u listu kupusa.
Sataraš - jelo koje sadrži meso i razno povrće.
Savza - povrće, vrt.
Sefađeldija - dobrodošlica.
Saftali jelo - sočno jelo.
Selamećija - vrsta purgativa.
Senabija - vrsta slatke jabuke koja dozrijeva ujesen.
Sepet - košara za voće, kukuruz, krompir i slično ispletena od plosnato izdjeljanog pruća.
Sevdidžan - slatko u kojoj je nadjev od umućenih jaja s maslom umjesto oraha ili tirita.
Sikteruša - kahva koja se posluži nakon svih drugih čašćenja.
Simit – posebna vrsta okruglog hljeba od bijelog brašna zakuhan kvasom (majom).
Sinija - niska okrugla trpeza načinjena od drvenih dasaka.
Smokvara - slatko karakteristično za Mostar i okolinu, priprema se od smokve.
Sofra - trpeza, u simboličkom smislu okupljanje prilikom objeda.
Sogandolma - vrsta slanog jela.
Sohbet - ugodni razgovor.
Somun, bosanski - okrugli pekarski hljeb, posebno je poznat ramazanski somun.
Susam - vrsta sjemena sezam (Sesamum indicum) od koga se pravi tahanhalva.
Sutlija - slatko jelo pripremljeno od mlijeka, pirinča i šećera.
Šarena turšija – *kiselina od raznog povrća i začina.*
Šećerlama - poslastica od šećera.
Šeftelija - vrsta breskve.
Šehrija - tanki rezanci od pšeničnog brašna od kojih se pravi istoimena čorba.
Šenluk - slavlje, veselje.
Šerbe - slatki bezalkolholni napitak koji se dijeli tokom narodnih i vjerskih svečanosti.
Širden, bumbar - jelo od džigerice sa začinima u bravijoj maramici.
Šiš - duguljasti bubnjić od crnog lima, nasađen na željezni

štap, u kome se okretanjem nad vatrom, prži kahfa, gvozdeni ražanj za pripremanje šišćevapa.
Šišćevap - jelo sa komadićima mesa i luka na željeznom štapiću pečeni na ražnju. Škembečorba - čorba od iznutrice.
Tabak - zdjela, poslužavnik.
Tabijat - pristojnost, uljudnost, starinski običaj.
Tahanhalva - vrsta halve.
Tahmis - radionica za prženje kafe.
Tarhana – izdrobljeno tijesto napravljeno od brašna i jaja, istoimena čorba.
Tatlija - slatka pita razvaruša.
Teferič - narodna svetkovina u prirodi.
Tekne, teknje - drveno korito.
Teletina sa travničkim sirom – pečena teletina na travnički način.
Tendžera - duboka bakrena posuda.
Tepsija, tevsija - plići okrugli bakreni ili emajlirani sud, u njemu se peče pita ili hljeb.
Tirit - nadjev za pite načinjen od sitno izdrobljenog tijesta zamiješanog sa maslom i jajima.
Tufahija - vrsta poslastice od jabuka i oraha.
Tulumba - vrsta slatkiša od pšeničnog brašna i šećera.
Turundža - vrsta narandže.
Unutma, lutma - poslastica od umućenih jaja, šećera i masla, patišpanja.
Veremot - divlja metvica.
Višnjab - paluze od višnje.
Zahlada - jemeci koji se poslužuju na kraju objeda.
Zaištahiti - zaželjeti se nečega, posebno nekog jela.
Zeher - otrov, nešto naglašeno ljuto.
Zejtin - ulje.
Zerde - kompot od nažitko varenog pirinča, zaslađen šećerom i začinjen cimetom.
Zerdelija - vrsta rane šljive.
Zijafet - gostinski ručak ili večera, gostoprimstvo.

Napomene

1) *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: „V. Masleša“. 1984. str. 473. Vidjeti također str. 474.

2) Emilijan Lilek. „Riznica porodice Hranići (nadimak Kosača).“ *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Br. II, 1 (Sarajevo, 1889), str. 1-2.

3) *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1985. str. 56-57.

4) Šabanović, Hazim. “Bosanski divan.” *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII-XIX, 1973. Str. 9 - 45.

5) Pogledati: Kreševljaković, Hamdija. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knj. 12. 1961., Vidjeti također: Alija Bejtić. „Povijest i umjetnost Foče na Drini.“ Naše starine, (Sarajevo, 1957. str. 60-63).

6) Hadžidedić, Nedžad. “Narodna ishrana.” *Etnografski pregled Bosne i Hercegovine.* Sarajevo, 1997. str. 56-57. U posljednjih nekoliko godina po pitanju standardizacije prakse u pripremanju hrane (halal hrana) afirmisala se Agencija za certificiranje halal kvaliteta osnovana od strane Rijaseta IZ BiH sa sjedištem u Tuzli (www.halal.ba). Ova Agencija učestvuje u organizaciji godišnje sajamske manifestacije SAHAF (www.sahaf.ba).

7) Evlija Čelebija. “Imareti, jela, voće i povrće…” *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama.* Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. 3. izd. Sarajevo: “Sarajevo publishing,” 1996. Str. 118-120.

8) Mula Mustafa Bašeskija. Ljetopis. (1746-1804). Prijevod sa turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. 3. izd. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1997. Str. 99.

9) Jović, Vlastimir. „Salčinovića hljeb.“ *Zenica koje više nema: reporterske skice iz stare Zenice*. Zenica, 1998.Str. 22-23.

10) Knjiga *Bosanski etnološki rječnik* Senada Mičijevića objavljena u Mostaru 2009. godine (dio koji se odnosi na gastronomsku terminologiju) predstavlja tek inicijalni korak za izradu i temeljitija istraživanja specifične etnološke terminologije, uključujući gastronomsku, što je posao koji tek predstoji.

Literatura

Balić, Smail. *Kultura Bošnjaka.* 2.izd. Zagreb: R&R, 1994.

"Bamja." *Bosansko-hercegovački težak,* VI (Sarajevo, 1907), str. 37.

Bašeskija, Mula Mustafa. *Ljetopis.* (1746-1804). Prijevod sa turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. 3. izd. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1997. 472 str.

Bejtić, Alija. "Hanovi, musafirhane i imareta." *Povijest i umjetnost Foče na Drini.* Sarajevo, 1957. P.O. iz časopisa *Naše starine.*

Benac, A. i drugi. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. 2. prerađeno i dop. izdanje. Sarajevo : IRO "V. Masleša", 1984.

Bešlagić Seniha, Mara Lukanc. *Kuhar*. 12.dop. izd. Sarajevo: Svjetlost, 1999.

Birket-Smith, Kaj. Putovi kulture: opća etnologija. Zagreb: Matica hrvatska, 1960.

Bosanska kuhinja: 41 najljepši recepat. Specijalni prilog časopisa Gusto. Sarajevo: Oxygen, 2012.

Bosna i Hercegovina: znamenitosti i lepote. Urednik Mihailo Maletić. Recenzenti Đuro Basler, Šefik Bešlagić, Jovan Milićević, Smail Tihić. Beograd. Književne novine, 1965.

2Čaršija i bosanska kavana." *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896*. Sarajevo: Izložbeni ured Bosanskohercegovačke Zemaljske vlade, 1896. 108-111.

Čelebija, Evlija. „Imareti, jela, voće i povrće…" *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama.* Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. 3. izd. Sarajevo: „Sarajevo publishing", 1996. 118-120.

Filipović, Nenad. "Bajramski jemeci." *Značenje bajrama u kulturi Bosanskih Muslimana*. Priredio Enes Kujundžić. Sarajevo: El-kalem, 1411/1991.

Glavni odbor Udruženja građana „Sumeja", Travnik. *Jemeci na čardaku*. Travnik: „Sumeja", 1997. 34 str.

Hadžidedić, Nedžad. "Narodna ishrana." *Etnografski pregled Bosne i Hercegovine.* Sarajevo, 1997.

Hadžiosmanović, Lamija. *Bosanski kuhar.* Sarajevo: Sejtarija, 2008. 336 str. Postoji i englesko izdanje ove knjige.

Hadžiselimović, Omer. *Na vratima Istoka: Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*. Izbor, predgovor, komentar i bilješke Omer Hadžiselimović. Sarajevo:"V. Masleša," 1989.

Hangi, Antun. *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini.* 3. dop. izd. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Imamović, Mustafa. „Gradovi i gradski život." U: *Historija Bošnjaka.* 2. izd. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kultuzre „Preporod". 1998. 181-225.

Jović, Vlastimir. "Posljednji aščija." *Zenica koje više nema: reporterske skice iz stare Zenice*. Zenica: Dom štampe, 1998. 20-21.

Kapetanović-Ljubušak, Mehmed-beg . *Narodno blago*. Sarajevo: Vlastito izdanje autora, (1304 H.) 1887. 460 str.

"Konjičke trešnje." *Bosansko-hercegovački težak,* IV, 5 (Sarajevo, 1905), 94 - 96.

Kreševljaković, Hamdija. "Imaret i musafirhana." *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice.* Sarajevo, s.a., 59-63.

Kreševljaković, Hamdija. "Iz prošlosti kahve i duhana u Bosni i Hercegovini."

Narodna uzdanica:kalendar za godinu 1940 (1358-1359 po Hidžri), VIII, (Sarajevo, 1939.) 141-154.

Kreševljaković, Hamdija, Derviš Korkut. "Ekmekčije, aščije, buzadžije, kahvedžije…" *Travnik u prošlosti (1464 – 1878)*. Travnik: Zavičajni muzej Travnik, 1961.

Kreševljaković, Hamdija. "Ekmegdžije (Banja Luka)." *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 12. 1961. 53-55.

Krstec Starčinski, Stevan., Senada Hadžiomerović. *Bosanski kuvar*. Beograd: Beoknjiga, 2010. 222 str.

Lakišić, Alija. *Bosanski kuhar: tradicionalno kulinarstvo u Bosni i Hercegovini*. 6. dop. izd. Sarajevo: Svjetlost, 1999.471 str.

Lilek, Emilijan. "Riznica porodice 'Hranići (nadimak Kosača)". *Glasnik Zemaljskog muzeja*, I, 2 (1889), 1-25.

Majstorović, St. "Hrana naših težaka u Bosni." *Glasnik Zemaljskog muzeja* (okt.- dec. 1908), 433-448.

"Medovina." *Bosansko-hercegovački težak*, VI (Sarajevo, 1907), 92. str.

Mulahalilović, Enver. "Ramazanska jela*", u: Vjerski običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini.* 2. dop. izd., Sarajevo: El-kalem, 1989. 154-160.

Šabanović, Hazim. "Bosanski divan." *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII-XIX, 1973. 9 - 45.

Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku.* Sarajevo: Svjetlost, 1965.

Starčinski Stevan Krstec, Senada Hadžiomerović. *Bosanski kuvar* : Ukusi Orijenta, Mediterana i Srednje Evrope. Beograd : Beoknjiga, 2010.

Ugljen, Sadik. "So i hljeb." *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VII (Sarajevo, 1895), 606. str.

Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek). Sarajevo: Orijentalni institut, 1985.

"Vlašićki sir", *Bosansko-hercegovački težak,* V, 6 (Sarajevo, 1906), 116-119.

Zovko, Ivan. "Narodna jela i pića po Bosni i Hercegovini." *Zbornik za narodni život i običaje*, I (Zagreb, 1896), 107-117.

Živković, Mita."Jela…" *Sarajevo od svoga postanka do danas*. Požarevac, 1894. 27-28.

Recenzent: dr. sc. Faruk Kozić, UNZE, BiH
Lektor: dr. sc. Enes Kujundžić

UDK 069
Stručni rad

Ikbal Cogo

PRILOG POZNAVANJU MUZEJSKOG ZAKONODAVSTVA U BiH OD 1993. DO 2012. GODINE

Sažetak

Na prostoru države Bosne i Hercegovine, nakon prestanka rata i zaključenjem Deytonskoga mirovnog ugovora decembra 1995 godine, oblast obrazovanja i kulture decentralizirane su i prenesene na nivo entiteta i kantona unutar Federacije BiH. Time je broj zakona i podzakonskih akata koji reguliraju oblast muzejske djelatnosti umnogome povećan. Na teritoriji Republike Srpske situacija je nešto jasnija zbog centralizovane administrativne organizacije samog entiteta. Na teritoriji Federacije BiH postoje kantoni čija su resorna ministarstva i parlamenti propisima regulirali muzejsku djelatanost. Nažalost, izvršna vlast pet kantona do kraja 2012. nije izradila i usvojila zakon i podzakonske akte u oblasti muzejske djelatnosti. Specifičan je i položaj Komisije matičnih muzeja BiH za provođenje stručnih muzejskih ispita i stjecanje viših zvanja. Cilj rada je upoznati javnost (posebno stručnjake iz muzejske i srodnih struka te studente i pripravnike koji se susreću sa muzeologijom u teorijskom i praktičnom smislu) sa stanjem pravnih propisa u muzejskoj djelatnosti u period od donošenja Uredbe sa zakonskom snagom o muzejskoj djelatnosti RBiH iz juna 1993. do juna 2012. godine kada je donijet Zakon o izmjenama Zakona o muzejskoj djelatnosti Republike Srpske.

***Ključne riječi**: zakonodavstvo, muzeologija, muzej, Bosna i Hercegovina*

CONTRIBUTION TO MUSEUM LEGISLATION KNOWLEDGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1993. TO 2012.

Summary

After the cease of war in Bosnia and Herzegovina and after Dayton Peace Agreement had been signed in December 1995, the sectors of education and culture became decentralized and the administrative jurisdiction was transferred to the entities, and, within the Federation of B&H, to the cantons. Thus, the number of laws and byelaws regulating the activities of museums has increased to a great extent. In Republic of Srpska the situation is slightly clearer since the entity itself has the centralized administrative organization. On the territory of Federation of B&H there are cantons whose ministries and parliaments have passed the laws to regulate museum activities. Unfortunately, until the end of 2012 the executive authorities of five cantons have failed to draft and pass the laws and byelaws in the field of museum activities. The status of the Committee of the home museums of B&H for implementation of vocational museum exams and gaining higher professional qualifications is also very specific. This paper is aimed to acquaint the public (particularly the experts in the museum and other similar professions as well as the students and interns coming into touch with museology theoretically and practically) with the situation related to legal regulations in the field of museum activities within the period from the date of passing the Legal regulation on museum activities in RB&H dated June 1993 until June 2012 when the Law on amendments to the Law on museum activities of Republic of Srpska was passed.

Key words: *legislation, museology, museum, Bosnia and Herzegovina*

Stanje u muzejskom zakonodavstvu BiH do 1995. godine

Pravni ustroj Socijalističke federativne republike Jugoslavije dopuštao je republikama i njihovim parlamentima pravo donošenja i uređivanja pozitivnih zakonskih propisa (zakoni, uredbe i pravilnici) iz domena kulture i obrazovanja. Prvi muzejski zakon u Jugoslaviji

usvojila je upravo NR BiH donošenjem *Zakona o muzejima* 1947. godine.[1] Socijalistička republika Bosna i Hercegovina posljednji muzejski zakon prije ratnih događanja dobila je 1976. godine (Sl. novine SR BiH br.6/76.)[2]. Manje izmjene i dopune toga zakona usvojene su 21. aprila 1987[3]. Sa ovakvim zakonskim okvirom, naša republika dočekala je period razdruživanja iz Jugoslavije i početka ratnih dejstava 1992. – 1995. god.

Dvadesetog juna 1992. godine[4] u državi (Republika BiH) je proglašeno ratno stanje tokom kojega je Predsjedništvo RBiH imalo pravo donositi *Uredbe sa zakonskom snagom* koje su imale snagu zakona. Tako je 2. juna 1993. na prijedlog Vlade RBiH Predsjedništvo proglasilo *Uredbu sa zakonskom snagom o muzejskoj djelatnosti*[5] koja je imala ukupno 37 članova. U članu 3. naznačeno je da je „muzejska djelatnost od posebnog društvenog interesa“. Članom 25. iste Uredbe, Zemaljski muzej BiH, Istorijski muzej BiH (bivši Muzej revolucije BiH), Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH te Umjetnička galerija BiH obavljaju muzejsku djelatnost u javnom interesu Republike što znači da su proglašene matičnim muzejskim ustanovama[6].

Članom 26. pojašnjena je matičnost muzejskih poslova po kojoj je Zemaljski muzej BiH postao matična muzejska ustanova u oblasti arheologije, etnologije, geologije i biologije, Istorijski muzej BiH u oblasti historije (od srednjeg vijeka do danas) a Umjetnička galerija BiH u oblasti likovne umjetnosti na prostoru BiH. Član 36. ove Uredbe stavio je van snage do tada važeće propise o muzejskoj djelatnosti SR BiH (Sl.list SR BiH, br.6/76) te zakone o Zemaljskom muzeju BiH, Umjetničkoj galeriji BiH, Muzeju revolucije BiH i Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti BiH (Sl.list SR BiH

[1] Sl.list NR BiH br.19/47 od 17.4.1947 sa ukupno šest članova.

[2] Naredne godine, 1977. , proglašeni su i zakoni o Zemaljskom muzeju BiH, Umjetničkoj galeriji BiH, Muzeju revolucije BiH i Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti BiH.

[3] Sl.list SR BiH br.12/87

[4] Odluka br.1201/92

[5] Sl.list RBiH br.13/93

[6] Problemi sa nerješavanjem statusa spomenutih ustanova potiču iz 1995 godine. Vijeće ministara BiH ili Vlada Federacije BiH do danas, oktobra 2014. godine nisu preuzeli osnivačka prava nad ovim muzejima što se za pojedine ustanove moglo davno učiniti jer brojem uposlenih i prostorom ne bi predstavljali značajno opterećenje za budžet Federacije BiH (npr. Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti ili Umjetnička galerija BiH).

br.20/77). Zbog propusta u pisanju uredbe i izostanka slova *h* u nazivu muzeja (H)Istorijski, donijeta je ispravka Uredbe krajem 1993. godine[7]. Temeljem Uredbe donijeta su dva pravilnika i to *Pravilnik o uslovima za osnivanje i početak obavljanja djelatnosti muzeja i galerija* (Sl.list RBiH, br.2/94) i *Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja ulazne i izlazne knjige, knjige inventara, knjige poklona, kartoteke i fototeke muzejskog materijala* (Sl.list RBiH, br.2/94) koje je potpisao tadašnji republički ministar za obrazovanje, nauku, kulturu i sport dr.Enes Duraković.

Kako u pravnoj teoriji i praksi uredba nema snagu zakona i donosi se kao privremeno rješenje u vanrednim situacijama, Skupština Republike Bosne i Hercegovine je 1. juna 1994. donijela Zakon o potvrđivanju uredbi sa zakonskom snagom (Sl.list RBiH, br.13/94., član 1., stav 270). Naredne 1995. godine, u januaru donijet je i *Pravilnik o stručnim zvanjima, uslovima i načinu sticanja stručnih zvanja u muzejskoj struci*[8].

Kao stručna muzejska zvanja (sa visokom stručnom spremom) navedeni su: *kustos, muzejski pedagog, konzervator, dokumentarista, bibliotekar, ilustrator i muzejski arhitekt* te (sa srednjom stručnom spremom) *preparator, muzejski tehničar, muzejski fotograf, muzejski crtač, muzejski stolar-maketar i vrtlar i knjižničar.* Ovim pravilnikom regulirano je i pitanje Komisije za sticanje osnovnih i viših muzejskih zvanja (član 13. i dalje) o čemu će više riječi biti nešto kasnije. Sa navedenim propisima dočekan je završetak rata novembra 1995. godine.

Muzejsko zakonodavstvo Republike Srpske 1999. do sredine 2012. godine

Dejtonskim ugovorom Bosna i Hercegovina je definirana kao država sastavljena iz dva entiteta koji imaju svoje ustavne nadležnosti. S obzirom na to da je Republika Srpska administrativno uređena po centralističkom principu, pitanje muzejske djelatnosti i pratećih propisa riješeno je nešto jednostavnije.

Godine 1999. donesen je prvi *Zakon o muzejskoj djelatnosti* (ukupno 55 članova) Republike Srpske u Skupštini Republike Srpske[9]

7 Sl.list RBiH, br.20/93
8 Sl.list RBiH, br.7/95
9 Sl. glasnik RS, br.35/99

kojim je van snage stavljen Zakon o muzejskoj djelatnosti SR BiH iz 1976. odnosno 1987. te zakoni o Zemaljskom muzeju, Istorijskom muzeju BiH, Umjetničkoj galeriji BiH i Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti BiH iz 1977. godine.

Članom 18. određeno je da su centralne muzejske ustanove u Republici Srpskoj Muzej Republike Srpske i Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske u Banja Luci. Matične muzejske ustanove u Republici Srpskoj su postale muzeji u Prijedoru, Doboju i Trebinju[10]. Članom 37. uvedeno je novo tijelo u muzejsku praksu Republike Srpske, Muzejski savjet. To je organ koji vrši stručne, savjetodavne i druge poslove od interesa za obavljanje, razvoj i unapređenje muzejske djelatnosti. Članom 38. predviđeno ja da Savjet ima 7 članova (uključujući i predsjednika) a iste bira Vlada Republike Srpske.

Član 40. predvidio je da su stručna muzejska zvanja: *preparator*, *muzejski tehničar*, *kustos* i *konzervator*.

Na osnovu gore navedenoga zakona, 2002. godine donesen je *Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja registra muzeja*[11] i *Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja ulazne knjige, knjige inventara i kartoteke muzejske djelatnosti*[12]. Ovim pravilnikom pojednostavljeno je pitanje primarne i sekundarne muzejske dokumentacije. Naredne 2003. godine donijet je i *Pravilnik o normativima i standardima za muzejsku djelatnost*[13] koji pobliže određuju pitanja prostornih kapaciteta pojedinih muzejskih i izložbenih prostora, broja radnika (stručnih i pomoćnih), kvadraturu prostora za naučno-istraživački rad, biblioteku i sl. Normativima je predviđeno da ukupan prostorni kapacitet muzejske zgrade centralnog muzeja mora imati minimalno 2000m2 površine (Član 27.), da regionalni muzeji moraju imati minimalno 800m2 površine (Član 38.), da na pet kustosa koji rade u centralnoj muzejskoj ustanovi minimalno dva moraju imati naučno zvanje (Član 22.) i dr.

Narodna skuština RS-a je 2008. godine donijela novi Zakon o muzejskoj djelatnosti[14] koji je nešto obimniji i broji 58 članova. Ovaj zakon izostavio je kategoriju *matični muzeji* (muzeji u Prijedoru, Doboju i Trebinju postali su regionalne muzejske ustanove), smanjio

[10] Član 28. zakona br.35/99
[11] Sl.glasnik RS, br.19/02.
[12] Sl.glasnik RS, br.19/02.
[13] Sl.glasnik RS, br.61/03.
[14] Sl.glasnik RS, br.89/08.

je broj članova muzejskog savjeta sa sedam na pet te dao dodatnu ulogu udruženju muzejskih radnika[15] koji u muzejski savjet dobivaju pravo delegirati 2 člana. Detaljnije je pojašnjeno i pitanje izbora direktora i drugih upravljačkih struktura unutar muzeja i galerija.

Juna 2012. godine, Predsjednik Republike Srpske je donio Ukaz o proglašenju Zakona o izmjenama i dopunama zakona o muzejskoj djelatnosti[16] koji je Skupština donijela nekoliko dana ranije. Ovim Zakonom o izmjenama Zakona o muzejskoj djelatnosti detaljnije je u članu 1. definirano pitanje muzejske građe s posebnim akcentom na materijalnu i nematerijalnu baštinu a shodno međunarodnim konvencijama.

Stanje u Federaciji Bosne i Hercegovine do 2012. godine

U Federaciji BiH, koja je prema Vašingtonskom sporazumu potpisanom marta 1994. godine ustrojena kao zajednica deset kantona njih pet imaju zakon i druge podzakonske akte. To su kantoni: Sarajevski, Unsko-sanski, Tuzlanski, Zeničko-dobojski i Zapadno-hercegovački. Iz ovoga je vidljivo da su u preostalih pet kantona na snazi još zakonska rješenja iz ratnoga perioda (1993.-1995.).

Prvi je Zakon o muzejskoj djelatnosti donijela Skupština kantona Sarajevo tokom 2000. godine[17]a Zakon o izmjeni zakona o muzejskoj djelatnosti sa ukupno 3 člana donijet je marta 2005. godine[18]. Resorno ministarstvo donijelo je *Pravilnik o uslovima za osnivanje i rad muzeja, muzejskih zbirki, muzejskih izložbi i galerija 2000 godine*[19]a *Pravilnik o stručnim zvanjima u muzejskoj djelatnosti* donijet je naredne godine[20].

Skupština Unsko-sanskog kantona u Bihaću usvojila je zakon o muzejskoj djelatnosti juna 2001. godine[21]dok je izmjene usvojila tokom 2003. godine[22].

---

[15] Udruženje muzejskih radnika Republike Srpske osnovano je 18. maja 2002. u Banja Luci gdje je i sjedište. Udruženje ima i svoj časopis, *Glasnik Udruženja muzejskih radnika Republike Srpske* koji izlazi od 2003., jednom godišnje.

[16] Broj: 01-020-1937/12 od 15. juna 2012. godine

[17] Sl.novine KS, br.2/00.

[18] Sl.novine KS, br.7/05.

[19] Sl.novine KS, br.24/00

[20] Sl.novine KS, br.6/01

[21] Sl.glasnik USK, br.6/01

[22] Sl.glasnik USK, br.10/03

Tuzlanski kanton dobio je zakon o muzejskoj djelatnosti jula 2002. godine sa ukupno 46 članova[23]. Temeljem zakona, resorno ministarstvo donijelo je *Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja ulazne i izlazne knjige, knjige inventara, knjige poklona, kartoteke i fototeke muzejskog materijala*[24] te *Pravilnik o uslovima za osnivanje i rad muzeja*[25].

Skupština Zeničko-dobojskog kantona donijela je 29.10.2003. godine Zakon o muzejskoj djelatnosti koji sadrži 37 članova i kojim je na prostoru Ze-do kantona prestao važiti ratni zakon/ uredba o muzejskoj djelatnosti. Temeljem ovoga zakona, ministrica obrazovanja, nauke, kulture i sporta donijela je 21.11.2007. godine i *Pravilnik o uslovima za osnivanje i rad muzeja*[26]. U ovom kantonu ostali su na snazi pravilnici doneseni 1994. i 1995. godine (RBiH) jer resorno ministarstvo u međuvremenu nije donijelo nove.

Posljednji su zakon o muzejskoj djelatnosti donijeli poslanici Skupštine zapadno-hercegovačkog kantona u Širokom brijegu[27].

O Komisiji matičnih muzeja BiH za provođenje stručnih muzejskih ispita i stjecanje viših muzejskih zvanja

Komisija matičnih muzeja BiH za provođenje stručnog muzejskog ispita i stjecanje viših stručnih zvanja u pravnom smislu riječi, naslijednica je organa istog naziva zajednice muzeja i galerija SR BiH koja je do početka 1992. godine djelovala na tlu BiH i bila nadležna za dodjelu osnovnih i viši zvanja u muzejskoj struci. Pravilnikom o zvanjima iz 1995. godine (Sl.novine RBiH, br.7/95) Komisija je definirana kao tijelo koje čine predstavnici matičnih muzeja BiH te dva pridružena člana, prof. stranog jezika i diplomirani pravnik. Stalni članovi Komisije biraju se na period od četiri godine. Prilikom ovjeravanja Rješenja o zvanjima, Komisija koristi pečat Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti BiH u Sarajevu.[28]. Stručni ispit sastoji se od općeg i posebnoga dijela

[23] Sl.novine TK, br.10/02

[24] Sl.novine TK, br.17/09

[25] Sl.novine TK, br.17/09

[26] Sl.novine ZDK, br.20/07.

[27] Korištena web stranica: *http://www.fmks.gov.ba/kultura/legislativa/kantoni/zhk/7.pdf* (pristupio 24.10.2014.)

[28] Prema usmenoj izjavi koju je autoru ovoga rada dala gđa A.Ključić, interni je dogovor predstavnika matičnih muzeja BiH da se prilikom ovjere koristi pečat ove muzejske ustanove.

(poseban dio podrazumijeva pisanje stručnog rada iz oblasti u kojoj je kandidat radio godinu dana uz mentoriranje stručnjaka iz te oblasti sa najmanje zvanjem višeg kustosa)[29]. Pravilnikom nije pojašnjen detaljniji plan i program općeg dijela polaganja stručnog ispita osim da kandidati poznaju muzejsko zakonodavstvo. Mnoge kolege iz pojedinih dijelova BiH između 1993. i 2003. godine osnovna ili viša zvanja stjecali su pri sličnim Komisijama ili muzejskim Vijećima u susjednim zemljama (Beogradu ili Zagrebu). Trenutno Komisiju čine dr.sc.Adnan Busuladžić (ispred Zemaljskog muzeja BiH), Ivana Udovičić, muz.savjetnica (ispred Umjetničke galerije BiH) i Aida Ključić, dipl.iur. koja obnaša posao sekretara Komisije i ujedno predstavlja Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH. Treba spomenuti i činjenicu da je Zemaljski muzej BiH do 1992. godine imao interni pravilnik o zvanjima koji je primjenjivan na njihove djelatnike.

Neophodno je u skorijoj budućnosti riješiti pitanje ove instance ili osnivanjem komisije na nivou BiH pri Ministarstvu civilnih poslova BiH ili da se po modelu pojedinih strukovnih udruženja Komisija definira unutar budućeg krovnog strukovnog udruženja muzealaca u BiH. Kako god, postojeće stanje mora biti što prije riješeno zbog digniteta i kvaliteta muzejske struke i njenih uposlenika na teritoriji cijele BiH.

Zaključak

Trenutno na prostoru Bosne i Hercegovine postoji sedam važeći muzejskih zakona te mnoštvo pravilnika i uredbi koje reguliraju ovu oblast društvenog djelovanja. Mnogo je to za državu kakva je Bosna i Hercegovina sa svojim muzejsko-galerijskim fundusom i brojem ustanova.

Analizirajući situaciju unutar BiH, treba primjetiti da je u Republici Srpskoj situacija mnogo povoljnija jer postoji visok stepen centralizacije. U Federaciji, pojedini kantoni još nemaju svoga muzejskog zakonodavstva iako u nekim od kantona postoje muzejske i galerijske ustanove (takvi primjeri su Livno, Travnik i Mostar). Odavno postoji potreba izmjene i samih stručnih zvanja ili uvođenja novih, pooštravanje uvjeta za stjecanje osnovnog i viših zvanja i dr. Niti jedan od kantona koji imaju kakvo-takvo muzejsko

[29] Član 14. Pravilnika (Sl.list RBiH, br.7/95.)

zakonodavstvo nemaju pravilnicima uređene standarde i normative za muzejsku djelatnost.

Poseban je problem Komisija za provođenje stručnih muzejskih ispita i stjecanje viših zvanja koja nema jasno riješeno finansiranje, način imenovanja novih članova, program polaganja općeg dijela ispita, svoj web site, vlastiti pečat i dr.

Članovi Komisije posljednji su put u regularnoj proceduri izabrani još 1996. godine[30]. Iako u BiH postoji prešutni dogovor o priznavanju Rješenja instance potrebno je što prije, zajednički, regulirati ovo pitanje.

Izvori :

- Službeni list NR BiH, Sarajevo
- Službeni list SR BiH, Sarajevo
- Službeni list RBiH, Sarajevo
- Službeni glasnik RS, Banja Luka
- Službeni glasnik USK, Bihać
- Službene novine TK, Tuzla
- Službene novine ZDK, Zenica
- Službene novine KS, Sarajevo
- *http://www.fmks.gov.ba/kultura/legislativa/kantoni/zhk/7.pdf*

Recenzent: dr. sc. Esad Delibašić, UNZE, BiH
Lektor: Nedžad Fejzić, prof.

[30] Prema izjavama osoba koje su željele ostati anonimne, a koje je autor rada dobio u Sarajevu.

UMJETNOST

UDK 7.01
Preliminarno priopćenje

Mr. sc. Jasmin Kukavica

PREOBRAŽAJ EKSPRESIONIZMA

Sažetak

Umjetnost ekspresionizma obuhvata vremenski period neposredno prije Prvog svjetskog rata, između svjetskih ratova, postratni period od 1945., preko 60-tih, do 80-tih godina 20.stoljeća. Ovaj tekst predstavlja osvrt na nekoliko žarišnih tačaka i najznačajnijih ostvarenja ekspresionizma kao stilskog pravca u slikarstvu, grafici, skulpturi i filmu. Definirani su izvori utjecaja, kao i poetika ekspresionističkih htijenja. Ukratko, pripadnici najranijeg tzv. historijskog ekspresionizma su svjesno okrenuli leđa francuskom impresionizmu razočarani stanjem u društvu i lišeni iluzija, u mukotrpnom radu stvaraju jezik i folozofiju svog vremena. Njihova umjetnost duboko je uznemirila jedno pokoljenje. Otkrili su „primitivnu" (tribalnu) umjetnost egzotičnih naroda, što ih odvodi u predjele snova, a u dinamičnoj ritmici i često disonantnoj harmoniji boja, rafinirano je osnažena „primitivna slika". Druga faza ekspresionizma ili tačnije rečeno eksperimenta počinje s V. Kandynskym, za čiju se umjetnost slobodno može reći da je bila spoj razuma, emocije i mašte. Doveo je u neposrednu vezu boju i oblik i istražio način na koji oblik vrši dejstvo na boju, jer oblik je izraz unutarnjeg sadržaja. Period 30-tih godina obilježili su umjetnici njemačke „dade", a koji su lažnim herojima rata pridružili unakažene mrtve, te pokucali na vrata ne bili čuli kolika je cijena pravde. U njihovoj strašnoj viziji predvidjeli su njemačku katastrofu, uskogrudnost šovinizma i ludila. Za filmske umjetnike ekspresionizma također se može reći da slijede njemačke dadaiste, tj. da su ostavili neizbrisiv trag na teme njihovih filmova. Sablasna erotika, njemačke krčme, prostitucija u mračnim ulicama na periferiji grada. Osvrt na umjetnost grupe „Zemlja" je bio nužan jer su oni bili, zapravo, najbolji dijagnostičari tadašnje stvarnosti, a formalna iskustva na kojima su „zemljaši" gradili svoje individualne govore pripadali su

i pripadaju u potpunosti savremenom europskom slikarstvu. Nakon iskustva svjetske privredne krize, socijalne nepravde, rasnih nemira i nastajanja totalitarnih režima, loma civilizacije, holokausta, Drugog svetskog rata i atomske bombe, javlja se osjećaj krize o slici čovjeka, sumnja u napredno mišljenje razuma i nauke. Diskurs o „modernom čovjeku" je bio temelj apstraktnog ekspresionizma. Slikarstvo i umjetnost neoekspresionizma bilo je usmjereno protiv sterilnog akademizma, apstraktnih dekorativnih uzoraka i građanskog života u tadašnjoj Europi.

***Ključne riječi**: ekspresija, intuicija, načelo unutarnje nužnosti, nova objektivnost, dadaizam, apstraktni ekspresionizam, automatsko pisanje.*

Summary

The art of expressionism comprises the period immediately after the First World War, between two world wars and postwar period from 1945, through 19660s to 1980s of the 20th century. This paper presents few focal points and most relevant achievements of expressionism as a peculiar style in painting, graphics, sculpture and films. The sources of influence (related to expressionism) as well as poetic of expressionistic tendencies are defined. Bereft of illusions and disappointed in the state of society the members of the earliest so called historical expressionism deliberately turned their backs to the French impressionism. They laboriously created the language and philosophy which reflected their time. Their art profoundly upset the whole generation. The primitive (tribal) art of the exotic nations was discovered what led towards the realms of dreams. A dynamic rhythm and often dissonant harmony of colours resulted in refined and reinforced "primitive picture". The second phase of expressionism or more accurately experiment was commenced by V. Kandynsky whose art was the mixture of rationality, emotions and imagination. Exploring the impact of forms on colours Kandynsky established the immediate link between colour and form due to the fact that form is the expression of the inner content. The period belonging to 1930-s was marked by German "dada" who attached mutilated corpses to false war heroes thus knocking on the door in order to hear the real price of justice. In their dreadful vision

they prophesied calamity of Germany, the narrow-mindedness of chauvinism and madness. Expressionism as the art in film industry follows German Dadaists leaving indelible trace in the topics of films. Ghastly eroticism, German inns, prostitution in the dark alleys in the suburban area. The reflection of the artistic values of the group "The Earth" was inevitable because they were the best diagnostics of their reality. Formal experience on which the members of "The Earth" built their speeches belonged entirely (and still belongs) to the contemporary European painting. The world economic crisis, social injustice, racial disputes, appearance of totalitarian regimes, the break of civilization, holocaust, the Second World War and atomic bomb resulted in a sceptical attitude towards scientific progress together with the sense of substantial crisis linked to the image of man. Discourse on "modern man" was the very foundation of abstract expressionism. Painting and the art of neoexpressionism was directed against sterile academism, abstract decorative samples and civic life in Europe at that time.

***Key words**: expression, intuition, the principal of inner necessity, new objectivity, abstract expressionism, automatic writing, Dadaism*

Uvod

„ Oponašanje i reproduciranje prirode ne samo da nije zadatak umjetnosti nego izravno negira svaku vezu između umjetnosti i prirode koje nemaju ničeg zajedničkog i koje su potpuno suprotne."

K.G. Argan

Period od 18 do sredine 19 stoljeća uobičajeno se dijeli na fazu koja predstavlja predromantičnu umjetnost sa engleskom poetikom uzvišenog i užasnog, i njom paralelnom njemačkom „Sturm und Drang (bura i oluja), zatim, neoklasičnu fazu koja se podudarala sa francuskom revolucijom i Napoleonovim carstvom. I zadnja, treća faza jeste romantična reakcija koja se podudara sa buržoaskim suprostavljanjem obnavljanja monarhija i pokreta za nacionalne nezavisnosti te prvih radničkih pobuna između 1820.1 1850. godine.

Međutim, sredinom 18 stoljeća naziv romantično počinje se koristiti za piktoreskno, a odnosi se na umjetnost koja ne podražava niti pokazuje prirodu, već u skladu sa prosvjetiteljskim postavkama djeluje neposredno na prirodu, preinačuje je, ispravlja i prilagođava čovjekovim osjećanjima i društvenim potrbama utemeljujući je kao ambijent života.

Poetika uzvišenog i poetika „Sturm und Dranga", koje dolaze tek nešto poslije poetike piktoresknog ne suprostavljaju joj se već izražavaju drugačije ponašanje subjekta prema realnosti. Za piktorskno priroda je raznovrstan, prijatan i ugodan ambijent koji u pojedincu podstiče razvoj društvanih osjećanja: za poetiku uzvišenog priroda je tajanstven i neprijatan ambijent koji u pojedincu-razvij a osjećanje vlastite usamljenosti i duboke tragičnosti postojanja.

K.G.Argan pišući o ekspresiji, citiram, navodi: „Ekspresija je ono što je suprotno impresiji. Impresija se kreće od spolja prema unutra: realnost (objekat) se utiskuje u svijest (subjekat). Ekspresija se kreće u suprotnom pravcu, od unutra prema spolja: subjekat je taj koji iz sebe izbacuje objekat. U odnosu na realnost, impresionizam je odraz čula, a ekspresionizam odraz htijenja koje se ponekad može pretvoriti u agresiju. Bez obzira da li subjekat realnost prima u sebe, tumači je na ličan način ili da se projektuje na realnost tumačeći sebe na objektivan način. Poistovjećivanje subjekta sa objektom, te prema tome, direktno suočavanje sa stvarnošću, i dalje je suštinsko pitanje ekspresinizma." [1]

Isključuje se simbolistička teza o realnosti koja je izvan granica čovjekovog iskustva, natčulnoj, koja se može samo nazirati u bolu ili se zamisliti u snu. Od tog trenutka počinje se praviti razlika između angažovane umjetnosti koja nastoji djelovati snažno na historijske prilike.

Na temu egzistencije insistirala su dva velika mislioca, A.Bergson i F.Nietzche, koji su izvršili snažan utjecaj na grupu „Most" i foviste. Po Berksonu svijest je u najširem smislu tog pojma život, svijest nije nepromjenljiva predstava realnosti, već stalna živa komunikacija između objekta i subjekta. Jedinstveni životni polet, suštinski kreativan, određuje nastajanje kako pojava, tako i misli. Za F.Nischea svijest je, pak, egzistencija, ali shvaćena kao volja za životom koji se bore protiv krutih logičkih šema, inertna pršlost koja pritišće sadašnjost, totalno negiranje historije. Ekspresija nije tajanstvena poruka koju umjetnik kao prorok oglašava svijetu, ona je komunikacija čovjeka sa čovjekom.

[1] K.G.Argan-B Oliva „Modema umjetnost"; Klio, Novi Sad. 2004.str.26.

B.Croce je tvrdio da je intuicija najnaivnija teorijska forma po kojoj duh impresiju pretvara u ekspresiju, emociju u riječ, on je izrekao jednu novu identifikaciju da je izraz (ekspresija), zapravo intuicija. Kod B.Kročea intuicija je centralan kategorija čitave estetike i on u okvirima tradicionalnog shvatanja tvrdi da se intuicija suprotstavlja pojmovnom, logičnom i znanstvenom.

Intuicija je spoznaja individualnog, pojmovno mišljenje univerzalnog; prva spoznaja putem „fantazije", druga putem intelekta. Prva uočava činjenice, druga se bavi njihovim odnosima. Nasuprot logičkom i diskurzivno pojmovnom, stoje sfera znanosti, oružje intuicije je fantazija, predmet koji spoznaje ono pojedinačno, a mediji u kojem iznosi svoje spoznaje jeste slika. Intuitivnoj spoznaji nije potrebna pomiješanost sa mislima. Pojmovi sliveni s intuicijom nisu više pojmovi jer su izgubili svoju pojmovnu nezavisnost i autonomiju. Ako su nekad i bili pojmovi srasli s intuicijom, postaju nužno element intuicije.

Kroče je, svakako, isticao da intuicija nije „percepcija", odnosno, predočavanje stvari koje su se zaista zbile. Razlikovanje realnosti od nerealnosti strano je prirodi intuicije, ona može bez diferenciranja ujediniti predodžbu realnog i jednostavno sliku mogućeg. Sve što se ne iskaže u izrazu nije intuicija, jer ljudski duh spoznaje intuitivno samo putem radnje, formiranja, izražavanja. Ovdje treba naglasiti da izraz nije vezan uz njegovu verbalnu formu, već su načini izražavanja npr. i linije, i boje, i tonovi, ali prije svega unutrašnja duhovna moć izražavanja.

O ekspresionizmu

Znamo je da je na prelazu iz 19. u 20. stoljeće Francuska dominirala slikarskom i skulptorskom scenom, ali se ne smije zanemariti da su i druge evropske zemlje dale svoje predstavnike poput V.V.Gogha (Holandija), Edvard Munch (Norveška), James Ensor (Belgija), a koji su, također, formirani u pariškoj sredini.

Opštevažeći kriterij u francuskoj tradiciji 19. st. bili su, svakako, kriteriji latinske kulture ili tačnije rečeno kriteriji italijanske renesanse. Međutim, gotski Sjever je formirao tradiciju ravnopravnu i suprotnu latinskoj, mada pod njenim utjecajem.

Slikari gotičkog Sjevera nauštrb koloristične kulture prednost daju izricanju vlastite nutrine te bojama i oblicima iskazuju dramu

otuđenog i obeshrabrenog čovjeka. Muke postaju parabole, opsesije i neuroze. Usamljenost, bolest, odricanje od zavičaja i porodice, izolacija i noćne more jesu literarni zavičaji tih umjetnika. Predosjećaj nadolazeće katastrofe u društvu, rascjep vlastitog JA u privatnom biću, revolt protiv neistinitog uskogrudnog morala i ekstatički.

Skoro religiozni individualizam jesu bitne karakteristike ekspresionizma.

Prvi svjetski rat je vododjelnica; iz ratnog haosa senzibilni umjetnici izlaze namučeni i opterećeni morama. Slikari grupe „Most" napuštaju znane forme, imresionističke iluzije prostora zasnovane na atmosferskoj perspektivi i fizikalnoj analizi boja. Sve počinje bezpredmetno, pejzaž unutrašnje prirode u čijem prostoru je trebalo od haosa, svjetlošću i oblicima stvoriti novu predmetnost. Prva slikarska istraživanja njemačkih umjetnika inspirisana kubizmom sjedinila su se u programu objavljenom pod imenom „Plavi jahač" (V. Kandynsky, P. Klee, F. Mark). V.Kandynsky je prvi dospio na tlo bezkompromisne apstrakcije, dok su Klee i Mark ostali vezani za motiv.

U programskom tekstu „0 duhovno u umjetnosti", Kandynsky je pokušao pisati nove zahtjeve umjetnosti. Prema Kandynskom, svi oblici umjetnosti, a ne samo slikarstvo, u stanju su duhovne obnove, te se u svojim ciljevima počinju približavati jedni drugima, i to u zaokretu prema apstraktnom, elementarnom, za šta kao primjer navodi prvenstveno savremenu Schonbergovu muziku.[3]

Od savremenih slikara ističe Matissea radi boje, te Picassa radi oblika.

Duhovna obnova mogla bi izrasti tek iz sveobuhvatne sinteze svih umjetnosti. Sve do tog trenutka svaki bi se rod umjetnosti trebao posvetiti istraživanju svojih pojedinačnih elemenata. Kao primjer takvih proučavanja Kandynsky se u jednom od poglavlja temeljnim za njegovu teoriju umjetnosti, bavi psihološkim djelovanjem boja.

[2] Hajo Duchting „Kanydynsky", Taschen, Koln, 2003. str.38.

[3] George Grosz „Umjetnost je u opasnosti", iz knjige Oto Bihalji Merin „Savremena njemačka umjetnost", Nolit Beograd 1955. godine str. 76.

Pri tome se Kandynsky koristi svojim sinestetičkim spoznajama i doživljajima kako bi formulirao jednu novu teoriju o harmoniji zvukova boja koji napetost odražavaju kontrastima toplo-hladno, svijetlo-tamno. Iz takvih promišljenih sredstava boja i oblika treba na kraju nastati čisto slikarka kompozicija, jedan sklop crtačkih i koloristićkih formi koje kao takve egzistiraju samostalno, izvučene iz unutarnje nužnosti, te u tako nastalom zajedničkom životu tvore jednu cjelinu koaj se naziva slikom.

Po Kandynskom načelo unutarnje nužnosti sastavljeno je od tri elemnta:

a) element ličnosti (posebno kod umjetnika);

b) element stila sastavljen od jezika razdoblja i jezika nacije;

c) element čisto i vječito umjetničkog koji ne poznaje vremensko-prostorna ograničenja;

Kandynsky je do kraja ostao vjeran svom unutrašnjem ^svijetu, svijetu slika u kojem apstrakcija nije sama sebi cilj, a nijemi jezik nastaje iz žejjke^ za sadržajnošću i životom. Kandynsky nije imao samo značajnog udjela u najvažnijim poduhvatima moderne umjetnosti, uveo je posve novo shvatanje slikarstva čije je raznovrsne varijacije ostavio za sobom kao model jedne nepredmetne, ali sadržajno razumljive umjetnosti. Iz tog modela izvire umjetnička orjentacija vrlo različitih umjetničkih pravila i umjetnika, sljedbenika konkretne geometrijske umjetnostui kao i apstraktnog ekspresionizma.

Nova objektivnost

Složena društveno politička situacija u Njemačkoj za vrijeme Weimarske republike 1919-1933. godine dovela je do formiranja novog stava o umjetnosti. Likovne umjetnosti, književnost, teatar i kinematografija uglavnom su bile ekspresionističke. Gustav Hatlaub direktor umjetničkog paviljona u Mnahajmu, je 1925. Godine organizovao veliku izložbu pod nazivom „ Die Neue Sachlichkeit“ („Nova objektivnost”). Među mnogim umjetnicima izlagali su: George Grosz, Otto Dix i Max Beckman, koji su stvarali pod uticajem dadaizma. „Njemački dada-pokret vodio je korijen iz saznanja do koga sam došao kada i mnogi moji prijatelji, da je apsurdno vjerovati

da duh ili ma koji duhovni ljudi upravljaju svijetom. Goete u vatri plotuna, Nitche u vojničkoj uniformi, Isus u streljačkom rovu-još je bilo ljudi koji su duh i umjetnost smatrali nezavisnim stilom....

Dadaizam nije bio aranžirani pokret već organski produkt koji je nastao kao reakcija na sanjalačke tendencije tzv. „svete umjetnosti", čije su pristalice razmišljele o kubusima i gotici dok su vojskovođe slikale krvlju.[4]

Nova grupa smatrala je sebe tumačem nadlične objektivne stvarnosti, težilo se konkretnoj određenosti. Poslije nepredmetnosti dolazi izvještaj i reportaža o dobu i mjestu.

Ekspresionizam u filmu

Dvadesete godine dvadesetog stoljeća sasvim sigurno su najburnije razdoblje kinematografije, jer upravo tada nastaju najsjajnija dugometražna ostvarenja. Formiraju se avangardni pokreti, a ekspresionizam svoje predstavnike nalazi u Langu, Murnau; nadrealizam u Bunjuelu i Daliju. Njemačka avangarda 20-tih godina jeste pravi filmski fenomen i njeni predstavnici su bili: Walther Rutmann, Oskar Fischinger, Viking Eggeling, Hans Richter, Laslo Moholy-Nagy. Fritz Lang jeste pravi predstavnik njemačkog filmskog ekspresionizma. Izrastao je u dobrostojećoj porodici, a zlatne niti u njegovom obrazovnom opusu čine tada revolucionarne ideje Friedricha Nitschea i Sigmund Freuda, te umjetnički utjicaj Gustava Klinta. Prije no stoje postao sastavni dijelom njemačke kinematografije, radi nekoliko predstava u Beču gdje njegovu pažnju privlači mizanscen. Ekspresionistički mizanscen, mračnjaštvo te upotreba svjetla i sjene u potpunosti dolazi do izražaja u filmovima „ Dr. Mabus" i „Der Spiecer", gdje Lang po prvi put uvodi elemente poput paranoje, dok se u filmovima „Die Nibelungen" (1924.) i „Ziekfrid" (1925.) više okreće legendama. Langov stil je stil snažne kompozicije boja, oštrih linija , ekonomičnosti dijaloga, kao i minuciozno stvoreni prizori strave.

[4] Iz programa grupe „Zemlja", 1929; Kritička retrospektiva „Zemlja", 1971.str.6.

Umjetnička grupa „Zemlja“

Od svih umjetničkih grupa koje su bile formirane u novijoj umjetničkoj historiji na bivšim zajedničkim prostorima, grupa „Zemlja”, osnovana 1929. godine, imala je tačno određen program i dosljednu unutarnju povezanost. „Nezavisnost našeg likovnog izraza, suzbijanje nekritičkog preuzimanja stilova iz inostranstva, borba protiv diletantizma i umjetnosti što je samom sebi svrha, a za umjetnost što će odražavati život sredine i odgovarati savremenim potrebama zajednice”.[5]

Grupa „Zemlja” okupljala je slikare, kipare i arhitekte koji su obrađivali srodne teme, kao što su mukotrpan život na selu, tvornički krug i radnici, sirotinja iz predgrađa i slično. U prvom periodu djelovanja grupe „Zemlja”, 1929-1931.godina, od najveće su važnosti djela Lea Juneka, Krste Hegedušića, Otona Postružnika i Ivana Tabakovića. Za Lea Juneka se može reći da je njegova „zemljaška faza” uranila za tri godine, pa tako neke njegove ranije slike iz 1926.godine, kao što je „Glava pred zidom”, se pokazuju kao paradigme novog stila u kojima dolazi do izražaja plošno i linearno tumačenje prostora i egzaknost crteža. Junek će na tim slikama prvi put fiksirati tjeskobu bivanja, prazninu i zarobljenost bespomoćnih pred zidom.

Krsto Hegedušić je za sve vrijeme rada i postojanja grupe „Zemlja” (od 1928-1935.) najenergičniji glasnik „zemljaške” opozicije. Miroslav Krleža je o Hegedušiću rekao sljedeće: „Hegedušić naginje fiksiranju bolesnog i abnormalnog, ružnog i sramotnog, portretira to kržljavo i gubavo bez melodramatskih okolišanje i sladunjave sućuti”.[6]

Krležin predgovor „Podravskim motivima” K.Hegedušića, koji ističe tendencioznost umjetnosti kao supstrat svakog relevantnog umjetničkog djela, ali proistekao iz osobnog uvjerenja koji tek vrijednostima iskaza doprinosi stvarnom biću umjetnosti, svojom je jasnoćom i oštrinom postao predmet dugogodišnjeg spora, kojemu će vrijeme i događaji što su slijedili osigurati trajnu vrijednost kritičkog upozorenja i smjernice u pitanjima naravi i funkcije umjetnosti.

[5] M.Krleža Predgovor „Podravskim motivima", Zora, Zagreb 1963. str. 25.

[6] Barbara Hess „Apstraktni ekspresionizam", Taschem, Bon, 2005.godina str.29

Tri su vremenske i sadržajno cjelovita sloja europskog slikarstva u kojima su slikari i grafičari „Zemlje" nalazili tematsko-motivacijski poticaj. Prvi je trijumf smrti ili posljednji sud, drugi-djela H.Boscha i P.Brueghela; i treći-savremenici: Otto Dix i Georg Grosz.

Apstraktni ekspresionizam

Nakon II svjetskog rata likovni eksperimenti nastali su uporedo sa razvojem zapadnog proizvodnog sistema koji je svoj osnov imao u efikasnosti i kvaliteti, prvenstveno u Americi, dok su u Europi umjetnička istraživanja bila zasnovana na tradicionalnim poetskim sredstvima koja su zadržala svu draž zanatskog te je počivalo na mišljenju i bilo zavisno od njega. 30.03.1946.godine u časopisu „New York" izašla je rasprava o izložbi slikara Hansa Hofmmana u Mortimer Brandt galeriji koji je bio zadtupnik onog što je R.Coaters nazvao „apstraktni ekspresionizam". R.Coaters je ovo ime, vjerovatno, preuzeo od drugog autora (Alfreda Barra), jer, prvi put pojam „apstraktni ekspresionizam" se pominje još 1919.godine u časopisu „Der Sturm" (oluja), koji je izlazio između 1910. I 1932.godine u Berlinu, a bio je poznat po reprodukcijama ekspresionističkih grafika. U Americi A.Barr prvi put upotrebio ovaj izraz gledajući djela V.Kandynskog 1920.godine, te je razdvojio dvije tradicije apstraktne umjetnosti:

a) jače geometrijski strukturna tendencija koja je vodila porijeklo od Georgesa Seurata i Pola Cezanea, preko kubizma, od različitih geometrijskih i konstruktivnih pokreta u Rusiji i Holandiji i našla svoju internacionalnu primjenu od završetka I svjetskog rata;
b) ima svoj najvažniji izvor u umjetnosti i teorijama P.Gauguina i fovizma A.Matissea do apstrakcije V.Kandynskog. Razvoj je tekao pomalo nezapaženo, ali se ova umjetnost kasnije pojavljuje puna snage među majstorima apstrakcije koji su bili vezani za nadrealizam.

Estetsko poimanje onoga što se naziva „apstraktni ekspresionizam" je stručno i upućuje na izraženi individualizam unutar new-yorške škole. Nadrealizam je probudio interes za nesvjesno kao izvor umjetničkog izraza i umjetničkih tehnika nadrealizma, kao npr. Automatskog pisanja, jednog oblika plastičnog i tekstualnog izraza

oslobođenog od cenzura uma i svjesne volje. Automatsko pisanje dobilo je još više na značaju upotrebom obojenog materijala u procesu slikanja, upotrebom jako razrijeđene boje u slikarstvu A.Gorkog ili u prosipanju boje J.Pollocka. U jednom intervjuu 1956.godine Pollock je rekao:"Ponekad slikam veoma konkretno i uvijek malo. Ko nesvjesno slika mora stvoriti figure. Mislim daje Freud uticao na sve nas. Ja sam već dugo jungovac. Slikanje je stanje bitka ....slikanje je samootkrivanje, svki dobar umjetnik slika ono što jeste".

Ovakav stav spram slikarstva kao samoistraživanja, samouvjerenja i samoizražavanja je bio smjernica za apstraktne umjetnike. Mnogi umjetnici 40-tih godina su posmatrali sebe u svijetu modernih tvoraca mitova koji su napravili povratak ka primitivnoj i arhaičnoj kulturi (indijanskoj i predkoiumbijskoj), te su od sebe htjeli naopraviti nešto vječno i važeće, kao i neposredno dostupne metafore i simbole za tragično postojanje „modernog čovjeka".

Neoekspresionizam

Posmatrajući 70 godine može se ustvrditi da je to desetljeće bilo period u kome se modernizam približio svome kraju i ustupio mjesto različitim manifestacijama postmodernizma. Dakle, nastupilo je doba demistificiranja modrnizma i pružila se mogućnost „nomadskog prisvajanja tuđih iskustava (modernističkih), sve u cilju ostvarivanja postmodernističke umjetničke ideje. Pojedini njemčki autori smatraju da teorija o „novoj ekspresivnosti" u umjetnosti nakon II svjetskog rata ne počinje italijanskom transavangardom, niti arte cifrom, kao ni divljim slikarstvom Berlinaca, već da se javlja znatno ranije s evropskim, njemačkim, tašističkim slikarsvom. Termin neoekspresionizam generalno se odnosi na pojave u umjetnosti 80-tih godina, kao što su: italijanska transavangarda, njemačko wilde i heftige slikarstvo i francusko figuration libre. Prevzilazeći ideologiju jezičkog darvinizma, umjetnici ponovo otkrivaju smisao manuelnog rada, individualnosti, i ponovo uvode kategorije slikarstva, skulpture i crteža. Umjetnosti koje djeluju na maniritičkom načelu citiranja prethodi kulturni nomadizam i stilski eklekticizam. Daleki i bliski jezici, apstraktni i figurativni, internacionalni i autohtoni, eksperimentalni i tradicionalni, književni i narodski jezici, stiču se u jednom djelu koje umjetničke stilove koristi kao redi-mejd, zapravo, kao forme pronađene u sjećanju i slobodno preinačene u djelo. 80-te

godine sad već prošlog stoljeća proglašeni su desetljećem u kome je ponovo rođeno slikarstvo, ali se slobodno može reći da se ne radi o novom rođenju već o njegovom punom razvoju. Tradicionalno slikarstvo razvijali su mlađi umjetnici koji, kao stoje već rečeno, ne slijede utabane puteve i uobičajene šablone.

Njihovo mišljenje je glasilo da ustrajavanje na statičnosti i beskrajnom ponavljanju umjetnost vode u propast.

Literatura:

1. Barbara, Hess (2005.), "Apstraktno ekspresionizam", Taschen, Bon;
2. Bendeto, Kroče (1934.), "Estetika", Karijatide, Beograd;
3. Dulio, Karko Argan: Akile, Bonito Oliva (2004.), "Moderna umetnost 1770-1970-2000. I, II, III, Elio, Novi Sad";
4. H. H. Aranson (1975.), „Istorija moderne umetnosti", Grafički zavod Beograd, SFRJ;
5. Hajo, Düchting (2003,), "Kandinsky", Taschen, Kö5. V. Kandinsky (1996.), "O duhovnom u umetnosti", Ezoterija, Beograd;
6. Ješa, Denegri (2006.), "Umetnička kritika u drugoj plovini 20. veka", Svetovi, Novi Sad;
7. Krsto, Hegedušić (26.12.1972. - 20.01.1974.), Katalog-Retrospektiva 1917-1967.;
8. Oto. Bihalji - Merin (1955.), „Savremena nemačka umetnost", Nolit. Beograd;
9. Oto. Bihalji – Merin (1962.), „Prodori moderne umetnosti", Utopija i nove stvarnosti. Nolit. Beograd;
10. Ruhrberg-Scnelkenburger-Fricko-Monnet (2005.), "Kunst des 20 jahrnunderts", Taschen, Köln;
11. V. Kandinsy (1996.), "O duhovnom u umetnosti", Ezoterija, Beograd;
12. (1971.), Kritička retospektiva "Zemlja"

Recenzent: dr. sc. Željko Škuljević, UNZE, BiH
Lektor: mr. sc. Jasmin Kukavica

MATEMATIKA

UDK 51
Stručni rad

Dr. sc. Dževad Burgić
Nedžad Cikotić, prof.

PARAMETARSKE KRIVE U RAVNI

Sažetak

U matematičkim primjenama i teorijskim razmatranjima je često lakše, a nekada i neophodno da se kriva zada parametarskim jednačinama.Tako opisane krive su pogodnije za izučavanje. Neke od parametarsih krivih imaju zanimljivu geometrijsku interpretaciju.

***Ključne riječi**: zatvorena prosta putanja, parametarske jednačine, parametarske krive, dužina luka, polarne koordinate, polarna jednačina krive, GeoGebra.*

Summary

In mathematical applications and theoretical considerations it is often easier, and sometimes necessary to describe curves with parametric equations. Such described curves is a convenient way for the study. Some of parametaric curves have an interesting geometric interpretation.

***Keywords:** closed path, parametric equations, parametric curves, arc length, polar coordinates, polar equation of a curve, GeoGebra.*

Uvod

Jedna od Descartesovih[1] ideja je da se svakoj tački ravni jednoznačno pridruži uređeni par (x, y) realnih brojeva i obrnuto, omogućila je vizuelno predstavljanje grafika krivih. Predstavljanje krivih u ravni u obliku jednačine $y = f(x)$, gdje se najočitije vidi veza između slike i orginala, ima i svoje nedostatke. Neke krive je nemoguće opisati tim oblikom. Izražavajući x i y preko treće promjenljive t, dobijamo parametarski oblik jednačine krivih. On nam omogućava kako detaljnije ispitivanje svojstava krivih, tako i crtanje njenog grafika.

Upotreba računara donijela je neslućene mogućnosti za proučavanje i praktičnu primjenu ovih matematičkih objekata. Čak, besplatni softver kao što je Geogebra nudi nam efikasne alate za vizuelizaciju krivih. Ove alate prikazat ćemo u dijelu "Vizuelizacija parametarskih krivih u programu GeoGebra". Autori ovog rada, koristeći Geogebru, došli su do krivih čija je geometrijska interpretacija iznenađujuća i koje, u njima dostupnoj literaturi nisu vidjeli. Spomenute krive i njihove geometrijske interpretacije prikazat ćemo u dijelu naziva "Galerija parametarskih krivih". Parametarske krive imaju izuzetan značaj u računarskoj grafici. Neki laserski štampači koriste Bézierove[2] krive za predstavljanje slova i drugih simbola

U pisanju matematičkih tekstova postoje dvije krajnosti: da tekst samo u "grubim crtama" opiše matematičke objekte i više se oslanja na njihovu intuitivnu predstavu ili da bude precizan ali shvatljiv samo matematičarima. U pisanju ovog teksta izabrali smo sredinu. Matematička podloga ovoj temi data je u dijelu pod nazivom "Matematički alati". Prvenstveno, želimo da tekst bude od koristi studentima i srednjoškolcima. Nadam se da će on na njih djelovati motivaciono, radi veće upotrebe računara u naučno-edukativne svrhe.

---

[1] René Descartes, 1596-1650, francuski filozof, fizičar, matematičar i utemeljitelj analitičke geometrije. Mogućnost algebraizacije geometrije iznio je u djelu pod nazivom *Geometrija*, koje je objavio kao dodatak svojem filozofskom djelu *Discours de la méthode* (Rasprava o metodi; puni naziv na francuskom jeziku ima 31 riječ). Za više informacija o Descartesovom doprinosu matematici vidi Znam, Štefan i dr.: *Pogled u povijest matematike*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1989., str. 106-109.

[2] Pierre Bézier, 1910-1999, francuski matematičar.

1 Matematički alati

1.1 Uvodna razmatranja i definicije

Posmatrajmo krivu C na slici1.

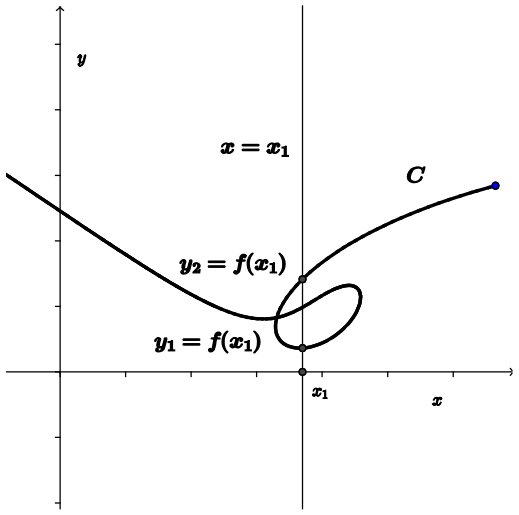

Slika 1.

Očigledno, nemoguće je opisati datu krivu u obliku jednakosti $y = f(x)$, zato što kriva C pada na testu "vertikalne prave". Algebarski rečeno postoje $y_1 = f(x_1)$ i $y_2 = f(x_2)$ takvi da vrijedi $y_1 \neq y_2$ i $x_1 = x_2$, tj. imamo slučaj višeznačne funkcije. Ovaj problem rješavamo tako što x i y izrazimo preko nove promjenljive t.

U ovom primjeru smo koristili pojam kriva, oslanjajući se samo na intuitivnu predstavu o tom pojmu. U narednim definicijama ćemo preciznije uvesti taj pojam. Sa $\boldsymbol{R}$ ćemo označiti skup realnih brojeva.

Neka je $I = [\alpha, \beta]$ i neka su $\varphi : I \to R$, $\psi : I \to \mathbf{R}$ dvije neprekidne funkcije[3] i $\Gamma : I \to \mathbf{R}^2$ preslikavanje zadano sa

$$t \to (\varphi(t)\ \psi(t)), \quad \alpha \le t \le \beta.$$

[3] Više o pojmovima preslikavanje i neprekidna funkcija vidi u knjizi Adnađević, Dušan; Kadelburg, Zoran: *Matematička analiza I*, Naučna knjiga, Beograd, 1989., str. 91.

Definicija 1.1 *Preslikavanje* Γ*, naziva se putanjom.* Tačke[4] $A(\varphi(\alpha)\ \psi(\alpha))$ i $B(\varphi(\beta)\ \psi(\beta))$ nazivaju se početnom, odnosno krajnjom tačkom putanje, respektivno. Ako se početna i krajnja tačka poklapaju, putanja je zatvorena.

Definicija 1.2 *Putanju* Γ *nazivamo prostom ako je* $\Gamma : I \to R$ *injektivna funkcija.*

Definicija 1.3 *Ako je* Γ *zatvorena, restrikcija* $\Gamma|[\alpha,\beta)$ *injektivna onda za* Γ *kažemo da je zatvorena prosta putanja.*

Definicija 1.4 *Slika (zatvorene) proste putanje zove se (zatvorena) prosta kriva.*

Definicija 1.5 *Za prostu krivu, definisanu prostom putanjom* $\Gamma : I \to \mathbf{R}^2$, $\Gamma(t) = (\varphi(t)\ \psi(t))$, $\alpha \le t \le \beta$, kažemo da je parametrizirana parametrom t ili da je parametarska kriva. Također, ćemo reći da je kriva zadana jednačinama

$$x = \varphi(t) \quad y = \psi(t) \quad \alpha \le t \le \beta. \tag{1}$$

Ako su ispunjeni uslovi iz definicije (1.5), tada svaka vrijednost od t određuje tačku (x, y), koju možemo prikazati u koordinatnoj ravni. Spajanjem tih tačaka dobijamo geometrijsku interpretaciju parametarski zadane krive.

Jedna od interpretacija parametra t je vrijeme. U ovoj interpretaciji jednačine $x = f(t)$ i $y = g(t)$ daju poziciju objekta u vremenu t.

Često smo u situaciji da razmatramo skup tačaka $\{(\varphi(t)\ \psi(t)) \mid t \in \Delta\}$ gdje je $\Delta \subset \mathbf{R}$ interval. Ovaj skup tačaka ne mora biti kriva. Međutim, mi skup Δ možemo podijeliti na skupove (segmente) $[\alpha_{i-1}, \alpha_i]$, tako da dobijemo $\Gamma : [\alpha_{i-1}, \alpha_i] \to \mathbf{R}^2$, $\Gamma_i(t) = (\varphi(t)\ \psi(t))$, $\alpha_{i-1} \le t \le \alpha_i$, proste putanje. Pri čemu, podjela skupa Δ je takva da je $\Delta = \cup_i [\alpha_{i-1}, \alpha_i]$ a presjek dva takva segmenta

[4] Umjesto preciznog izražavanja "tačka čije su koordinate (x,y) u Decartesovom pravouglom koordinatnom sistemu", zbog kratkoće u izlaganju, reći ćemo "tačka (x,y)".

može biti samo krajnja tačka. Tada se pomenuti skup tačaka naziva krivom.

Različite putanje mogu definisati jednu te istu krivu.

Primjer 1.1 *Putanja* $t \to (\cos(t), \sin(t)), \quad 0 \le t \le \pi$, *jeste prosta. Slika ove putanje je polukružnica, tj. prosta kriva. Ovu krivu možemo zadati i sljedećom parametrizacijom*

$$\tau \to (\tau, \sqrt{1-r^2}) \quad -1 \le \tau \le 1$$

Primjer 1.2 *Odredi i nacrtaj krivu definisanu sljedećim parametarskim jednačinama.*

$$x = t^2 - 2t, \quad y = t + 1$$

Rješenje. Svaka vrijednost t daje tačku na krivoj, kako je pokazano u tabeli1, npr. ako je $t = 0$, onda je $x = 0$, $y = 1$, a odgovarajuća tačka krive je $(0,1)$. Na slici 2 mi smo unijeli tačke (x, y) određene sa nekoliko vrijednosti parametra i spojili ih, tako da smo dobili približnu sliku krive određene zadanim parametarskim jednačinama.

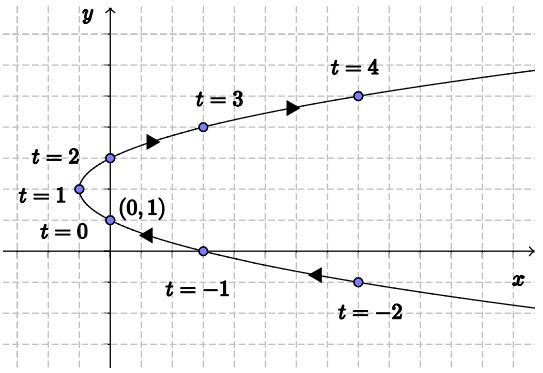

Slika 2.

t	x	y
-2	8	-1
-1	3	0
0	0	1
1	-1	2
2	0	3
3	3	4
4	8	5

Tabela 1.

Vrijednosti x i y za zadano t

Naslućujemo da je tražena kriva parabola. Uvjerimo se u to eliminišući parametar t iz parametarskih jednačina. Kako vrijedi $y = t + 1$, to imamo da je

$$x = t^2 - 2t = (y-1)^2 - 2(y-1) = y^2 - 4y + 3$$

Dakle, kriva zadana parametarskim jednačinama je parabola $x = y^2 - 4y + 3$. ◊

U primjeru 1.2 nismo imali ograničenja za parametar t, pa je on mogao biti bilo koji realan broj. Ponekad, mi ćemo ograničiti t tako da on uzima vrijednosti iz segmenta tj. $t \in [a,b]$. Primjera radi, parametarska kriva

$$x = t^2 - 2t \quad y = t + 1 \quad 0 \le t \le 4$$

prikazana na slici 3. je dio parabole iz primjera 1.2 koja počinje u tački (0,1) a završava u tački (8,5). Strelica pokazuje smjer koji opisuje tačka (x, y) kada t uzima vrijednosti iz segmenta $[0,4]$. Općenito, kriva zadana parametarskim jednačinama

$$x = f(t) \quad y = g(t) \quad a \le t \le b \qquad (2)$$

ima polaznu tačku $(f(a)\ g(a)$ i dolaznu tačku $(f(b)\ g(b)$.

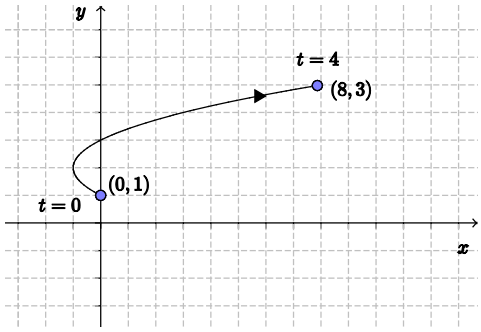

Slika 3.

1.2 Primjena diferencijalnog i integralnog računa na ispitivanje parametarskih krivih

Da bi se detaljnije ispitala svojstva i preciznije nacrtale parametarske krive, koristi se alati diferencijalnog i integralnog računa. To ćemo prikazati u sljedećem primjeru.[5]

Primjer 1.3 *Kriva C je definisana parametarskim jednačinama*

$$x = t^2, \quad y = t^3 - 3t.$$

i) Pokazati da C ima dvije tangente u tački $(3,0)$ i nađi njihove jednačine.

ii) Nađi tačke na C gdje je tangenta horizontalna ili vertikalna.

iii) Nađi intervale konveksnosti i konkavnosti zadane krive.

iv) Skiciraj krivu.

Rješenje. *i*) Primijetimo da vrijedi $y = t^3 - 3t = t(t^2 - 3) = 0$ kada je $t = 0$ ili $t = \pm\sqrt{3}$. Tako da tačku (3,0) dobijamo preko dvije vrijednosti parametra, $t = \sqrt{3}$ i $t = -\sqrt{3}$. To nam pokazuje da kriva C siječe samu sebe u tački $(3,0)$. Budući da je

$$\frac{dy}{dx} = \frac{\frac{dy}{dt}}{\frac{dx}{dt}} = \frac{3t^2 - 3}{2t} = \frac{3}{2}\left(t - \frac{1}{t}\right).$$

Izvod tangente kada je $t \pm \sqrt{3}$ je $\frac{dy}{dx} = \pm\frac{6}{2\sqrt{3}} = \pm\sqrt{3}$, pa, slijedi da su jednačine tangenti na zadanu krivu u tački $(3,0)$, oblika

$$y = \sqrt{3}(x-3) \quad i \quad y = -\sqrt{3}(x-3).$$

ii) Kriva C ima horizontalnu tangentu kada je $\frac{dy}{dx} = 0$, i to, kada je $\frac{dy}{dt} = 0$ i $\frac{dx}{dt} \neq 0$ Pošto je $\frac{dy}{dt} = 3t^2 - 3$, to će spomenuti uslov biti ispunjen kada je $t^2 = 1$, tj. $t = \pm 1$.

[5] Stewart, James: *Calculus, 7th ed.*, Brooks/Cole, Pacific Grove, 2011.,str. 670.

Odgovarajuće tačke na krivoj C su $(1,-2)$ i $(1,2)$. C ima tangentu paralelnu y-osi kada je $\frac{dx}{dt} = 2t = 0$, tj. kada je $t = 0$. (Primijetimo da je tada $\frac{dy}{dt} \neq 0$). Odgovarajuća tačke na krivoj C je $(0,0)$.

iii) Da bi smo odredili konveksnost i konkavnost izračunajmo drugi izvod:

$$\frac{d^2y}{dx^2} = \frac{\frac{d}{dt}\left(\frac{dy}{dx}\right)}{\frac{dx}{dt}} = \frac{\frac{3}{2}\left(t + \frac{1}{t^2}\right)}{2t} = \frac{3(t^2+1)}{4t^3}$$

Na osnovu dobijenog izraza za drugi izvod zaključujemo da je kriva C konveksna za $t > 0$ i konkavna za $t < 0$.

iv) iskoristivši rezultate dobijene pod i), ii) i iii) skicirajmo grafik. Grafik zadane krive je prikazan na slici 4.

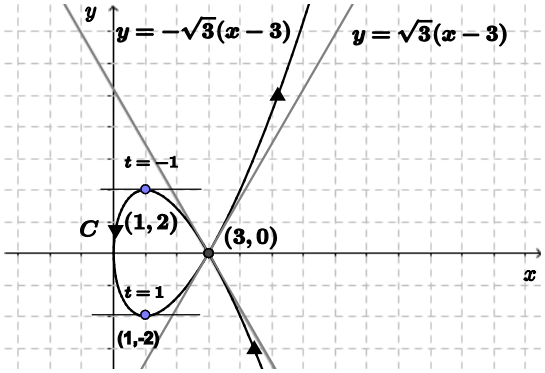

◊

Slika 4.

Sada ćemo pokazati kako se izračunava površina koju formira jedna parametarski zadana kriva.

Primjer 1.4 *Izračunati površinu prvog "svoda" cikloide iznad* x*-ose, od tačke* $x = 0$ *do tačke* $x = 2a\pi$.

Rješenje. Parametarske jednačine cikloide su

$x = a(t - \sin t)$ $y = a(1 - \cos t)$.

Odgovarajuće vrijednosti za parametar t su $t = 0$ i $t = 2\pi$, također, imajući u vidu da je $dx = a(1 - cost)dt$, i poznate formule za izračunavanje površine dijela ravni ograničene krivom datom u eksplicitnom obliku $y = f(x)$ i x-osom imamo

$$P = \int_0^{2\pi} f(x)dx = \int_0^{2\pi} a(1-\cos t)a(1-\cos t)dt$$

$$= a^2 \int_0^{2\pi} (1 - 2\cos t + \cos^2 t)dt = a^2 \int_0^{2\pi} \left(1 - 2\cos t + \frac{1+\cos 2t}{2}\right)dt = :$$

$$= a^2 \left(t - 2\sin t + \frac{t}{2} + \frac{\sin 2t}{4}\right)|_0^{2\pi} = a^2 \cdot 3\pi .$$

Prvi "svod" cikloide čiju smo površinu izračunali prikazan je na slici 5.

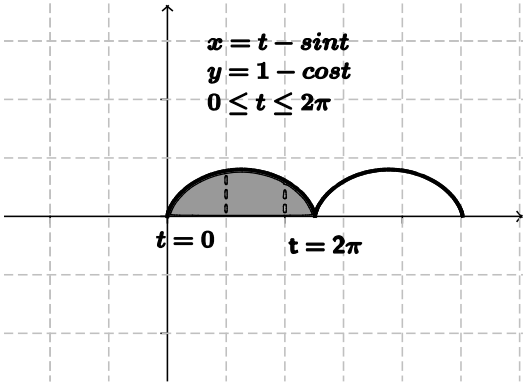

◊

Slika 5.

Posmatrajmo krivu zadanu parametarskim jednačinama:

$x = \varphi(t)$ $y = \psi(t)$ gdje su φ i ψ neprekidne funkcije na odsječku $[\alpha, \beta]$. Na toj krivoj uočimo luk $l = \overset{\frown}{AB}$ za

$t \in [\alpha, \beta]$, a zatim ćemo ga podijeliti na n dijelova tačkama $M_0, M_1, M_2, \ldots, M_n$, koje odgovaraju vrednostima parametra t : $\alpha = t_0 < t_1 < t_2 < \ldots < t_n = \beta$. Ako sa p_k označimo dužinu duži $M_k M_{k+1}$, onda je $p_k = \sqrt{(x_{k+1} - x_k)^2 + (y_{k+1} - y_k)^2}$ odakle je dužina cijele poligonalne linije $M_0, M_1, M_2, \ldots, M_n$ jednaka

$$p = \sum_{k=0}^{n-1} p_k = \sum_{k=0}^{n-1} \sqrt{(x_{k+1} - x_k)^2 + (y_{k+1} - y_k)^2} =$$

$$= \sum_{k=0}^{n-1} \sqrt{[\varphi(t_{k+1}) - \varphi(t_k)]^2 + [\psi(t_{k+1}) - \psi(t_k)]^2} .$$

Ako su funkcije φ' i ψ' neprekidne onda na osnovu Lagranžove teoreme[6] vrijedi

$$\varphi(t_{k+1}) - \varphi(t_k) = (t_{k+1} - t_k) \cdot \varphi'(\tau_k) \quad \tau_k \in (t_k, t_{k+1})$$

$$\psi(t_{k+1}) - \psi(t_k) = (t_{k+1} - t_k) \cdot \psi'(\tau_k^*) \quad \tau_k^* \in (t_k, t_{k+1})$$

Slijedi da je

$$p = \sum_{k=0}^{n-1} (t_{k+1} - t_k) \sqrt{[\varphi'(\tau_k)]^2 + [\psi'(\tau_k^*)]^2} \qquad (3)$$

Suma (3), iako sliči na integralnu sumu, nije integralna suma. Ona bi bila da je $\tau_k = \tau_k^*$. Ali, kako ona ima istu graničnu vrijednost kao i integralna suma[7]

$$\sum_{k=0}^{n-1} (t_{k+1} - t_k) \sqrt{[\varphi'(\tau_k)]^2 + [\psi'(\tau_k)]^2}$$

to možemo uzeti da je $\tau_k = \tau_k^*$ i da vrijedi

$$p = \sum_{k=0}^{n-1} (t_{k+1} - t_k) \sqrt{[\varphi'(\tau_k)]^2 + [\psi'(\tau_k)]^2} .$$

Ako sada uvedemo funkciju $f(t) = \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2}$ na

[6] Joseph-Louis Lagrange, 1736-1813, talijanski matematičar i astronom. Dokaz Lagrangeove teoreme vidi u knjizi Adnađević, Dušan; Kadelburg, Zoran: *Matematička analiza I*, Naučna knjiga,Beograd, 1989., str. 131.

[7] Dokaz ove činjenice vidi ibid str. 209.

$[\alpha,\beta]$, i oznaku $\Delta t_k = t_{k+1} - t_k$, onda je, po definiciji određenog integrala

$$\lim_{\substack{n\to\infty \\ \max \Delta t_k \to 0}} \sum_{k=0}^{n-1} f(\tau_k)\Delta t_k = \int_\alpha^\beta f(t)dt = \int_\alpha^\beta \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2}\, dt.$$

Sa druge strane kada $n \to \infty$ i $\max \Delta t_k \to 0$ dužina poligonalne linije teži dužini luka, pa je stoga dužina luka data sa

$$s = \lim_{\substack{n\to\infty \\ \max \Delta t_k \to 0}} \sum_{k=0}^{n-1} \sqrt{[\phi'(\tau_k)]^2 + [\psi'(\tau_k)]^2} = \lim_{\substack{n\to\infty \\ \max \Delta t_k \to 0}} \sum_{k=0}^{n-1} f(\tau_k)\Delta t_k = \int_\alpha^\beta \sqrt{[\phi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2}\, dt$$

Na osnovu činjenica do kojih smo došli vidimo da vrijedi sljedeći teorem.

Teorema 1.1 *Neka su* $\varphi(t)$, *i* $\psi(t)$, $\alpha \le t \le \beta$, *neprekidne funkcije koje imaju neprekidne izvode. Tada za dužinu* s *krive, određene jednačinama* $x = \varphi(t)$, $y = \psi(t)$, $\alpha \le t \le \beta$ *vrijedi*

$$s = \int_\alpha^\beta \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2}\, dt \qquad \blacksquare$$

Primjer 1.5 *Izračunaj dužinu krive zadane parametarskim jednačinama*

$$x = t\sin t, \quad y = t\cos t, \quad 0 \le t \le 2\pi .$$

Rješenje. Na osnovu prethodne teoreme imamo sljedeći račun:

$$s = \int_0^{2\pi} \sqrt{(\sin t + t\ \cos t)^2 + (\cos t - t\sin t)^2}\ dt$$

$$= \int_0^{2\pi} \sqrt{\sin^2 t + 2t\sin t\cos t + t^2\cos^2 t + \cos^2 t - 2t\sin t\cos t + t^2\sin^2 t}\ d$$

$$= \int_0^{2\pi} \sqrt{(\sin^2 t + \cos^2 t) + t^2(\cos^2 t + \sin^2 t)}\ dt$$

$$= \int_0^{2\pi} \sqrt{1+t^2}\, dt\,.$$

Kako vrijedi

$$\int \sqrt{1+t^2}\, dt = \frac{t}{2}\sqrt{1+t^2} + \frac{1}{2}\ln|t+\sqrt{1+t^2}| + C,$$

gdje je C proizvoljna konstanta, to na osnovu Newton-Leibnizove formule slijedi

$$s = \int_0^{2\pi} \sqrt{1+t^2}\, dt = \left(\frac{t}{2}\sqrt{1+t^2} + \frac{1}{2}\ln|t+\sqrt{1+t^2}|\right)\Big|_0^{2\pi}$$
$$= \pi\sqrt{1+(2\pi)^2} + \frac{1}{2}\ln|2\pi+\sqrt{1+(2\pi)^2}| \approx 21{,}2563.$$

Dio krive čiju smo dužinu izračunali prikazan je na slici 6.

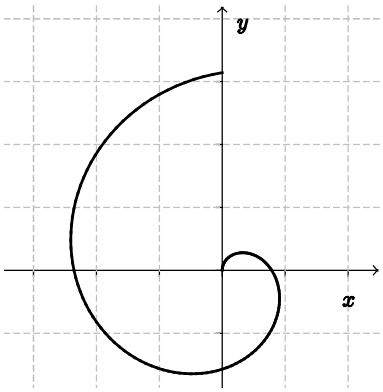

◊

Slika 6.

Neke krive se bolje mogu opisati ako njene tačke prikažemo u polarnim koordinatama. Tako, posmatrajući krive u polarnim koordinatnama došlo se do nekih "poznatih" krivih kao što su Arhimedova spirala i Bernulijeva lemniskata.

Za svaku tačku $(x, y) \in \mathbf{R}^2$ za koju vrijedi $x^2 + y^2 \neq 0$ važi

$$\frac{x^2}{x^2+y^2} + \frac{y^2}{x^2+y^2} = 1\,.$$

Odatle se može izvesti da postoji jedinstveno određen broj $\varphi \in [0,2\pi)$ takav da je

$$\cos\varphi = \frac{x}{\sqrt{x^2+y^2}}, \quad \sin\varphi = \frac{y}{\sqrt{x^2+y^2}}.$$

Umjesto intervala $[0,2\pi)$ može se uzeti bilo koji drugi poluzatvoreni interval dužine 2π, npr. $[-\pi,\pi)$. Tako uvedeni broj φ zovemo *polarnim uglom* tačke (x,y), a broj $r = \sqrt{x^2+y^2}$ zovemo *polarnim radijusom* te tačke. Brojevi r i φ nazivaju se polarnim koordinatama te tačke i očigledno je oni jednoznačno određuju. Važi

$$x = r\cos\varphi, \quad y = r\sin\varphi \qquad \textbf{(4)}$$

$r = \sqrt{x^2+y^2}, \quad \frac{y}{x} = tg\ \varphi \quad za \quad x \neq 0$

$r = \sqrt{x^2+y^2}, \quad \frac{y}{x} = tg\ \varphi \quad za \quad x \neq 0.$ m jednačinom oblika

$r = f(\varphi)$, gdje je $f:(\alpha,\beta) \to \mathbf{R}^+ \cup \{0\}$, onda skup tačaka u ravni čije polarne koordinate r i φ zadovoljavaju tu jednačinu može predstavljati neku krivu. Kao i u slučaju pravouglih koordinata, mi krivu zadanu u obliku $r = f(\varphi)$ možemo zapisati pomoću parametarskih jednačina na osnovu (4) na sljedeći način.

$$x = r\cos\varphi = f(\varphi)\cos\varphi, \quad y = r\sin\varphi = f(\varphi)\sin\varphi \qquad (5)$$

gdje je φ parametar.

Primjer 1.6 *Arhimedova spirala je zadana polarnim koordinatama jednačinom:*

$r = a\varphi, \quad a = const > 0$

na osnovu (5) vrijedi

$x = r\cos\varphi = a\varphi\cos\varphi$, $y = r\sin\varphi = a\varphi\sin\varphi$

gdje je φ parametar.

Uzmemo li uobičajenu oznaku za parametar dobijamo parametarske jednačine Arhimedove spirale:

$$x = at\cos t, \quad y = at\sin t, \quad t > 0\,. \qquad \Diamond$$

2 Vizuelizacija parametarskih krivih u programu GeoGebra

Program GeoGebra je besplatni matematički softver koji povezuje geometriju, algebru i analizu. GeoGebra omogućava istraživanje mijenjanjem položaja, veličine geometrijskih objekata i njihovim upoređivanjima sa algebarskim zapisom u algebarskom prozoru. Program je besplatan i preveden je na više od 40 svjetskih jezika.

U programu GeoGebra možemo raditi sa brojevima, uglovima, tačkama, vektorima, dužima, pravama, konikama i parametarskim krivama. Ove objekte zadajemo pomoću koordinata ili jednačina u traku za unos (slika.7) nakon čega treba pritisnuti tipku enter.Tada se algebarski zapis pojavljuje u algebarskom prozoru, dok se njegova geometrijska interpretacija, tj. njegova vizuelizacija, automatski prikaže u geometrijskom prozoru.

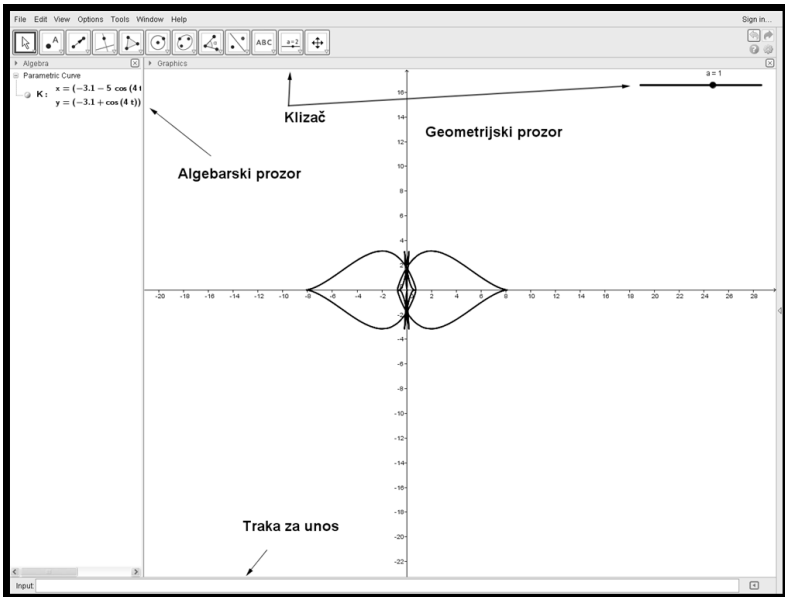

Slika 7. Radno okruženje GeoGebre

Opći oblik naredbe za unos parametarski zadane krive u GeoGebri je:

Curve[izraz e_1, izraz e_2, parametar *t*, broj *a*, broj *b*].

Unošenjem ove naredbe dobijamo parametarsku krivu u kartezijevim koordinatama sa zadanim izrazima e_1 za x i e_2 za y, koji su izraženi preko parametra t iz zadanog segmenta[8] [*a*, *b*].

Primjer 2.1 *Neka je data parametarski zadana kriva*

$$\left.\begin{aligned} x &= (-3.1-5\cos(4t))\cos^3 t \\ y &= (-3.1+\cos(4t))\sin^3(4t) \end{aligned}\right\}, \quad t \in [0,2\pi].$$

Skicirati krivu u programu Geogebra.

Rješenje. Na osnovu općeg oblika naredbe za unos parametarski zadane krive, unijet ćemo sljedeću naredbu u traci za unos

Curve[(-3.1-5cos(4t))cos(t)^2,(-3.1+cos(4t)) sin(4t)^3,t,0,2 pi],

i pritisnuti tipku enter. Istovremeno dobijamo u algebarskom prozoru njene jednačine, a u prozoru za grafički prikaz njenu vizuelizaciju kroz graf u Descartesovom pravouglom koordinatnom sistemu. Graf zadane krive, nacrtan u GeoGebri, dat je na slici 8.

Klizač (Slider) je GeoGebrin alat koji nam omogućava kontrolisanje vrijednosti parametara iz određenog intervala. Unosom dodatnih parametara u jednačine parametarski zadanih krivih i kontrolisanjem njihovih vrijednosti pomoću klizača, dobijamo neočekivane mogućnosti za njihovo istraživanje. Da bi smo aktivirali klizač potrebno je kliknuti na ikonicu ovog alata u alatnoj traci, a zatim na slobodnu površinu u geometrijskom prozoru. Pritom se otvara dijaloški prozor u kojem određujemo granice za parametar. Oblikovanje i položaj klizača određuje se u dijaloškom prozoru Svojstva. Pri tome, da bi parametar iz jednačine krive bio povezan sa alatom klizač, mora imati istu oznaku kao i klizač.

[8] Oblici naredbi preuzeti iz Hohenwarter, M.; Hohenwarter, J.: *GeoGebra Help: Official Manual 3.2*. [pdf.], International GeoGebra Institute, s.l., 2009., str. 54, URL: http://www.geogebra.org/help/ docuen.pdf. [pristupljeno 28.08.2014].

3. Galerija parametarskih krivih

Koristeći klizač, unoseći različite parametarske jednačine krivih, dobijali smo njihove interesantne geometrijske interpretacije. Neke od ovih slika podsjećaju na likove iz naučno-fantastičnih filmova, neke na umjetničke crteže različitih pravaca. Dok neke pak, liče na precizne inžinjerske skice. Ispod svake slike date su i parametarske jednačine odgovarajuće krive. U nama dostupnoj literaturi, krive sa ovakvom geometrijskom interpretacijom nismo vidjeli.

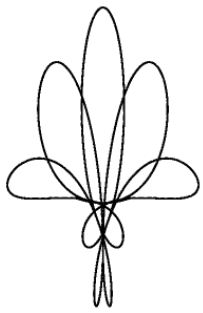

$$\left.\begin{array}{l} x=[\,0.6+\ \cos\ (8.333t)]\sin\ (2.5t) \\ y\ =\ [0.6+2.5\ \cos\ (8.333t)]\ \cos^2(2.5t) \\ t\in[0,12\pi] \end{array}\right\}$$

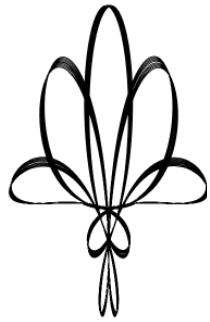

$$\left.\begin{array}{l} x=[\,0.6+\ \cos\ (8.33t)]\sin(2.5t) \\ y\ =\ [0.6+2.5\ \cos\ (8.33t)]\ \cos^2(2.5t) \\ t\in[0,12\pi] \end{array}\right\}$$

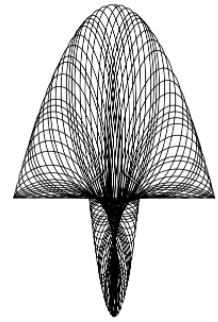

$$\left.\begin{array}{l} x=[\,0.6+\ \cos\ (8.3t)]\sin(2.5t) \\ y\ =\ [0.6+2.5\ \cos\ (8.3t)]\ \cos^2(2.5t) \\ t\in[0,12\pi] \end{array}\right\}$$

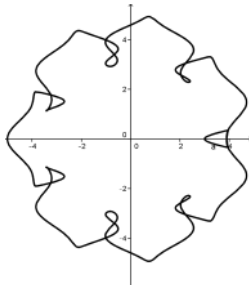

$$\left.\begin{array}{l} x\ =4\ \cos\ t\ -\cos^5\ (8t) \\ y\ =\ 4\ \sin\ t\ -\sin\ (8t) \\ t\in[0,2\pi] \end{array}\right\}$$

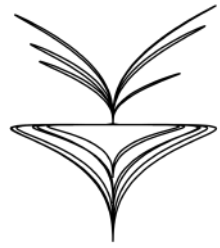

$$\left.\begin{array}{l} x\ =[4.4-\cos(0.3\,1t)]\sin^5(1.5t) \\ y\ =[-4.4\ +\ 1.9\ \cos(0.3\,1t)]\ \cos^5 t \\ t\in[0,12\pi] \end{array}\right\}$$

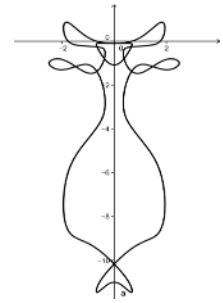

$$\left.\begin{array}{l} x\ =1.5\ \sin t-\sin(7t) \\ y\ =-12^{\cos t}+\cos^5(5t)] \\ t\in[0,2\pi] \end{array}\right\}$$

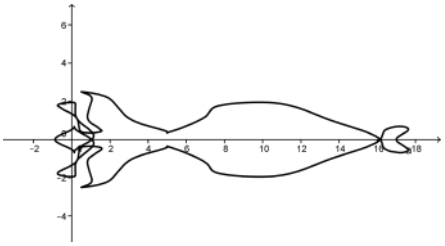

$$\left.\begin{aligned} x &= 1.5\cdot 12^{\cos t} - \cos^5(8t) \\ y &= 1.5\sin t - \sin(7t) \\ t &\in [0,2\pi] \end{aligned}\right\}$$

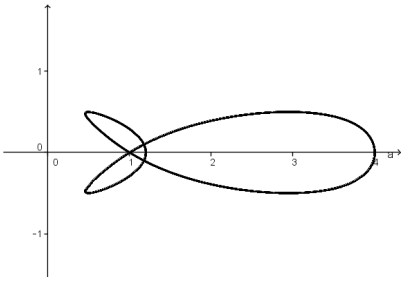

$$\left.\begin{aligned} x &= 5^{\cos(4t)} - \cos^5(4t) \\ y &= 1.5\sin(8t) - \sin(8t) \\ t &\in [0,2\pi] \end{aligned}\right\}$$

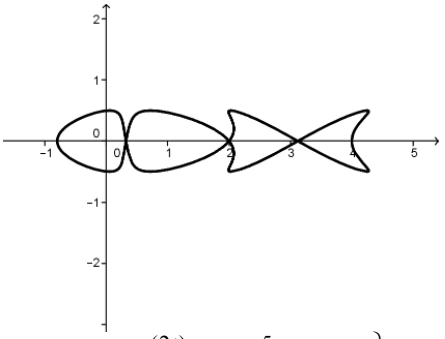

$$\left.\begin{aligned} x &= 5^{\cos(2t)} - \cos^5(4t) \\ y &= 1.5\sin(8t) - \sin(8t) \\ t &\in [0,2\pi] \end{aligned}\right\}$$

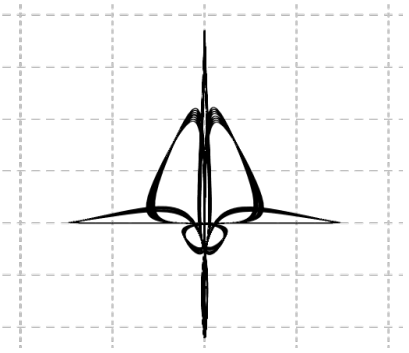

$$\left.\begin{aligned} x &= [0.6 + \cos(6.67t)]\sin^3(2t) \\ y &= [0.6 + 3.1\cos(6.67t)]\cos^4(2t) \\ t &\in [0,12\pi] \end{aligned}\right\}$$

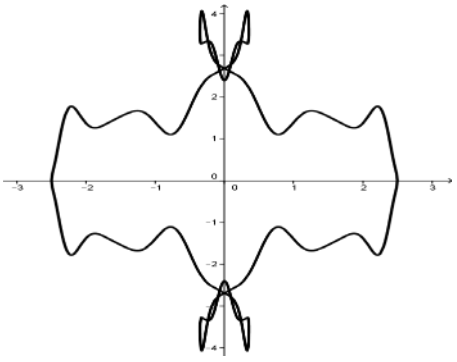

$$\left.\begin{aligned} x &= 1.5\sin t - \sin(3t) \\ y &= 3.4\cos t - \cos^5(7t) \\ t &\in [0,2\pi] \end{aligned}\right\}$$

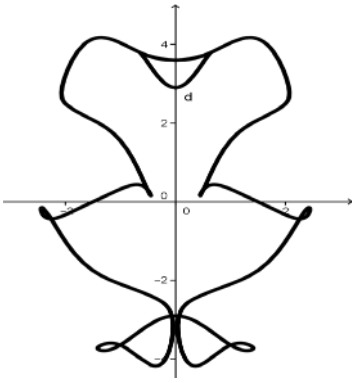

$$\left.\begin{aligned} x &= 1.5\sin t - \sin(6t) \\ y &= 3.9\cos t - \cos^5(5t) \\ t &\in [0,2\pi] \end{aligned}\right\}$$

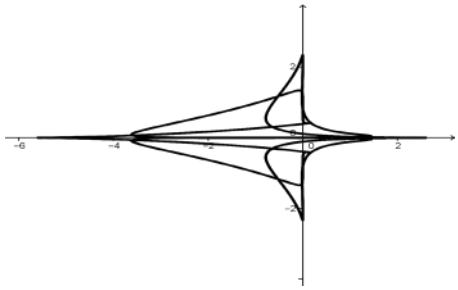

$$\left.\begin{aligned} x &= (-1.5 + 4.1\cos(1.75t))\ \cos^4(0.7t) \\ y &= [-1.5 + \cos(1.75\,t)]\ \sin^3(0.7t) \\ t &\in [0,12\pi] \end{aligned}\right\}$$

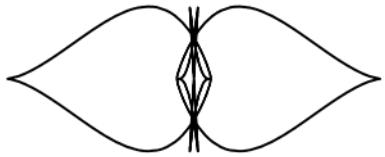

$$\left.\begin{aligned} x &= [-3.1 - 5\cos(4t)]\ \cos^3 t \\ y &= [-3.1 + \cos(4t)]\ \sin^3(4t) \\ t &\in [0,4\pi] \end{aligned}\right\}$$

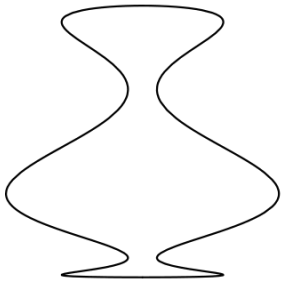

$$\left.\begin{aligned} x &= 1.6\sin\ t\ + \sin(5t) \\ y &= -2.6\ \cos\ t + \cos^2 t \\ t &\in [0,4\pi] \end{aligned}\right\}$$

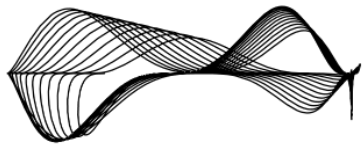

$$\left.\begin{aligned} x &= -5\cos(1.0204t)\ \cos^3(t) \\ y &= \cos(1.0204t)\ \sin^3\ (5t) \\ t &\in [0,12\pi] \end{aligned}\right\}$$

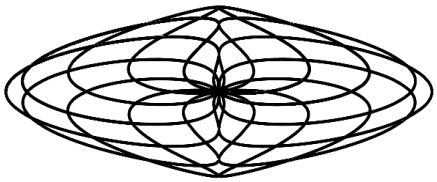

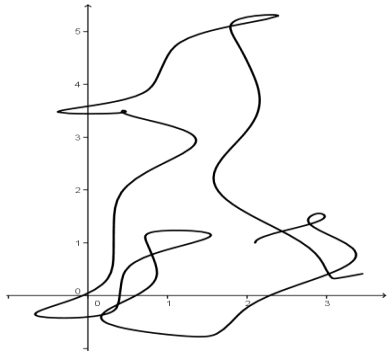

$$\left.\begin{aligned} x &= (-2.7\ \cos(1.86t))\ \cos^2\ (2.6t) \\ y &= \cos(1.86t)\sin(2.6t) \\ t &\in [0,12\pi] \end{aligned}\right\}$$

$$\left.\begin{aligned} x &= 3.1^{\cos t}\ -\ \cos^5\ (-4.4t) \\ y &= 0.2^{\sin t}\ -\ \sin(-3.9t) \\ t &\in [0,12\pi] \end{aligned}\right\}$$

Zaključak

Galilej[9] je u svojim pismima napisao: "Trouglovi, kvadrati, kružnice, sfere, konusi i piramide slova su kojima je pisana priroda".[10] Vizuelizacija parametarskih krivih kao da potvrđuje njegovu misao. Možda bi algebarski prijevod ove njegove rečenice bio: parametarski zadane jednačine krivih su šifrat prirode. Dešifriranjem ovih šifrata sigurno bi se došlo do novih značajnih činjenica iz matematičke teorije i primjena. Njihovom proučavanju uz pomoć svima dostupnog softvera i matematičkih alata, mogu se posvetiti ne samo profesionalni matematičari, već i nadareni studenti i srednjoškolci.

Nadamo se, da smo uspjeli u svojoj namjeri predstavljanja parametarskih krivih na što je moguće jednostavniji način, a da se pri tom pridržavamo strogih pravila matematičkog izlaganja.

[9] Galileo di Vincenzo Bonaiuti de' Galilei, 1564-1642, talijanski matematičar, fizičar, astronom i filozof. Odigrao je značajnu ulogu u razvoju moderne znanosti.

[10] Citat preuzet iz knjige Šikić, Zvonimir: *Filozofija Matematike*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 31.

Literatura

1. D. Adnađević i Z. Kadelburg: *Matematička analiza I*, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

2. M.Hohenwarter i J. Hohenwarter: *GeoGebra Help: Official Manual 3.2*. [pdf.],

3. International GeoGebra Institute, sl., 2009., URL: http:// www.geogebra. org/help/docuen.pdf.[pristupljeno: 28.08.2014].

4. J. Stewart: *Calculus, 7th ed.*, Brooks/Cole, Pacific Grove, 2011.

5. Z. Šikić: *Filozofija Matematike*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.

6. Š. Znam, L. Bukovsky, J.Hejny, J. Hvorecky i R. Beloslav: *Pogled u povijest matematike*, Tehnička kniga, Zagreb, 1989.

7. V. A. Zorič: *Matematičeskii analiz, Tom I*, Nauka, Moskva, 1984.

Recenzent: dr. sc. Dževad Zečić, UNZE, BiH
Lektor: autori rada

UDK 51
Stručni rad

Dr. sc. Almir Huskanović
Mr sc. Hermina Alajbegović

RJEŠAVANJE KUBNE JEDNAČINE POMOĆU TRIGONOMETRIJSKE SMJENE

Sažetak

Postupak rješavanja kubne jednačine $ax^3+bx^2+cx+d=0, a,b,c,d\in\square, a\neq 0,$ *je odavno poznat (još od 16. vijeka). U opštem slučaju koriste se Cardanove formule. Međutim, zbog dosta komplikovanog postupka, obično se pokušavaju najprije iskoristiti neki jednostavniji postupci. U ovom radu prezentiram rješavanje kubne jednačine u slučaju kad ona ima sva tri rješenja realna. Ovaj postupak je naročito koristan ako nijedno rješenje jednačine nije racionalan broj.*

Ključne riječi: *kubna jednačina, trigonometrijska smjena*

SOLVING CUBIC EQUATION USING A TRIGONOMETRIC SUBSTITUTION

Summary

The method of solving cubic equation $ax^3+bx^2+cx+d=0, a,b,c,d\in\square, a\neq 0,$ *has long been known (since the 16th century). Generally, we can use Cardano formulas. However, because of the rather complicated procedure, we usually first try to use some simpler procedures. In this paper we present the solving cubic equations in the case where it has three real solutions. This method is particularly useful if no solution of the equation is not a rational number.*

Key words: *cubic equation, trigonometric substitution*

Neka su $a > 0$ i $\varphi \in [0, \pi]$ proizvoljni realni brojevi. Riješićemo jednačinu (1) $x^3 - 3a^2 x = 2a^3 \cos$ i dokazaćemo da su joj sva tri rješenja realni brojevi.

Pošto je (2) $\cos(3t) = 4\cos^3 t - 3\cos t,$

stavljajući u (2) $t = \frac{\varphi}{3},$ dobićemo iz (1):

(3) $x^3 - 3a^2 x = 2a^3 \left(4\cos^3 \frac{\varphi}{3} - 3\cos \frac{\varphi}{3} \right),$ odnosno pogodnim grupisanjem:

(4) $x^3 - \left(2a\cos \frac{\varphi}{3} \right)^3 - 3a^2 \left(x - 2a\cos \frac{\varphi}{3} \right) = 0.$

Odavde se lako dobije:

(5) $\left(x - 2a\cos \frac{\varphi}{3} \right) \left(x^2 + 2ax\cos \frac{\varphi}{3} + 4a^2 \cos^2 \frac{\varphi}{3} - 3a^2 \right) = 0.$

Očigledno je jedno rješenje te jednačine $x_1 = 2a\cos \frac{\varphi}{3}.$ Preostala dva se mogu dobiti iz kvadratne jednačine

(6) $x^2 + 2ax\cos \frac{\varphi}{3} + 4a^2 \cos^2 \frac{\varphi}{3} - 3a^2 = 0,$

čija je diskriminanta $D = 12a^2 \sin^2 \frac{\varphi}{3},$ tako da su njena rješenja (ujedno i rješenja jednačine (1)) data formulama:

$$x_2 = a\left(\sqrt{3}\sin \frac{\varphi}{3} - \cos \frac{\varphi}{3} \right),\ x_3 = -a\left(\sqrt{3}\sin \frac{\varphi}{3} + \cos \frac{\varphi}{3} \right).$$

Ova rješenja mogu se napisati i u obliku:

(7) $x_2 = 2a\cos\left(\frac{\varphi}{3} - \frac{2\pi}{3} \right), x_3 = 2a\cos\left(\frac{\varphi}{3} + \frac{2\pi}{3} \right).$

Naime,

$$x_2 = a\left(\sqrt{3}\sin\frac{\varphi}{3} - \cos\frac{\varphi}{3}\right) = 2a\left(\frac{\sqrt{3}}{2}\sin\frac{\varphi}{3} - \frac{1}{2}\cos\frac{\varphi}{3}\right) = 2a\left(\sin\frac{2\pi}{3}\sin\frac{\varphi}{3} + \cos\frac{2\pi}{3}\cos\frac{\varphi}{3}\right)$$
$$= 2a\cos\left(\frac{\varphi}{3} - \frac{2\pi}{3}\right),$$

a analogno se izvede identitet za x_3.

Dakle, skup rješenja kubne jednačine (1) je:

$$(8)\ \left\{2a\cos\left(\frac{\varphi}{3} - \frac{2\pi}{3}\right), 2a\cos\frac{\varphi}{3}, 2a\cos\left(\frac{\varphi}{3} + \frac{2\pi}{3}\right)\right\}.$$

Pretpostavimo sada da treba riješiti kubnu jednačinu $ax^3 + bx^2 + cx + d = 0, a \neq 0, b, c, d \in \mathbb{R}$. Smjenom $t = x + \frac{b}{3a}$

dobićemo kubnu jednačinu u kojoj nema kvadratnog člana. Otuda je dovoljno proučavati rješavanje kubne jednačine $x^3 + px + q = 0$. Pogledajmo za koje p i q se ova jednačina može prilagoditi jednačini (1). Odmah je očigledno, poredeći koeficijente:

$$(9)\ p = -3a^2,\ q = -2a^3\cos\varphi$$

da je $p < 0$. Dalje slijedi:

$$\left(p < 0 \wedge a^2 = -\frac{p}{3}\right) \Rightarrow q = -2\cdot\left(-\frac{p}{3}\right)\sqrt{-\frac{p}{3}}\cos\varphi,\ \text{pa je}$$
$$|q| \leq 2\frac{|p|}{3}\sqrt{-\frac{p}{3}} \Rightarrow q^2 \leq -4\frac{p^3}{27} \Rightarrow 27q^2 + 4p^3 \leq 0.$$

Dakle, da bi se jednačina $x^3 + px + q = 0$ mogla napisati u obliku (1), potrebno je da bude zadovoljen uslov:

$$(10)\ 27q^2 + 4p^3 \leq 0.$$

Tada se iz jednakosti (9) mogu odrediti brojevi a i φ, a zatim uvrstiti u (8).

Inače, za rješenja kubne jednačine $x^3 + px + q = 0, \left(p, q \in \square\right)$ poznato je sljedeće:

a) Ako je $27q^2 + 4p^3 > 0 \Leftrightarrow \left(\frac{p}{3}\right)^3 + \left(\frac{q}{2}\right)^2 > 0$ ta jednačina ima jedno realno i dva konjugovano – kompleksna rješenja

b) Ako je $27q^2 + 4p^3 = 0,$ jednačina ima tri realna rješenja, među kojima imaju bar dva ista i

c) Ako je $27q^2 + 4p^3 < 0,$ jednačina ima tri različita realna rješenja.

Primjer 1: Riješiti jednačinu $x^3 - 3x + 1 = 0.$

Rješenje: Direktno se provjeri da jednačina nema racionalnih rješenja. Očitamo iz jednačine da je $p = -3, q = 1.$ Iz (9) tada dobijemo da je $a^2 = 1 \Rightarrow a = 1$ i $\cos\varphi = -\frac{1}{2} \Rightarrow \varphi = \frac{2\pi}{3}.$ Skup rješenja date jednačine je prema (8): $\left\{2\cos\frac{4\pi}{9}, 2\cos\frac{2\pi}{9}, 2\cos\frac{8\pi}{9}\right\}.$

Evo kako je ovu jednačinu riješio Francois Viete, francuski matematičar. Uzimanjem smjene $x = 2y,$ dobićemo jednačinu $8y^3 - 6y + 1 = 0 \Leftrightarrow 3y - 4y^3 = \frac{1}{2}.$

Pošto je $\sin(3t) = 3\sin t - 4\sin^3 t,$ ako uzmemo još jednu smjenu $y = \sin\varphi,$ tada slijedi:

$$3\sin\varphi - 4\sin^3\varphi = \frac{1}{2} \Rightarrow \sin(3\varphi) = \frac{1}{2} \Rightarrow 3\varphi = \frac{\pi}{6} + 2k\pi \Rightarrow \varphi = \frac{\pi}{18} + \frac{2k\pi}{3}, k \in \{0, \pm1, \pm2, ...\}.$$

Da bi dobili rješenja polazne jednačine, dovoljno je uzeti $k \in \{0,1,2\}$. Imamo da je tada $x = 2y = 2\sin\varphi = 2\sin\left(\frac{\pi}{18} + \frac{2k\pi}{3}\right)$,

$$k = 0 \Rightarrow x_1 = 2\sin\frac{\pi}{18};$$

$$k = 1 \Rightarrow x_2 = 2\sin\left(\frac{\pi}{18} + \frac{2\pi}{3}\right) = 2\sin\frac{13\pi}{18};$$

$$k = 2 \Rightarrow x_3 = 2\sin\left(\frac{\pi}{18} + \frac{4\pi}{3}\right) = 2\sin\frac{25\pi}{18}.$$

Lako je provjeriti da se dobijeni skup rješenja $\left\{2\sin\frac{\pi}{18}, 2\sin\frac{13\pi}{18}, 2\sin\frac{25\pi}{18}\right\}$ podudara sa skupom rješenja dobijenim u prvom načinu, uzimajući u obzir da je $\cos\alpha = \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$, pa je recimo $\sin\frac{\pi}{18} = \cos\left(\frac{\pi}{2} - \frac{\pi}{18}\right) = \cos\frac{8\pi}{18} = \cos\frac{4\pi}{9}$ i analogno, $\sin\frac{13\pi}{18} = \cos\frac{2\pi}{9}$ i $\sin\frac{25\pi}{18} = \cos\frac{8\pi}{9}$.

Primjer 2: Riješiti jednačinu $x^3 - 19x + 30 = 0.$

Rješenje: Ova jednačina se može vrlo lako riješiti pogađanjem jednog rješenja ili pogodnim grupisanjem članova na lijevoj strani. Npr. ako grupišemo na sljedeći način:

$$x^3 - 4x - 15x + 30 = 0 \Rightarrow x\left(x^2 - 2^2\right) - 15\left(x - 2\right) = 0, \qquad \text{itd.,}$$

može se odmah dobiti jedno rješenje $x_1 = 2$. Nakon toga mogu se lako dobiti i ostala dva: $x_2 = 3, x_3 = -5.$

Korištenje trigonometrijske metode ovdje je otežano. Pokazuje se da bi za korištenje formula (8) trebalo riješiti jednu kubnu jednačinu, težu od zadane! Glavni problem je u određivanju nepoznatog ugla Najprije očitamo: $p = -19, q = 30,$ odakle se dobije da je $a = \sqrt{\frac{19}{3}}$ i $\cos\varphi = -\frac{45\sqrt{3}}{19\sqrt{19}}$.

Da bismo našli rješenja po formulama (8), nama zapravo ne treba φ, nego $\cos\frac{\varphi}{3}$ i $\sin\frac{\varphi}{3}$. Pošto je prema formuli (2): $\cos\varphi = 4\cos^3\frac{\varphi}{3} - 3\cos\frac{\varphi}{3}$, dobijamo jednačinu po nepoznatoj $t = \cos\frac{\varphi}{3}$,

$$(11)\ 4t^3 - 3t = -\frac{45\sqrt{3}}{19\sqrt{19}}.$$

Uzmimo da je $b = \sqrt{\frac{3}{19}}$. Pošto je

$$-\frac{45\sqrt{3}}{19\sqrt{19}} = -\frac{45}{19}b = b\left(4\cdot\frac{3}{19} - 3\right) = b\left(4b^2 - 3\right),$$

jednačina (11) se transformiše u:

$$(12)\ 4t^3 - 3t = 4b^3 - 3b \Leftrightarrow 4\left(t^3 - b^3\right) - 3\left(t - b\right) = 0 \Leftrightarrow \left(t - b\right)\left(4t^2 + 4tb + 4b^2 - 3\right) = 0.$$

Očito je $t_1 = b$ i $t_{2,3} = \frac{-4b \pm \sqrt{48\left(1 - b^2\right)}}{8}$, pa kako je $48\left(1 - b^2\right) = 48\cdot\frac{16}{19} = 16^2\cdot\frac{3}{19} = 16^2 b^2$, nakon sređivanja dobije se $t_2 = \frac{3b}{2}, t_3 = -\frac{5b}{2}$.

Ako je $\cos\frac{\varphi}{3} = b = \sqrt{\frac{3}{19}}$, možemo dobiti i $\sin\frac{\varphi}{3} = \sqrt{1 - \cos^2\frac{\varphi}{3}} = \sqrt{1 - \frac{3}{19}} = \frac{4}{\sqrt{19}}$ i onda uvrštavanjem u formule (8) dolazimo do traženog skupa rješenja $\{-5, 2, 3\}$, a isti taj skup

ćemo dobiti i u slučaju da uzmemo da je $\cos\frac{\varphi}{3}=\frac{3b}{2}=\frac{3}{2}\sqrt{\frac{3}{19}}$, odnosno u slučaju da je $\cos\frac{\varphi}{3}=\frac{-5b}{2}=-\frac{5}{2}\sqrt{\frac{3}{19}}$.

Literatura:

1. E. J. Barbeau: Polynomials, Springer, New York, 2003.
2. Zoran Mitrović: O Cardanovom metodu za rješavanje nekih algebarskih jednačina, Mat – Kol (Banja Luka), XIV (1), 2008. str. 85. – 89.
3. Đura Paunić: Pravilni poligoni, Društvo matematičara Srbije, Beograd, 2006.

Recenzent: dr. sc. Dževad Burgić, UNZE, BiH
Lektor: koautori rada

UDK 51
Stručni rad

Mr. sc. Safet Penjić

PARAMETARSKE KRIVE I JEDNA NJIHOVA ZANIMLJIVA PRIMJENA U PRAVLJENJU 2D ANIMACIJA

Sažetak

Intuitivno krivu možemo sebi dočarati kao trag čestice koja se pomjera. U ovom radu ćemo ukratko matematički definisati pojam krive, a poslije toga ćemo kao pomoćno sredstvo pri objašnjavanju i boljem razumijevanju teorije iskoristiti programski paket GeoGebra. Napravit ćemo kraći uvod u ovaj program i vidjeti da on, kao i svi drugi slični programi na tržištu, uglavnom koristi parametarski oblik krive. Na kraju rada ćemo pokazati kako stečeno znanje parametarskih krivih možemo iskoristiti u pravljenju 2D animacija - pomoću programa Adobe Flash CS6 kreirat ćemo dvije jednostavne animacije kretanja kugli u ravni.

***Ključne riječi**: krive, primjena krivih, animacija, GeoGebra, Flash*

PARAMETRIC CURVE AND ONE OF THEIR INTERESTING APPLICATION IN CREATING 2D ANIMATION

Summary

It is often helpful to imagine a curve as being traced out by a moving particle. In this paper, we will briefly mathematically define the notion of a curve, and after that we will use software package GeoGebra for better interpretation and understanding of the theory. We will make a short introduction into this program and we will see that GeoGebra, like all other similar programs on the market, mainly use parametric form of the curve. At the end of the paper, we will

show how the knowledge of parametric curves can be used in making 2D animation - using Adobe Flash CS6 we will create two simple animations movement of balls in the plane.

***Keywords**: curves, application of curves, animation, GeoGebra, Flash*

1 Uvod

Neka je $f:[a,b]\to R^3$ $t\to(x(t),\ y(t),\ z(t))$ funkcija koja proizvoljnoj vrijednosti t intervala $[a,b]$ pridružuje neku tačku u prostoru, i neka je f neprekidna[1] na kompaktnom[2] intervalu $[a,b]$ u $\square$. Kako t uzima vrijednosti iz intervala $[a,b]$ to vrijednost funkcije f ostavlja trag kao skup tački u $\square^3$ koje zovemo graf funkcije f ili kriva opisana sa f. Primijetimo da je takva kriva kompaktan i povezan podskup prostora $\square^3$ zato što je neprekidna slika kompaktnog intervala. Samu funkciju f nekad zovemo put.

Često je korisno da zamislimo krivu kao trag čestice koja se pomjera. Interval $[a,b]$ tada možemo tumačiti kao vremenski interval a vektor $(x(t),\ y(t),\ z(t))$ kao određena pozicija čestice u prostoru u datom trenutku t. Ako prihvatimo ovo tumačenje, funkciju f često zovemo kretanje.

Različiti putevi mogu ostavljati iste krive. Npr. dvije kompleksno vrijednosne funkcije $f(t)=e^{2\pi it}$, $g(t)=e^{-2\pi it}$ za $0\le t\le 1$, kao trag ostavljaju jedinični krug $x^2+y^2=1$, ali ove tačke su posjećene u obrnutom smjeru. Isti krug se nacrta pet puta uz pomoć funkcije $h(t)=e^{0\ \pi it}$, $0\le t\le 1$.

---

[1] Ako funkciju tumačimo kao neku krivu (u ravni ili prostoru) za funkciju f (opisno) možemo reći da je neprekidna ako i samo ako za proizvoljnu tačku te krive, i za proizvoljno malenu udaljenost d , postoji najmanje još jedna tačka na krivoj koja se nalazi na udaljenosti d .

[2] Neka je S podskup od M . Za familiju F otvorenih potskupova od M kažemo da je otvoren pokrivač skupa S ako i samo ako je $S\subseteq \bigcup_{A\in F} A$. Za podskup S skupa M kažemo da je kompaktan ako svaki otvoren pokrivač od S sadrži konačan potpokrivač.

U literaturi se obično umjesto funkcije f, data kriva označava sa velikim štampanim slovom npr. L, a umjesto $t \to (x(t),\ y(t),\ z(t))$ obično se zapisuje na sljedeći način:

$$L: \begin{cases} x = x(t) \\ y = y(t), \quad t \in I. \\ z = z(t) \end{cases}$$

Ovaj zapis je poznat pod imenom parametarski skalarnom oblik. Primijetimo da smo umjesto intervala $[a,b]$ pisali I.

Zbog boljeg razumijevanja krivih, prije primjera iz GeoGebre, samo još uvedemo koncept dužine luka krive. Za pronalaženje dužine luka krive, ideja je da aproksimiramo krivu uz pomoć uzastopno upisanih nadovezanih duži (poligonalnih linija). Intuicija nam govori da dužina poligonalne linije (uzastopno upisanih nadovezanih duži) ne bi trebala biti duža od dužine krive (s obzirom da je prava linija najkraći put između dvije tačke), iz čega bi mogli naslutiti da će dužina krive biti jednaka gornjoj granici skupa dužina svih mogućih poligonalnih linija. Prema tome, izgleda da možemo, na prirodan način definisati dužinu krive kao najmanja gornja granica dužina svih mogućih poligonalnih linija.

Za većinu krivih koje se pojavljuju u praksi, ovo nam daje korisnu definiciju dužine luka. Međutim postoje i krive za koje nije moguće naći gornju granicu dužina upisanih poligonalnih linija.

Formalno opišemo ovu ideju. Neka je $\vec{f}:[a,b] \to R^3$

$t \to (x(t),\ y(t),\ z(t))$

data kriva u prostoru. Za svaku podjelu intervala $[a,b]$ datu sa

$P = \{t_0, t_1, ..., t_m\},\ a = t_0 < t_1 < ... < t_m = b$

tačke $\vec{f}(t_0)$, $\vec{f}(t_1)$, ..., $\vec{f}(t_m)$, predstavljaju vrhove upisane poligonalne linije (vidi Sliku 1).

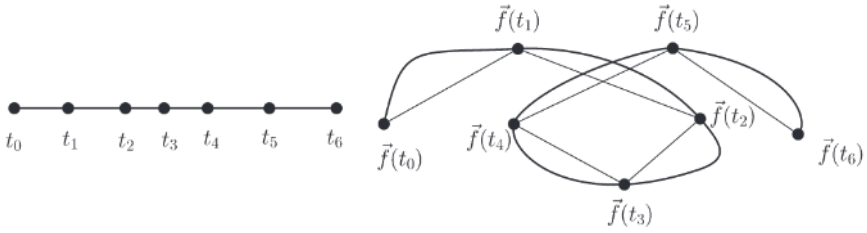

SLIKA 1 - Interval $[a,b]$ podijeljen na 6 dijelova i poligonalna linija koja odgovara datoj podjeli.

Dužinu ove poligonalne linije označimo sa $d_{\vec{f}}(P)$ i definišimo kao sumu

$$d_{\vec{f}}(P) = \sum_{k=1}^{m} |\vec{f}(t_k) - \vec{f}(t_{k-1})|$$

Ako je skup brojeva $d_{\vec{f}}(P)$ ograničen za svaku podjelu P intervala $[a,b]$, tada za krivu $\vec{f}$ kažemo da ima dužinu (da je rektifiktabilna) na $[a,b]$ i njezinu dužinu luku s, definišemo sa

$$s = \sup\{ d_{\vec{f}}(P) : P \in \mathsf{P}[a,b]\},$$

gdje je $\mathsf{P}[a,b]$ skup svih mogućih podjela intervala $[a,b]$. Ako skup brojeva $d_{\vec{f}}(P)$ nije ograničen, za $\vec{f}$ kažemo da je nerektifiktabilna.

2. GeoGebra kao pomoćno sredstvo za bolje razumjevanje parametarskih krivih

U ovom dijelu želimo pokazati kako programski alat GeoGebra možemo iskoristiti za bolje razumijevanje parametarskih krivih. Prvo ćemo se prisjetiti nekih osnovnih stvari iz GeoGebre, a poslije toga ćemo uraditi tri zadatka koja su u direktnoj vezi sa prethodno napisanom teorijom. Za potrebe ovog teksta koristili smo GeoGebru verziju 4.4 na engleskom jeziku. Sve isto se može dobiti sa bilo kojom verzijom 4, i bilo kojim naštimanim jezikom.

Pa krenimo redom. Jednom kad se program učita, na dnu prozora primijetiti ćete traku za unos naredbi Input. U slučaju da vam

je ova traka isključena, možete je uključiti tako što idete na View –> Input Bar. Pokušajmo ukucati nekoliko naredbi. Kucajući naredbu **sin(x)**, kao rezultat ćemo dobiti sinusoidu. Birajući alat pod imenom Move čija je ikonica u obliku strelice miša (alat možete pronaći u gornjoj lijevoj strani prozora, isto tako alat se može dobiti i pritiskom na tipku Esc na tastaturi) nacrtanu sinusoidu možemo pomjerati. Desnim klikom na sinusoidu pa odabirom Object Properties... ćemo dobiti prozor Preferences uz pomoć kojeg možemo praviti dalja podešavanja izgleda sinusoide. Npr. ako odemo na karticu Style i povećamo klizač koji se nalazi na Line Thickness kao rezultat ćemo dobiti "deblji" izgled sinusoide. Ako odemo na karticu Color, dobijenu sinusoidu možemo obojiti u bilo koju od ponuđenih boja. Kucajući, u Input bar, redom sljedeće tri naredbe **cos(x)**, **tan(x)** i **cot(x)** ćemo kao rezultat dobiti funkcije kosinusa, tangensa i cotangensa promjenjive x. Sve funkcije možete izbrisati tako što odaberete Move alat, kliknete na funkciju koju želite izbrisati i pritisnete Delete na tastaturi.

Pomoći tipki Ctrl + Shift + A (ovaj zapis sa znakom plus u literaturi je skraćenica od radnje: držimo tipke Ctrl i Shift na tastaturi i pritisnemo slovo A), ćemo uključiti ili isključiti pomoćni prozor Algebra sa lijeve strane prozora. Uključimo ovaj prozor i u Input bar ukucajmo npr. (x^2-3)/(1-x^2). Kao rezultat će nam se pojaviti grafik funkcije $f(x)=\frac{x^2-3}{1-x^2}$, dok će nam se u prozoru Algebra pojaviti formula ove funkcije. Prozor Algebra je veoma koristan u GeoGebri - pomoću njega vidimo rezultate kada u Input bar ukucamo neku naredbu. Npr. možemo

• pomnožiti izraz $(x-4)^2(x+5)$ pomoću naredbe

Expand[(x-4)^2*(x+5)]

(kao rezultat ćemo dobiti $x^3-3x^2-24x+80$);

• pronaći nule funkcije $y=x^3+3x^2-24x+28$ pomoću naredbu

Root[x^3+3*x^2-24*x+28]

(kao rezultat ćemo dobiti tačke $(-7;0)$ i $(2,0)$);

• pojednostaviti izraz

$\frac{28x+21y+12z-7xy-4xz-3yz+xyz-84}{6y-21x-14z+3xy-7xz+2yz+xyz-42}$ kucajući naredbu

Factor[(28*x+21*y+12*z-7*x*y-4*x*z-3*y*z+x*y*z-84)/
(6*y- -21*x-14*z+3*x*y - 7*x*z + 2*y*z + x*y*z - 42)]

(kao rezultat ćemo dobiti $\frac{(x-3)(y-4)(z-7)}{(x+2)(y-7)(z+3)}$);

• izračunati inverznu matricu matrice $A=\begin{pmatrix}1 & 2 & 3\\ 1 & 1 & 1\\ 7 & 2 & 2\end{pmatrix}$ pomoću naredbe

Invert[{{1, 2, 3}, {1, 1, 1}, {7, 2, 2}}]

(kao rezultat ćemo dobit $\begin{pmatrix}0 & -\frac{2}{5} & \frac{1}{5}\\ -1 & \frac{19}{5} & -\frac{2}{5}\\ 1 & -\frac{12}{5} & \frac{1}{5}\end{pmatrix}$);

• izračunati determinantu matrice $B=\begin{pmatrix}-1 & 2\\ -3 & 4\end{pmatrix}$

Determinant[{{-1, 2}, {-3, 4}}]

(kao rezultat ćemo dobiti 2);

• izračunati limes $\lim_{x\to\infty}\left(\frac{2}{x^2}+\frac{1}{x}\right)^{4x}$ pomoću naredbe

Limit[(2/x^2+1/x)^(4x), infinity]

(kao rezultat ćemo dobiti 0);

• odrediti integral $\int x^3 \ sinx \ dx$ pomoću naredbe

Integral[x^3*sin(x), x]

(kao rezultat ćemo dobiti $(-x^3+6x)\ cos\ x+(3x^2-6)\ sin\ x$);

• odrediti rješenja diferencijalne jednačine

$y'+y=y^2(\ cosx-sinx)$ pomoću naredbe

SolveODE[-y+y^2*(cos(x)-sin(x))]

(kao rezultat ćemo dobiti $y=\frac{1}{Ce^x-sinx}$)

Pored prozora Algebra veoma koristan prozor je CAS prozor (dobijemo ga sa Ctrl+Shift+K ili pomoću menija View -> CAS). Ako sad u CAS prozoru kao prvu naredbu ukucamo slovo a pa enter, kao rezultat ćemo definisati promjenjivu a. Na sličan način definišemo promjenjivu b, ili ako ukucamo riječ rezultat pa enter definisat ćemo promjenjivu rezultat. CAS prozor je korista zato što, za razliku od prozora Algebra, može raditi sa promjenjivim. Npr. poslije definisanja varijabli a i b možemo

• pomnožiti izraz $(a-4)^2(b+5)$ pomoću naredbe

Expand[(a-4)^2*(b+5)]

(kao rezultat ćemo dobiti

$a^2b+5a^2-8ab-40a+16b+80a^2b+5a^2-8ab-40a+16b+80$);

• pojednostaviti izraz

$\frac{a^2}{a^4-2a^2b+b^2}+\frac{b^4}{a^4-2a^2b+b^2}-\frac{2ab^2}{a^4-2a^2b+b^2}$ kucajući naredbu

Factor[a^2/(a^4 - 2*a^2*b + b^2) + b^4/(a^4 - 2*a^2*b + b^2) - -(2*a*b^2)/(a^4 - 2*a^2*b + b^2)]

(kao rezultat ćemo dobiti $\frac{(a-b^2)^2}{(b-a^2)^2}$);

• izračunati inverznu matricu matrice $A=\begin{pmatrix} a & 2 & 3 \\ a & 1 & 1 \\ 7 & 2 & b \end{pmatrix}$ pomoću naredbe

Invert[{{a, 2, 3}, {a, 1, 1}, {7, 2, b}}]

(kao rezultat ćemo dobiti

$$\begin{pmatrix} \frac{-\mathbf{b}+\mathbf{2}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} & \frac{\mathbf{2\,b}-\mathbf{6}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} & \frac{\mathbf{1}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} \\ \frac{\mathbf{a\,b}-\mathbf{7}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} & \frac{-\mathbf{a\,b}+\mathbf{21}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} & -\mathbf{2}\cdot\frac{\mathbf{a}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} \\ \frac{-\mathbf{2\,a}+\mathbf{7}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} & \frac{\mathbf{2\,a}-\mathbf{14}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} & \frac{\mathbf{a}}{\mathbf{a\,b}-\mathbf{4\,a}+\mathbf{7}} \end{pmatrix};$$

• odrediti integral $\int x\ sinax\ dx$ pomoću naredbe

Integral[x*sin(a*x), x]

(kao rezultat ćemo dobiti $\frac{sin(ax)}{a^2}-x\frac{cos(x)}{a}+c$);

• odretiti rješenja diferencijalne jednačine

$y'+y=y^2(\ cosx-sinx)$ pomoću naredbe

SolveODE[-y+y^2*(cos(x)-sin(x))]

bez definisanja varijabli x i y (kao rezultat ćemo dobiti i $y = \frac{1}{Ce^x - sinx}$).

Naredba za crtanje krive date u parametarskom obliku

$$L: \begin{cases} x = x(t) \\ y = y(t) \end{cases}$$

(gdje $t \in [a,b]$) je

Curve[x(t),y(t),t,a,b]

Za bolje razumjevanje rješimo sljedeća tri problema.

<u>Zadatak broj 1.</u> Primjenom parametarskih krivih nacrtati figuru kao na Slici 2.

SLIKA 2 - Sedam krivih.

Rješenje: Nacrtajmo krug poluprečnika 2 cm, sa centrom u koordinatnom početku

Curve[2*cos(t),2*sin(t),t,0,2*pi]

Poslije ovoga nacrtajmo dva kruga sa centrom u tačkama $(1;1)$ i $(-1;1)$ poluprečnika 0.5 cm.

Curve[1+0.5*cos(t),1+0.5*sin(t),t,0,2*pi]

Curve[-1+0.5*cos(t),1+0.5*sin(t),t,0,2*pi]

Nacrtajmo polukrug na udaljenosti 1.5 cm od koordinatnog početka

Curve[1.5*cos(t),1.5*sin(t),t,pi,2*pi]

I na kraju nacrtajmo tri duži pomoću naredbi

Curve[t,-0.5,t,-0.5,0.5] Curve[-0.5*t,-1.5*t+1,t,0,1] Curve[0.5*t,-1.5*t+1,t,0,1]

Time je zadatak riješen.

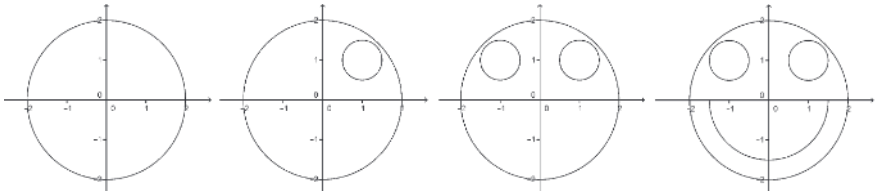

SLIKA 3 - Prva četiri koraka u crtanju date figure.

<u>Zadatak broj 2.</u> Primjenom parametarskih krivih nacrtati dvije krive u ravni (npr. kao na Slici 4.)

SLIKA 4 - Dvije krive u ravni.

Rješenje: Da bi nacrtali dvije krive koje će biti što sličnije datim krivima, prvo uvedimo parametre a i b na sljedeći način. Na traci sa alatima nađimo alat pod imenom Slider. Poslije toga napravimo klik bilo gdje na radnoj površini – otvorit će nam se prozor pod imenom Slider, koji traži od nas da unesemo ime promjenjie - u našem slučaju unijet ćemo slovo a. Poslije toga ponovimo proceduru i unesimo slovo b. Kao rezultat ove dvije radnje, na radnoj površini pojavit će se nam se dva klizača za promjenjive a i b. Sad ukucajmo sljedeću naredbu

Curve[t,sin(a*t),t,0,4*pi]

Figuru koju ćemo dobiti možemo vidjeti na Slici 5.

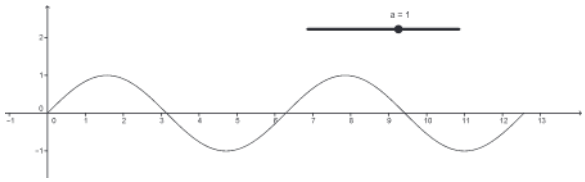

SLIKA 5 - rezultat naredbe **Curve[t,sin(a*t),t,0,4*pi]**.

Primijetimo sad da pomjerajući klizač parametra a automatski se mijenja i nacrtana kriva. Postavljajući klizač na vrijednost -0.3 dobićemo krivu koja je ista kao na datoj slici. Na sličan način ćemo nacrtati i drugu krivu. Kucajući naredbu

Curve[t,4+sin(a*t)+cos(t/a),t,0,4*pi]

i pomjerajući klizač b na vrijednost -1.5 dobićemo rješenje zadatka.

Zadatak broj 3. Nacrtati funkciju kao na Slici 6.

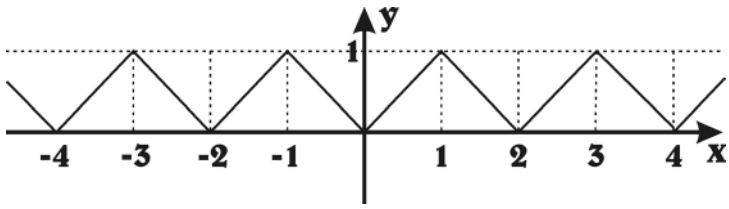

SLIKA 6 - Neka funkcija u ravni.

Rješenje: Zadatak ćemo riješiti primjenom Furijerovih redova, a rješenje primjenom parametarskih krivih ostavljamo čitaocu kao zanimljiva vježba. Korištenje formule za Furijerov red nije teško dobiti da data funkcija ima sljedeće razlaganje

$$f(x):\frac{1}{2}-\frac{4}{\pi^2}\sum_{n=1}^{\infty}\frac{cos(2n-1)\pi x}{(2n-1)^2}.$$

GeoGebra naredba je:

y=1/2-(4/pi^2)*Sum[Sequence[(cos((2*n-1)*pi*x))/(2*n-1)^2,n, 1,100]]

3. Primjena parametarskih krivih u pravljenju 2D animacija

U ovom zadnjem dijelu iskoristiti ćemo parametarski oblik krivih i napraviti dvije jednostavnije animacije kretanja kugli u ravni. Program koji ćemo koristiti za tu namjenu je Adobe Flash Profesional CS6. Napomenimo da će sve ovo raditi u bilo kojoj verziji CS-a, koja podržava ActionScript 3.0.

Primjer broj 1.

Želimo napraviti animaciju tri kugle koje će se kretati po kružnici poluprečnika 70 piksela. Naštimati ćemo i to da samo jedna od kugli ostavlja trag svog puta. Za ilustraciju šta želimo dobiti može poslužiti šest figura na Slici 7.

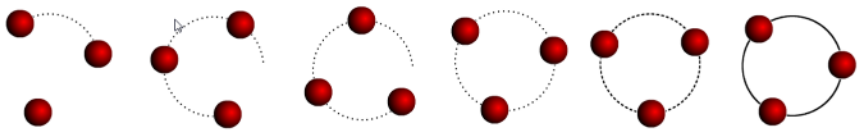

SLIKA 7 - Ilustracija kretanja koju želimo napraviti.

Jednom kad pokrenemo Adobe Flash pojavit će nam se prozor dobrodošlice. Na tom prozoru pronađimo Create New i izaberimo ActionScript 3.0. Nakon toga bi u sredinu ekrana trebali vidjeti bijeli

pravougaonik (obično dimenzija 550x400px). Ovaj pravougaonik mi ćemo zvati platno. Radnu površinu možemo promijeniti ako idemo na Windows -> Workspace i izaberemo jedan od ponuđenih. U ovom slučaju mi ćemo izabrati Classic.

Na traci sa alatima sa lijeve strane pronađimo Oval Tool (alat se nalazi odmah ispod Line Tool-a, i možemo ga dobiti i pritiskom na slovo O) i nacrtajmo jedan krug (držeći tipku Shift). Krug obojimo tako što ćemo izabrati Pain Bucket Tool (nalazi se odmah iznad Eyedropped Tool-a), na Fill Color izabremo boju i onda kliknemo na nacrtan krug.

Jednom kad smo nacrtali i obojili krug biramo Selection Tool (prvi alat sa lijeve strane, dobijemo ga i pritiskom na slovo V), klikamo na nacrtani krug i idemo na Modify -> Convert to Symbol i u polje Name kucamo kugla. Poslije toga na desnoj strani na traci sa alatima Properties kao <Instance Name> kucamo kugla_mc.

Sad, pnovo biramo Selection Tool, klikamo negdje na platno (deselektujemo sve), i pritišćemo F9 na tastaturi. Otvorit će nam se Actions prozor. U taj prozor kucamo sljedeće naredbe

```
import flash.events.Event;
var sirinaScene = stage.stageWidth;
var visinaScene = stage.stageHeight;
var crna:uint = 0x000000;
var gustina:Number = 10;
var t:Number = 0;
kugla_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME,
grow);
function grow(e:Event):void
{
t++; var sint:Number = Math.sin(-t / gustina);
var cost:Number = Math.cos(-t / gustina);
graphics.beginFill(crna);
graphics.drawRect((sirinaScene/2) + 70*cost-1,
(visinaScene/2) + 70*sint-1, 2, 2);
e.target.x = (sirinaScene/2) + 70*cost-20;
e.target.y = (visinaScene/2) + 70*sint-20;
}
```

Samo značenje naredbi je intuitivno i ovdje nećemo ulazit u detalje. Možete primijetiti da je sintaksa naredbi uveliko slična programskom jeziku Java.

Sad ako pomoću Ctrl + Enter pokrenemo animaciju, rezultat gornjeg koda je ta, da će se na sredini platna pojaviti kugla koja će se postepeno pomjerati po kružnoj putanji (po kružnici poluprečnika 70 piksela), i da će ostavljati crni trag iza sebe. Recimo samo da su za kružnu putanju odgovorne sljedeće dvije naredbe

```
e.target.x = (sirinaScene/2) + 70*cost-20;
e.target.y = (visinaScene/2) + 70*sint-20;
```

Sad izađemo iz pokrenute animacije. Kopirajmo nacrtani krug dva puta, i preimenujmo <Instance Name> za prvu kopiju u kugla2_mc a za drugu kopiju u kugla3_mc. Sad ispod naredbe

var t: Number = 0;

dodajmo

var t2:Number = -20; var t3:Number = -40;

ispod naredbe

kugla_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME, grow);

dodajmo

kugla2_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME, grow2);

kugla3_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME, grow3);

i na kraju ispod prve funkcije dodajmo sljedeće dvije funkcije

```
function grow2(e:Event):void
{
t2++;
var sint:Number = Math.sin(-t2 / gustina);
var cost:Number = Math.cos(-t2 / gustina);
e.target.x = (sirinaScene/2) + 70*cost-20;
e.target.y = (visinaScene/2) + 70*sint-20;
}

function grow3(e:Event):void
{
```

```
t3++;
var sint:Number = Math.sin(-t3 / gustina);
var cost:Number = Math.cos(-t3 / gustina);
e.target.x = (sirinaScene/2) + 70*cost-20;
e.target.y = (visinaScene/2) + 70*sint-20;
}
```

Time je prvi primjer gotov. Čitav kod programa je

```
import flash.events.Event;
var sirinaScene = stage.stageWidth;
var visinaScene = stage.stageHeight;
var crna:uint = 0x000000;
var gustina:Number = 10;

var t:Number = 0;
var t2:Number = -20;
var t3:Number = -40;

kugla_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME,
grow);
kugla2_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME,
grow2);
kugla3_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME,
grow3);

function grow(e:Event):void
{
t++;
var sint:Number = Math.sin(-t / gustina);
var cost:Number = Math.cos(-t / gustina);
graphics.beginFill(crna);
graphics.drawRect((sirinaScene/2) + 70*cost-1,
(visinaScene/2) + 70*sint-1, 2, 2);
e.target.x = (sirinaScene/2) + 70*cost-20;
e.target.y = (visinaScene/2) + 70*sint-20;
}

function grow2(e:Event):void
{
```

```
t2++;
var sint:Number = Math.sin(-t2 / gustina);
var cost:Number = Math.cos(-t2 / gustina);
e.target.x = (sirinaScene/2) + 70*cost-20;
e.target.y = (visinaScene/2) + 70*sint-20;
}
function grow3(e:Event):void
{
t3++;
var sint:Number = Math.sin(-t3 / gustina);
var cost:Number = Math.cos(-t3 / gustina);
e.target.x = (sirinaScene/2) + 70*cost-20;
e.target.y = (visinaScene/2) + 70*sint-20;
}
```

Primjer broj 2.

Ako sve na platnu ostavimo isto, a kod malo modifikujemo tj. ubacimo sljedeći kod

```
import flash.events.Event;

var sirinaScene = stage.stageWidth;
var visinaScene = stage.stageHeight;

var crna:uint = 0x000000;

var gustina:Number = 20;
var gustina2:Number = 200;
var gustina3:Number = 200;

var t:Number = 0;
var t2:Number = 0;
var t3:Number = -50;

kugla_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME,
grow);
kugla2_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME,
grow2);
```

```
        kugla3_mc.addEventListener(Event.ENTER_FRAME,
grow3);

        function grow(e:Event):void
        {
        t++;
        //pravim funkcije sin i cos od t
        var sint:Number = Math.sin(-t / gustina);
        var cost:Number = Math.cos(-t / gustina);
        var cos5t:Number = Math.cos(-5*t / gustina);
        var sin8t:Number = Math.cos(-8*t / gustina);
        var prva:Number = 60*((3/2)*cost-
cos5t*cos5t*cos5t*cos5t*cos5t);
        var druga:Number = 60*((3/2)*sint-sin8t);
        graphics.beginFill(crna);
        graphics.drawRect((sirinaScene/2) + prva - 1,
(visinaScene/2) + druga-1, 2, 2);
        e.target.x = (sirinaScene/2) + prva - 20;
        e.target.y = (visinaScene/2) + druga - 20;
        }

        function grow2(e:Event):void
        {
        t2++;
        var sint:Number = Math.sin(-t2 / gustina2);
        var cost:Number = Math.cos(-t2 / gustina2);
        var cos5t:Number = Math.cos(-5*t2 / gustina2);
        var sin8t:Number = Math.cos(-8*t2 / gustina2);
        var prva:Number = 60*((3/2)*cost-
cos5t*cos5t*cos5t*cos5t*cos5t);
        var druga:Number = 60*((3/2)*sint-sin8t);
        e.target.x = (sirinaScene/2) + prva - 20;
        e.target.y = (visinaScene/2) + druga - 20;
        }

        function grow3(e:Event):void
        {
        t3++;
        var sint:Number = Math.sin(-t3 / gustina3);
```

```
        var cost:Number = Math.cos(-t3 / gustina3);
        var cos5t:Number = Math.cos(-5*t3 / gustina3);
        var sin8t:Number = Math.cos(-8*t3 / gustina3);
        var prva:Number = 60*((3/2)*cost-
cos5t*cos5t*cos5t*cos5t*cos5t);
        var druga:Number = 60*((3/2)*sint-sin8t);
        e.target.x = (sirinaScene/2) + prva -20;
        e.target.y = (visinaScene/2) + druga -20;
        }
```

Kao rezultat ćemo dobiti animaciju čija je ilustracija prikazana na Slici 8.

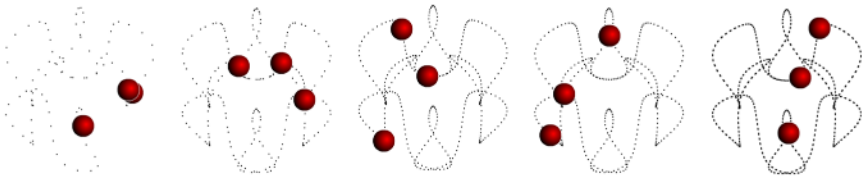

SLIKA 8 - Ilustracija kretnji kugli koju ćemo dobiti u Primjeru 2.

Literatura

[1] T. M. Apostol; Mathematical Analysis, second edition; Addison-Wesley, str. 140-174, 2004.

[2] C. Grover; Flash CS6: The Missing Manual, Pogue Press City, 2012.

Recenzent: dr. sc. Nedžad Dukić, UNSA, BiH
Lektor: mr. sc. Safet Penjić

UDK 51
Stručni rad

Edin Tabak, prof.
Dr. sc. Amira Šerifović-Trbalić

REPREZENTACIJA DIGITALNE SLIKE PROGRAMSKIM PAKETOM MATLAB

Sažetak

Digitalna slika nam pruža veliku mogućnost manipulacije njenim elementima, i samim tim nad transformacijom slike. U ovom radu će biti prikazan način na koji je digitalna slika predstavljena u matematičkom obliku preko matrica i šta predstavlja svaki piksel naše digitalne slike. Pošto sliku možemo predstaviti u obliku matrice, onda je lako vršiti njene transformacije dok se nalazi u matričnom obliku. Pokazat ćemo osnove funkcije u programskom paketu MATLAB za učitavanje slike i kreiranje matrice, prikaz slike, i na kraju snimanje slike sa promjenama koje smo napravili. Također, biti će prikazane funkcije za prikaz informacija slike, kao i za promjenu piksela u crno-bijelu kombinaciju.

Ključne riječi: *digitalna slika, matlab, piksel, matrica, uzorkovanje, kvantizacija, rezolucija*

DIGITAL IMAGE REPRESENTATION WITH SOFTWARE PACKAGE MATLAB

Summary

Digital image gives us huge possibilities for manipulating its elements, as well as image transformation. This paper shows how a digital image is represented in mathematical form with matrices and what represents every pixel of digital image. Since we can represent digital images with matrices, we can easily do its transformations while it is in matrix form. Paper will show basic functions in software package MATLAB for reading digital image and creating matrices,

display digital image and at the end for saving digital image together with changes we made. Also we will show functions for digital image information, as well as changing all pixels of our digital image to black-white combination.

Key words: *digital image, matlab, pixel, matrix, sampling, quantization, resolution*

Uvod

U svakodnevnom životu koristimo digitalne slike, pregledamo ih, objavljujemo ih na internetu, a nerijetko vršimo i neku vrstu obrade slike. Ta obrada se može zasnivati na posvjetljivanju, povećavanju kontrasta slike, izdvajanje dijelova slike, izoštravanju slike, retuširanju slike itd.

Postoje već gotovi alati za obradu slike kao što su Adobe Photoshop, GIMP, Paint Shop Pro i mnogi drugi, koji većinom imaju iste funkcije za obradu slike. Kada vršimo ove promjene nas ne interesuje na koji način to radi alat za obradu slike i zašto je to moguće. Sve ove operacije sa slikama su moguće, jer sliku možemo da prevedemo u matematički model, tj. u matricu, preko njenih piksela i da onda vršimo promjene nad svakim pojedinačnim pikselom.

U ovom radu ćemo vidjeti kako se slika predstavlja u obliku matrice i kako je moguće vršiti operacije i promjene nad tom slikom, te kako u tu svrhu koristiti programski paket MATLAB. Upoznat ćemo se sa funkcijama za učitavanje slika, prikaz učitanih i izmjenjenih slika i snimanje slika u MATLAB-u.

1. Reprezentacija digitalne slike

Sliku možemo definisati kao dvodimenzionalnu funkciju $f(x, y)$, gdje x i y predstavljaju koordinate, a vrijednost funkcije f u bilo kojem paru koordinata (x, y) predstavlja intenzitet slike u toj tački. Termin *sivi nivo* se često koristi za intenzitet crno-bijelih slika. Slike u boji se formiraju na način da se posebno daju vrijednosti intenziteta tri komponente izabranog modela boja. Na primjer, slika u RGB (Red Green Blue) sistemu, sastoji se od tri individualne komponente slike. Zbog ovoga se bilo koja metoda za obradu crno-

bijelih slika može proširiti i na slike u boji, primjenom metoda na svaku komponentnu zasebno.

Slika može biti neprekidna u odnosu na x i y koordinate, kao i na vrijednost funkcije f. Pretvaranje takve slike u digitalnu formu zahtijeva da se sve koordinate, kao i vrijednost funkcije, digitalizira. Digitalizacija koordinata se naziva uzorkovanje (engl. sampling), a digitalizacija vrijednosti funkcije se naziva kvantizacija. Prema tome, kad su koordinate x i y, i vrijednost funkcije f, konačne diskretne veličine, tu sliku nazivamo digitalna slika. Onda možemo da vršimo obradu nad tim konačnim diskretnim veličinama, te na taj način vršimo izmjene i nad samom slikom.

1.2. Pravila koordinata

Rezultat uzorkovanja i kvantizacije je matrica realnih brojeva. Možemo koristiti više načina za prikaz digitalnih slika u matricama. Mi ćemo sada navesti dva načina za prikaz matrice. Pretpostavimo da nam je rezultat uzorkovanja i kvantizacije digitalna slika prevedena u matricu koja ima M redova i N kolona. Onda ćemo reći da je naša slika dimenzije $M \times N$. Vrijednosti koordinata (x, y) su diskretne veličine. Ako nam je početna koordinata $(x, y) = (0,0)$, naredna koordinata u istom redu bi bila $(x, y) = (0,1)$. Na taj način naša bi slika imala x u rasponu od 0 do $M - 1$, i y u rasponu od 0 do $N - 1$ (Slika 1.a.).

U MATLAB-u se za koordinate koristi format (r, c), što dobijamo od engleskih riječi *row* – red i *columns* – kolone. Također razlika je u tome što početni piksel ima koordinate $(r, c) = (1,1)$, pa onda naša slika ima raspon za r od 1 do M, i za c od 1 do N (Slika 1.b.).

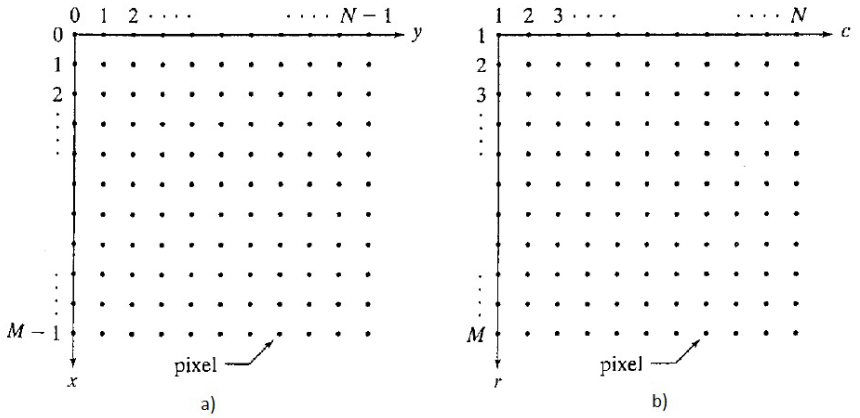

Slika 1. Pravila koordinata u koordinatnom sistemu

1.3. Slike kao matrice

Reprezentacija funkcije digitalne slike je sljedeća:

$$f(x,y) = \begin{bmatrix} f(0,0) & f(0,1) & \dots & f(0,N-1) \\ f(1,0) & f(1,1) & \cdots & f(1,N-1) \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ f(M-1,0) & f(M-1,1) & \dots & f(M-1,N-1) \end{bmatrix}$$

Desna strana ove matrice je digitalna (rasterska) slika po definiciji. Svaki element ove matrice se naziva *element slike* ili *piksel.*

Digitalna slika predstavljena u MATLABU preko matrice ima oblik

$$f = \begin{bmatrix} f(1,1) & f(1,2) & \dots & f(1,N) \\ f(2,1) & f(2,2) & \cdots & f(2,N) \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ f(M,1) & f(M,2) & \dots & f(M,N) \end{bmatrix},$$

gdje je $f(1,1) = f(0,0)$. Kao što vidimo ove dvije reprezentacije su iste, samo se razlikuju u pomaku koordinata. Zapis $f(6,2)$ nam govori da se dati piksel nalazi u šestom redu i drugoj koloni matrice f. Obično se slova M *i* N koriste da bi definisali broj redova i kolona u matrici. Matrica oblika $1 \times N$ naziva se *vektor reda,* a matrica $M \times 1$ se naziva *vektor kolone.* Matrica oblika 1×1 naziva se *skalar*, što ustvari predstavlja jedan piksel.

Iako slike posmatramo kao diskretne konačne matrice, nekad je potrebno posmatrati slike i kao neprekidne prostorne signale. Ovo se radi zbog većeg broja mogućnosti za rad sa samim osobinama slike, jer nam omogućava da koristimo snažne tehnike za integralni i diferencijalni račun. Matematička analiza diskretnih slika, generalno vodi do linearnih algebarskih formula koje su u nekim slučajevima bolje.

1.4. Rezolucija slike

Veličina matrice zajedno sa podacima snimljenim u svakom pikselu određuje rezoluciju slike i kvantizaciju boje. Veličina slike definira se rezolucijom. Rezolucija slike može biti prikazana na jedan od sljedećih načina:

- *Prostorna rezolucija* – Broj redova i kolona naše matrice definišu broj piksela koji je potreban da se pokrije virtualni prostor slike. Ovo se odnosi na uzorkovanje slike i ponekad pokazuje pikselnu ili digitalnu rezoluciju slike. Pa tako možemo da vidimo neke od rezolucija slike: $640 \times 400, 800 \times 600, 1024 \times 768$ $640 \times 400, 800 \times 600, 1024 \times 768$ itd.
- *Vremenska rezolucija* – Koristi se za neprekidne signale kao što je video, i odnosi se na broj slika snimljenih u periodu vremena. Obično se računaju slike po sekundi (frames per second – fps). TV operateri rade na 25 fps, 25 – 30 fps se koristi za video nadzor, dok se kamere veće vremenske rezolucije koriste u naukama.
- *Bitna rezolucija* – Definiše broj mogućih intenziteta/ vrijednosti boje koju piksel može imati i odnosi se na kvantizaciju informacije slike, a naziva se i "dubina boje (color depth)". Na primjer binarna slika ima samo dvije boje (crnu i bijelu), dok slika na bazi sive ima 256 različitih sivih nivoa koji se nalaze između crne i bijele. Bitna rezolucija se odnosi na broj bitova koji su potrebni sa kvantizacijski nivo.

2. Rad sa slikom u MATLABU

MATLAB je okruženje za numeričke proračune i programski jezik koji proizvodi firma MathWorks. MATLAB omogućava lako manipulisanje matricama, prikazivanje funkcija i fitovanje, implementaciju algoritama, stvaranje grafičkog korisničkog interfejsa kao i povezivanje sa programima pisanim u drugim jezicima.

MATLAB je nastao kao skraćenica za „MATrix LABoratory“ („laboratorija za matrice“). Izumio ga je kasnih 1970.-ih Cleve Moler, šef katedre za informatiku na Univerzitetu „Novi Meksiko“. Procjena je da preko milion ljudi zaposlenih u industriji i na univerzitetima koristi MATLAB. MATLAB je moguće nabaviti zajedno sa Simulink-om kao i brojnim dodacima.

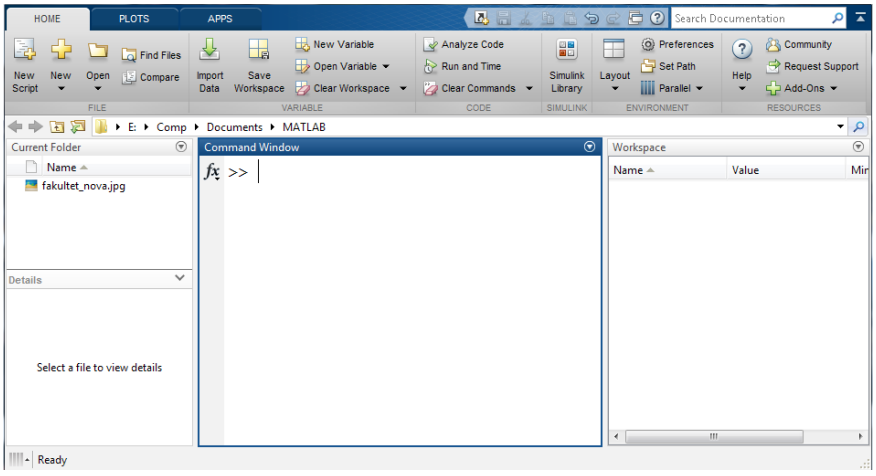

Slika 2. Korisnički interfejs MATLAB-a

Sada ćemo vidjeti na koji način možemo da radimo sa slikom u programskom paketu MATLAB. Obradit ćemo funkcije za učitavanje slike, prikazivanje slike i snimanje slike.

2.1. Učitavanje slike

Slike učitavamo u MATLAB okruženje koristeći funkciju *imread* čija je sintaksa sljedeća:

$$\gg imread('filename').$$

Ovdje *'filename'* predstavlja kompletno ime datoteke sa slikom, uključujući i ekstenziju datoteke. Na primjer komanda

$$\gg f = imread('e:\Comp\Desktop\Zbornik\ 2014\slika1.jpg');$$

predstavlja učitavanje slike $slika1.jpg$ u matricu f. Ovu sliku učitavamo iz foldera 'Zbornik 2014' koji se nalazi na Desktopu. Oznake >> nam pokazuju gdje je početak naše komandne linije, dok tačka-zarez na kraju onemogućava MATLAB da nam odmah prikaže i rezultat.

Pomoću funkcije *size* možemo da vidimo broj redova i kolona matrice, to jest da vidimo koja je rezolucija slike:

$$\gg size(f)$$

Sada nismo stavili tačku-zarez na kraj funkcije, jer želimo da vidimo rezultat naše funkcije.

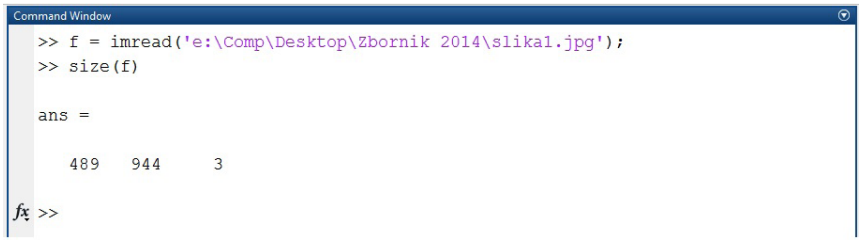

Slika 3. Prikaz komandnog prozora sa komandama *imread* i *size*

Kao što vidimo naša slika ima 489 redova i 944 kolone piksela. Ako želimo da vidimo još više informacija o našoj slici, možemo da koristimo funkciju *whos*, koja nam prikazuje i veličinu slike u bajtima.

2.2. Prikaz slike

Slike u MATLAB-u prikazujemo uz pomoć funkcije *imshow* koja ima sintaksu:

$\gg imshow(f, G),$ gdje je *f* matrica slike, a *G* predstavlja broj nivoa intenziteta korištenih za prikaz slike. Ako nismo upisali broj *G*, onda on iznosi 256 nivoa. Koristeći sintaksu

$\gg imshow(f, [low\ high]),$ prikazujemo kao crne sve vrijednosti manje ili jednake vrijednosti *low,* i kao bijele sve vrijednosti veće ili jednake vrijednosti *high.* Brojevi između su prikazani kao

srednji inteziteti vrijednosti početnih brojevnih nivoa. Sada ćemo na primjeru da prikažemo komandu *whos* i komandu *imshow.*

```
Command Window
>> f=imread('e:\Comp\Desktop\Zbornik 2014\fakultet.jpg');
>> whos f
  Name        Size                Bytes  Class    Attributes

  f         225x300x3            202500  uint8

>> imshow(f)
```

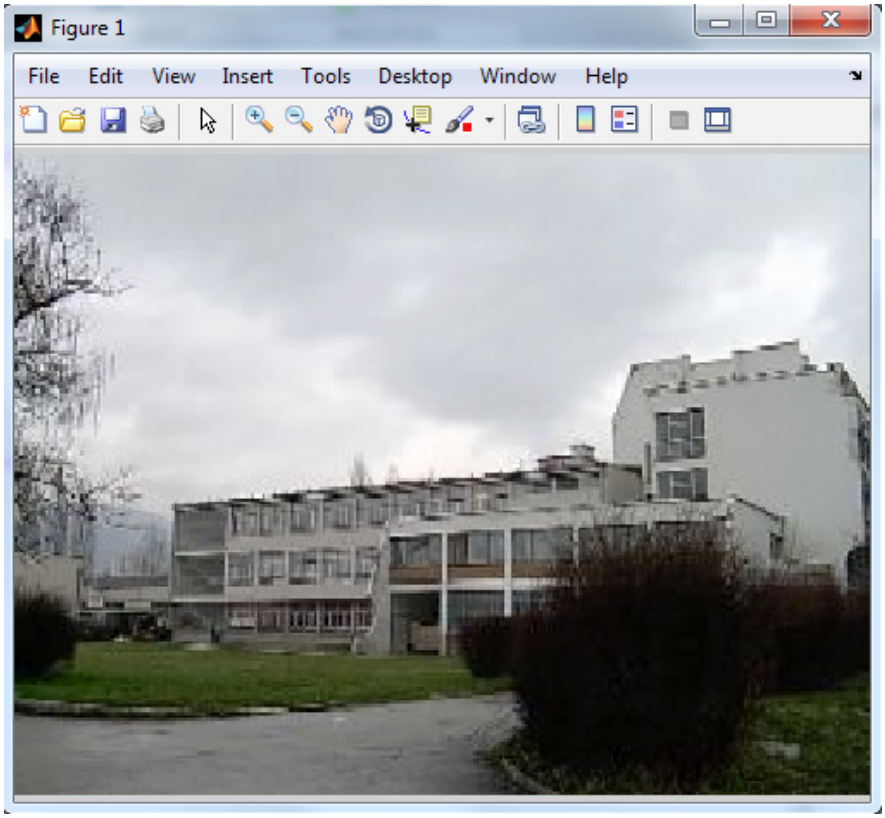

Slika 4. Prikaz slike funkcijom *imshow*

Broj slike se nalazi na vrhu, pod nazivom Figure 1. Kao što vidimo, imamo razne menije i tipke za podešavanje slike. Možemo da zumiramo, snimamo ili eksportujemo sadržaj prikaza. U suštini, Edit meni ima funkcije za editovanje i formatiranje rezultata prije nego što ga printamo ili snimimo na računar.

Ako mi koristimo ponovo funkciju *imshow* na neku novu sliku snimljenu u matricu *g,* MATLAB će tu sliku otvoriti preko naše prethodne slike *f* koju smo prikazali. Da bismo to izbjegli i vidjeli u prikazu obje slike koristimo sintaksu

$$\gg imshow(f), figure, imshow(g),$$

i na taj način ćemo prikazati obje slike.

2.3. Funkcija *rgb2gray*

Još jedna funkcija koju ćemo navesti je *rgb2gray,* a čija sintaksu glasi

$$\gg g = rgb2gray(rgb);$$

gdje *g* predstavlja novu sliku sa izmjenjenim pikselima u nijansu sive.

Slika 5. Primjer $rgb2gray$ funkcije: izvorna slika (lijevo) i slika u sivoj nijansi (desno)

Piksel ima vrijednost boja u RGB sistemu (r, g, b), gdje $r, g\ i\ b$ predstavljaju cjelobrojne vrijednosti na intervalu $[0, 255]$. Funkcija $rgb2gray$ konvertuje RGB vrijednosti pomoću formule

$$x = 0.299r + 0.587g + 0.114b,$$

u odgovarajuću nijansu sive, tj. pikselu dodijeli vrijednost (x). Kao što vidimo, boje nisu raspoređene na isti način. To je zato, jer je čista zelena boja svjetlija od čiste crvene i plave boje. Čista plava boja je najtamnija u ovom sistemu, pa ima i najmanji koeficijent.

Slika 6. Vrijednost piksela u *RGB* sistemu

Ukoliko u formulu za računanje vrijednosti ‘’x” uvrstimo vrijednost piksela sa slike 6., sa iznosima $r = 175, g = 187$ i $b = 87$, dobit ćemo sljedeće:

$$x = 0.299 \cdot 175 + 0.587 \cdot 187 + 0.114 \cdot 87$$

$$x = 172{,}012.$$

Vrijednost $172{,}012$ zaokružujemo na prvu cjelobrojnu vrijednost, što iznosi 172. Piksel sada ima vrijednost (172), što predstavlja nijansu sive.

Izvorna vrijednost piksela (175, 187,87)

Novodobijena vrijednost piksela (172)

2.4. Snimanje slika

Slike se snimaju na računar uz pomoć funkcije *imwrite*, koja ima sintaksu

$$\gg imwrite(f,'filename').$$

Snimanje naše slike na ovaj način, slike koju smo prethodno učitali u matricu *f* i možda izmjenili, zahtijeva da *filename* sadrži prepoznatljivu ekstenziju za slike. Postoje dva načina snimanja slika na računar i to:

$$\gg imwrite(g,'fakultet_nova','jpg'),$$

ili ako stavimo ekstenziju zajedno sa nazivom slike

$$\gg imwrite(g,'fakultet_nova.jpg').$$

Imwrite funkcija može da ima i druge parametre u zavisnosti formata u kojem snimamo našu sliku. Ako sliku snimamo u .jpg formatu možemo da primjenimo atribut *quality* sa sintaksom

$$\gg imwrite(g,'fakultet_nova.jpg','quality',q),$$

gdje *q* predstavlja broj iz intervala $[0,100][0,100]$ (što je manji broj, to je veća degradacija tokom JPEG kompresije).

Da bismo vidjeli koliku smo kompresiju uspjeli da dobijemo snimanjem naše slike koristeći atribut *quality*, i također da dobijemo ostale korisne informacije o našoj slici, možemo da koristimo funkciju

$$\gg imfinfo\ filename,$$

gdje *filename* predstavlja kompletno ime naše slike snimljene na disku.

```
Command Window
>> imwrite(f, 'fakultet_nova.jpg', 'quality', 15);
>> imfinfo fakultet_nova.jpg

ans =

           Filename: 'E:\Comp\Documents\MATLAB\fakultet_nova.jpg'
        FileModDate: '28-Oct-2014 01:30:58'
           FileSize: 3996
             Format: 'jpg'
      FormatVersion: ''
              Width: 300
             Height: 225
           BitDepth: 24
          ColorType: 'truecolor'
    FormatSignature: ''
    NumberOfSamples: 3
       CodingMethod: 'Huffman'
      CodingProcess: 'Sequential'
            Comment: {}
```

Slika 7. Informacije na snimljenoj slici ‘fakultet_nova.jpg’

Zaključak

Kako često koristimo slike i vršimo transformacije nad istima, bilo bi dobro da znamo na koji način se to ostvaruje. Obično samo otvorimo alat za uređivanje slika i vršimo transformacije bez da moramo znati kako se to realizuje. Ako želimo malo da eksperimentišemo, trebalo bi da znamo gdje to možemo uraditi. Snimanje slike u matricu i manipulacijom elemenata matrice (pikseli slike), možemo da dobijemo interesantne rezultate. Onda kada shvatimo na koji način se to ostvaruje, lakše ćemo da ostvarimo transformacije i uljepšavanje slike kada to poželimo.

Ovaj rad je dao samo uvod u reprezentaciju slike u programskom paketu MATLAB-u, i samo par funkcija za operacije nad slikama. Mnoge ostale funkcije je moguće naći u raznovrsnoj literaturi i na internetu. Sve što je potrebno je malo poznavanja računskih operacija nad matricama i malo mašte.

Literatura

Gonzales R., Woods R. (2002). Digital Image Processing 2nd Edition, Prentice Hall, USA

Gonzales R., Woods R., Eddins S. (2009). Digital Image Processing 2nd Edition, Gatesmark Publishing, USA

McAndrew A. (2011), An Introduction to Digital Image Processing with Matlab, School of Computer Science and Mathematics, Victoria University of Technology

Solomon C., Breckon T. (2011). Fundamentals of Digital Image Processing, A practical Approach with Examples in Matlab, John Wiley & Sons, Ltd, UK

The Math Works Inc., (1997). Image Processing Toolbox for use with MATLAB, Natick, USA

Thyagarajan K. S., (2011). Still Image and Video Compression with Matlab, John Wiley & Sons, Ltd, UK

Internet:

http://www.mathworks.com/help/matlab/

Recenzent: dr. sc. Samir Lemeš, UNZE, BiH
Lektor: autori rada

UDK 51
Stručni rad

Mr. sc. Ismet Kalčo
Dr. sc. Fatih Destović

ASIMPTOTIKA SPEKTRA OPERATORA I KARAKTERISTIČNA FUNKCIJA OPERATORA TIPA ŠTURM-LIUVILA

Sažetak

U ovom radu izučavamo neke operatore tipa Šturm-Liuvila sa kašnjenjem, konstrukciju rješenja jednačine metodom sukcesivnih aproksimacija, formiranje karakteristične funkcije operatora kao i asimptotsko ponašanje karakteristične funkcije.

Summary

In this paper we study some operators type Sturm-Liuvila with delay construction of solutions of the equation method of successive approximations, the formation of the characteristic features of operators and the asymptotic behavior of the characteristic features.

Uvod

Spektralna analiza predstavlja jednu modernu matematičku teoriju koja se pokazala kao izuzetno efikasna pri rješavanju jedne jako široke klase problema iz raznih naučnih disciplina kao što su matematika, mehanika, fizika, elektronika, geofizika, meteorologija i druge prirodne i tehničke nauke. Obrnuti spektralni problemi danas predstavljaju jedan od najpopularnijih dijelova spektralne analize čemu u prilog govori veliki broj radova posvećenih upravo ovoj problematici. Najveći rezultati u spektralnoj teoriji u cjelini , a posebno za inverzne spektralne probleme postignut je za Šturm-Liuvilov operator

$$L[y] = -y''(x) + q(x)y$$

koji se takođe naziva i jednodimenzionalni Šredingerov operator. Spektralne karakteristike operatora $L[y]$ podrazumjevaju izučavanje asimptotike njegovih svojstvenih vrijednosti, asimptotike njegovih svojstvenih funkcija, razlaganje u red po svojstvenim funkcijama, rješavanje obratne zadaće i određivanje regularizovanih tragova. Posebnu klasu problema predstavljaju obrnuti problemi za operatore tipa Šturm-Liuvila kod kojih se potencijal $q(x)$ i argumentna funkcija y ne javljaju sa istim argumentom. Diferencijalne jednačine koje opisuju ovakve operatore nazivaju se diferencijalne jednačine sa pomjerenim argumentom.

Asimptotika spektra operatora $L[q,\alpha,h,]$ $L[q,\alpha,h,]$

Granični problem

$$-y''(x)+q(x)y(\alpha x)=\lambda y, \qquad (0<\alpha<1) \quad (1)$$
$$y'(0)-hy(0)=0 \qquad (2)$$
$$y(\pi)=0$$

Posmatraćemo kao problem sopstvenih vrijednosti operatora $L[q,\alpha,h]$. Neposredno se provjerava da rješenje integralne jednačine

$$y(x,z)=coszx+\frac{h}{z}sinzx+\frac{1}{z}\int_0^x q(t)sinz(x-t)y(\alpha t)dt, \quad (z^2=\lambda), \qquad (4)$$

Zadovoljava jednačinu (1) kao i granični uslov (2). Jednačina (4) rješava se metodom uzastopnih aproksimacija:

$$y(x,z)=coszx+\frac{h}{z}sinzx+\frac{1}{z}\int_0^x q(t)sinz(x-t)y(\alpha t)dt+\frac{h}{z^2}\int_0^x q(t)sinz(x-t)sin\alpha t dt+$$
$$+\sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^l}\int_{D_l(x,l)} Q(T_l)sinz(x-t_l)\prod_{i=1}^{l-1}sinz(\alpha t_i-t_{i+1})cosz\alpha t_i dT_l+ \qquad (5)$$
$$+h\sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^{l+1}}\int_{D_l(x,l)} Q(T_l)sinz(x-t_l)\prod_{i=1}^{l-1}sinz(\alpha t_i-t_{i+1})sin\alpha t_i dT_l.$$

Iz (5) i graničnog uslova $y(\pi)=0$ dobijamo karakterističnu

funkciju operatora $L[q,\alpha,h]$:

$$F(z)=cos\pi z+\frac{h}{z}sin\pi z+\frac{1}{z}\int_0^{\pi}q(t)sinz(\pi-t)coszatdt+\frac{h}{z^2}\int_0^{\pi}q(t)sinz(\pi-t)sinzatdt+$$

$$+\sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^l}\int_{D_l(x,l)}Q(T_l)sinz(\pi-t_l)\prod_{i=1}^{l-1}sinz(at_i-t_{i+1})coszat_i dT_l+$$

$$+\sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^{l+1}}\int_{D_l(x,l)}Q(T_l)sinz(\pi-t_l)\prod_{i=1}^{l-1}sinz(at_i-t_{i+1})sinzat_i dT_l.$$

Teorema1: Ako $q(x)\in L_1[0,\pi]$, sopstvene vrijednosti operatora $L[q,\alpha,h]$, imaju asimptotiku

$$\lambda_n=\left(n+\frac{1}{2}\right)^2+\frac{2h}{\pi}+O\left(\frac{1}{n+\frac{1}{2}}\right).$$

Dokaz: Iz ocjena

$$I_1=\int_0^{\pi}q(t)sinz(\pi-(1-\alpha)t)dt=O\left(\frac{1}{|z|}\right),$$

$$I_2=\int_0^{\pi}q(t)sinz(\pi-(1+\alpha)t)dt=O\left(\frac{1}{|z|}\right)$$

slijedi

$$\int_0^{\pi}q(t)sinz(\pi-t)coszatdt=O\left(\frac{1}{|z|}\right),\quad(z\in R,\quad z\to\infty).$$

Slično se pokazuje da je

$$\int_0^{\pi}q(t)sinz(\pi-t)sinzatdt=O\left(\frac{1}{|z|}\right),\quad(z\in R,\quad z\to\infty).$$

Takođe je

$$\frac{1}{z^l}\int_{D_l(\alpha)}Q(T_l)sinz(\pi-t_l)\prod_{i=1}^{l-1}sinz(at_i-t_{i+1})coszat_i dT_l=O\left(\frac{1}{|z|^{l+1}}\right),$$

$$\frac{1}{z^l}\int_{D_l(\alpha)} Q(T_l)sinz(\pi - t_l)\prod_{i=1}^{l-1} sinz(at_i - t_{i+1})sinzat_i dT_l = O\left(\frac{1}{|z|^{l+2}}\right), \quad (l = 2,3,\dots).$$

Iz ovih ocjena dobija se asimptotika karakteristične funkcije na realnoj osi:

$$F(z) = cos\pi z + \frac{h}{z}sin\pi z + O\left(\frac{1}{z^2}\right).$$

Neka je

$$z_n = n' + \frac{c_1}{n'} + O\left(\frac{1}{n'^2}\right)\left(n' = n + \frac{1}{2}, n \in Z\right).$$

Tada je, za dovoljno velike po modulu n

$$cos\pi z_n = (-1)^{n+1}\frac{c_1\pi}{n'} + O\left(\frac{1}{n'^2}\right),$$

$$sin\pi z_n = (-1)^n + O\left(\frac{1}{n'^2}\right),$$

$$\frac{1}{z_n^2} = \frac{1}{n'^2} + O\left(\frac{1}{n'^4}\right)$$

i

$$F(z_n) = \frac{(-1)^n}{n'}(h - c_1\pi) + O\left(\frac{1}{n'^2}\right).$$

Ako je $h - c_1\pi = 0$, tj. $c_1 = \frac{h}{\pi}$, dobijamo $F(z_n) = O\left(\frac{1}{n'^2}\right)$.

Dakle, za $c_1 = \frac{h}{\pi}$ nule funkcije $F(z)$ određene su sa tačnošću do $O\left(\frac{1}{n'^2}\right)$. Tada je

$$\lambda_n = z_n^2 = \left(n + \frac{1}{2}\right)^2 + \frac{2h}{\pi} + O\left(\frac{1}{\left(n + \frac{1}{2}\right)^2}\right).$$

Teorema 2.: Ako je funkcija $q(x)$ apsolutno neprekidna, za asimptotiku spektra važi

$$\lambda_n = \left(n + \frac{1}{2}\right)^2 + \frac{2h}{\pi} + \frac{\frac{2(-1)^n q(\pi)}{\pi(1-\alpha^2)}cos\left(n + \frac{1}{2}\right)\alpha\pi}{n + \frac{1}{2}} + O\left(\frac{1}{\left(n + \frac{1}{2}\right)^2}\right).$$

Dokaz: Ako se na integrale I_1 i I_2 iz prethodne teoreme primjeni parcijalna integracija, dobija se

$$\int_0^{\pi} q(t)sinz(\pi - t)coszatdt = \frac{1}{z}\left(\frac{q(\pi)}{1-\alpha^2}cos\alpha\pi z - \frac{q(0)}{1-\alpha^2}cos\pi z\right) - \frac{1}{2z}\left(\frac{1}{1-\alpha}I_1' + \frac{1}{1+\alpha}I_2'\right),$$

gdje je

$$I_1' = \int_0^{\pi} q'(t)sinz(\pi - (1-\alpha)t)dt,$$

$$I_2' = \int_0^{\pi} q'^{(t)}sinz(\pi - (1+\alpha)t)dt.$$

Iz apsolutne neprekidnosti $q(x)$ slijedi da $q'(x) \in L_1[0,\pi]$ i, zbog toga, važe ocjene

$$I_1' = O\left(\frac{1}{|z|}\right),$$

$$I_2' = O\left(\frac{1}{|z|}\right),$$

pa je

$$\int_0^{\pi} q(t)sinz(\pi - t)coszatdt = \frac{1}{z}\left(\frac{q(\pi)}{1-\alpha^2}cos\alpha\pi z - \frac{q(0)}{1-\alpha^2}cos\pi z\right) + O\left(\frac{1}{z^2}\right).$$

Odgovarajuće ocjene za preostale sabirke u izrazu za $F(z)$ $F(z)$ dobijaju se kao i u prethodnoj teoremi. Karakteristična funkcija ima sljedeće asimptotsko razlaganje:

$$F(z) = cos\pi z + \frac{h}{z}sin\pi z + \frac{1}{z^2}(\xi_1 cos\alpha\pi z + \xi_2 cos\pi z) + O\left(\frac{1}{z^3}\right),$$

gdje je

$$\xi_1 = \frac{q(\pi)}{1-\alpha^2}, \xi_2 = -\frac{q(0)}{1-\alpha^2}.$$

Neka je

$$z_n = n' + \frac{c_1}{n'} + \frac{c_2}{n'^2} + O\left(\frac{1}{n'^3}\right)$$

Iz asimptotskih razvoja

$$cos\pi z_n = (-1)^{n+1}\frac{c_1\pi}{n'} + \frac{\pi c_2}{n'^2} + O\left(\frac{1}{n'^3}\right),$$

$$sin\pi z_n = (-1)^n + O\left(\frac{1}{n'^2}\right),$$

$$cos\alpha\pi z_n = cosn'\alpha\pi + O\left(\frac{1}{n'}\right)$$

slijedi

$$F(z_n) = \frac{(-1)^n}{n'}(h - \pi c_1) + \frac{1}{n'^2}[(-1)^{n+1}\pi c_2 + \xi_1 cosn'\alpha\pi] + O\left(\frac{1}{n'^3}\right)$$

Konstante c_1 i c_2 određujemo iz uslova $h - \pi c_1 = 0$ i $(-1)^{n+1}\pi c_2 + \xi_1 cosn'\alpha\pi$. Dobija se $c_1 = \frac{h}{\pi}$, $c_2 = \frac{(-1)^n q(\pi)}{\pi(1-\alpha^2)} cosn'\alpha\pi$

, pa je

$$\lambda_n = z_n^2 = \left(n + \frac{1}{2}\right)^2 + \frac{2h}{\pi} + \frac{\frac{2(-1)^n q(\pi)}{\pi(1-\alpha^2)} cos\left(n + \frac{1}{2}\right)\alpha\pi}{n + \frac{1}{2}} + O\left(\frac{1}{\left(n + \frac{1}{2}\right)^2}\right).$$

Teorema 3.: Ako je $q'(x)$ apsolutno neprekidna funkcija, spektar operatora $L[q, \alpha, h]$ ima asimptotiku

$$\lambda_n = \left(n + \frac{1}{2}\right)^2 + \frac{2h}{\pi} + \frac{\frac{2(-1)^n q(\pi)}{\pi(1-\alpha^2)} cos\left(n + \frac{1}{2}\right)\alpha\pi}{n + \frac{1}{2}} +$$

$$\frac{\frac{h^2}{\pi^2} - \frac{2h^3}{3\pi} + \frac{2hq(0)}{\pi(1+\alpha)} - \frac{2(1+\alpha^2)q'(0)}{(1-\alpha^2)^2} + \frac{2(-1)^n}{\pi}\left(\frac{hq(\pi)}{1+\alpha} + \frac{2\alpha q'(\pi)}{(1-\alpha^2)^2}\right) sin\left(n + \frac{1}{2}\right)\alpha\pi}{\left(n + \frac{1}{2}\right)^2} + O\left(\frac{1}{\left(n + \frac{1}{2}\right)^3}\right)$$

Dokaz : U ovom slučaju je $q^{\prime\prime(x)} \in L_1[0,\pi]$, pa važe ocjene

$$I_1' = -\frac{q'(\pi)}{z(1-\alpha)}sin\alpha\pi z + \frac{q'(0)}{z(1-\alpha)}sin\pi z + O\left(\frac{1}{z^2}\right),$$

$$I_2' = -\frac{q'(\pi)}{z(1+\alpha)}sin\alpha\pi z + \frac{q'(0)}{z(1+\alpha)}sin\pi z + O\left(\frac{1}{z^2}\right)$$

i, na osnovu njih, ocjena

$$\int_0^{\pi} q(t)sinz(\pi-t)coszatdt = \frac{1}{z}(\xi_1 cos\alpha\pi z + \xi_2 cos\pi z) + \frac{1}{z^2}\left[\frac{2\alpha q'(\pi)}{(1-\alpha^2)^2}sin\alpha\pi z - \frac{(1+\alpha^2)q'(0)}{(1-\alpha^2)^2}sin\pi z\right] + O\left(\frac{1}{z^3}\right).$$

Slično se pokazuje da je

$$\int_{\pi}^{\pi} q(t)sinz(\pi-t)sinzatdt = \frac{1}{z}\left(\frac{q(\pi)}{1-\alpha^2}sin\alpha\pi z - \frac{q(0)}{1-\alpha^2}sin\pi z\right) + O\left(\frac{1}{z^2}\right).$$

Ostali sabirci u izrazu za $F(z)$ su reda $O\left(\frac{1}{z^4}\right)$, pa je

$$F(z) = cos\pi z + \frac{h}{z}sin\pi z + \frac{1}{z^2}(\xi_1 cos\alpha\pi z + \xi_2 cos\pi z) + \frac{1}{z^3}(\xi_3 sin\alpha\pi z + \xi_4 sin\pi z) + O\left(\frac{1}{z^4}\right),$$

$(z \in R, z \to \infty)$, gdje je

$$\xi_3 = \frac{hq(\pi)}{1-\alpha^2} + \frac{2\alpha q'(\pi)}{(1-\alpha^2)^2}, \qquad \xi_4 = -\frac{\alpha h q(0)}{1-\alpha^2} - \frac{(1+\alpha^2)q'(0)}{(1-\alpha^2)^2}.$$

Ako je $z_n = n' + \frac{c_1}{n'} + \frac{c_2}{n'^2} + \frac{c_3}{n'^3} + O\left(\frac{1}{n'^4}\right)$,

$z_n = n' + \frac{c_1}{n'} + \frac{c_2}{n'^2} + \frac{c_3}{n'^3} + O\left(\frac{1}{n'^4}\right)$,

onda iz asimptotskih razvoja

$$cos\pi z_n = (-1)^{n+1}\left(\frac{c_1\pi}{n'} + \frac{\pi c_2}{n'^2} + \frac{\pi c_3 - \frac{\pi^3 c_1^3}{6}}{n'^3}\right) + O\left(\frac{1}{n'^4}\right),$$

$$sin\pi z_n = (-1)^n\left(1-\frac{\frac{\pi^2 c_1^2}{2}}{n'^2}\right)+O\left(\frac{1}{n'^3}\right),$$

$$cos\alpha\pi z_n = cosn'\alpha\pi - \frac{\alpha\pi c_1}{n'}+O\left(\frac{1}{n'^2}\right),$$

$$sin\alpha\pi z_n = sinn'\alpha\pi + O\left(\frac{1}{n'}\right)$$

slijedi

$$F(z_n)=\frac{(-1)^n}{n'}(h-\pi c_1)+\frac{1}{n'^2}[(-1)^{n+1}\pi c_2+\xi_1 cosn'\alpha\pi]+$$

$$\frac{1}{n'^3}\left[(-1)^{n+1}\pi c_3-\frac{\pi^3 c_1^3}{6}+(-1)^{n+1}\frac{\pi^2 c_1^2 h}{2}+(-1)^{n+1}\xi_2\pi c_1+\xi_3 sinn'\alpha\pi+(-1)^n\xi_4\right]+$$

$$O\left(\frac{1}{n'^4}\right).$$

Izjednačavanjem izraza u zagradama sa nulom dobija se

$$c_1=\frac{h}{\pi},\quad c_2=\frac{(-1)^n q(\pi)}{\pi(1-\alpha^2)}cosn'\alpha\pi,$$

$$c_3=-\frac{h^3}{3\pi}+\frac{hq(0)}{\pi(1+\alpha)}-\frac{(1+\alpha^2)q'(0)}{\pi(1-\alpha^2)^2}+\frac{(-1)^n}{\pi}\left(\frac{hq(\pi)}{(1+\alpha)}+\frac{2\alpha q'\pi}{(1-\alpha^2)^2}\right)sinn'\alpha\pi.$$

Uvrštavanjem $c_1, c_2\ i\ c_3$ u izraz

$\lambda_n = n'^2+2c_1+\frac{2c_2}{n}+\frac{c_1^2+2c_3}{n'^2}+O\left(\frac{1}{n'^3}\right)$

$\lambda_n = n'^2+2c_1+\frac{2c_2}{n}+\frac{c_1^2+2c_3}{n'^2}+O\left(\frac{1}{n'^3}\right)$ dobija se navedena asimptotika.

ASIMPTOTIKA SPEKTRA OPERATORA $L[q,\alpha,h,H]$

Operator $L[q,\alpha,h,H]$ defnisan je graničnim problemom sa opštim graničnim uslovima

$$-y''(x)+q(x)y(\alpha x)=\lambda y(x),\qquad (0<\alpha<1)\qquad (2.1)$$

$$y'(0)-hy(0)=0,\qquad (2.2)$$

$$y'^{(\pi)} + Hy(\pi) = 0, \quad (2.3)$$

gdje je $h, H \in C$.

metodom varijacije konstanti pokazuje se da je jednačina (2.1) sa graničnim uslovom (2.2) ekvivalentna integralnoj jednačini

$$y(x,z) = coszx + \frac{h}{z}sinzx + \frac{1}{z}\int_0^x q(t)sinz(x-t)y(\alpha t)dt, \quad (z^2 = \lambda), \qquad (5.4)$$

Rješenje jednačine (5.4) je

$$y(x,z) = coszx + \frac{h}{z}sinzx + \frac{1}{z}\int_0^x q(t)sinz(x-t)coszatdt + \frac{h}{z^2}\int_0^x q(t)sinz(x-t)sinzatdt +$$

$$+ \sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^l}\int_{D_l(x,l)} Q(T_l)sinz(x-t_l)\prod_{i=1}^{l-1} sinz(\alpha t_i - t_{i+1})coszat_i dT_l +$$

$$+ \sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^{l+1}}\int_{D_l(x,l)} Q(T_l)sinz(x-t_l)\prod_{i=1}^{l-1} sinz(\alpha t_i - t_{i+1})sinzat_i dT_l.$$

Granični uslov $(2.3)(2.3)$ određuje karakterističnu funkciju operatora $L[q,\alpha,h,H]$:

$$F(z) = -zsin\pi z + (h+H)cos\pi z + \int_0^{\pi} q(t)cosz(\pi - t)coszatdt +$$

$$\frac{1}{z}\left[hHsin\pi z + h\int_0^{\pi} q(t)cosz(\pi - t)sinzatdt + H\int_0^{\pi} q(t)sinz(\pi - t)coszatdt + \right]$$

$$+ \frac{hH}{z^2}\int_0^{\pi} q(t)sinz(\pi - t)sinzatdt +$$

$$+ \sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^{l-1}}\int_{D_l(\alpha)} Q(T_l)cosz(\pi - t_l)\prod_{i=1}^{l-1} sinz(\alpha t_i - t_{i+1})coszat_i dT_l +$$

$$+ h\sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^l}\int_{D_l(\alpha)} Q(T_l)cosz(\pi - t_l)\prod_{i=1}^{l-1} sinz(\alpha t_i - t_{i+1})sinzat_i dT_l +$$

$$+H\sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^l}\int_{D_l(\alpha)}Q(T_l)sinz(\pi-t_l)\prod_{i=1}^{l-1}sinz(\alpha t_i-t_{i+1})coszat_i dT_l+$$

$$+hH\sum_{l=2}^{\infty}\frac{1}{z^{l+1}}\int_{D_l(\alpha)}Q(T_l)sinz(\pi-t_l)\prod_{i=1}^{l-1}sinz(\alpha t_i-t_{i+1})sinzat_i dT_l\,.$$

Za asimptotiku važe sljedeće teoreme

Teorema 2.1. Ako je $q(x)\in L_1[0,\pi]$, tada je

$$F(z)=zcos\pi z+Hsin\pi z+O\left(\frac{1}{z}\right),$$

$$\lambda_n=\left(n+\frac{1}{2}\right)^2+\frac{2H}{\pi}+O\left(\frac{1}{n+\frac{1}{2}}\right).$$

Teorema 2.2. Ako je $q(x)$ apsolutno neprekidna funkcija, onda je

$$F(z)=zcos\pi z+Hsin\pi z+\frac{1}{z}\left(\xi_1 cos\alpha\pi z+\xi_2 cos\pi z\right)+O\left(\frac{1}{z^2}\right),$$

$$\xi_1=\frac{q(\pi)}{1-\alpha^2},\xi_2=-\frac{q(0)}{1-\alpha^2}.$$

$$\lambda_n=\left(n+\frac{1}{2}\right)^2+\frac{2H}{\pi}+\frac{\frac{2(-1)^n\alpha q(\pi)}{\pi(1-\alpha^2)}cos\left(n+\frac{1}{2}\right)\alpha\pi}{n+\frac{1}{2}}+O\left(\frac{1}{\left(n+\frac{1}{2}\right)^2}\right).$$

Teorema 2.3. Ako je $q'(x)$ apsolutno neprekidna funkcija, onda važe sljedeće ocjene

$$F(z)=zcos\pi z+Hsin\pi z+\frac{1}{z}\left(\xi_1 cos\alpha\pi z+\xi_2 cos\pi z\right)+\frac{1}{z^2}\left(\xi_3 sin\alpha\pi z+\xi_4 sin\pi z\right)+O\left(\frac{1}{z^3}\right),$$

$$\xi_3=\frac{Hq(\pi)}{1-\alpha^2}+\frac{(1+\alpha^2)\alpha q'(\pi)}{(1-\alpha^2)^2},\qquad \xi_4=-\frac{\alpha Hq(0)}{1-\alpha^2}-\frac{2\alpha q'(0)}{(1-\alpha^2)^2}$$

$$\lambda_n=\left(n+\frac{1}{2}\right)^2+\frac{2H}{\pi}+\frac{\frac{2(-1)^n q(\pi)}{\pi(1-\alpha^2)}cos\left(n+\frac{1}{2}\right)\alpha\pi}{n+\frac{1}{2}}+$$

$$+\frac{-\frac{2H^3}{3\pi}-\frac{4\alpha q'(0)}{\pi(1-\alpha^2)^2}+\frac{2(-1)^n}{\pi}[Hq(\pi)+(1+\alpha^2)q'(\pi)]sin\left(n+\frac{1}{2}\right)\alpha\pi}{\left(n+\frac{1}{2}\right)^2}+O\left(\frac{1}{\left(n+\frac{1}{2}\right)^3}\right).$$

Dokazi ovih teorema suštinski se ne razlikuju od dokaza odgovarajućih teorema za operator $L[q,\alpha,h]$, pa su iz tih razloga izostavljeni.

Zaključak

Ovaj rad posvećen je određivanju spektralnih karakteristika za neke operatore tipa Šturm-Liuvila sa kašnjenjem. Rezultati u radu su oslonjeni na različite oblasti matematičke analize kao što su: Teorija regularizovanih tragova diferencijalnih operatora i Teorija analitičkih funkcija. Ovi rezultati predstavljaju dobru osnovu za rješavanje inverznog problema operatora tipa Šturm-Liuvila sa kašnjenjem metodom Furijeovih koeficijenata koja je nova metoda u ovoj problematici i primjenjuje se unazad nekoliko godina.

LITERATURA

[1] [1] Freiling G. And Yurko V. Inverse Sturm-Liouville problems and their aplications, Nova Science Publishers,Inc. Huntington, New York, (2008).

[2] [2] Ambarzumjan V., Uber eine Frage der Eigenwerttheorie, Zeitshr. füür Physik, (1929)-Bd.53.-S.690-695

[3] [3] Норкин С. Б., Дифференциальнюе уравнения второго лорядка с запаздывающим аргументом, Наука, Москва (1965)

[4][4] Борг Г., Eine Umkehrung der Strum-Liouvilleschen Eigenwertaufgabe, Acta Math. 78-(1946). 1-96.

[5] [5] Levinson N., The inverse Strum-Liouville problem, Math. Tidssker. 13. (1949), 25-30

[6] [6] Carlson R., Inverse spectral theory for some singular Sturm-Liouville problems, J. Diff. Equations 106. (1993),121-140

[7][7] Пикула М., Определение дифференциального оператора Штурма-Лиувилля с запаздывающим аргументом по двум спектрам Математички весник 43, (1991), 159-171

Recenzent: dr. sc. Dževad Burgić, UNZE, BiH
Lektor: autori rada

PRIKAZ

UDK 811.163.4
Stručni rad

Muhamed Arnaut

IKAVSKI POETSKI MANIR

Pojava knjige Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu, sa pod naslovom Ikavski poetski manir, autora Alena Kalajdžije, u izdanju Instituta za jezik (Sarajevo, 2013), značajan je doprinos poznavanju i otkrivanju mnogih nepoznanica u bosnistici, formiranju književnojezičke koine i utvrđivanju predstandardnih idioma, naročito iz pojedinih dijahronijskih perioda razvoja bosanskog jezika, o kojima imamo doista maglovitu lingvističku sliku.

Alhamijado književnost je prepoznaljiv kulturni i književnojezički identitet u Bosni. To je bosanska umjetničko-književna produkcija pisana prilagođenim arapskim pismom. Bila je najrašireniji oblik stvaralaštva u Bosni nekoliko stoljeća (16-20). Pjesnički dometi ove književnosti su dalekosežni i autentični bosanski. Pjesnici su tematski prevazilazili religijske okvire, nisu se ugledali u neke druge poetske modele, i tako su proizveli posebne poetske vrste kao što su ilahije i arzulahi, ljubavne pjesme, lascivne, historijske, didaktičke, legende, mevludi, višejezične stihovane forme. Sve ove poetske forme očito čine jednu bosansku autentičnu književnost koja je prevazišla osnovne vjerske potrebe, nije samo islamska vjerska književnost, kao što su u Bosni bile franjevačka književnost i bosanskih pravoslavaca, koje su bile isključivo za vjerske potrebe.

O navedenoj bosanskoj alhamijado književnosti malo znamo, a ono što je dosad znano spoznaje su i proučavanja književnih historičara. Jezičke osobine alhamijado književnih tvorevina dosad je malo ko studioznije i sistematski proučavao. Pristup lingvističkom i sociolingvističkom fenomenu traži akribične i elokvente istraživače interdisciplinarnog kova, istovremeno i slavistu i orijentalistu. Jedan takav profil naučnika je u našoj sredini, to je profesor Alen Kalajdžija, koji se smjelo upustio u istraživanje jezika poetskog korpusa ove književnosti. Istražio je krucijalno jezičko pitanje u alhamijado tekstovima i prezentira nam rezultate u knjizi koja je

pred nama *Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu*, sa podnaslovom *Ikavski poetski manir*. Priručnik vrijedan svekolike pažnje. Sistematskom analizom i posebnim metodološkim konceptom pristupio je istraživanju ovog zanimljivog i za dijahroniju nezaobilaznog jezičkog resursa. Osvijetlio nam je terminološku vrijednost pojma alhamijado književnosti i dosadašnja proučavanja, sa obilatom literaturom, s jedne strane, a, s druge strane, prezentira nam osobine grafijskog sistema jezika kojim je pisana poezija, te otkriva nam reflekse starog slavenskog fonema jata. Refleksi toga glasa dati su u sistematskom pregledu prema autorskoj pripadnosti i hronologiji. Analizirani materijal je pokazao da u vezi sa zamjenom jata postoji dominacija ikavske zamjene jata, što je autoru otvorilo put zaključku da je posmatrana četiri vijeka alhamijado pjesništva stvorilo dominantan ikavski manir u poetskom izrazu, koji je znatno iznad blagih i neujednačenih pojavnosti mješovitih ikavsko-ijekavskih oblika zamjene jata.

Po mišljenju autora, ikavski manir ostavio je dubok trag u naslijeđu ove alhamijado književnosti u Bosni i Hercegovini. Ikavizmi su dominantni sve do kraja devetnaestoga stoljeća, mada ima i pojave mješovite zamjene jata u književnim tvorevinama. Ikavski način pisanja staroga glasa jat imao je svoje utemeljenje u govornoj dijalekatskoj bazi na širem prostoru starijega zapadnoštokavskog narječja. To potvrđuje niz činjenica. Ikavska forma je bila zastupljena u životu, bila je u praktičnoj govornoj upotrebi. Tradicija pisanja jata na ovaj način imala je svoje korijene u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti. Ikavizmi se pojavljuju kao poetizmi u alhamijado pjesništvu, kao što su prisutni i u bosanskoj usmenoj tradiciji, lirici i baladi, te u tradiciji bosanske franjevačke književnosti (*lip, grih, vira, bižati* i slično). Poetski ikavizmi su prisutni i kod pjesnika šireg okruženja, što potvrđuje njegovu izuzetnu rasprostranjenost. U samom hronološkom razvoju refleksa jata uočljiva je postojanost i nadmoć ikavizama.

Lingvističko istraživanje alhamijado književnosti sa akcentom na reflekse jata u bosanskom alhamijado pjesništvu pokazalo je da je u ovom književnom korpusu evidentan proces formiranja književnojezičke koine. Naime, ova književnost ima elemente posebnog predstandardnog idioma: služi određenoj grupaciji u vlastitoj književnoj produkciji, zasnovana je na jezičkom izrazu koji može razumjeti grupacija kojoj je namijenjen, odnosno pisan

je na razumljivu jeziku koji nivelira pojedine dijalekatske i govorne razlike, ograničena je teritorijalno i dijalekatski, u njoj postoji određena praksa i ispisana je na prepoznatljivu grafijskom sistemu – naglašava autor studije.

Značaj jezičkog proučavanja alhamijado književnosti su mnogostruke. Prvo. Jezičke osobine ove književnosti su poseban rukavac predstandarda bosanskog jezika. Drugo. Rezultati istraživanja su nemjerljiv doprinos za historijske discipline – historijsku gramatiku, historijsku dijalektologiju, historiju literarnog jezika, historiju standardnog jezika. Treće. Rezultati prate razvoj predstandarnih idioma bosanskog jezika. Četvrto. Jezik ove književnosti potvrđuje bosansku jezičku tradiciju iz srednjovjekovnog perioda. Peto. Jezik alhamijado književnosti je bio jedan od baznih elemenata zajedničkog standarda na štokavskom području.

Autor je ostvario krupan iskorak. Hrabro, kao istinski naučnik, lingvista bosnista, postavio je jasan zadatak, istražio i došao do rezultata koji se prezentiraju u navedenoj knjizi. Knjiga je korisna i potrebna ne samo stručnjacima u prosvjeti nego i svima onim znatiželjnim da dođu do spoznaje šta su to naši preci, Bosanci i Bosanke, proteklih vijekova stvarali i ostavili nam u amanet umjetničke tvorevine koje svjedoče bosanski kulturni i jezički identitet. Ikavski jezički manir – sintagma, koja tako poetično i romantično zvuči, bila je stoljećima prepoznatljiv bosanski izraz koji je ustuknuo pred nadolazećom standardizacijom 20. stoljeća na štokavskom području. Ako je nema u standardu, ne dozvolimo da je potisnemo iz sjećanja i naših korijena.

20

Pedagoška akademija Pedagoški fakultet

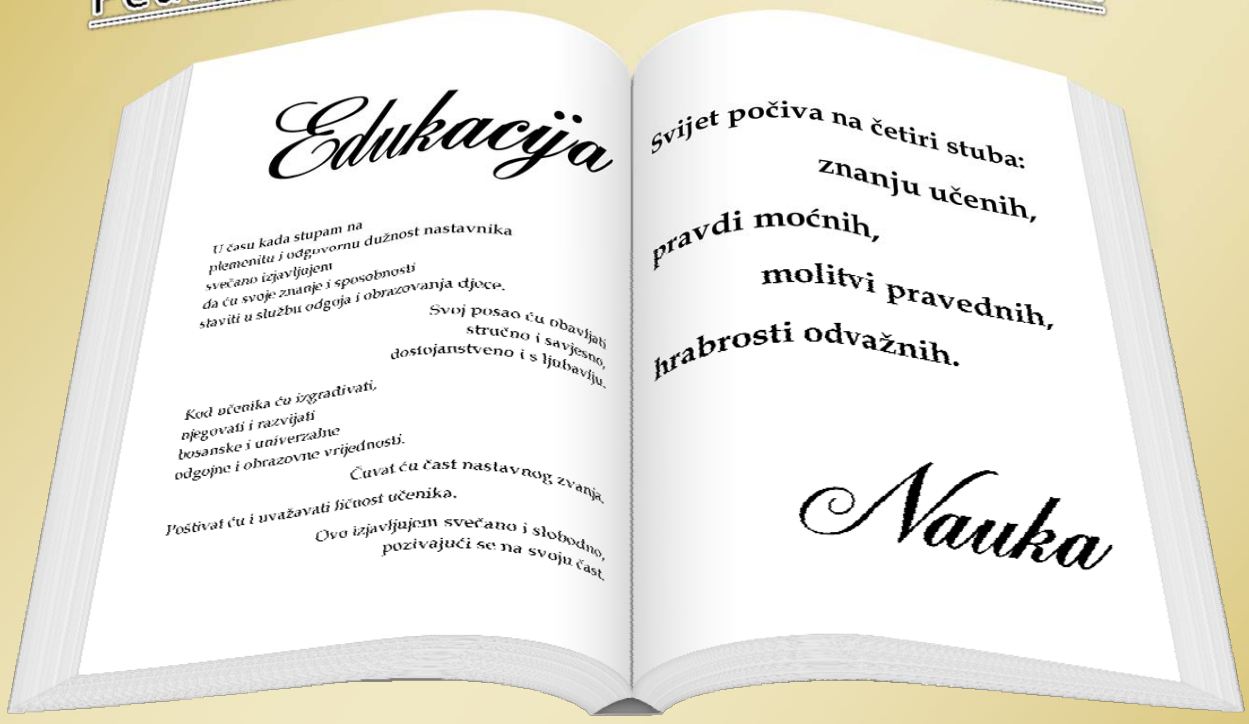

FILOZOFSKI FAKULTET ZENICA

1994 - 2014

ISSN